

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№1 (97) 2025

ҚАҢТАР, АҚПАН, НАУРЫЗ 2025

ЯНВАРЬ, ФЕВРАЛЬ, МАРТ 2025

JANUARY, FEBRUARY, MARCH 2025

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №1 (97).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2025. №1 (97).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан,
дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025. №1 (97).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: <https://www.tiltanym.kz>

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the
Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan,
date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №1 (97).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Абаева М.Қ. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Әмірбекова А.Б. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Ислам А. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Каракоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Кудеринова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Кючуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Абаева М.К. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Байсыдык И.Б. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Амирбекова А.Б. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Ислам А. доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ключуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Сейитова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

The Journal "Tiltanyim" of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025. №1 (97).

Chief editor:

Fazylzhanova A.M. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible editors:

Khabiyeva A.A. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Abaeva M.K. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bissengali A.Z. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical editor:

Baissydyk I.B. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the editorial board:

Amirbekova A.B. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bazarbayeva Z.M. Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

de Villiers J.G. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Smith College (USA, Northampton)

Demir N. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)

Dzhusupov M. Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)

Dybo A.V. Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)

Eker S. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Başkent University (Turkey, Ankara)

Yessenova K.U. Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

Islam A. Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty)

Karakoç B. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Kuderinova K.B. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Kyuchukov H. Doctor of Philosophy (PhD), professor, University of Silesia (Poland, Katowice)

Lamazhaa Ch.K. Doctor of Philosophy, scientific journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)

Li W. Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)

Mazhitayeva Sh.M. Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)

Musaev S.Zh. Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)

Petrova T.Y. Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)

Seitova Sh.B. Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)

Suleimenova E.D. Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

Uali N.M. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Shaimerdinova N.G. Doctor of philological sciences, professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

<i>Малбақов М.М., Бердиллаева М.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> В.В. РАДЛОВТЫҢ «ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	12
<i>Рысберген Қ.Қ., Пашиан Д.М., Ғабитханұлы Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ХАЛЫҚТЫҚ НАНЫМ-СЕНІМГЕ ҚАТЫСТЫ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ МЕН ЭТНОНИМДЕРІНІҢ ҚОРҒАУ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ ЭТНОСЕМАНТИКАСЫ.....	25
<i>Сейітова Ш.Б. (Қазақстан, Семей қ.)</i> ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	35
<i>Сабыр М.Б., Раманова А.А., Утегенова К.Т. (Қазақстан, Орал қ.)</i> МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ.....	43
<i>Сейітбекова А.А., Қайрат А.А. (Қазақстан, Алматы қ.), Назарзода С. (Тәжікстан, Душанбе қ.)</i> ЕСКІ КІТАБИ ЛЕКСИКА: АРАБ ЖӘНЕ ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ ЖАҢҒЫРУ ӘЛЕУЕТІ.....	58
<i>Акишев Т., Сарбасова А., Кравцова Е. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	68
<i>Маралбек Е. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫНЫҢ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЛАТЫНГРАФИКАЛЫ ҚАЗАҚ ӨЛПБІІ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫ	79
ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ	
<i>Кючук Х. (Польша, Катовице қ.)</i> КҮРДЕЛІ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДЫ МЕНГЕРУДІҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІСІ (сыған тілі негізінде).....	92
<i>Оразбаева Ф.Ш. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> НЕЙРОЛИНГВИСТИКА МЕН КОММУНИКАТИВТІК ТІЛ БІЛІМІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ: МЕТОДОЛОГИЯ МЕН ӘДІСТЕМЕ.....	106
<i>Құрманәлі А.А., Оразбаева М.Қ. (Қазақстан, Алматы қ.), Құрманәлиев К.А. (Қазақстан, Астана қ.)</i> «БАУЫР» КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ.....	125

<i>Ислам А., Карибаева Б., Курманбаева Д. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> КАДЗУО ИСИГУРОНЫҢ «ЖЕРЛЕНГЕН АЛЫП» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫНЫҢ КОГНИТИВТІК-ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	138
<i>Серікбаева А. (Қазақстан, Алматы қ.), Олах С. (Венгрия, Сегед қ.)</i> ЖАҒАҢДАНУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ: ТІЛДІК ӨЗГЕРІСТЕР.....	151
<i>Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Саматаева Қ.Б. (Қазақстан, Шымкент қ.)</i> ТҮС СИМВОЛИКАСЫН ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ (ҚАЗАҚ, КОРЕЙ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МИФТЕРІ НЕГІЗІНДЕ).....	161
<i>Кеңес Б.Е. (Қазақстан, Астана қ.), Бирай Н. (Түркия, Деңізлі қ.)</i> ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТЕРМИНДЕРІН ЖАСАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖҰРНАҚТАР.....	172
<i>Данияр Ә.А., Кенжалин Қ.К., Ахметова М.К. (Қазақстан, Астана қ.)</i> МӘДЕНИ ЖӘНЕ САЯСИ ДИСКУРСЫҢ «БАБЫРНАМА» МӘТІНІНДЕГІ КӨРІНІСІ.....	186

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

<i>Малбаков М.М., Бердиллаева М.Б. (Казахстан, г. Алматы)</i> ГРАММАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАЗАХСКИХ СЛОВ В РАБОТЕ В.В. РАДЛОВА «ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ».....	12
<i>Рысберген К.К., Пашиан Д.М., Габитханулы К. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЭТНОСЕМАНТИКА ОХРАННОЙ ФУНКЦИИ КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ И ЭТНОНИМОВ, СВЯЗАННЫХ С НАРОДНЫМИ ПОВЕРЬЯМИ.....	25
<i>Сеитова Ш.Б. (Казахстан, г. Семей)</i> ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМОВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	35
<i>Сабыр М.Б., Раманова А.А., Утегенова К.Т. (Казахстан, г. Уральск)</i> ОТРАЖЕНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ЯЗЫКЕ ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ.....	43
<i>Сейтбекова А.А., Кайрат А.А. (Казахстан, г. Алматы), Назарзода С. (Таджикистан, г. Душанбе)</i> СТАРОКНИЖНАЯ ЛЕКСИКА: ПОТЕНЦИАЛ ВОЗРОЖДЕНИЯ АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКИХ СЛОВ.....	58
<i>Акишев Т., Сарбасова А., Кравцова Е. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНОГО ГЛАГОЛА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ.....	68
<i>Маралбек Е. (Казахстан, г. Алматы)</i> РАССУЖДЕНИЯ ТЕЛЬЖАНА ШОНАНУЛЫ О КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ.....	79

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Кючук Х. (Польша, г. Катовице)</i> ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ УСВОЕНИЯ СЛОЖНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ (на материале цыганского языка).....	92
<i>Оразбаева Ф.Ш. (Казахстан, г. Алматы)</i> ВЗАИМОСВЯЗЬ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ И КОММУНИКАТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА.....	106
<i>Курманали А.А., Оразбаева М.К. (Казахстан, г. Алматы), Курманалиев К.А. (Казахстан, г. Астана)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ «БАУЫР» (ПЕЧЕНЬ).....	125

<i>Ислам А., Карибаева Б., Курманбаева Д. (Казахстан, г. Алматы)</i> КОГНИТИВНО-ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА РЕАЛИЗАЦИИ ЖАНРОВЫХ ПРИЗНАКОВ РОМАНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ КАДЗУО ИСИГУРО «ПОГРЕБЕННЫЙ ВЕЛИКАН».....	138
<i>Серикбаева А. (Казахстан, г. Алматы), Олах С. (Венгрия, г. Сегед)</i> КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ЯЗЫКОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ.....	151
<i>Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Саматаева К.Б. (Казахстан, г. Шымкент)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ ЦВЕТСИМВОЛИКИ (НА ПРИМЕРЕ МИФОВ КАЗАХСКОГО, КОРЕЙСКОГО И АНГЛИЙСКОГО НАРОДОВ).....	161
<i>Кенес Б.Е. (Казахстан, г. Астана), Бирай Н. (Турция, г. Денизли)</i> СУФФИКСЫ, ИСПОЛЗУЕМЫЕ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ТЕРМИНОВ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ.....	172
<i>Данияр А.А., Кенжалин К.К., Ахметова М.К. (Казахстан, г. Астана)</i> ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В ТЕКСТЕ «БАБУР НАМЕ».....	186

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

<i>Malbakov, M., Berdillayeva, M. (Kazakhstan, Almaty)</i> GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF KAZAKH WORDS IN THE WORK OF V.V. RADLOV “THE EXPERIENCE OF THE DICTIONARY OF TURKIC DIALECTS”	12
<i>Rysbergen, K., Pashan, D., Gabitkhanuly, Q. (Kazakhstan, Almaty)</i> ETHNOSEMANTICS OF THE PROTECTIVE FUNCTION OF KAZAKH ANTHROPONYMS AND ETHNONYMS RELATED TO FOLK BELIEFS.....	25
<i>Seitova, Sh. (Kazakhstan, Semey)</i> LINGUISTIC AND HISTORICAL FEATURES OF PLACE NAMES OF EAST KAZAKHSTAN REGION.....	35
<i>Sabyr, M., Ramanova, A., Utegenova, K. (Kazakhstan, Oral)</i> REFLECTION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE LANGUAGE OF THE GOLDEN HORDE ERA.....	43
<i>Seitbekova, A., Kairat, A. (Kazakhstan, Almaty), Nazarzoda, S. (Tajikistan, Dushanbe)</i> OLD BOOK VOCABULARY: POTENTIAL FOR THE REVIVAL OF ARABIC AND PERSIAN WORDS.....	58
<i>Akishev, T., Sarbassova, A., Kravtsova, Ye. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE LINGUISTIC FEATURES OF A KAZAKH AUXILIARY VERB.....	68
<i>Maralbek, Ye. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE CONCLUSIONS OF TELZHAN SHONANULY ABOUT THE KAZAKH ALPHABET OF THE XX CENTURY BASED ON LATIN GRAPHICS.....	79

APPLIED LINGUISTICS

<i>Kyuchuk, H. (Poland, Katowice)</i> THE GENDER ASPECT OF LEARNING COMPLEX GRAMMATICAL CATEGORIES (based on the Romani language).....	92
<i>Orazbayeva, F. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE INTERRELATION OF NEUROLINGUISTICS AND COMMUNICATIVE LINGUISTICS: METHODOLOGICAL AND METHODICAL FOUNDATIONS.....	106
<i>Kurmanali, A., Orazbayeva, M. (Kazakhstan, Almaty), Kurmanaliyev, K. (Kazakhstan, Astana)</i> LINGUOCULTURAL ASPECT OF THE IDIOMS WITH THE COMPONENT “BAUYR” (LIVER).....	125
<i>Islam, A., Karibayeva, B., Kurmanbayeva, D. (Kazakhstan, Almaty)</i> COGNITIVE-LINGUOCULTURAL SPECIFICS OF THE IMPLEMENTATION OF NOVEL GENRE FEATURES IN KAZUO ISHIGURO'S “THE BURIED GIANT”	138

<i>Serikbayeva, A. (Kazakhstan, Almaty), Olach, Zs. (Hungary, Szeged)</i> KAZAKH LANGUAGE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND DIGITAL TRANSFORMATION: LANGUAGE CHANGES.....	151
<i>Khusainova, G., Tleuberdiev, B., Samataeva, K. (Kazakhstan, Shymkent)</i> LINGUOCULTURAL ASPECT OF PSYCHOEMOTIONAL PERCEPTION OF COLOR SYMBOLISM ON THE EXAMPLE OF MYTHS OF THE KAZAKH, KOREAN AND ENGLISH PEOPLES.....	161
<i>Kenges, B. (Kazakhstan, Astana), Biray, N. (Turkey, Denizli)</i> SUFFIXES USED IN CREATING INFORMATION TECHNOLOGY TERMS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES.....	172
<i>Daniyar, A., Kenzhalin, K., Akhmetova, M. (Kazakhstan, Astana)</i> REFLECTION OF CULTURAL AND POLITICAL DISCOURSE IN THE TEXT OF “BABURNAMA”.....	186

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS**

Мақала/Статья/Article

FTAMP 16.21.65

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-12-24>

Мырзаберген Малбақұлы Малбақов^{1*}, Мендікыз Бексұлтанқызы Бердиллаева²

^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-3352-0438 E-mail: myrzabergen@mail.ru

²гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ спорт және туризм академиясы,

Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-4484-1461 E-mail: mendikyz07@mail.ru

**В.В. РАДЛОВТЫҢ «ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ» АТТЫ
ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ**

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының нысаны – В.В.Радловтың Санкт-Петербургте 1888-1911 жылдар арасында жарық көрген сегіз кітаптан тұратын төрт томдық «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігіндегі қазақ тілі материалдары. Жалпы алғанда тіл ішінде болып жататын процестер мен сыртқы түрткіжайттардың ықпалынан кез келген тілдің өзгеріске ұшырайтыны белгілі. Осы тұрғыдан XIX ғасырда жасалған жалпытүркілік сөздікте қамтылған қазақ сөздерінің тілдік құрамы мен құрылымын бүгінгі тіл ғылымы тұрғысынан зерделеу әрқашан маңызды да құнды болмақ. Зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты – аталмыш сөздіктегі қазақ сөздерінің грамматикалық сипатын ашу болғандықтан, осы мақсатқа сай мақалада сөздердің жалпы фонетикалық, морфологиялық, сөзжасамдық ерекшеліктерін ашу міндеттері қойылады. Әліпби және графика, қазақ тіліндегі дыбыстардың жіктелімі, дауыстылардың үндестік заңы тәрізді күрделі мәселелердің шешімін табудағы ғалымның ұстанымдары жайында сөз болады. Зерттеу барысында тілдік материалды жинақтау, іріктеу, жүйелеу әдістері, сондай-ақ сипаттау, статистикалық талдау әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижелері мен берілген ұсыныстар қазақ тіл білімі тарихын, тарихи лексикология мен лексикографияны зерттеу ісіне өз деңгейінде теориялық үлес, ал тіл тарихын оқыту үдерісіне практикалық үлес қосады.

Тірек сөздер: әліпби; жалпытүркілік сөздік; сингармонизм; сөзжасам; грамматикалық сипаттама

Қаржыландыру көзі: Мақала AP19677715 «В.В. Радлов сөздігі: XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (лексика-семантикалық аспект)» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Малбақов М.М., Бердиллаева М.Б. В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегіндегі қазақ сөздерінің грамматикалық сипаттамасы. *Tiltany*, 2025. №1 (97). 12-24-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-12-24>

Мырзаберген Малбақұлы Малбақов^{1*}, Мендикыз Бексұлтановна Бердиллаева²

^{1*}автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-3352-0438 E-mail: myrzabergen@mail.ru

²магистр гуманитарных наук, Казахская академия спорта и туризма, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0003-4484-1461 E-mail: mendikyz07@mail.ru

**ГРАММАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАЗАХСКИХ СЛОВ
В РАБОТЕ В.В. РАДЛОВА «ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ»**

Аннотация. Материалы казахского языка, опубликованные в «Опыте словаря тюркских наречий» В.В.Радлова, изданного в 1888-1911 годах в Санкт-Петербурге в четырех томах и восьми книгах, являются основным объектом данного исследования. Общеизвестно, что каждый язык подвергается изменениям под влиянием внутренних языковых процессов и внешних факторов воздействия. В связи с чем, вдвойне ценно и значимо рассмотрение состава и структуры казахской лексики опубликованной в общетюркском словаре XIX века с точки зрения современной науки. Основной целью исследования является изучение грамматических характеристик казахской лексики, а именно, раскрытие фонетических, морфологических и словообразовательных особенностей слов. Также научному анализу подвергаются принципы решения проблем алфавита и графики, классификации звуков, закона сингармонизма

гласных, предлагаемые известным ученым-энциклопедистом XIX века. В исследовании применяются методы сбора, отбора, систематизации языкового материала, а также описательный, статистический и сравнительный методы анализа. Результаты исследования и представленные рекомендации вносят определенный теоретический вклад в дело исследования истории казахского языка, исторической лексикологии и лексикографии, а также могут быть полезными в практике преподавания истории казахского языка.

Ключевые слова: алфавит; общетюркский словарь; сингармонизм; словообразование; грамматическое описание

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования AP19677715 «Словарь В.В. Радлова: лексикографирование и кодификация казахских слов II половины XIX в. и начала XX в. (лексико-семантический аспект)».

Для цитирования: Малбаков М.М., Бердиллаева М.Б. Грамматическая характеристика казахских слов в работе В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий». *Tiltany*, 2025. №1 (97). С. 12-24. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-12-24>

Myrzabergen Malbakov^{1*}, Mendikyz Berdillayeva²

^{1*}Corresponding Author, Doctor of Philological Sciences, Professor, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-3352-0438 E-mail: myrzabergen@mail.ru

²Master of Arts in Humanities, Kazakh Academy of Sport and Tourism, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-4484-1461 E-mail: mendikyz07@mail.ru

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF KAZAKH WORDS IN THE WORK OF V.V. RADLOV “THE EXPERIENCE OF THE DICTIONARY OF TURKIC DIALECTS”

Abstract. The materials of the Kazakh language, published in the «The experience of the dictionary of Turkic dialects» by V.V. Radlov, published in 1888-1911 in St. Petersburg in four volumes and eight books, are the main object of this study. It is well known that each language is subject to change under the influence of internal linguistic processes and external factors. In this regard, it is doubly valuable and significant to consider the composition and structure of the Kazakh vocabulary published in the common Turkic dictionary of the 19th century from the point of view of modern science. The main purpose of the study is to study the grammatical characteristics of Kazakh vocabulary, namely, the disclosure of phonetic, morphological and word-formation features of words. Also, the principles of solving the problems of the alphabet and graphics, classification of sounds, the law of vowel, vowel harmony proposed by the famous scientist-encyclopedist of the 19th century are subject to scientific analysis. The study uses methods of collecting, selecting, systematizing language material, as well as descriptive, statistical, and comparative methods of analysis. The results of the study and the presented recommendations make a certain theoretical contribution to the study of the history of the Kazakh language, historical lexicology and lexicography, and can also be useful in the practice of teaching the history of the Kazakh language.

Keywords: alphabet; common Turkic dictionary; synharmonism; word formation; grammatical description

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of the grant financing of the AP19677715 “Dictionary of V.V. Radlov: lexicography and formation of kazakh words of the second half of the early XIX and XX centuries (lexico-semantic aspect)”.

For citation: Malbakov, M., Berdillayeva, M. Grammatical Characteristics of Kazakh Words in the Work of V.V. Radlov “The Experience of the Dictionary of Turkic Dialects”. *Tiltany*, 2025. №1 (97). P. 12-24. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-12-24>

Кіріспе

В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегі шамамен жетпіс мың сөзді қамтыған жалпытүркілік сөздік болып табылады. Бұл, бір жағынан, үш тілдік аударма сөздік болса, екінші жағынан, ішінара этимологиялық және этнографиялық, энциклопедиялық сипатты тарихи-салыстырмалы сөздік болып табылады. Ғалым қазақ тілі бойынша материалдарды ең алдымен ғылыми экспедициялар кезінде жинады. В.В. Радлов 1862 жылы Қазақстанға жасаған алғашқы сапары кезінде Шығыс Қазақстаннан бастап Іле алқабын аралап, Ыстықкөлге дейін барып қайтты. Экспедиция нәтижесінде қазақ, қырғыз халықтарының тілі, тарихы мен этнографиясы, археологиясы мен фольклоры жөнінде қомақты материал жинастырады. Ғалым 1868 жылы да қазақ даласына арнайы үлкен экспедиция ұйымдастырады. Бұл жолы ол оңтүстік өлкелерді жаз бойы аралап, Түркістан жерінде, Сырдария облысында болды. 1869 жылдың жазын да ғалым қазақ даласында өткізді. Бұл жолы экспедиция Қапал, Алтынемелді басып өтіп, Жетісуда болды, Шу даласымен жүріп, Ыстықкөл жағасындағы елдерді тағы да аралады. Ғалымның осы іссапарлар кезінде жинаған тілдік материалдары оның жалпы қазақ тілі бойынша жинақтаған бай материалдарының негізін құрайды. Кейін ғалым бұларға Н.И. Ильминский, Л.Будагов, т.б.

авторлардың сөздіктеріндегі қазақ сөздерін қосып, бірбүтін жұмыс даярлады. Барлық сөздік атаулы тәрізді бұл жұмыста да бірінші кезекте түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің лексикасы сөз болады. Алайда бұл лексика жалаң сөздердің тізімін құрамайды. Тілдегі нақты қолданымды көрсететіндіктен, сөздер белгілі бір фонетикалық тұлғада, нақты морфологиялық және сөзжасамдық құрылымда беріледі. Жалпы тілтаным ғылымы тұрғысынан қарастырған кезде де фонетика, морфология, сөзжасам грамматика қарастыратын басты мәселелер құрамына кіреді. Тілдің грамматикасын құрайтын осынау құрылымның нақты сөз бойында, нақты сөздік бойындағы көрінісі, оның лексикографиялану ерекшеліктері осы ұсынылып отырған мақаланың басты жазылу мақсатын құрап отыр.

Материал және әдістер

Аталмыш сөздікте сегіз мың бес жүзден астам қазақ сөзі бар. Олардың лексикографиялануындағы тұлғаланым және құралым мәселелерін рет-ретімен жан-жақты сөз ету жолында бірінші кезекте сөздік бірліктердің фонетикалық жай күйі, екінші кезекте морфологиялық, сөзжасамдық жағдаяттары айқындалады. Жалпытүркілік сөздікте қамтылған қазақ сөздерінің грамматикалық ерекшеліктерін анықтау барысында ғылыми-практикалық зерттеу тұрғысынан: *фонетикалық талдау, морфологиялық талдау, сөзжасамдық талдау, құрылымдық жүйелеу, сипаттама жасау, тұлғалық тұрғыдан топтастыру, синхрондық және диахрондық талдау, өзара салғастыру* әдістері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Академик В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегінің алғысөзінде түркі тілдерінің сөздерін қалай жинастырғаны, осы сөздікті құрастыру барысында ғалымның қандай еңбекті қалай пайдаланғаны туралы бүге-шігесіне дейін айқын жазылған (Радлов, 1893). Қазақ лексикологиясы мен лексикографиясы, грамматикасы үшін В.В. Радловтың сіңірген еңбегі туралы тұңғыш рет К. Хұсайыновтың монографиясында сөз болады (Хусаинов, 1981). Қазақ грамматикасы бойынша XIX ғасырда жоғары деңгейлі ғылыми біліктілікпен жазылған, сол кезеңдегі түркітанымдағы ең көшелі зерттеулердің бірі саналатын ғылыми еңбек болған, түркітанымдағы грамматика саласы бойынша жасалатын ғылыми ізденістерде жол ашатын, бағыт сілтейтін туынды – В.В. Радловтың солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы туралы зерттеуі болды (Radloff, 1882: 3). Сөзімізге арқау болып отырған сөздіктегі түркі тілдері бойынша лексикографияланған сөздік бірліктердің басым көпшілігін жинақтауда ғалымның «Образцы народной литературы тюркских племен» деп аталатын он томнан құралған үлкен еңбегі зор рөл атқарды. Қазақ тілі лексикасы мен грамматикасы бойынша соны деректер осы еңбектің қазақ тіліне арналған үшінші томынан алынып отырды (Радлов, 1870). Зерттеу жүргізуге ыңғайлы болғандықтан осы еңбектің қазіргі қазақ тілі мен орфографиясында шығарылған нұсқасы қоса пайдаланылды (Уахатов, Қасқабасов, Матыжанов, 1994). Осы тақырып бойынша, яғни қазақ тіліндегі сөздік бірліктердің грамматикалық ерекшеліктері бойынша зерттеу жүргізу барысында қазіргі заманауи және XIX ғасырдан бастап жазылған ғылыми еңбектер, атап айтқанда, М.Әлімбаевтың кандидаттық жұмысы (Әлімбаев, 2010), И.Батмановтың монографиясы (Батманов, 1946), Ж.Аралбаевтың этюдтері (Аралбаев, 1988), В.А. Шнайдердің кандидаттық жұмысы мен монографиясы (Шнайдер, 2010), В.В. Радлов сөздігіндегі фонетика, жалпы грамматика, лексикология мен лексикография мәселелерін зерттеген қырғыз ғалымдары С.Ж. Мусаев пен С.З. Садықованың еңбектері (Мусаев, Садыкова, 2018; Садыкова, Мусаев, 2017), қазақ тілінің грамматикасы (Қазақ грамматикасы, 2002), В.В. Радловтың замандасы Н.И. Ильминскийдің материалдары (Ильминский, 1860), сондай-ақ тіл тарихын зерттеуші маманның (Сыздықова, 1993), қазақ тілі бойынша оқулық авторының (Бектұров, 2008) еңбектері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

В.В. Радлов сөздігінің әліпби құрамы кирилл, латын әріптерінен, әріп болып саналмайтын таңбалардан және диакритикалық қосымша белгілерден тұрады. Сөздіктің 1864 жылы «Образцы народной литературы тюркских племен» атты еңбектің бірінші томымен бірге академик А.А. Шифнерге жіберілген бастапқы нұсқасында В.В. Радлов мынадай әліпбилік реттілікті ұсынған екен: *а, ä, е, о, ö, у, ү, ы, і --- к, қ, ғ, г, ң, ж, л, і, р, т, д, ч, ң, ц, з, н, с, з, ш, ж, п, б, м, һ, ң*. Академик

дыбыс бар екендігін өте дұрыс айқындап кеткен. Тіл білімінде дауысты дыбыстарды дұрыс белгілеудің мәні зор. Ғалымның дауысты дыбыстарға байланысты пікірі кейінгі түркітанушы, қазақ фонетикасы мамандары арасында толық қолдау тауып, осы күнге дейін дұрыс пікір ретінде қолданылып жүр.

Сөздіктің алғысөзінде (XIII-б.) ғалым: $\text{ц} = \text{д} + \text{ж}$, $\text{з} = \text{д} + \text{з}$, $\text{ј} = \text{т} + \text{ј}$ (тья, тью, тье, тьи), $\text{ј} = \text{д} + \text{ј}$ (дья, дье, дью, ды) болатынын жазады. Сөздіктің негізгі бөлігінде осы жоғарыда келтірілген заңдылық сақталып отырады. Ғалым қазақ елінің шығыс, оңтүстік-шығыс өлкелерінде іссапарда болған кездерінде «ж» дыбысының «дж» түрінде дыбысталатынын байқаған. Тілдегі осы құбылыс туралы ғалымның өз сөзін келтірсек: «...даланың шығысындағы қазақтарда көп сөз алдынан *д* дыбысы айқын естілетін *дж* дыбысынан басталады. Ильминский *дж*-ның орнына *ж*-жазады, бұдан байқайтынымыз: алдынан айтылатын *д* даланың батысында жоғалған тәрізді» (Уахатов, Қасқабасов, Матыжанов, 1994: 16). Ғалым бұл құбылысты қазақ тіліндегі ескі кездерден келе жатқан заңдылық деп қабылдаған. Сол себепті де ол ж-дан басталатын қазақ сөздерін *ц* таңбасымен белгілеп отырған: ¹ца = цаі – лук: *сары ца* башкирский лук; ¹цаі – лук: *цаі тартты* он натянул лук; ³цаі – лето: *цаі басы* начало лета; ⁴цаі – молния: *цаі тұсты* молния ударила; ⁶цаі: *цаі намаз* подстилка, на которой молятся; *цаңбыр* – дождь: *цаңбыр цауду* дождь шел; *цеңгә* 1) жена старшего брата, родная тетка; 2) невеста, иногда так называет свою мачеху; *цын* – злой дух: *цын урбан* бесноватый, страдающий падучей болезнью. Бұл құбылыс туралы не айтуға болады? Әрине, ғалымның өзі жүрген жерлерде «ж» дыбысының осылай дыбысталатынын байқауын және оны өз сөздігінде бейнелеуі – мақтарлық нәрсе. Алайда мұның бүкіл қазақ даласына тән емес екендігі белгілі жайт. Сол себепті де жоғарыда келтірілген сөздердің XIX ғасырда, жалпы қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі еңбектердің басым көпшілігінде «ж»-мен дыбысталатындығы және қазіргі кездегі қазақтың әдеби тілінде де «ж»-мен дыбысталатындығы ғылыми жұртшылыққа аян. Сондай-ақ ғалымның қазақ тіліндегі *ә* дыбысының орыс тіліндегі *э* дыбысына барабар айтылуы туралы жазғаны бар. Шындығында, В.В. Радловтың өз аяғымен жүріп зерттеген, экспедицияда болған жерлерінде (Шығыс Қазақстан, Жетісу өңірі) дыбыстың дәл осындай айтылуының бар екендігін мойындау керек. Ғалым мұны да дәл байқаған. Алайда бұл құбылыс та қазақ жерінің барлық өлкелеріне тән емес. Сондықтан жалпы қазақ тілі туралы толықтай осылай кесіп-пішіп айтуға болмайды. Тағы бір сұрау тудыратын жағдай: Радловтың түркі тілдеріндегі *і* дыбысын орыс тіліндегі *и* дыбысымен тепе-тең көруі болмақ. Мысал ретінде қазақ тілін келтіретін болсақ, *і* дыбысының дауысты, ал *и* дыбысының дауыссыз екендігі бар. В.В. Радловтың өзі: «Байқауымша батыс далада *і* қысқа дыбысталады. Ильминский көпшілік жағдайда *е*-нің орнына *и(і)* жазады, мысалы: *бер – бір*. Бірақ ол *е* дыбысын қалған буындарда *е(а)* дыбысының орнына қолданатын *е* әрпімен береді. Мен тыңдаған қазақтар *е* дыбысын тек бірінші буында ғана айтады. Басқа жағдайларда Ильминскийдің дауысты дыбыстарды беруі менің белгілеуіммен сәйкес келеді» – дейді (Уахатов, Қасқабасов, Матыжанов, 1994: 22).

В.В. Радлов, әсіресе, дауыстылардағы үндестік заңына (сингармонизм) айрықша назар аударады. Тілдегі үндестік мәселесіне зор мән береді. Ғалым түркі тілдерінде сингармонизмнің екі түрі бар екенін атай отырып (палаталды – езу, лабиалды – ерін), ерін үндестігінің соңғы буындарға әсері XIX ғасырда әлсіреп барады» деген ой айтады. Ғалымның сол кезеңдегі қазақ тілі бойынша ұсынған материалдарынан қазақ тіліндегі ерін үндестігі мықты екендігіне көз жеткізу қиын емес. Іс жүзінде XIX ғасырдағы ерін үндестігінің толық сақталып отырғандығын байқауға болады. Еңбектегі қазақ сөздерінің жазылуы мынадай болып келеді: *mömlö, mömlük, mömlöstür, mömlödürük, ıekşüründü, mötkürük, ıgürüstür, ıgürmöly, ıröksüzük, ıdömlöt, soktubıs, bıldüürgön, bıldüürgö, bürmölo, bürköndür, bürköniök, bügöjök, bügöjöktö, böltürük, böddön, böpö, jşıldüzdüz, közüldürük, küldüröüü* т.б.

Алайда XX ғасыр барысында, сондай-ақ қазіргі кезеңде үшінші, төртінші буындарда үндестіктің әлсіреп, жойыла бастағанын байқаймыз. Бұл, бір жағынан, морфологиялық принципке негізделген жазудың әсері болуы да мүмкін. Дегенмен осы мәселені сонау XIX ғасырда байқаған Радловтың көрегендігін мойындамасқа болмайды.

Ғалым сингармонизмге қатысты ойын жалғастырып, дамыта түседі: «Мы не можем прийти к правильному пониманию гармонии лишь в том случае, если мы уясним, какое положение

занимают эти характерные фонетические особенности тюркского вокализма по отношению к словообразовательным, морфологическим элементам тюркских языков» – дейді (Radloff, 1882: 27). Ол үшін дауыстылардың үндесімі құбылысының: 1) жеке сөздер тұлғасының бұдан арғы дамуына әсерін; 2) күрделі сөздердің жасалымына әсерін; 3) кірме сөздерге әсерін бақылау қажет екен (Хусаинов, 1981: 100). Түркі тілдерінің одан арғы дамуы барысында ғалымның сингармонизм туралы айтқандарының негізді екендігі дәлелденіп отыр.

Дегенмен күні бүгінге дейін түркі тілдерінің осы бір көне құбылысының табиғаты толық ашылмағандығын мойындауымыз керек (Хусаинов, 1981: 124). Бір нәрсе анық: түркі тілдеріндегі, сондай-ақ қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың саны – тоғыз. Басқаларын қосып («жартылай дауысты» деген негізде) олардың санын көбейтудің қажеті жоқ. Мәселен, дауыстылар қатарына *и* менен *у* қосылатын болса, сингармонизм заңдылығы бұзылады. Бұл мәселе айқын байқалып отыр. Ғалым М.Әлімбаев «Қазақ тіліндегі үндесім құбылысының артикуляциялық сипаты» атты кандидаттық диссертациясында В.В. Радловтың фонетикалық тұжырымдарын мысалға келтіре отырып: «Ғалымның сингармонизмді морфологиямен байланыстыруы оның құрылымдық қызмет атқаратынын көрсеткені деп түсінеміз» деген ой айтады (Әлімбаев, 2010: 7). Біз осы ойға қосыламыз.

Қазақ тілінде, әсіресе қырғыз және якут (саха) тілдерінде ерекше айқын түрде байқалатын сингармонизм заңы – түркі тілдері ғана емес, жалпы алтай тілдері тобына тән, көне дәуірлерден бері келе жатқан ескі құбылыс екендігі дау тудырмайды. Сондықтан осы дыбыстар арасындағы үндесім заңдылығынан айрылып қалмауымыз керек. Үндесім заңдылығының тек дауысты дыбыстарды ғана емес, дауыссыз дыбыстарды да, жалпы тілдегі барлық дыбыстарды қамтитындығы белгілі болды. Ол заңдылықты қазақ ғалымы профессор Әлімхан Жүнісбекұлы толық дәлелдеп берді. Қазақ тіліндегі көптік қосымшасының *-лар/-лер* ғана емес, сонымен бірге *-дар/-дер*, *-тар/-тер* болуы да осы сингармонизм заңдылығының көрінісі.

В.В. Радлов түркі консонанттық жүйесін толық сипаттап берген ғалым. Ол түркі, оның ішінде қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының физиологиялық сипатын анықтай отырып, дауыссыз дыбыстардың сөздің әр позициясында қолданылуына байланысты толық мәлімет берді. Түркі тілдерінде сөз басы мен аяғында қолданылатын дауыссыз дыбыстардың ерекшелігін ғылыми негізді материалдармен дәлелдей алды. Ғалым түркі тілдерінде *л* дыбысының екі түрі (ұяң және қатаң) болатынын жазған және екеуін де әліпбиіне енгізген. Біз мұны Радловтың жоғарыда сөз болған үндесім заңдылығына байланысты туындаған ғалымдық сезігінің нәтижесі ретінде қабылдаймыз. Көп ғалымдар оны қателік ретінде атап өтті.

В.В. Радлов түркі тілдерінің *л* дыбысын екі таңбамен белгілеп екі басқа, яғни жуан дауысты дыбысты сөзде *І*, жіңішке дауысты дыбысты сөзде *І* дыбыстары қолданылады деп түсінген. Ғалым *л* дыбысына сипаттама берген кезде былай деп жазады: «*л* дыбысы орыс тіліндегі *а*, *о*, *у* дыбыстарының алдында тұратын *л* дыбысына толық сәйкес келмейді. Бұл дыбысты айтқанда тіл арты қатты төмен түспейді, сондықтан түркі тілдеріндегі *л* дыбысы орыс тіліндегі *л* мен неміс тіліндегі *І* дыбыстарының арасында тұрады дейді (Радлов, 1893: 12). Қырғыз тілін зерттеуші И.Батманов бұған қарсы пікір айтып, бұл екі дыбыс бір фонеманың варианттары болып табылады дейді (Батманов, 1946: 83). Қазақ фонетикасының маманы Ж.Аралбаев та И.Батмановтың пікірін қолдайды: «Түркі тілдерінде дауыссыз дыбыстар сөздегі дауыстылардың ыңғайына қарай әртүрлі вариантта айтыла береді. Мәселен, *ал*, *ел*, *ол* сөздерін алайық. Мұнда «*л*» соноры дауысты дыбысқа байланысты бірде жуан (*ал*), бірде жіңішке (*ел*), бірде ерінмен (*ол*) айтылып тұр, олар атқаратын қызметіне қарай бір ғана фонеманы құрай алады. Фонема сөзде әлденеше фонетикалық-комбинаторлық вариантта кездесе береді. Демек, В.Радлов *л* сонорының фонематикалық қасиетін теріс түсінген» (Аралбаев, 1988: 6).

В.А. Шнайдер 2003 жылы В.В. Радловтың «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» еңбегі бойынша кандидаттық диссертация қорғап, В.В. Радловтың түркі фонетикасына байланысты басты еңбегімен арнайы айналысқандықтан, бұл зерттеуінде аталған еңбектегі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің дауысты дыбыс жүйесі, үндестік заңы, оның сөздің түбіріне, қосымшада көріну деңгейі т.б. кейбір тіл фонетикасын айқындай түсетін мәселелерді қазақ тіліне аударып, былай қорытындылайды: 1) В.Радлов қазақ тілі вокализмдік жүйесін толық ашып, тілде

тоғыз дауысты дыбыс бар екендігін өте дұрыс айқындап кетті. Ғалымның бұл пікірі кейінгі түркітанушы, қазақ фонетикасы мамандары арасында осы күнге дейін толық қолдау тауып жүр; 2) Ғалым күрделі сөздер мәселесіне келгенде, тілдің ішкі фонетикалық заңдылықтарын дұрыс айқындап, әр компонент құрамындағы дауысты дыбыстың рөлін сипаттап, дауысты дыбыстардың сөз күрделену үрдісіндегі қызметін ашып, дәлелдеді. Сөйтіп, кейінгі зерттеушілерге дұрыс бағыт-бағдар сілтеді; 3) Кірме сөздердің үндестік заңына бағыну мәселелерін айқындады. Түркі тілдері бойынша тұңғыш рет кірме сөздердің игерілу механизмі жасалды; 4) В.Радлов өз еңбегінде қазіргі қазақ фонетикасының мамандары арасында пікір-талас тудырып отырған ерін үндестігінің сөз ішінде қолданылу аясын айқындады; 5) В.Радлов түркі консонанттық жүйесін толық сипаттап берген ғалым. Ол түркі, оның ішінде қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының сөздің әр позициясында қолданылуына байланысты толық мәлімет берді. Түркі тілдерінде сөз басы мен аяғында қолданылатын дауыссыз дыбыстардың ерекшелігін ғылыми негізді материалдармен дәлелдей алған (Шнайдер, 2003: 28).

В.В. Радлов дифтонг пен трифтонг мәселесіне де көңіл аударған. Бұл мәселе жөнінде түркі тіл білімінде әртүрлі көзқарастардың бар екендігі белгілі. Профессор К. Хұсайын жоғарыда сөз болған еңбегінде В.В. Радловтың қазақ тіліндегі дифтонг сыңарларын дұрыс анықтағанын (*aj, ej, uj, ij, ij, oj, öj*) айта отырып, екінші бір жағдайда *aw, ew, öw* құрамына талдау жасау кезінде қателікке бой алдыратынын жазады (Хусаинов, 1981: 167). В.Шнайдер ғалымның қазақ тіліне қатысты сөздердің құрамындағы *ua, au* тағы басқа дифтонгтар бар деген пікірімен келіспейді. Ол былай жазады: «оның себебі, қазақ тілінде *u* дыбысы – дауыссыз дыбыс. Дауыстының позициясында тұрғанда алдынан үнемі дауысты дыбысты қосып алып айтылады. Мысалы, *туынды [тұуынды]* т.б. Тіпті, сөз басында дауыссыз дыбыс ретінде келгенде де, алдынан үнемі *u* дыбысы естіледі. Мысалы, *уақ [ұуақ]* т.б. Ал егер де *u* бұл жерде дауысты дыбыс болып есептелсе, «қазақ тілінде трифтонг бар» дегенді мойындауға мәжбүр болар едік. Ал *u* мен *i* дыбыстары тіркесіп келетін *a, ы, ә, e* дыбыстарының *au, ыu, (киын), әu, ie* қосындылары дифтонгтан гөрі «жалған дифтонг» деген терминге лайық. Егер де *i* мен *u* дауысты дыбыс ретінде қарастырылса, онда бұл тілдегі екі үлкен заңдылыққа қайшы келер еді. Яғни, сөз құрамында екі дауысты дыбыс қатар тұрып, сөз ішінде дауыстыға басталатын буын түрі болар еді. Сонымен, В.Радловтың дифтонгты дыбысқа келтірген *уат, уан, қуан, жуан* сөздері, трифтонгқа берген *әуес, сүйеу* сөздері тілде бұл құбылыстың бар екендігін дәлелдей алмаса керек» дейді (Шнайдер, 2010: 100-101). Дей тұрғанмен түркі тілдерінің фонетикасы мәселесін зерттеу бойынша В.Радловтың сіңірген еңбегі аса зор. Ғалым тұңғыш рет түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасын жасап, онда қазақ фонетикасының едәуір мәселелерін сөз етті. В.Радловтың «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» атты еңбегі күні бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтқан емес, мұнда қазақ фонетикасының едәуір мәселелері, атап айтқанда: дыбыс құрамы, сөзде дыбыстардың қолданылу ерекшелігі, дыбыстардың әртүрлі өзгеру заңдылықтары, сингармонизм құбылысы, екпін категориясы сияқты өзекті мәселелер өзге түркі тілдерінің материалдарымен салыстырыла отырып талданады. В.Радловтың аталмыш еңбегінің түркі тілдерінің фонетикасын, грамматикасын, лексикологиясы мен лексикографиясын одан арғы зерттеу үшін қаншалықты маңызды болғандығы туралы түркітаным саласында жарық көрген С.Ж. Мусаев, С.З. Садықовалардың еңбектерінде (Мусаев, Садыкова, 2018; Садыкова, Мусаев, 2017) жан-жақты сөз болады.

В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ тілі лексикасының морфологиялық сипаттамасы туралы сөз етер болсақ, ең алдымен, жалпытүркілік сөздікте қазіргі қазақ грамматикасында қарастырылатын сөз таптарының барлығының толық қамтылғандығын айтуға болады. Қазіргі қазақ тілі бойынша жүргізілген статистикалық санақтар бойынша, сөз саны жағынан ең көбі зат есім сөздер болып шығады. В.В. Радлов сөздігі де осы жағдайға толық дәлел болып отыр. Сөздікте ең көп кездесетіні бірліктер – зат есім сөздер. Қазіргі тілімізде зат есім мағынасында қолданылып жүрген сөздердің барлығы дерлік түбір күйіндегі сөз болған жоқ. Олардың бірқатары зат есімнің өзіне, тағы бірқатары басқа сөз таптарынан жұрнақ жалғану арқылы жасалған сөздер. В.Радлов сөздігінде де мұндай заңдылықты байқауға болады. Зат есім категориялары көптеп кездеседі. Негізінен жалпы есімдер, атау септікте тұрған сөздер берілген. Сонымен қатар жалқы есімдерді де

кездестіруге болады. Мысалы, «*Айдархан* город Астрахань *Айдархан* деңізі – Каспийское море», *ақ* сөзінің мағыналарын ашқанда географиялық атаулар ретінде: *Ақ Мешіт* – форт Перовский; *Ақтау* – гора Ақтау, *Алматы* (алмалық) город Верный (Алматинск), *Алматы су* – Алматинка деген атаулар қолданылады, сондай-ақ *Еділ* – Волга: *Еділ*, *Жайық* – реки Волга и Урал.

Ең алдымен, есім сөздерден зат есім жасайтын жұрнақтарды сөз етелік. *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік* жұрнақтары: *сулық* – полотенце, которым вытирают руки после мытья; *қарттық* (қарт+тық) старость. Басқа сөз таптарынан зат есім жасайтын сөздердің мысалы: *сұйықтық* (сұйық+тық) жидковатость; *серілік* – 1) праздность; 2) франтовство. «Қазақ грамматикасында» бұл типтес жұрнақтар жалғану арқылы жасалған туынды зат атауларының бірқыдыруын *этномәдени лексикаға қатысты* сөздер құрайтындығы айтылады (Қазақ грамматикасы, 2002: 287).

Сөздіктегі қазақ лексикасының ендігі бір үлкен тобы – халқымыздың байырғы заттық мәдениетімен, өзіндік тұрмыс жағдайымен байланысты атаулар. Оған мысал ретінде төмендегі сөздерді келтіруге болады: *түндік* (түтін+лік) – покрывка дымового отверстия; *тұрлық* – кошмы, которыми покрывается нижний ярус кибитки. Соңғы сөз негізінде *туырлық* болуы керек. Сөздікте естілуі бойынша жазылған. Осы жұрнақ арқылы жасалатын сөздердің тағы бір семантикалық тобы – түрлі тағам мен өсімдік түрлерімен, сондай-ақ жәндік, жан-жануарлармен байланысты. Мысалы: *жандық* (жан+лық) живое существо, животное; *қымыздық* (қымыз+дық) – щавель. Бұл жұрнақ қазақ тілінде өнімді жұрнақтар қатарына жатады. Бұл жұрнақ арқылы жасалған туынды түбір зат есімдер сөздікте көптеп кездеседі.

Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де ең өнімді сөзжасамдық жұрнақтардың бірі ретінде *-шы, -ші* жұрнағын атауға болады. Бұл жұрнақ «Қазақ грамматикасында» генетикалық жағынан *-шық, -шік* тұлғалығымен, *-са, -се* формантымен, қытай-корей тілдеріндегі «адам» мағынасында қолданылатын «са» сөзімен байланыстырылады (Қазақ грамматикасы, 2002: 296). Сөздікте *-шы, -ші* жұрнағы жалғану арқылы жасалған сөздер: *ауылышы* (аул+чы) – посетитель, гость; *барымташы* (баранта+чы) – барантач. Соңғы сөзді Н.И. Ильминский материалдарымен салыстырып қарағанда, ол сөздікте де қолданғаны байқалды (Ильминский, 1860). Демек, Н.И. Ильминский де, В.В. Радлов та қазақ халқының бітіспес дауларының бірі – барымта туралы хабардар болған. «*Балшықшы* – болотный кулик» сөзі де екі сөздікте кездеседі.

Сөздіктегі қазақ сөздері бойынша есім сөздерден зат есім жасайтын жұрнақтар құрамында, сондай-ақ *-шылық, -шілік, -дас, -дес, -тас, -тес, -лас, -лес, -шақ, -шек, -тек, -у* жұрнақтары кездеседі.

Етістіктен зат есім тудыратын жұрнақтардың да В.Радлов сөздігінде кеңінен қолданыс тапқандығы байқалады. Мәселен, *-ма, -ме, -ба, -бе, -на, -не* жұрнақтары жалғану арқылы: *жайма* (жай+ма) – 1) простыня; 2) разливающаяся по лугам вода; *-м, -ым, -ім* жұрнақтары арқылы жасалған сөздерге: *білім* (біл+м) – знание; *бүркім* (бүрк+м) – «брызги»; *-шық, -шік* жұрнақтары жалғану арқылы: *бұршік* (бұр+чік) – древесная почка; *қарауышық* – қарауылшы; *-уыш, -уіш* жұрнақтары жалғану арқылы: *қарауыш* – зеркало; *қастауыш* – краска (добытая из внутренностей лошади), которою девицы красят свои брови; *-қ, -к, -ық, -ік* форманттары арқылы: *жөткірік* (жөткір+к) – легкий кашель; *талғақ* (талға+қ) – беременная женщина, когда она прихотничает; *-ай* жұрнағы арқылы жасалған сөздер құрамы өте аз: *баурай* (баур+ай) – спуск с горы, отлогость; *-мақ, -пақ* жұрнағы арқылы жасалған сөздер: *куімақ* (куі+мақ) – блин; *токмақ* = токпак – деревянная колотушка; *шакпак*= чакмак (зат) – огниво, курок у ружья.

В.В. Радлов сөздігінде қазақ тіліндегі септік жалғаулары түгелдей қолданысқа түскен. Бұл туралы академик Р.Сыздық: «Бұдан үш-төрт ғасыр бұрын жасалған көркем сөз үлгілері тілінің негізгі грамматикалық категориялары: септік, тәуелдік жалғауларының мағыналары мен қызметтері, етістіктің рай, етіс, есімше, көсемше тұлғаларында жұмсалыу тәртібі, сөздердің байланысу амалдары (қиысу, меңгеру, жанасу) қазіргі кездегімен бірдей түседі» деген қисынды пікір айтады (Сыздықова, 1993: 95).

Сын есімдер жеке атау сөз болып та, сөз тіркесінің құрамында да берілген. Мысалы, *асыл* сөзі (1) (хорошей расы, хорошего происхождения): *асыл кісі* – благородный, аристократ; *Абылай тегі асыл* – происхождение Аблая высокое; 2) хороший, прекрасный, дорогой, ценный: *асыл тас* – драгоценный камень, алмаз; *асыл бұйымдар* – дорогие вещи; 3) сталь: *пышақтың асылы бітті*

– на нож стали более не осталось. Негізгі және туынды түбір (сын есімнен, басқа сөз таптарынан) күйіндегі сын есімдер сөздікте көптеп кездеседі. Туынды түбір сын есімдер: *-лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті* жұрнағы арқылы: *әнді* (ән+лі) имеющий напев; *қазақтарда түрлі әнді өлең бар* – у киргизов бывают песни с различными напевами; *үмітті* (үміт+лі) – надежный; *-шыл, -шіл* жұрнағы жалғану арқылы: *жершіл* (жер+шіл) – знающий страну, не легко зблуждающийся; *жетекшіл* (жетек+шіл) – 1) лошадь, которая легко ходит на поводу; 2) послушный человек; *-у* жұрнағы арқылы жасалған: *тату* (тат(ы)+у) – 2) мирный, согласный, смирный: *Бұхар ханы Орус ханы-менен(мінән) тату болды* – хан бухарский и Хан русский живут в мире; *Төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда құрдас тату* – между четвероногими самый смирный – верблюжий жеребенок, между двуногими – ровесник (посл.).

Сын есім жалаң түрінде де (*тоқ*), күрделі түрінде де (*қуаяқ* (ку+аяқ) тонконогий; *қу-шеке* лысый; т.б. берілген. Бір түбірден тараған сөздерге байланысты шығатын қорытынды: сөздердің алдымен болымды (есті, құтты) мағыналары, содан кейін болымсыз (ессіз, құтсыз) мағыналары беріледі. Сонда ең көп қолданылған өнімді жұрнақтар ретінде *-ды, -ді, -лы, -лі, -ты, -ті, -сыз, -сіз* қосымшаларын атауға болады. Сын есімнің жай шырай (жүйрік, жеңіл, қу, боз, ақ) түрі де, салыстырмалы шырай (бозғыл, ақшыл, ойпаңдау, *өстірек*), асырмалы шырайы да кездеседі. Бұл жерде ең көп кездесетіні – жай шырай.

Сан есімдерден ең көп кездесетіні – есептік сан есім: *бір, иекі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, иелу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, дүз, мың*.

Реттік сан есімдер *-інші, -ыншы, -нші, -ншы* жұрнақтары арқылы жасалған: *тоқсаныншы* (тоқсан+ыншы) – девяностый; *жетпісінші* (жетпіс+нші) – семидесятый.

Жинақтау сан есімдері *-ау, -еу* жұрнақтары арқылы көрсетілген: *алтау* – все шестеро; *үшеуі* – все трое; *біреу* (бір+еу) – один из некоторых.

Болжалдық сан есім: *бірер* (бір+ер) – по одному.

Топтау сан есімдері: *онар* (он+ар) (оннан) – по десяти; *сегізден* – по восьми.

Бөлшектік сан есімдер: *жарым* – вполвину; *жарты* – 1) половина; 2) половинный; *жарты шекпен* – полусукно; *бірісі* (бірі+сі) – один из числа прочих: *бірісі шықты, бірісі үйде қалды* – один вышел, другой остался дома; *ширек* – четвертая часть, четверть.

Сонымен, сөздіктегі сан есімдер саны – 51. 1-ден 10-ға дейінгі сандар (бірліктер), 20-дан 100-ге дейінгі (ондықтар) және 1000 саны берілген.

Есімдіктердің түрлері де сөздікте біршама берілген. *Жіктеу есімдігі:* *мен, сен, сіз, біз, ол*. Ол туралы кеңірек сөз болады: *ол* – он, она, оно (вместо местоимения личного третьего лица): а) род. пад. *оның* – имеет значение родительного падежа местоимения указательного и употребляется как местоимение притяжательное третьего лица: *онан соң* – после этого; *оның үш ұлы болыпты* – у него было три сына; б) дат.пад. *оган* употребляется и как наречие *оган күшім жетпеді* – на это силы моей не достало; в) винител.пад. *оны* г) местный пад. *онда* – там; множественное число *олар* склоняется правильно. В.В. Радловтың *ол* есімдігінің барлық негізгі септіктерде септелуін көрсетуі – есімдіктің грамматикалық жақтан қаншалықты маңызды болып отырғанын көрсетеді. *Сілтеу есімдіктері:* *бұл* (бұ+ол), *осақ* (осы+ақ), *осы* (ош+бу), *ол, о, ту, міне* = *мінекей, мына, со, сонда* (сол+да), *сондай* (сол+дай), *сол, тунау*.

Жалпылау есімдіктері: *барша, жалпы, тамам*.

Есімдіктер қазақ тілінде сан жағынан көп емес, небары 60-70-тей сөз. Бірақ олар мағыналық жақтан да, тұлғалық жақтан да басқа есімдерден толық ажырайды. Ал сөздікте қолданылған есімдіктердің жалпы саны – 61. Яғни, жақсы қамтылған деп айтуға болады және сол кезеңде жарық көрген сөздіктердің ешқайсында дәл осындай біліктілік, толықтық байқалған емес.

Сөздікте зат есімнен кейін көп қолданылған сөз табы – етістік. Етістіктер сөздікте қабылданған лексикографиялау ережесі бойынша, бұйрық райдың екінші жағында тұрады (бұл туралы В.Радлов кітаптың алғы сөзінде айтып өтеді). Сөздікте етістіктер түбір күйінде де, туынды етістік, біріккен етістік, тіркес арқылы жасалған күрделі етістік күйінде де кездеседі. Туынды етістіктер әртүрлі сөз таптарынан қосымшалар арқылы жасалған. Енді туынды етістіктердің сөздіктегі қолданылу ретіне тоқталып көрейік.

Ең алдымен, өнімді жұрнақ ретінде *-ла, -ле, да, де, та, те* жұрнағын атауға болады. Себебі

бұл жұрнақ сөздікте актив түрде қолданылған: *биле* (би+ле) владеть, управлять, решать, распоряжаться; *пырылда* – мурлыкать; *шайла* (шай+ла) – пить чай (*шайла* сөзі қазіргі қолданыста кездеспейді, жергілікті сөз ерекшелігі болуы да мүмкін); *сөйде* – так сказать. Бұл жерде ауызекі тілдегі сөз қолданылған деп ойлаймыз. Мұндай сөздердің кездесуі заңды да. Себебі В.Радлов материалдарының көпшілігін ауызекі тілден жинаған.

«Қазақ грамматикасында» -ла, -ле арқылы туындаған күрделі жұрнақтар: -лан, -лен. Бұл жұрнақтың -дан, -ден, -тан, -тен варианттары бар. Олардың -ла, -ле мен өздік етістің -н аффиксінен күрделеніп қалыптасқаны дау тудырмайтыны айтылады (Қазақ грамматикасы, 2002: 383). Дәл осы пікірді өз сөздігінде В.В. Радлов та айтады. Бұл оның көрегендігін, түркі грамматикасының, соның ішінде қазақ тілі грамматикасының қыр-сырын білгендігін байқатады.

Ғалым сөздікке есімше мен көсемшелі тұлғаларды да алып отырған. Олар нақты қимыл-сын мәнін беруіне байланысты лексикографияланған: *ақырындап* – ақырынлап; *i(u)* (2) нагибать, наклонить: *мойнын иіп тұрды* – опускаю шею он стоял там. Осы келтірілген мысалдардан және ғалымның өз аузынан айтылған түсініктемелерден оның грамматика мәселелерін қаншалықты терең түсінгендігін анық байқауға болады.

Үстеулер – басқа сөз таптарынан қосымшалар арқылы немесе сөздердің бірігуі арқылы немесе қосарлану, тіркесу арқылы пайда болып, жаңа мағынаға ие болған сөздер тобы. Үстеулер құрамы жағынан, ең алдымен, екі топқа бөлінеді. Олар: негізгі және туынды үстеулер (Бектұров, 2008: 134). Енді үстеулердің сөздіктегі қолданылу ретіне тоқталып көрейік. *Мезгіл үстеулері* – қимыл, іс-әрекеттің жүзеге асу уақытын, мезгіл, мерзімін білдіреді (Қазақ грамматикасы, 2002: 547): *мана* – недавно, давеча; *ярын* – в следующем году; *күндіз* – 1) днем; 2) дневное время, т.б.; *язғы* (жаз+ғы) – весенний; *байырғы* – доморощенный скот; *язды күні* – летом; *түстенкейін* (түс+тен+кин) – после полудня; *бірсүгін* (бірісі+күн) – послезавтра; *биыл* (бұ+жыл) – нынешний год; *бұрнағы күн* – третьего дня т.б. *Мекен үстеулері*: *сырт* – задняя часть, спина; *жоғары* – 1) вверх; 2) верхнее место; *аз* (1) – мало, немного, незначительно; *аз-маз*, *біраз* – немного; *азын-аулак* – отчасти; *арғы* (ары+ғы) – находящийся на другой стороне; *жаықтың арғы бетінде* – на той стороне Урала; *төменде* (төмен+ле) – идти вниз, находится внизу; *бермен* (бері+мен) – сюда; *арылы-берілі* (ары+лы) – здесь и там. *Мөлшер үстеулері*: *жалғызак* (жалғыз+ак) – только один; *сүйем* – четверть, расстояние между большим пальцем и указательным; *солак* – немного, короткое время; *осынша* (ос+н+ча) – так много; *соншама* – столько; *азбана* – 1) немножко, только немного; *азбана берді* – он только немножко дал; 2) с отрицанием: едва, чуть-чуть; *азбана келмеді* – он мог едва прийти; *азбантай* (азған+тай) – очень немного; *азмаз* (аз+мы+аз) – мало-мальски; *азмаз киімім қалды* – мне немного одежды осталось. *Сын-қимыл үстеулері*: *імі* (жыты) – скоро; *імі мүрді* – он ехал шибко; *иңсақ* – 1) ошибка; 2) нечаянно, по ошибке; *дүркін* – раз; *дереу* – тотчас, без замедления; *дереу әкеп бер!* – сейчас же принеси!; *солайша* (солай+ча) – таким образом; *солай* (сол+дай) – так; *тырабай*: *тырабай етті* – он рассеял, разогнал; *жұтқын* (жұт+қын) – глоток, кусок; *тұқыраң* (тұқыр+аң) – опустивший голову; *қайтадан* (қайта+дан) – снова, опять; *қайтадан бастады* – он снова начал; *язатайым* – в самом деле, как следует; *біратола* – за раз; *сак-сак* – звук стукотни; *түнкат* (түн+кат) – ехать всю ночь. *Мақсат үстеулері*: *жорта* – нарочно, умышленно. *Күшейтпелі үстеулер*: *ең* – очень, весьма; *ең кіші айтты* – младший из всех сказал; *тіпті* – совсем; *тіпті болмас* – это совсем невозможно; *құп* – слог, приставляемый перед именами прилагательными, начинающимися на *қу*, для усиления значения: *құп-құрғақ* – совсем сухой. Себеп-салдар үстеулері: *бекер* – напрасно, зря, неуместно; *шарасыз* (шара+сыз) – не имея средств, возможности, помимо воли, по нужде.

Сөздіктегі ең көп қолданылған үстеудің түрі сын-қимыл үстеулері болды. Негізгі түбір үстеулер күйінде де, туынды түбір күйінде де, күрделі түрінде де сөздікте көптеп кездесті. Сөздіктегі барлық сын-қимыл үстеулері мысалға алынған жоқ. Одан кейінгі кезекте мезгіл үстеулері мен мекен үстеулері тұр. Үстеудің бұл семантикалық топтарына қатысты мысалдардың барлығы да келтірілді. Күшейткіш үстеуінің сөздері тілімізде онша көп емес екені белгілі. Бұл топтың да мысалдары толығымен келтірілді. Мақсат үстеулері жалпы тілімізде аз болғандықтан, сөздікте *жорта* сөзін ғана кездестірдік. Топтау үстеуіне мысал жоқтың қасы. Ал жалпы сөздіктегі үстеулердің толық саны – 258 сөз болды.

Шылаулар – сөздерді, сөйлемдерді байланыстырып, өзі қатысты сөздерге, сөйлемдерге жаңа үстеме мағына беретін сөз табы. Бірақ тіліміздегі барлық шылаулардың атқаратын қызметі бірдей емес. Олардың кейбірі сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру қызметін атқарса, енді біреулері сөздерді грамматикалық қатынасқа келтіріп отырады, үшінші біреулері сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді анықтап, я болмаса толықтап, қосымша мағына үстеп жатады (Бектұров, 2008: 138). Ең алдымен *септеулік шылау* туралы сөз етсек, олар тілімізде жиі қолданылады және сөзтізбелік мақалада өзіндік орны бар. Ал жалғаулық шылау мен демеулік шылау түрлерін тек мысал ретінде берілген сөйлемдерде ғана кездестіре алдық. Сондықтан бұл сөйлемдерді В.Радловтың қолданылғанын ескере отырып, шылаудың қалған түрлеріне мысал ретінде келтірдік. *Атау септігінің шылаулары*: *түгіл* – нет: *әт түгілі су да жоқ* – не только нет мяса, даже нет воды; *сықылды* (сықыл+лы) – имеющий форму; *барыс септігінің шылаулары*: *таман* – в направлении к: *үйге таман барды* – он пошел в направлении к дому; *ауылға таман* – к аулу; *шығыс септігінің шылаулары*: *соң* – 1) место после родов; 2) после: *келгеннен соң* – после того, как пришел; *кейін* – после, сзади: *кейін келер* – он придет после; *келгеннен кейін көрмедім* – я не видел его после приезда.

Одағай адамның ішкі сезімін, көңіл-күйін білдіретін сөз табы. «Қазақ грамматикасы» тіліміздегі одағайларды білдіретін мағыналарына қарай үш топқа бөліп қарастырады: 1) көңіл-күй одағайлары; 2) императивтік одағайлар; 3) тұрмыс-салт одағайлары (Қазақ грамматикасы, 2002: 564). Одағайлардың осы түрлерінің сөздіктегі қолданысына тоқталып өтсек, 1) көңіл-күй одағайлары: *алақай* – восклицание радости; *пай* – восклицание удивления; *шіркін* – выражение неудовольствия, брань, бранное слово; 2) императивтік одағайлар: *шу* – восклицание для понукания лошадей; *но* – ну! (понукание); *тпруай* – крик, чтобы призывать овец; 3) тұрмыс-салт одағайлары: *шүкір* – араб. благодарность; *ләппәй* – что? что ты говоришь? что угодно? Говори, я слушаю! (обращаясь вежливо к старшему).

Сөздікте қолданылған одағайлардың жалпы саны – 28. Қуану мәнінде де, жекіру мәнінде де сөздікте қолданысқа көбірек түскені көңіл-күй одағайлары екені байқалды және сөздікте кездескен барлық одағайлар мысалға келтірілді.

Есту арқылы пайда болатын ұғымдардың атын білдіретін сөздер еліктеуіш сөздер делінеді (Қазақ грамматикасы, 2002: 145). Сөздікте *еліктеуіш сөздер* де кездеседі: *шөлп*: *шөлп етті* – он заставил вырнуть, бросал, толкал в воду; *шорт* – звук разламывания; *дүрс*: *дүрс етті* – он упал с шумом; *зыр* – шум летящей стрелы, вертящегося колеса, свист, журчание; бейнелеуіш сөздер: *жалт* – 1) блестящий; 2) вдруг, вмиг; *қыри*: *қыри-қыри* – хрустящий, скрежещущий звук. Сөздіктегі барлық еліктеуіш сөздердің қолданым саны – 11.

Адамның айтайын деген ойына көзқарасын, пікірін білдіретін *модаль сөздер* ретінде сөздіктегі төмендегі мысалдарды келтіруге болады: *бар* – 1) существование, бытие: *бар жоқ болды* – его бытие исчезло; 2) существующий, он есть: *сенің аға, інің бар* – у тебя есть старшие и младшие братья; 3) богатый: *бар кісі* – богатый человек; *секілді* (секіл+лі) – похожий; *тәрізді* (тәріз+лі) – подобный; *тиісті* – достойный, подходящий; *шығар* (шық+ар) – кажется, что так, вероятно; *сықылды* (сықыл+лы) – имеющий форму. *Қыстырма сөздер* де сөздікте біршама кездеседі: *сірә* – наверное не (с отрицательной формой глагола); *жүдә* – совсем, отнюдь (при отрицании); *ай* – 1) восклицание удивления: *ай-ғай*. ставится перед именем существительным. И после него: – *ай апакем! Ох, матушка! Құдайым-ай! О, боже!*; *жарықтық* (жарық+тық) – 1) свет, сияние; 2) ласковое слово: *ай жарықтығым!* – О ты свет мой!; *айна* (перс.) – ласкательное слово: *менің айнама!* – душа моя!

Қорытынды

Сонымен, зерттеу барысында В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты жалпытүркілік сөздігіндегі қазақ сөздерінің негізгі грамматикалық сипаттамасы жасалып, басты ерекшеліктері анықталды. Сөздікте «Радлов әліпбиі» атанған әліпбилік ретпен келтірілген қазақ сөздерінің айтылымы, естілімі толық ескеріліп отырған. Сол себепті де кей реттерде бір сөздің қатаң немесе ұяң варианттары кездесіп отырады. Айтылымды дәл беру мақсатында дифтонгтар мен трифтонгтар қолданылған. Мәселен, сөздердегі жергілікті ерекшелікті білдіруде «дж» аффрикаты жиі қолданыс тапқан. В.В. Радлов дыбыстардың үндестік заңын, сингармонизмді түркі

тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің ең негізгі фонетикалық заңдарының бірі ретінде санай отырып, сөздікте мол дерек келтіреді. Ерін үндестігінің сөздердің төртінші буынында да сақталып отырғандығын айғақтайды. Қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың бұдан бір жарым ғасыр бұрын В.В. Радлов тарапынан ұсынылып отырған құрамы қазіргі заманауи дыбыстық құраммен толықтай сәйкес келеді. Ғалым қазіргі даулы мәселелердің бірі «й», «у» дыбыстарының жазылымы турасында да таза ғылыми көзқарас білдіреді. Сөздікте берілген қазақ сөздерінің морфологиялық, сөз таптық құрамы мен сөзжасамдық жүйесі қазіргі жүйемен толық сәйкес келеді.

В.В. Радловтың «Түркі тілдерінің сөздігін жасау тәжірибесі» еңбегі сөзтізбесіне атаусөз яғни реестр ретінде алынған қазақ лексикасы негізінен жай сөздерден құралды. Сөз тіркесінен тұратын күрделі сөздердің жалқы есімге жататын жер-су, елді мекен атауларынан басқалары алынбады. Алайда жай сөздің өзін ғалым өз сөздігінде негізгі түбір мен туынды түбір жігін көрсете отырып лексикографиялаған. Туынды түбірдің жасалу жолдары әр сөз табының сөзжасамына сәйкес көрсетілген. Кейбір өнімсіз жұрнақтар мен қазіргі қолданыста кездеспейтін бірен-саран сөздерді есептемегенде, сөз тудырушы жұрнақтардың қазіргі кездегіден елеулі өзгерісі жоқ екені байқалады. В.В. Радлов сөздігіндегі ең кеңінен, молынан қамтылған параметр – ол грамматикалық параметр болғандығын байқаймыз. Мұның өзі В.В. Радловтың қазақ тілінің грамматикасына қаншалықты дәрежеде жетік болғандығын және қазақ тілінің грамматикалық құрылымын қаншалықты толыққанды деңгейде лексикографиялағанын көрсетеді.

Өз тарапымыздан, мақаланы қорытындылай келе айтарымыз:

- біріншіден, В.В. Радлов ғылыми зерттеу еңбектерінде, әсіресе түркі тілдерінің фонетикасына арналған классикалық еңбектерінде негізгі ғылыми тұжырымдарын қазақ тілінің табиғатына, оның фонетикалық заңдылықтарына арқа сүйей отырып жасаған. Жалпытүркілік грамматикалық сипаттама жасау кезінде де ең негізгі түркі тілдерінің бірі ретінде қазақ тілі бойынша терең ғылыми тұжырымдар жасаған. Сол себепті ғалымның қазақ грамматикасы туралы ой-пікірлерін қазіргі ғылыми оқырманға таныстыру абзал болмақ;

- екіншіден, В.В. Радлов сөздіктерінде келтірілген қазақ лексикасының құрамы мен семантикалық құрылымын, әсіресе грамматикалық тұлғасын толық келтіріп, жинақтап шығару, оларды тіл тарихының, тарихи фонетика мен тарихи лексикологияның нысанына айналдыру ісі – басты парызымыз болмақшы демекпіз.

Әдебиеттер

- Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 142 б.
- Әлімбаев М. Қазақ тіліндегі үндесім құбылысының артикуляциялық сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2010.
- Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка. – Фрунзе, 1946. – 173 с.
- Бектұров Ш.К. Қазақ тілі. – Алматы: Атамұра, 2008. – 335 б.
- Ел қазынасы – ескі сөз (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері) / [құраст.: Б. Уахатов, С.А. Қасқабасов, К.С. Матыжанов; ред. алқ.: З.А. Ахметов [ж.б.]]; ҚР Ұлттық ғылым акад.; М.О. Әуезов атын. Әдебиет және өнер институты. – Алматы: Ғылым, 1994. – 613 б.
- Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань: Унив. тип., 1860. – 199 с.
- Қазақ грамматикасы. – Астана: Елорда, 2002. – 783 б.
- Мусаев С.Ж., Садыкова С.З. Лексика киргизского языка в словаре В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2018. – №1. – Ч. 2. – С. 345-348.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1893. – Т. I. – Кн. 1. – 970 с.
- Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. – СПб., 1870. – том 3.
- Садыкова С.З., Мусаев С.Ж. Труд В.В. Радлова «Фонетика северных тюркских языков» и некоторые актуальные проблемы киргизского языкознания // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. – №10(76). – Ч. 2. – С. 151-155.
- Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 319 б.
- Хусаинов К. В.В.Радлов и казахский язык. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 170 с.
- Шнайдер В.А. В.В.Радлов и фонетика современного казахского языка: дисс. ... канд. филол. наук. – Павлодар: ПаУ, 2003. – 130 с.
- Шнайдер В.А. Түркі және қазақ тілдері вокализм жүйесіне қатысты В.В. Радлов ұстанымдарының интерпретациясы. – Павлодар, 2010. – 127 б.
- Radloff W. Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Leipzig: T.O. Weigel s Verlag, 1882. 318 s.

References

- Alimbaev, M. (2010) Qazaq tilindegi undesim qubylysynyng artikuljacialyq sipaty: Filol. gyl. kand. ... avtoref. Almaty. [Alimbayev, M. (2010) Articulatory nature of the phenomenon of harmony in the Kazakh language: Philol. Science kand. diss. author's abstract. Almaty.] (in Kazakh)
- Aralbaev, Zh. (1988) Qazaq fonetikasi boynsha jetjudter. Almaty: Gylym, 142 b. [Aralbayev, Zh. (1988) Etudes on Kazakh phonetics. Almaty: Gylym. 142 p.] (in Kazakh)
- Batmanov, I.A. (1946) Foneticheskaja sistema sovremennogo kirgizskogo jazyka. Frunze, 173 s. [Batmanov, I.A. (1946) Phonetic system of the modern Kyrgyz language. Frunze. 173 p.] (in Russian)
- Bekturov, Sh.K. (2008) Qazaq tılı. Almaty: Atamura. 335 b. [Bekturov, Sh.K. (2008) Kazakh language. Almaty: Atamura. 335 p.] (in Kazakh)
- El qazynasy – eski soz (V.V.Radlov zhinagan qazaq folklorynyng ulgileri). B. Uahatov, S.A. Qasqabasov, K.S. Matyzhanov; red.Z.A. Ahmetov. Almaty: Gylym, 1994. 613 b. [The treasure of the country is an old word: examples of Kazakh folklore collected by V.V. Radlov. B. Uakhatov, S.A. Qasqabasov, K.S. Matyzhanov; red. Z.A. Akhmetov. Almaty: Gylym. 613 p.] [(in Kazakh)
- Ilminskiy, N.I. (1860) Materialy k izucheniju kirgizskogo narechija. Kazan: Univ. print. house, 199 s. [Materials for studying the Kyrgyz dialect. Kazan: Univ. print. house. 199 p.] (in Russian)
- Khusainov, K. (1981) V.V. Radlov i kazakhskij jazyk. Alma-Ata: Nauka, 170 s. [Khussainov, K. (1981) V.V. Radlov and the Kazakh language. Alma-Ata: Nauka. 170 p.] (in Russian)
- Musaev, S.Zh., Sadykova, S.Z. (2018) Leksika kyrgyzskogo jazyka v slovare V.V. Radlova «Opyt slovarja tjurkskih narechij». Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota. №1 (74) ch. 2. S. 345-348. [Musayev, S.Zh., Sadykova, S.Z. (2018) The vocabulary of the Kyrgyz language in the dictionary of V.V. Radlov "The experience of the dictionary of Turkic dialects". Philological sciences. Questions of theory and practice. – Tambov: Gramota. No.1 (74) part 2. P. 345-348.] (in Russian)
- Qazaq grammatikasy (2002). Astana: Elorda, 783 b. [Kazakh grammar (2002). Astana: Elorda. 783 p.] (in Kazakh)
- Radlov, V.V. (1870) Obyazyki narodnoj literatury tjurkskih plemjon. SPb., Tom 3. [Radlov, V.V. (1870) Samples of folk literature of Turkic tribes. St. Petersburg. Volume 3.] (in Russian)
- Radloff, W. (1882) Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Leipzig: T.O. Weigel s Verlag, 318 s. [Radloff, W. (1882) Phonetics of the Northern Turkic languages. Leipzig: T.O. Weigel s Verlag. 318 p.] (in German)
- Radlov, V.V. (1893) Opyt slovarja tjurkskih narechij. SPb., T. I. Kn. 1. 970 s. [Radlov, V.V. (1893) Experience of a dictionary of Turkic dialects. St. Petersburg. Vol. I. Book. 1. 970 p.] (in Russian)
- Sadykova, S.Z., Musaev, S.Zh. (2017) Trud V.V. Radlova «Fonetika severnyh tjurkskih jazykov» i nekotorye aktual'nye problemy kyrgyzskogo jazykoznanija. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota. №10 (76) ch. 2. S. 151-155. [Sadykova, S.Z., Musayev, S.Zh. (2017) V.V. Radlov's work "Phonetics of the northern Turkic languages" and some actual problems of Kyrgyz linguistics. Philological Sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Gramota. No.10 (76). part 2. P. 151-155] (in Russian)
- Shnaider, V.A. (2003) V.V. Radlov i fonetika sovremennogo kazakhskogo jazyka: Diss. kand. filol. nauk. Pavlodar: PaU, 130 s. [Shnayder, V.A. (2003) V.V. Radlov and the phonetics of the modern Kazakh language: Cand. diss. Philol. Science. Pavlodar: PAU. 130 p.] (in Russian)
- Shnaider, V.A. (2010) Turki zhane qazaq tilderi vokalizm zhujesine qatysty V.V. Radlov ustanymdarynyng interpretacijasy. Pavlodar, 127 b. [Shnaider, V.A. (2010) Interpretation of positions of V.V. Radlov regarding vocalism system of Turkic and Kazakh languages. Pavlodar. 127 p.] (in Kazakh)
- Syzdyqova, R. (1993) Qazaq adebi tilining tarihy. Almaty: Ana tılı, 319 b. [Syzdyqova, R. (1993) History of the Kazakh literary language. Almaty: Ana tili. 319 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.04.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Малбақов М.М., Бердиллаева М.Б., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Қыздархан Құрмашқызы Рысберген^{1*}, Дана Мұсабекқызы Пашан²,
Қайрат Ғабитханұлы³**

^{1*}филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4205-9655 E-mail: ms.rysbergen@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0003-0583-862X E-mail: pashan_dan@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-4434-2291 E-mail: kayrat.g@mail.ru

**ХАЛЫҚТЫҚ НАНЫМ-СЕНІМГЕ ҚАТЫСТЫ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ МЕН
ЭТНОНИМДЕРІНІҢ ҚОРҒАУ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ ЭТНОСЕМАНТИКАСЫ**

Андатпа. Мақалада дәстүрлі қазақ есімдері мен ру-тайпа аттарының аталым уәжіндегі ырым-тыйымдар, наным-сенімдердің семантикасы қарастырылады. Зерттеу *өзектілігі* «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» Ономастикалық ішкорпусын антропонимдер мен ру-тайпа атаулар блогымен толықтыру қажеттілігімен байланысты болып отыр. Корпустық базаны толықтырып қана қоймай, кісі есімдер жүйесіндегі ескірген есімдер мен көптеген қазақ тектері бастау алатын этнонимдік модельдердің мағынасы жабық кодқа салынған, көмескіленген, қазіргі тілдік қауымға түсініксіз, анахронизмге айналған, халықтық білімдер мен дәстүрлі түсініктер арқылы анықтау өзектілігі арта түсуде. Антропоним, этнонимдердің «жағымсыз» семантикасы астарында қорғау, магиялық, ритуалдық функцияларды айқындау, XIX ғасырдағы ономастикалық материалдармен дәйектелуі мақала тақырыбының *ғылыми құндылығы* мен *жаңалығын* айқындайды. Зерттеуде тілдік материалды жүйелеу, сипаттау, тарихи-деректік интерпретация жасау тәрізді дәстүрлі *әдістер* қолданылды. Сондай-ақ мәдени семантикалық талдау *әдісі* антропо-, этномодельдердің халықтың практикалық тіршілік қамымен, мифтік танымымен байланысты түрлерін айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында ру-тайпа атауларының көпшілігі лақап аттарға негізделгендігі, сондай-ақ олардың «жағымсыз, тылсым күштерден қорғау функциясы» арқылы уәжделгендігі анықталады. XIX ғасырдағы кісі есімдері мен ру-тайпа атаулары сол кезеңдегі қазақтың көшпелі қоғамының ақиқат «ғаламның тілдік бейнесін», «ғаламның ономастикалық бейнесін», яғни реалды тілдік контентін көрсете алады.

Тірек сөздер: антропоним; этнонимдер; этномәдени семантика; жағымсыз семантика; ру-тайпа атаулары; шежіре

Қаржыландыру көзі: Мақала BR21882249 «Мәдениетаралық коммуникация құралы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын (ҚТҰК) жетілдіру және оның ішкорпустарын кеңейту» атты іргелі мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Рысберген Қ.Қ., Пашан Д.М., Ғабитханұлы Қ. Халықтық наным-сенімге қатысты қазақ антропонимдері мен этнонимдерінің қорғау функциясының этносемантикасы. *Tiltany*, 2025. №1 (97). 25-34-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-25-34>

**Қыздархан Құрмашқызы Рысберген^{1*}, Дана Мұсабекқызы Пашан²,
Қайрат Ғабитханұлы³**

^{1*}доктор филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4205-9655 E-mail: ms.rysbergen@mail.ru

²кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0003-0583-862X E-mail: pashan_dan@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-4434-2291 E-mail: kayrat.g@mail.ru

**ЭТНОСЕМАНТИКА ОХРАННОЙ ФУНКЦИИ КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ И
ЭТНОНИМОВ, СВЯЗАННЫХ С НАРОДНЫМИ ПОВЕРЬЯМИ**

Аннотация. В статье рассматриваются традиционные казахские имена и названия родо-племенных объединений, а также семантика обычаев, запретов, верований и суеверий, лежащих в их основе. *Актуальность* исследования связана с необходимостью дополнения Ономастического подкорпуса «Национального корпуса казахского языка» блоком антропонимов и названий родо-племенных объединений. Важно не только пополнить базу Корпуса, но и раскрыть этнокультурную семантику устаревших имен и этнонимических моделей, которые послужили основой многих казахских фамилий. Эти модели утратили свою первоначальную ясность, превратившись в анахронизмы, закрытые кодовые структуры, непонятные современному языковому сообществу. Это требует их

осмысления через народные знания и традиционные представления. *Научная значимость и новизна* темы статьи заключается в выявлении охранных, магических и ритуальных функций, зашифрованных за «негативной» семантикой антропонимов и этнонимов на базе ономастического материала XIX века. В исследовании использовались традиционные *методы* систематизации, описания и историко-фактологической интерпретации языкового материала. *Метод* культурно-семантического анализа позволил определить типы антропо- и этномоделей, связанные с практическим бытом народа и его мифологическим мировоззрением. В процессе исследования выяснено, что большинство названий родо-племенных объединений представлены прозвищами, а их мотивация связана с функцией защиты от «негативных» или мистических сил. Личные имена и родо-племенные названия XIX века отражают «языковую картину мира» казахского кочевого общества того времени, представляя собой ономастическую интерпретацию реального языкового контента.

Ключевые слова: антропонимы; этнонимы; этнокультурная семантика; отрицательная семантика; названия племен; родословная

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программы фундаментального целевого финансирования BR21882249 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка (НКЛ) как средства межкультурной коммуникации и расширение его внутреннего корпуса».

Для цитирования: Рысбергенов К.К., Пашан Д.М., Габитханулы К. Этносемантика охранной функции казахских антропонимов и этнонимов, связанных с народными поверьями. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). С. 25-34. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-25-34>

Kyzdarkhan Rysbergen^{1*}, Dana Pashan², Kairat Gabitkhanuly³

^{1*}Doctor of Philology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4205-9655 E-mail: ms.rysbergen@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0003-0583-862X E-mail: pashan_dan@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-4434-2291 E-mail: kayrat.g@mail.ru

ETHNOSEMANTICS OF THE PROTECTIVE FUNCTION OF KAZAKH ANTHROPONYMS AND ETHNONYMS RELATED TO FOLK BELIEFS

Abstract. The article examines traditional Kazakh personal names and the names of tribal-clan associations, as well as the semantics of customs, taboos, beliefs, and superstitions underlying them. The relevance of the research is determined by the need to expand the Onomastic Subcorpus of the “National Corpus of the Kazakh Language” with anthroponyms and ethnonyms. Additionally, an important aspect is uncovering the ethnocultural semantics of archaic names and ethnonymic models, which have lost their clarity and turned into anachronisms – closed code structures incomprehensible to the modern linguistic community. This necessitates their interpretation through folk knowledge and traditional perceptions. The scientific significance and novelty of the article lie in identifying the protective, magical, and ritual functions encoded within the “negative” semantics of anthroponyms and ethnonyms based on onomastic material from the 19th century. The study employed traditional methods of systematization, description, and historical-factual interpretation of linguistic material. The cultural-semantic analysis method made it possible to identify the types of anthropo - and ethnomodels connected to the practical life of the people and their mythological worldview. The research revealed that most clan-tribe names were based on nicknames, and their motivation was associated with the function of protection against “negative” or mystical forces. Personal names and tribal-clan names of the 19th century reflected the “linguistic worldview” of the Kazakh nomadic society of that era, representing an onomastic interpretation of real linguistic content.

Keywords: anthroponym; ethnonyms; ethnocultural semantics; negative semantics; clan-tribe names; genealogy

Source of funding: The article was prepared within the framework of the fundamental targeted financing program BR21882249 “Improving the tool of intercultural communication – the national corpus of the Kazakh language (NCKL) – and expanding its subcorpora”.

For citation: Rysbergen, K., Pashan, D., Gabitkhanuly, K. Ethnosemantics of the Protective Function of Kazakh Anthroponyms and Ethnonyms Related to Folk Beliefs. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 25-34. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-25-34>

Кіріспе

Халқымыздың бай шежіресі тарихи-этнографиялық, тілдік-фольклорлық дерек көзі ретіндегі рухани қазынамыз. «Шежіре – белгілі бір халық пен ұлыстың, ру-тайпаның шығу тегі мен таралу өрісін, әрбір ұрпақ өкілінің түп-тұқиянынан таратып, ата-бабаларының өсіп-өну жолын саралайтын жаднама, жалпы ел-жұрттың бастан кешірген тарихы мен әлеуметтік өмірін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін ауызша да, жазба түрінде де паш ететін жәдігер», – (Қайдар, 2013: 6). Шежіре материалын ономастикалық тұрғыдан мынадай топтарда қарастыруға болады: ру-тайпа атаулары,

патронимдер, тайпалық таңбалар өз алдына семиотикалық феномен, ата-бабаларымыздың жауға шапқандағы ұрандары (уранонимдер), этнонимдерге қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестер, ру-тайпа атауларының этимологиясы, халық арасындағы аңыз-әңгімелер т.б. шежіренің тарихи-тілдік кешенін құрайды. Осы орайда академик Ә. Қайдар былай дейді: «Тілшілердің тарихшылар мен шежірешілердің «төл ісіне» араласуының бір себебі – этнос тарихына қатысты *этнонимдердің* (ру-тайпа, ұлыс, халық атауларының) де, *антропонимдердің* (тарихи тұлғалар есімдерінің) де, *топонимдердің* (тарихи арена болған жер-су атауларының) де – бәрі де ең алдымен тіл фактілеріне және тіл білімі зерттейтін объектілерге (ономастика) жатуында болса керек» (Қайдар, 2013: 8).

Қазақ есімдерінің антропонимдік репертуары негізінен көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты толығып отырған, олардың барлығы дерлік ырымдап қойылған есімдер. Халқымыздың антропонимдік жүйесі төрт түлік мал атаулары, төл атаулары, тұрмыстық заттар, қару-жарақ, табиғи құбылыстар, өмір жасы ұзақ болсын деген тілектен туған есімдер және т.б. көптеген лексика-семантикалық топтарды қамтыған. Бұл жөнінде профессор Т.Жанұзактың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Біз тек ырымдап қойылған кейбір есімдер мен «жағымсыз» семантикалы лақап аттарға тоқталамыз, ал олар негізінен ру аттары болып келетіндігі байқалады.

Болашақта осы төлтума шежіреміздің тілдік-этимологиялық, фольклорлық ауқымды материалы Ұлттық корпусымыздан өз орнын алуы тиіс. Өйткені олар тарихи мәтіндерде жиі кездеседі.

Мақаламызда XIX ғасырдағы антропонимдік модельдер мен кейбір ру-тайпа атауларының мәдени семантикасын айқындап, ондағы кодталған жасырын ақпараттарды ашу мақсатын қоямыз. Хронологиялық тұрғыдан XIX ғасырды алуымыздың себебі дәстүрлі халықтық ономастикалық жүйенің тарихи дереккөздерде отаршылық дағдарыс күшейе түскенімен әлі де төлтума қазақы табиғатын сақтағандығымен байланысты.

Материал және әдістер

Зерттеуге қажет фактологиялық онимдік материалдар негізінен XIX ғ. соңында қазақ даласын отарлау мақсатында жүргізген зерттеулерге қатысқан Ресей империясының экспедиция басшысы Ф.А. Щербинаның еңбектері болды (Материалы по киргизскому землепользованию, 1902). Академик Ә.Қайдардың қазақ шежіресіне арналған 3-томдық этнолингвистикалық сөздігін пайдаландық, (Қайдар, 2013: 8), сондай-ақ қазақ ономастикасының негізін қалаушылардың бірі, ономаст ғалым, профессор Т.Жанұзактың қазақ ырым, наным-сеніммен уәждеделген лақап аттарға арналған еңбектерін басшылыққа алдық (Жанұзақ, 2021). Ф.Щербинаның Қазақстанның тарихи территориясына арналған 13-томдық еңбектер жинағының тек Ақмола облысына қатысты 11-томдағы онимдік материалын ғана іріктеп алдық. Талдау барысында ырым-тыйым, наным-сенімге негізделген лақап аттардың санының, қолданысының жоғары жиілігін байқадық.

Мақалада зерттеу материалын іріктеу, тақырыптық топтастыру, талдау, сипаттау тәрізді дәстүрлі әдіс тәсілдер мен онимдік бірліктердің этномәдени семантикасындағы жасырын кодты ашу тәрізді әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу

Еліміздің Шығыс аймағының этнонимдердің тарихи-лингвомәдени жүйесін зерттеген Ш.Сейітованың (Сейітова, 2021), жазушы, белгілі әдебиеттанушы Т.Жұртбаевтың (Жұртбаев, 1994), жеке қазақ руларының шежіресіне арналған М.Жанболатұлының (Жанболатұлы, 2004), Ж.Жүнісжанұлының (Жүнісжанұлы, 2002), татар антропонимдерінің қорғау функциясына арналған Г.С. Хазиева-Демирбаштың (Хазиева-Демирбаш, 2017) және тақырыпқа қатысты т.б. авторлардың еңбектеріне сілтеме жасалды. Орыс зерттеушісі Е.О. Борисова орыс тіліндегі лақап аттардың уәждеделу ерекшеліктеріне тоқталған: «Известно, что прозвища играют важную роль в повседневной жизни традиционного деревенского социума, выполняя, помимо номинативной, также характеризующую функцию, поскольку во внутренней форме индивидуального прозвища закрепляется, как правило, какой-либо признак, отличающий носителя прозвища от окружающих людей: особенности внешности, характера, рода деятельности и т.д.» (Борисова, 2024: 158). Сондай-ақ лақап аттың негізінен ер адамдарға тән болып келетіндігі туралы Ә.Сейітбатқалдың мақаласында айтылады (Сейітбатқал, 2023: 118).

Нәтижелер және талқылау

Жаңа туған балаға халқымыздың ат қою дәстүрі түрлі ырым-жоралғылар мен наным-сенімдерге негізделген. Ерте кезден бастау алатын ырым-тыйымдардың, дәстүрлі архаикалық түсініктердің кейбіреуі күні бүгінге дейін өзінің тілдік-коммуникативтік белсенділігінен арыла қойған жоқ. Дәстүрлі қазақ қоғамында, әсіресе, балаға ат қою ырымдары әр алуан болып келеді. Ол ырымдардың аталымдық уәжі де алуан түрлі, семантикасында жабық этномәдени код жатыр. Бала тұрмай, шетіней бергенге байланысты тылсым күштерді адастыру мақсатында қойылған есімдер (мысалдар Ф.Щербинаның еңбегінен алынды): *Айтуар Тілеген, Бәрменбай Төлен, Бұлқадыр Төлеген, Мұқаш Тілепберген, Сқақ Сатыбалды, Сатқанқұл Соқыр, Жәкен Боқбасар, Шоқай Елеусіз, Шоқпыт, Шұлғау, Ұлтарақ, Жаманбала, Қиқым, Сасық* т.б. Халық бұл есімдердің қорғаушы, магиялық күші бар деп сенген.

Этнограф Досымбек Қатыранның ізімен *Сатыбалды* деген есімге толығырақ тоқталамыз. Ғалымның пікірінше, оның мәнісі көне, ұмыт бола бастаған ырымда жатыр. Бала шетіней бергенде сәби дүниеге келісімен оны көп баласы бар кемпір-шалға асырауға беріп жібереді. Олар шарананы етегіне салып алып кетеді. Арада 2-3 ай өтіп, бала аман-есен қарақұлақтанған шамада әке-шешесі оны барып қайтарып алады. Ол үшін кішігірім пьеса ойналады. Әркімнің өз рөлі бар. Осы дәстүрде айтылатын арнайы диалог бар.

Баланың әке-шешесі бір арқа отын арқалап бала әкетілген үйге барады. Киіз үйдің сыртында тұрып, олар: «Біз бір перзентке зар болған пақыр едік, осы үйде бала бар деп естіп келдік», – дейді. Сырттағылардың баланың әке-шешесін екенін үйдегілер біліп отыр ғой, сонда сыр алдырмай: «Біздің үйде бала бар, бала сатылады», «кім айтты, аулақ жүріңдер» деп дауыс көтереді, осылай айтуға міндетті. «Балаңызды бізге беріңіз» деп келгендер жалынып, жалпаяды. Соңында «жақсы онда баламды сендерге асырауға бердім, баламды қидым», – дейді іштегі жауап қатушы. Сөйтіп, қайтарып алған баланы екі-үш ай өткеннен соң Сатыбалды деп атайды (Амангелді, 2023).

Бұл ғұрыпты ел ішінде *есік ауыстыру* деп те атайды. Тура осы ырым татарларда да бар екен. Астрахан татарларындағы бала сату ритуалы: «Символичен диалог между «продавцом» и «покупателем»: «Сатам, аламсыз?» – «Алабыз. Хақы ничә сум?» – «Биш сумнан сорыйбыз, күп сорамайбыз». Астраханские татары во время обряда продажи ребенка произносили особое заклинание и дарили чай, масло, деньги: «Сатып алғанда ырымлап чәй бирәде, акча бирәде. Атын инде Сатыбал куйган» (Хазиева-Демирбаш, 2017: 79).

Біздің ойымызша, *Төлеген, Төлепберген, Төленді, Өтеу, Өтепберген, Сатқанқұл* есімдерінің семантикасында да магиялық қасиеті бар деп есептелген. Яғни сәбиге зиян келтіруі мүмкін тылсым күштерге «бұл баланы сатып алғанбыз, ақшасы (құны) төленген, өтелген» деген жасырын ақпарат бар.

Сондай-ақ бала тоқтамаған жағдайда баланың жолдасын киізге тігіп, молдаларға оқытып, күлдіреуішке (шаңырақ ортасына) бала жеті жасқа келгенше іліп қояды. Бала жетіге толған соң «садақасын» беріп, жолдасы салынған киізді ұлы жолдың бойына апарып тастайды. Кейде нәрестеге неше түрлі есім (Өмірзақ, Тоқтасын, Ұзақбай, Боқтыбай, Шылғаубай, Итбай т.б.) қойып, темір бесікке бөлейді, кіндігін балтамен, таспен кесіп, шөппен байлайды. Өмірі ұзақ болсын деп үш немесе жеті кемпірдің екі аяғының арасынан өткізіп алады да *Үшкемпір, Жетікемпір, Жетікөт* сияқты ат қояды. Бұл кешенді рәсім бала тоқтамай қырсық шалған үйден баланы алшақтату арқылы өлімді жаңылдыру, адастыру мәнінде жасалатын магиялық ғұрып болып табылады (Қазақтың этнографиялық ... , 2017).

Ырымға қатысты қойылған сәби есімдерін қазақ антропонимдерінің зерттеушілердің ортақ пікірі балаға көз тимесін, өмірі ұзақ болсын деген мақсатпен сиықсыз, мағынасы жиіркенішті «жаман» аттарды қойған дегенге саяды.

Профессор Т. Жанұзақ: «Жын-шайтандарды алдау үшін *Боқбасар, Майкөт* сияқты «жаман аттар» да қойылған. Бала өлмесін деген мақсатпен оның атын *Күшікбай, Итбай* деп қою Орта Азия халықтарында болған әдет. Оны Кавказ халықтары мен түркі тілдес халықтар да, моңғолдар да қояды. Кавказ халықтары (осетин, кабардиндер) отбасында бала тұрмаса (өле берсе) жаңа туған балаға итке байланысты ат қояды. Баланы алып кететін шайтандар қара иттен қорқады деп түсінген. Құмықтар «Ақ мысық», «Күшік» деп қоятын болған. Осындай атты қойсақ жын-шайтан

адамды алмай, аман қалады деп ойлаған» (Жанұзақ, 2022: 81).

Бала отбасында шетіней берсе, иттің яки ит туралы атты сахалар да қоятын болған: *Майтрук*, *Бургас*. Орал башқұрттары балаға *Күшік* деген ат қоятын, алтайлықтар да *Иткөтен*, качин татарлары *Ит* деп қойған.

Балаларға ит атын қоюдың етек алуы кездейсоқ құбылыс емес. Әуел баста «жаман аттар» қойылмай айуандардың аты қойылған болу керек. Бала сол айуандардай күшті, мықты және ұзақ жасасын деген тілек болған. Бұл идея ұмыт бола бастаған кезде ит атын тотем ретінде қоятын (Жанұзақ, 2022: 78).

Қазақтың ескі аттарының ерекшелігі, олардың көбі (антропоним, патроним, әсіресе, этнонимдердің) аталым уәжі лақап аттарға негізделгендігі. Өз кезегінде мұндай аттар есім иесінің дене бітіміне, мінез-құлқына, сырт пішініне, кәсібіне, әлеуметтік жағдайына немесе кемтарлығына т.б факторларға сай қойылған. Көп жағдайда тарихтан белгілі жайт, белгілі тұлғалардың лақап атымен қатар екінші жасырын шын аты болған.

Т. Жанұзақ қазақ тіліндегі лақап аттарды В.А. Гордлевскийдің ізімен бірнеше топқа бөлген, соны қысқартып, екеуін ғана келтіреміз (Жанұзақ, 2022:73):

I. Түрлі белгілерге байланысты.

а) адамның бет-әлпет түріне, көзі, шашына байланысты. Мысалы: *Қаракөз Айша*, *Қасқыркөз Телқара*, *Сары Асан*, *Шұбар Малыбай*, *Жылтырбет Төрехан*, *Күлімкөз Ботан*, *Бұжыр Мақан*, *Қызылбет Әли*, *Ақбас Әзім*, *Қасқабас Сәлім*, *Шоңмұрын Кәдір*, *Жылтыр Хасен*, *Шегір Асаубай*, *Алакөз*, *Көккөз* т.б. Бұл топқа халық ауыз әдебиетіндегі: *Қарашаш*, *Қара Көжік*, *Қаракөз Айым* сияқты есімдердің (қара, қаракөз, сұлу) тіркестерін лақап аттарға жатқызуға болады.

ә) адамның жүрісі, тұлғасы, мүсініне байланысты. Мысалы: *Жорға Жұмабай*, *Жорғатай*, *Ұзын Ахмет*, *Қисық Әлтай*, *Қалтақбас Ғабдеш*, *Ұзын Әшкер*, *Бүкір*, *Түйе балуан*, *Майысқақ Қаратай*, *Шойыңқұлақ*, *Шойқара*, *Қортық Сәми* т.б.

Қазақтың лақап аттары жазушылар Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Нұрпейісов, Т. Ахтанов, Ә. Кекілбаев т.б. шығармаларында жүздеп кездеседі.

Антропонимдердің уәжділігі халқымыздың мифтанымдық болмысымен, ырымдарымен, тыйымдарымен, дінімен, ділімен тығыз байланысты болған.

Кейбір дәл тауып қойылған есімдер, сол адамға өмір бойы қосалқы ат болып қала береді және бір рулы елдің атауы болып қалыптасқан. Сондай әрекеттің бірі лақап ат таңып, ол сол адаммен бірге жасасып келсе, сол лақап аттың нәтижесінде бүкіл бір ру солай аталып кетіп отырған. Осыған орай руға байланысты лақап аттар қазақ рулары арасында да кездесетін құбылыс. Мысалы: *қаракесек*, *қарақыпшақ*, *ақ найман*, *семіз найман*, *жуанбұт найман*, *шымыр*, *көкірек*, *шуылдақ*, *шимойын*, *момын*, *жетімомын*, *қарауыл*, *құйысқансыз*, *қарақасқа*, *төртқара* т.б. (Сейітова, 2019: 11). Мысалы, *Қаракесек* – ру атауы – лақап ат. Ол рудың негізін қалаушының шын аты – Болатқожа. Бір аңыз бойынша, Болатқожа Арғынның күңінен туған да, енді бір аңызда ол Кіші жүзден келіп, Арғын руларына қосылған.

Дегенмен көптеген есімдер, әсіресе, ру аттары ырымға, наным-сенімге, дәстүрлі түсініктерге, жоралғыларға негізделіп қойылған. Зерттеуімізде антропоним, этнонимдерді бірнеше лексика-семантикалық топқа бөліп қарастырамыз:

- ырымдап қойған есімдер;
- кәсібіне қарай қойылған есімдер;
- ерекше қасиетіне, қоғамдық-әлеуметтік орнына қарай;
- сырт пішіні мен мінез-құлқына байланысты қойылған есім;
- дене бітіміндегі кемістігіне байланысты т.б.

Аталмыш топтағы кісі аттары мен ру-тайпа аттарының көбі лақап аттар болып келетіні байқауға болады.

Талдауға қажет антропонимдік (патронимдік, генонимдік, этнонимдік) үлгілерді Ф.Щербинаның аталмыш еңбегінде Ақмола, «Поаульные таблицы статистических сведений» деген бөлімінде ономастикалық атаулар кестесі берілген, соның «Названия» деген бөліміндегі 1-графада. «Хозяйственного аула (зимовки) по аксакалу» деген кестедегі антропонимдердің кейбіреуін іріктеп алдық және индикатор сөздер арқылы тақырыпшаларға жүйеледік. Олар

төмендегідей антропонимдік модельдер:

– кәсібіне қатысты: *Тоғызбай Қойшы, Тілеуберген Малышбай, Қараұста, Махамбет Отыншы, Сабыр-Саудагер, Дайра Орманыш, Тіней Қарауылыш, Сағымбай Бақсы, Санадық Сушы* т.б.;

– әлеуметтік жағдайы, ерекше қасиетіне, қоғамдағы орнына қарай: *Өскей Шешен, Мүсәпір Тіней, Мейіржан Қарақшы, Мұса Сатқын, Малай, Жетімек Күйкентай, Ділман Асыранды, Шоқай Бойдақ, Анужан Қашқын, Досжан Шала* т.б.;

– сырт пішінінде көзге түсетін айрықша белгіге және мінез-құлқына байланысты: *Шоң, Кембай Шүңірек, Балдыбек Бұйра, Уәли Кішкентай, Жұқа Балапан, Балғабай Зілгара, Қайқыбас Тұрсынбай, Құсайын Салтық, Бейсен Сүйірбас, Жамантай Қарашолақ, Ахмет Маймақ, Қотырбас, Кежен Тайпақ, Құрманбай Шотыбас, Лекер Мола, Жырбық Қожасқ, Жаманқара Меңдібай, Шоң Дәулетбек, Таңқыбай Шүршіт, Байғабыл Шойбас, Өтепбай Тарбақ, Тастемір Шүрік, Шикібас Тоқсамбай, Қуанышбек Шодыр, Молдажігіт Жарты, Бөке Шартық, Меңдеке Сонақ, Төпей Жалпақ, Ақи Еркебай, Шонабай Бадырақ, Бейсембай Маубас, Сәмет Таз* т.б.;

– дене бітіміндегі кемшілікке байланысты: *Соқыр Қоңыршұнақ, Рүстембей Шолақ, Мүреп Қисық, Жанқұл Мешел, Сатқанқұл Соқыр, Әбілда Сақау, Тоғайбай Сақау.*

Бұлардың бәрі Ф. Щербинаның аталмыш дереккөзінде құжатталған антропонимдік модельдер. Қандай лексикалық алуандылық десеңізші! Біздің ойымызша, бұлар адамға туа біте қойылған есімдер емес, қоғам тарапынан қойылған, яки лақап есімдер. Адамның ерекше көзге түсетін дене, мінез бітіміндегі ерекшелікті байқаған, сыншы жұрт лақап атты таңып отырған. Ол кездегі адамдардың, олардың жақындарының көңіліне келеді, келмейді, ұнайды, ұнамайды деген мәселе жоқ, *соқыр, мешел, маубас, ақи, маймақ, қотырбас, таз* т.б. тәрізді семантикасы төмен, жағымсыз есімдерді қоя берген. Бұл лақап аттардың адамға бертін келе, есейгенде берілгендіктен, ырымдап немесе қорғау үшін қойылмағандығын, дәстүрлі түсінікке, этникалық стереотипке сай қойылғандығын айта кету керек.

Осы есімдердің көбі этноним болып келетіндігіне көз жеткіздік, мысалы, *Қисық* – Кіші жүз, әлім руына жатады, ал арғынның *жетімомын* руынан *Алдиярдың* лақап аты *Таз*.

Алайда кісі есімі мен ру атауын шатастыру оңай. Бұл жөнінде Ө. Қайдар мынадай пікір айта отырып, Қ. Әбдікерімұлының сөзіне сілтеме жасайды: «Әсіресе ру-тайпа атаулары кісі аттарымен берілген шежірелерде бұл құбылыс жиі кездеседі. Мысалы, «Ел қарияларының айтуына қарағанда, кейбір жазба деректердің мәліметіне сүйенсек, Қабанның (Қабан жыраудың – Ө. Қ) азан айтып қойған шын аты «Қабылиса», өзі ірі денелі әрі тұлабойы түкті болғасын жеңгелері «Қабан» деп атап кеткен дейді. Сөйтіп ел аузында «Қабан ақын» деген аты сақталып қалған. Әкесінің аты – Асан» (Қайдар, 2013: 5).

Осылайша зерттеуші С. Дәуітұлының сөзінше: «Халқымыз өзінің сүйікті батырлары мен ақындарына олардың мінез-құлық, іс-әрекетіне, дене-бітіміне байланысты ат та қойып алатын болған. Содан кейін шын аты аталмай, ел-жұрттың қалап қойған есімі қалың қауым-халайыққа тарап кететіні белгілі» (Дәуітұлы, 1993). Мәселен, *Абылайдың* шын аты – *Әбілмансұр*, түйе бағып жүргендегі аты – *Сабалақ*. Жекпе-жекке шығып жұртқа танылып, ел билей бастаған кезде Абылай атанды», – дейді этнограф Д. Қатыран (Амангелді, 2023). Кең тараған тарихи деректер бойынша 12 жасында әкесі Көркем Уәли жоңғар қонтайшысы Цэван-Рабдан шабуылынан қаза табады. Әбілмансұрдың шыққан тегін жақсы білген Төле би оған өз түйесін баққызып, оны аман сақтап қалу үшін *Сабалақ* деп атап кетеді.

Тарихта Жалаңтөс батыр *Соқыр* деген лақап атпен танымал болған, олай аталуы туралы аңыз бар. *Соқыр* руы негізінен Жалаңтөс батырдың (қаракесек руынан) ұрпағы болып келеді. *Соқыр (Жалаңтөс батыр) басы (мазары)* – Қарағанды қаласының оңтүстік шығысындағы Соқыр өзенінің жағасында. Соқыр өзені қаракесек руы мен қуандық руларының жазғы жайлауда түйісер тұсы, шекарасы. Соқыр эпитетінен жасалған ру атаулары өзге тайпаларда да кездеседі, мысалы, *соқыр жетімдер*. Жалаңтөс батыр көзі тірісінде өзін осы Соқыр өзенінің бойына жерлеуін өсиет еткен. Соғыс үстінде бір көзі зақымданған Жалаңтөс Соқыр батыр атанған. Ол жерленген соң өзен де Соқыр өзені аталып, екі ру арасындағы дау тоқтаған. Даудың тоқтауына тікелей ұлттық таным-түсініктегі аруақты сыйлау дәстүрі әсер еткен (Омари, 2000: 123).

Жағымсыз семантикадағы *жаман, ит, күшік, боқ, тезек, көт, сасық* т.б. антропонимдік атаулар баланы көз тиюден қорғайды, мағынасы жиіркенішті ат қойса жын-перілер айналып өтеді, қарамайды деген түсінік қалыптасқан. Мұндай есімдерді басқа мәдениеттерде «охранные имена», «защитные имена» деп атайды.

Қазақ тіліндегі «жағымсыз» есімдердің этномәдени семантикасына тоқталамыз, онимдік мысалдар Ф. Щербинаның еңбегінен алынды.

Құрамында *жаман* сын есімі бар антропонимдер: *Байнияз Жаманбай, Итаяқ Жаманқұл, Жаманбала Майкөт, Жаманаяқ Жарқымбай, Сәтмағамбет Жаманшал, Құдайберген Жамансары, Жаман Қараи, Балпаң Жаманбала, Дүбір Жаманкөз, Жаман Байғазы, Кәрсембай Жаманай, Жаманбала Бердіқожа* және т.б. Жағымсыз семантикалы *сасық* сөзімен келетін есімдер де жиі кездеседі, мысалы, *Мұстапа Сасықпай, Рысжан Сасық* және т.б.

Басқа түркі тілдерінде де көз тимесін деп, ырымдап қойған «жаман» есімдер көптеп кездеседі. Татар, башқұрт тілдерінде мұндай есімдер қорғау функциясын атқарады: «В татарской антропонимической системе «отвращающие» («плохие») личные имена образованы от слов с негативной семантикой: Сарымсак ‘Чеснок’, Сасык ‘Вонючий’, Яман ‘Плохой’ и др. Этот способ защиты ребенка от злых сил в прошлом использовался также у башкир: имеющие негативный смысл имена Ямак, Яман, Яманбикә, Ямангол, Яманкай, Яманкыз, Ямансары сохранились в составе многих башкирских фамилий (Хазиева-Демирбаш, 2017: 79).

Қазақ шежіресінде *жаман* сөзінен жасалған этнонимдер аталмыш тарихи кезеңде өте жиі кездесетіндігін байқадық. Мысалы, «Абай жолы» романында «Бұның елі «Жаман Тобықты» атанатын. «Жаман Тобықты» өздерін «Жөкең» деп атандырған Қоңыркөкшенің көп елінің бірі осы Жөкең, онан соң Мамай, тағы бір азырақ тобы Көкше» (Әуезов, 2020).

Қазақ геналогиясында *ит, төбет, күшік, барақ* лексемаларымен келетін кісі есімдері мен ру аттары өте көп кездеседі. Оны біз Ф. Щербинаның еңбегіндегі есімдер тізімінен көре аламыз. Мысалы, *ит, төбет, күшік* сөздерінің қатысуымен жасалған: *Балғабай Итқұлақ, Құдияр Төбет, Мысалда Итаяқ, Итжесемес Жұман, Сәрсембі Итжан, Қойшыбай Итбай, Маеке Итбас, Мұстафа Итемген, Итаяқ Жаманқұл, Қарақұл Итемер, Ахметче Итқара, Итбасар Байқара, Байжқсы-Жантөбет, Ит Үске, Тықыбек Итбала, Айқорға Итқара, Малдыбай Италмас, Құттыбай Итембай, Итбол, Итібай Төртуыл, Көжсекбай Байкүшік, Иткүшік, Белгібай-Барақ, Жәрке Аккүшік, Қона Күшік, Тоқтамыс Күшікәлі* т.б. Бұл тізімдегі антропомодельдер ауыл ақсақалдарының аты-жөніндегі екінші сыңары өз әкесі, атасы, арғы атасы немесе ру атауы болуы мүмкін деген пікірдеміз.

Кісі есімдеріндегі «ит» зоокомпоненті бар қазақ антропонимдерінің қойылу себептерін зерттеуші А. Ислам былай түсіндіреді: «Ит» образына байланысты бекіген модустық баға антропонимдерде көрініс тапқан: *Италмас, Итжесемес*. Оларда бір жағынан итке деген жағымсыз көзқарас берілсе, екінші жағынан, міне, осы көзқарас алдыңғы балалары шетінеп, бала тұрмай жүрген ата-ананың жаңа туған нәрестесін тіл-көзден сақтау мақсатында балаға ат қою ритуалының құрамдас бір компоненті ретінде қолданылып тұрғанын аңғаруға болады» (Ислам, 2004: 33). Бұл туралы профессор Т. Жанұзақ былай деген: «...бала туған соң, қырқынан шығарда «ит көйлек» кигізу салты – көптеген түркі халықтарында бар ортақ әдет. Осындай ырымға байланысты *Итбай, Итбас, Күшік, Барақ* деп ат қою болған. Ал қазақ ұғымындағы *итжанды* – «мықты, жаны сірі» адам деген түсінік ертеден келе жатқан ит атын қою ырымымен байланысты болса керек. Мұның негізгі сыры итті тотем ретінде қастерлеуден туған болар» (Жанұзақов, 1971: 45).

«Сонымен бірге, *күшік, күшігім* сөзі эвфемистік атау ретінде жас нәрестені еркелетіп және тіл-көз тимесін деген ырымға байланысты қолданылады» (Қазақтың этнографиялық., 2017). Күшік кезінен асыраған ит үй иелерін, тіптен жиі келіп-кететін адамдарды, сол үйдің малына дейін таниды. Үйіне адасып келген немесе әдейі асыраған күшікті онымен бірге құт келсін деп ырымдап атын *Құтаяқ, Жолдаяқ, Құтжол, Майлыаяқ*, сондай-ақ, асырайтын күшіктің түсінің ерекшелігіне қарай *Ақтөс, Ақтабан, Аққұлақ*, қайсар және қасқыр алатын мықты болып өссін деп *Таймас, Бөрібасар, Арлан, Жолбарыс* т.б. деп ат қойған.

Күшік – Ұлы жүз Жалайыр тайпасының руының аты. «Күшік» – Қосымбеттің лақап аты (шын есімі Көлшік екен деп те айтады). Күшік төрт тармаққа бөлінеді: Таз, Жабысқак, Қарасақал,

Маржа.

Төбет руына қатысты тұрақты тіркес бар екен: *Төбеттің өзі төбет, күшігі де төбет бола ма?* Төбеттің азан шақырып қойған аты Әлім (көкше) болса керек. Әлім бала кезінде құрдастарымен алысып-жұлысып ойнағанда, олардың бірін-біріне қоспай лақтырып, шетінен жыға берген. Содан оның күш-қимылын бейнелеп, «Төбет» деп атап кеткен деседі (Жұртбаев, 1994: 140).

«Төбет иттер көшпелі ортада күзетшілікпен қатар бақташылық қызметті атқарғандығынан көшпелілер итті «жеті қазынаның» қатарына қосқан. Шаңырақтың «ырысы мен берекесінің» бір тұрағы ит деген сенімнің мәні Төбеттің сан-салалы қызметіне байланысты қалыптасса керек» (Қазақтың этнографиялық ..., 2017).

Төбет руына қатысты зерттеуші Ш. Сейітованың жеткізуінде ел арасында мынадай тұрақты тіркес пен аңыз бар екен: «*Төбет ұрды дегенше, дауды жеңді де!*». Арғын-найман арасындағы атақты Қаз дауысты Қазбектің баласы Бекболат би Төбет биге мынандай сұрақ қойыпты: – Найманның батыры – Қабан, сұлтаны – Барақ, биі – Төбет келетіні несі? Мұның өзі жай ма, жоқ аттарың заттарыңа сай ма? – депті. Сонда Төбет би бөгелместен: «Екі аяқты, төрт аяқты, қос қанатты» деп жіктелгеніміз болмаса, әкең Қазбектің дауысы қазға ұқсар ма еді? Батырым – Қабан болса, қалмақты қамыстай қырған шығар. Сұлтаным – Барақ атанса, қотанын қасқырға бермей алысқанын алып ұрған шығар. Ал менің атым – *Төбет, еліме айбар, жауыма бөгет*. Сырттағы ел басынбасын, ешкімнің сөзін басынан асырмасын деп қойған болар, – депті. Содан Бекболат жеңіліп, Төбет би осылай өзін таныстырыпты» (Сейітова, 2019: 96).

Лақап есімдер көбіне ер адамдарда басым болып келетіндігі, әйел адамдарда сирек кездесетіндігінің себебін жас зерттеуші Ә. Сейітбатқал былай түсіндіреді: «Бұл маңызды әлеуметтік мәселелерді ерлердің атқаруымен тікелей байланысты. Сондай-ақ, қазақ халқы қыз балаларды қадірлеп, оларды тек жақсы сөздермен атаған (Молдақыз, Қарақыз, Сарықыз). Қыз балалардың сырт келбеті, биязы қылығы, даналығы, мінезінің жайдарлығы сынды жағымды қасиеттері назарға іліккен» (Сейітбатқал, 2023: 118).

Әр ру-тайпаның қазіргі кезде де халық арасында өз шежіресі бар және ол толығып, жалғасын табуда. Ол шежірелерде нақты руға, аталарына қатысты аңыз-әңгімелер, әпсаналар, тұрақты тіркестер бар.

Шежіре ономастикасы жалпы өте ауқымды кең тақырып. Біз мақаламызда ғылыми мәселе ретінде кейбір проблемалық тұсын ғана көрсеттік. Шежіре ономастикасы болашақта үлкен арналы зерттеулерді қажет етеді.

Қорытынды

XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезеңіндегі деректер бойынша жинақталған кісі аттары мен ру-тайпа атауларының лексика-семантикалық, этномәдени семантикасын талдау барысында төмендегідей жайттар анықталды:

- 1) аталған кезеңдегі антропонимдер мен топонимдердің жасалу уәжінің негізінде ырым, жоралғылар жатыр;
- 2) ру-тайпа атауларының көбі лақап атқа негізделген;
- 3) семантикасы «жағымсыз» онимдердің жасалу уәжі «тіл, көз тиюден қорғау» магиялық, ритуалдық функциясын атқаратын аталымға негізделген;
- 4) лақап аттарға ие тұлғалардың туғанда қойылған, көпшілікке беймәлім шын аты болған;
- 5) көптеген ырымдап қойған есімдердің этномәдени семантикасы жабық кодқа салынған, оны біліп, тану үшін аялық білімдер қажет, ол сол кездегі қазақ қоғамының мифтанымдық түсініктерімен, халықтық білімдер, стереотиптермен, жалпы дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылық ерекшелігімен тығыз байланысты.

«Жағымсыз» семантикалы кісі, ру аттарының осыдан бір ғасыр емес, бірнеше ғасыр бұрын жиі болуының себебі – бала шетінеуі көп болғандықтан, дүниеге жаңа келген туманы қалай қорғап, сақтап қаламыз, «жаман» есім берсек аман қалар деген ниеттен туған. Ол кезеңде ол есімдер «жаман» болып есептелмеген, яғни қорғау функциясын атқарған. Әрине қазіргі заманда халықтың тілдік, эстетикалық талғамы өзгерді, өсті, баласына мағынасы айшықты, жағымды, әуезді есімдер беруге тырысады.

Тарихымыздың өткен беттерінде қатталған ономастикалық атауларды, ру-тайпа атауларын, кіс аттарын, шежірелердегі аңыз-әңгімелер мен тұрақты тіркестерді жинап, түгендеп, ғылыми тұрғыдан саралап, оның сыртында халықтық шежіре тілін де зерттеп, оларды «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» Ономастикалық ішкорпусына енгізу жұмыстарын қолға алу керектігі анық.

Әдебиеттер

- Амангелді Ж. Адам есімінде жан бар// «Айқын» ақпарат//14/01/2023 / <https://aikyn.kz/> 14/01/2023.
 Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: «Meloman Publishing», 2020. – 834 б.
 Борисова Е.О. К изучению индивидуальных прозвищ с ситуативной мотивировкой в русских народных говорах // *Voprosy onomastiki*. 2024. Vol. 21, Iss. 3. -156-177.
 Дәуітұлы С. Қабан ақын дарыны – Қабан жырау // Алтын қазық, өлеңдер, айтыстар, аңыздар, 1993, 108 б.
 Жанболатұлы М. Тобықты – Шыңғыстау шежіресі, 2004. – 1 т. – 520 б.
 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 215 б.
 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Бес томдық. – Т.4. Нұр-Сұлтан. Халықаралық Түрік академиясы, 2021.
 Жұртбаев Т. Дулыға. – Алматы: Жалын, 1994. – 1 т. – 366 б.
 Жүнісжанұлы Ж. Отыз әулет – мың ұрпақ. – Алматы: Қағанат, 2002. – 336 б.
 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.02.19 – Алматы, 2004. – 50 б.
 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Қоғам. – Алматы: Сардар, 2013. – 867 бет.
 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-5 т. Ғыл. ред. Әлімбаев Н. – Алматы: Әлем. Даму. Интеграция, 2017.
 Материалы по киргизскому землепользованию: Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Экспедицией по исследованию степных областей. – Т. 11: Акмолинская область. Омский уезд. – Омск, 1902. – 359 с.
 Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек би. – Астана: Фолиант, 2000. – 317 б.
 Сейтбатқал Ә.Б. Тарихи және заманауи лақап есімдердің этнолингвистикалық ерекшеліктер // *Tiltanyum* №1 (85). – 2022.
 Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары бойынша). Монография. – Семей, 2019. – 308 б.
 Снасапова Г.Ж. F.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы: 2003. – 34 бет.
 Хазиева-Демірбаш Г.С. Лечебно-защитные личные имена в традиционной татарской культуре // *Вопросы ономастики*. – 2017. – Т.14. – №3. – С. 72-83.

References

- Amangeldi, Zh. (2023) Adam esiminde zhan bar. «Ajqyn» aqparat. 14/01/2023/ <https://aikyn.kz/> 14/01/2023. [Amangeldi Zh. (2023) There is a soul in a human name. «Ajqyn» information. 14/01/2023/ <https://aikyn.kz/> 14/01/2023.] (in Kazakh)
 Auezov, M. (2020) Abaj zholy: roman-jepopeja. Almaty: Meloman. 834 b. [Auezov, M. (2020) The path of Abai: novel-epic. Almaty: Meloman. 834 p.] (in Kazakh)
 Borisova, E.O. (2024) K izucheniju individual'nyh prozviskh s situativnoi motivaciej v russkih narodnyh govorah. *Voprosy onomastiki*. T. 21. Vyp. 3. S. 156-177. [Borisova, E.O. (2024) On the study of individual nicknames with situational motivation in Russian folk dialects. *Onomastics issues*. Vol. 21. Iss. 3. P. 156-177.] (in Russian)
 Dautuly, S. (1993) Qaban aqyn daryny – Qaban zhyrau. Altyn qazyq, olengder, ajtystar, angyzdar. 108 b. [Dautuly, S. (1993) The talent of the Kaban poet – Kaban zhyrau. Golden peg, poems, aitys, legends. 108 p.] (in Kazakh)
 Hazieva-Demirbash, G.S. (2017) Lechebno-zashhitnye lichnye imena v tradicionnoj tatarskoj kul'ture. *Voprosy onomastiki*. T.14. №3. S. 72-83. [Khaziyeva-Demirbash, G.S. (2017) Therapeutic and protective personal names in traditional Tatar culture. *Questions of onomastics*. V.14. No.3. P. 72-83.] (in Russian)
 Islam, A. (2004) Ultyq madeniet konteksindegi duniening tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama): filol. ғыл. dokt. ... avtoref.: 10.02.19. Almaty, 50 b. [Islam, A. (2004) Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural examination): philol. science. doct. ... abstract.: 10.02.19. Almaty. 50 p.] (in Kazakh)
 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej (1902). T. 11: Akmolinskaja oblast'. Omskij uезд. Omsk. – 359 s. [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Expedition for the study of steppe regions (1902). Vol. 11: Akmola region. Omsk district. Omsk. 359 p.] (in Russian)
 Omari, Zh. (2000) Qaz dauysty Qazybek bi. Astana: Foliant. 317 b. [Omari, Zh. (2000) Strong voice Kazybek bi. Astana: Foliant. 317 p.] (in Kazakh)
 Qajdar, A. (2013) Qazaqtar ana tili aleminde (jetnolingvistikalыq sozdik). Qogam. Almaty: Sardar. 867 b. [Kaidar, A. (2013) Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). Society. Almaty: Sardar. 867 p.] (in Kazakh)
 Qazaqtyn jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyng dasturli zhujesi (2017). 1-5 t. Almaty: Alem. Damu.

Integraciya. [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names (2017) V. 1-5. Almaty: The world. Development. Integration.] (in Kazakh)

Seitbatqal, A.B. (2022) Tarihi zhane zamanaui laqap esimderding jethnolinguistikalyq erekshelikteri. Tiltanyim No.1(85). [Seitbatkal, A.B. (2022) Ethnolinguistic features of historical and modern nicknames. Tiltanyim No.1(85).] (in Kazakh)

Sejitova, Sh.B. (2019) Qazaq jetnonimderining tarihi-lingvomadeni zhujesi (Shygys Qazaqstan ajmagy materialdary boynsha). Monografiya: Semey. 308 b. [Seitova, Sh.B. (2019) Historical and linguistic and cultural system of Kazakh ethnonyms (Based on the materials of the East Kazakhstan region). Monograph: Semey. 308 p.] (in Kazakh)

Snasapova, G.Zh. (2003) G. Musirepovting «Ulpan» povesindegi lingvomadeni birlikter: filol. gyl. kand. ... avtoref., 10.02.02. Almaty. 34 b. [Snasapova, G.Zh. (2003) Linguocultural units in the story "Ulpan" by G. Musrepov: philol. science. kand. ... abstract., 10.02.02. Almaty. 34 p.] (in Kazakh)

Zhanbolatuly, M. (2004) Tobykty – Shyngystau shezhiresi, 1 t. 520 b. [Zhanbolatuly, M. (2004) Tobykty – the Chronicle of Chingistau, 1 Vol. 520 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaqov, T. (1971) Qazaq esimderining tarihy. Almaty: Gylym, 215 b. [Zhanuzakov, T. (1971) History of Kazakh names. Almaty: Gylym, 215 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T. (2021) Qazaq onomastikasy. Bes tomdyq. T.4. Nur-Sultan. Halyqaralyq Turik akademijasy. [Zhanuzak, T. (2021) Kazakh onomastics. Five volumes. Vol. 4. Nur-Sultan. International Turkish Academy.] (in Kazakh)

Zhunisizhanuly, Zh. (2002) Otyz aulet – myng urpaq. Almaty: Qaganat. 336 b. [Zhunisizhanuly, Zh. (2002) Thirty dynasties – a thousand generations. Almaty: Kaganat. 336 p.] (in Kazakh)

Zhurtbaev, T. (1994) Dulyga. Almaty: Zhalyn. 1 t. 366 b. [Zhurtbayev, T. (1994) Helmet. Almaty: Zhalyn. V. 1. 366 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Рысберген Қ.Қ., Пашан Д.М., Ғабитханұлы Қ., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Сейітова Шынар Ботайқызыфилология ғылымдарының докторы, профессор
Әлихан Бөкейханов университеті, Қазақстан, Семей қ.
ORCID: 000-0003-0798-6784 E-mail: seitovashinar@mail.ru**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ
ТІЛДІК ЖӘНЕ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Андатпа. Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандары топонимдерінің тарихи-лингвистикалық ерекшелігі қарастырылады. Жер-су атауларын тарихи және тілдік тұрғыдан талдау арқылы адамзат дамуының тарихы мен қазіргі кезеңі номинация үдерісімен үздіксіз байланысты деген қорытынды жасалады. Жер-су атаулары лингвистиканың, географияның, тарихтың және мәдени антропологияның маңызды бөлігі ретінде кез келген аумақты зерттеудің негізгі элементі болып табылады. Топонимиканы зерттеу жергілікті атаулардың тарихи және географиялық эволюциясын қадағалап қана қоймай, сонымен қатар осы атауларға белгілі бір мағына беретін тұрғылықты халықтың мәдениетін, жеке басын және менталитетін түсінуге мүмкіндік береді. Топонимдер ежелгі тарихи оқиғаларды, мифтерді, діни түсініктер мен дәстүрлерді, табиғи орта ерекшеліктерін және т.б. көрсете алады. Сондықтан жер-су атауларын тілдік және тарихи тұрғыдан зерттеу сол аумақты мекен еткен жергілікті тұрғындар туралы әрі тарихи әрі лингвистикалық дерек алудың бірден-бір көзі болып саналады. Мақаланың басты мақсаты – негізгі сөздікке енбей қалған микротопонимдердің мәдени-семантикалық ерекшелігін қарастырып, тарихи-тілдік және аналитикалық-интерпретативті т.б әдістер негізінде талдау болып табылады. Мақалада кейбір атаулардың шығу тегінің патша өкіметі шенеуніктерінің жыл сайын жазылып отыратын әр түрлі ресми ақпараттарынан алына отырып, түсініктемесі беріледі. Тілдік бірліктерді тарихи тұрғыдан талдау жер-су атауларына анықтама беру, қазақ халқының ұлттық-рухани негізінің бейнесі, ұлттың генетикалық мәдени коды болып табылатындығы дәлелденеді.

Тірек сөздер: жер-су атаулары; Катонқарағай; Алтай; микротопоним; переселендер**Сілтеме жасау үшін:** Сейітова Ш.Б. Шығыс Қазақстан облысы жер-су атауларының тілдік және тарихи ерекшелігі. *Tiltany*, 2025. №1 (97). 35-42-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-35-42>**Сейітова Шынар Ботаевна**доктор филологических наук, профессор,
Университет имени Алихана Бөкейханова, Казахстан, г. Семей
ORCID: 000-0003-0798-6784 E-mail: seitovashinar@mail.ru**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ТОПОНИМОВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация. В статье рассматриваются историко-лингвистические особенности топонимов Катонкарагайского, Алтайского, Глубоковского районов Восточно-Казахстанской области. Историко-лингвистический анализ географических названий позволяет сделать вывод о том, что процесс топонимической номинации неразрывно связан с историческим и современным этапами развития человечества. Топонимы являются ключевым элементом в изучении любой территории как важного объекта лингвистики, географии, истории и культурной антропологии. Изучение топонимики позволяет не только проследить историко-географическую эволюцию и значимость наименований, но и понять культуру, национальную идентичность и менталитет коренного народа. Топонимы отражают исторические события древности, мифы, религиозные представления, традиции, особенности природы, социокультурный контекст и т.д. Поэтому историко-лингвистическое исследование географических наименований является одним из способов получения как исторических, так и лингвистических данных о местных жителях, населявших в разные эпохи ту или иную территорию. Основная цель статьи – рассмотреть культурно-семантические особенности микротопонимов историко-лингвистическими, аналитико-интерпретативными методами. В статье дается объяснение происхождения отдельных топонимических наименований с учетом официальных данных, ежегодно представляемых чиновниками царской власти в период колонизации Казахстана. Исторический анализ языковых единиц позволяет констатировать: географические наименования отражают духовную основу казахского народа, это и есть культурный код нации.

Ключевые слова: топонимы; Катон-Карагай; Алтай; микротопоним; переселенцы**Для цитирования:** Сейітова Ш.Б. Лингвистические и исторические особенности топонимов Восточно-Казахстанской области. *Tiltany*, 2025. №1 (97). С. 35-42. (на каз. яз.)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-35-42>

Seitova Shynar

Doctor of Philology, Professor, Alikhan Bokeikhan University,
Kazakhstan, Semey, ORCID: 000-0003-0798-6784 E-mail: seitovashinar@mail.ru

LINGUISTIC AND HISTORICAL FEATURES OF PLACE NAMES OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Abstract. The article deals with the historical and linguistic features of toponyms of Katonkaragay, Altai, Glubokii districts of East Kazakhstan region. By analyzing the names of places and waters from a historical and linguistic point of view, it is concluded that the history and current period of human development are continuously connected with the nomination process. Toponyms are a key element in the study of any area as an important part of linguistics, geography, history and cultural anthropology. The study of toponymy allows not only to trace the historical and geographical evolution of local names, but also to understand the culture, personality and mentality of the resident population, which gives a certain meaning to these names. Toponyms represent ancient historical events, myths, religious concepts and traditions, features of the natural environment, socio-cultural context, and others. Therefore, historical-linguistic study of place-names is considered to be one of the only sources of historical and linguistic information about the local inhabitants living in that area. The main goal of the article is to consider the cultural and semantic features of microtoponyms that are not included in the main dictionary and analyze them using historical-linguistic and analytical-interpretative methods. The article gives an explanation of the origin of some names, taking from various official information written annually by the officials of the royal government. Analysis of linguistic units from a historical point of view proves that it is a definition of place-water names, an image of the national-spiritual basis of the Kazakh people, and a genetic cultural code of the nation.

Keywords: place-water names; Katonkaragay; Altai; microtoponym; migrants

For citation: Seitova, Sh. Linguistic and Historical Features of Place Names of East Kazakhstan Region. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 35-42. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-35-42>

Кіріспе

2021 жылдың шілде айында жоба аясында Әлихан Бөкейхан университетінің ғылыми жоба мүшелері Катонқарағай өңіріне экспедициялық сапармен барып қайтқан едік. Катонқарағай ауданында 13 ауылдық округ, 50 елді мекен болса, сол жердегі жергілікті тұрғындармен сұхбаттаса отырып, көші-қон жолдарын, көктеу, жайлау, күзеу, қыстау, елді мекен, су көздері, тау, қырқа т.б. нысандар атауларын анықтап жазып алып, атаудың шығу уәжін қарастырдық. Сөздікке енгізіліп, түсініктемесі жазылған 1731 нысан атауы Катонқарағай ауданына қатысты жер-су атауларының бәрін қамтыды деген сөз емес, әлі де ескерілмей, ұмытыла бастаған, қаламға ілінбей қалған қаншама атаулар бар. Жер-су атауларын әлі де жинақтай түсіп, түсініктемелерін нақтылау болашақта атқарылар жұмыстардың бір парасы деп есептейміз. Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандарына қатысты жер-су атауларын жинастырып, әріптік негізде тізбектеп, әр атаудың қысқаша түсініктемесін беру жұмыстары ғылыми жоба аясында жазылып, гранттық қаржыландыру негізінде жүзеге асырылды. Берілген мезгіл уақытында көрсетілген аудандар бойынша сол ауданға қатысты баспа бетін көрген ақын-жазушылар шығармаларынан, мезгілдік басылым беттерінен, шежірелік еңбектерден, аудан мерейтойларына байланысты шығарылған энциклопедиялық еңбектерден және жергілікті жер тұрғындарымен сұхбаттасу барысында жиналған атаулар 3600-3700-ге жуық атау. Жобада қарастырылған аймақтағы жер-су атаулары төрт мыңға жуық атаумен шектелмек емес, болашақ зерттеулер барысында әлі де толықтырыла түседі. Мақалада Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандарына экспедициялық сапармен барған кездегі кейбір деректер әр аудан бойынша жеке қарастырылады. Катонқарағай ауданы материалдары негізінде құрастырылған сөздікке енбей қалған кейбір атаулар дереккөздерден мысал келтіріле отырып, мақалада талдау жасалынған. Аудан топонимдері халықтың өткенінен хабар беретін дереккөз. Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандары топонимикалық атауларын зерттеу, топонимдер жүйесіне тарихи-этимологиялық талдау жасау, жазбалар мен карта беттеріне түсіру, пайда болу тарихын зерттеу өзекті тақырыптардың бірі. Ал оларды жан-жақты зерттеп, тану тарих пен халық тұрмысын жаңаша ұғынуға септігін тигізеді. Жұмыс ауданның макро-, микротопонимдерінің шығу тарихын қарастыруға бағытталғанымен құнды. Семей қаласындағы Өлкетану мұражайынан, А. Құнанбаев атындағы кітапханадан, А.С. Пушкин атындағы Шығыс Қазақстан облыстық және О. Бөкей атындағы Өскемен қаласындағы

кітапханадан, С. Аманжолов атындағы университет кітапханасындағы сирек қолжазбалар қорындағы XVIII-XX ғ. тақырыпқа қатысты материалдар жұмысқа тірек болды. Мақала бүгінгі күн сұраныстарына сай келіп, мемлекеттік бағдарламалармен, ғылыми және практикалық талаптармен байланыста алынған.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде Шығыс Қазақстан облысының Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандарына қарасты жер атаулары, соның ішінде негізгі сөздікке (Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандары жер-су атаулары сөздіктері) еңбей қалған сөздік шығып кеткеннен кейін де іздестіру барысында жинақталған атаулар қарастырылды. Шығыс Қазақстан облысы жер-су атауларының тілдік және тарихи ерекшелігін анықтау барысында: «Материалы по обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области», Подольская Н.В. «Типовые восточнославянские топоосновы (словообразовательный анализ)», Никонов В. «Введение в топонимику», Мурзаев Э.М. «Очерки топонимики», Герасимов Б. «Поездка из Семипалатинска на Рахмановские ключи», «Очерки Истории рудного Алтая (Усть-Каменогорск, 1970)», Добржанский Ф.Г., Лус Я., Войтяцкий Б.П., Колесник Н.Н., Медведев Н.Н. еңбектері қаралып, мақалаға негіз болды. Зерттеу барысында Ресей отарлаушыларының аймақты әртүрлі мақсатта зерттеуге арналған еңбектері қолданылып, мысалдар терілсе, отандық ономаст ғалымдардың теориялық еңбектерін басшылыққа алдық.

Жер-су атауларын тарихи және лингвистикалық тұрғыдан қарастыру барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, аналитикалық-интерпретативті әдіс, функционалдық-жүйелік әдіс, тарихи-тілдік әдістері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы, тарихи-тілдік әдіс арқылы атаудың (Мысалы: Шыңғыстай) тарих тезінде өзгерген нұсқаларын қарастыра отырып, бүгінгі атаудың шығу тарихына тоқтала отырып, қазіргі тілдік деректерден айырмашылығы көрсетілді. Тілдік зерттеулердің балама тәсілі ретінде аналитикалық-интерпретативті әдіске сүйене отырып, атаулардың әлеуметтік қызметі анықталды. Ал функционалдық-жүйелік әдіс атауларға тән ортақ белгілер мен мәдени- семантикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі уақытта тіл білімінде ономастика саласы негізінде кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, зерттеу саласы бойынша оқу құралдары жарық көрді. Атап айтқанда: Жанұзақ Т.Т., Рысберген Қ.Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы (Жанұзақ, Рысберген, 2004), Абдрахманов Ә.Ә. Топонимия және этимология (Абдрахманов, 1975), Бияров Б. Жер-су атауларының сөзжасамдық үлгілері (Бияров, 2012), Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер су аттары сөздігі (Қойшыбаев, 1985), Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика зерттеу мәселелері (Мадиева, Иманбердиева, 2005), Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері (Тілеубердиев, 2007) және т.б. Екі мыңыншы жылдардан бергі диссертациялардың ішінен ономастиология мәселесін антропоэлектік парадигмада қарастыру және аталым теориясының бағыттарын қарастыруға арналған кейбір еңбектерді атап өтуге болады: А.Жартыбаевтың «Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері» (Жартыбаев, 2006), Г.Мадиеваның «Ономастическое пространство современного Казахстана: структура, семантика, прецедентность, лемматизация» (Мадиева, 2005) атты докторлық диссертациялары. Берілген зерттеу жұмыстарында қазақ тіл біліміндегі ономастиология мәселелері қарастырылып, белгілі нәтижелерге ие болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халқы ежелден көшпелі өмір сүргендіктен, жер-су аттары ерекше маңызды факторға айналған. Әр атауда ұлттық дүниетаным, психология, салт-дәстүрдің кумулятивті түрде жинақталып жатуы өз алдына, әр атау жер бедерін өте жоғарғы дәлдікпен белгілеуді мақсат еткен. Атау сол жердің ерекше бір белгісін білдірмесе, көш адасып, мал арып, шаруашылық күйзеліске ұшырауы мүмкін болған. Мәселен, *Аюшат* топонимі бұл жерде қауіпті аң аю мекендейтін жер деген ақпарат беріп тұр.

Мысалы, Самырсында жасыл шоқы: «Аютөбе» мүк басқан. Доптай ұшып барады аю, иіс алып, тік қашқан. Арғы бетте «Шолақ дара» жалпақ жұртты көк томар, Ашық күнде концерт залы экранын көп қарар (Нұрбаев, 2019: 28). Тілдескен көкпен, Бүрлескен шөппен, «Салқыншоқы»,

«Шоқпарсап» (Нұрбаев, 2019: 31). «Қызылтас», «Бебеу», «Бақбақ», «Мараловод», Жайқалған жағасында гүл құрағың (Нұрбаев, 2019: 43). Сол сияқты қазіргі Берел ауылын маңайдағы қазақтар «Қарашоқы» деп атағанын Б. Кітапбаев ағамыз «Алтайдың Ақтан ақыны» еңбегінде көрсетеді (Нұрбаев, 2019: 232). Мысалы: Главной водной артерией является р. Бухтарма. Из второстепенных рек более значительны – Кок-Терекь, Байберды, Джонжора, Куркуреме, Сарымсакты, Ушкунгей, Чурчутсу (Материалы, 1911: 19), «Семей облысы Өскемен уезі қырғыздарының (қазақтардың) шаруашылықтарын және жерді пайдалану жөніндегі материалдар еңбегі» (Материалы, 1911: 3). Көктерек, Байберді, Күркіреме, Сарымсакты, Үшкүнгей өзендерінің атаулары түсінікті болса, Джонжора атауы түсініксіз. Атау дыбыстық бұрмалауға ұшыраған. Осы жолдардағы: Аютөбе, Шолақдара, Салқыншоқы, Шоқпарсап, Қызылтас, Бебеу, Бақбақ, Мараловод, Қарашоқы атаулары, ал Джонжора, Үшкүнгей өзені, Байберді асу, қоныс ретінде сөздікке енсе де, өзен ретінде енгізілмей қалған. Көбінесе, макротоптағы атауларға қарағанда микротоптағы атаулар енбей қалу себебі, микротоптағы атауларды сол жерді қоныстанған, сол жерде белгілі бір уақытта мекен еткен, жайлаған, сол жерге қатысы бар адамдар ғана білуі мүмкін. Дәл қазіргі күні аты аталған жерлердің атауы жергілікті тұрғындар есінде қалғанымен де бүгінгі күнде ол жерді жайлап отырғандар жоқтың қасы.

Н. Подольская еңбектерінде микротопонимдер дегеніміз – белгілі территорияға тән ұсақ физика-географиялық объектілердің, яғни өзендер мен көлдер, көлшіктер, бұлақтар мен бастаулар, құдықтар мен жылғалардың жыралар мен сай-салалардың, жоталар мен төбе, төбешік, қыр-қыраттардың, шабындықтар мен пішендіктердің, қыстаулар мен жайлаулардың аттары деген анықтама берілген (Подольская, 1983: 60). Зерттеуші В.А. Никоновтың анықтамасында: «Микротопонимия – бұл шағын нысандардың атаулары. Оған бұлақтар, тоғайлар, егістіктер, шалғындар, сайлар, жолдар, көпірлер, құдықтар, елді мекеннің бөліктері тіпті жеке ағашқа дейінгі атаулар жатады» делінген (Никонов, 2011: 47). Микротопоним – табиғи физика-географиялық микронисанның жеке атауы. Қолданылу аясы тар, тек микротерриторияда жұмыс істейтін, аталған микронисанға жақын тұратын адамдардың шеңберіне ғана белгілі ұғым ретінде де түсіндіріледі (Никонов, 2011: 83). Э.Мурзаев тарапынан микротопонимдерге: «Микротопонимия – жайылым жер, батпақтар, жолдар, сайлар, қорғандар, құдықтар т.б. аты аталған ұсақ нысандарға жақын орналасқан адамдардың шектеулі шеңберіне ғана белгілі географиялық атаулар жиынтығы» деген анықтама беріледі (Мурзаев, 1974: 23).

Сонымен, шағын елді мекендерге қатысты берілген анықтамалардың басым көпшілігі шағын елді мекендерді географиялық атаулардың өзгеруге бейім тұратын қабаты екендігін тілге тиек етеді. Аталған мекенді қоныстанғаннан бастап қалыптасқан жердің атауы сол жерді иеленушілердің ондаған, жүздеген жылдар бойы мекен етуіне тікелей қатысты болған. Уақыт өте келе сол жерді қоныстанушылардың өзгеруіне не болмаса белгілі бір оқиғаға т.б. байланысты шағын жер су атаулары өзгеріске түседі және микротопонимдердің ерекшелігі – тұрақсыздығы деуге болады.

Катонқарағай атауына келетін болсақ, *қотан* және *қарағай* сөздерінің тіркесінен жасалған деп есептейміз. Себебі *қотан* сөзімен қатар келген Қотанемел тауы, Қотанемел бейіті, Қотанемел зираты, Қотанемел қорымы, Қотаншеңгел деген жер атаулары бар, яғни *қотан* сөзімен тіркесіп келген атаулар сол жердің ағашы, бұтасы табиғи түрде дөңгелене өскен, ортасында алаңқайы бар жерлерге қойылып отырған. Ал *қатын* сөзімен тіркесіп келетін атаулар, көбінесе, су, бұлақ, өзен атауларына қойылып отырса керек. Мысалы: Қатынсу, Қатынкөпір, Қатынөзен (Катунь). Қазақы көзқарас негізінде «қатын» сөзі тек су атауына қатысты қойылатын болған. Ал «қотан» сөзі ауданның табиғи ерекшелігіне байланысты қойылған деп есептейміз. Мысалы: Жаңаүлгі тұрғыны Абдрахманов Асхаттың (2016 жылы 82 жаста) айтуы бойынша қазіргі Катон ауылының теріскейінде шоқ қарағай болған; 2023 жылы Топқайың ауылының тұрғыны Қалибеков Дәуреннің айтуы бойынша да Катон мен Топқайың арасында дөңгелене орналасқан қарағайлар арасында алаңқайлар болғанын айтады. Сондықтан «Катонқарағай» атауы қазақы таным, қазақы ұстаным негізінде Қотанқарағай сөзінен шыққан. Ал Катонқарағай болып айтылып, жазылып жүргені орыс тілінің ықпалының әсері. Орыс тілінде «о» дыбысы «а» болып айтыла береді, екіншіден орыс әліпбиінде «қ» дыбысының болмауы себепті «қ» дыбысы «к» болып айтылып, жазылып жүр. Бұл

болашақта түзетіліп, Катонқарағай аталмай, қазақтың өз төл дыбыстары арқылы «Қотанқарағай» болып жазылатынына сеніміміз мол. Сол секілді «Катонқарағай» топонимінің дұрыс айтылуы «Қотанқарағай» болуы тиіс екенін осыдан біраз жыл бұрын Б.Бияров, «Қатынқарағай» болуы тиіс дегенді Қ.Ысқақ, «Қотанқарағай» атауын Д.Бралинов т.б. ұсынған, дегенмен біз мақаламызда өз нұсқамызды ұсындық.

Жалпы бүгінгі күні Қотанқарағай ауданына қарасты бір кездегі Шыңғыстай болысының (XVIII-XIX ғ.) ру басы Қаратай Шар өзенінен ары қарай тұрған деп көрсетеді. Оның арғы аталары Тоқарыстан, Жәнібек, Есбол, Бүркіт әлдеқалай Жетісу өңірінен келе жатқан қаракерей руының ығыстыруының себебінен Шар өзенінің маңынан Нарын өзеніне қарай қоныс аударғандарын, бірақ бұл жерде ұзақ тұра алмай Бұқтырма өзенінің жағасына келеді де Шыңғыстай (Чангыстай) пикетінің жанынан орын алады. Шыңғыстай атауының қалыптасуына да осы шәңгіш атауы негіз болған деп атап көрсетеді (Отсюда и название волости, слово чангысь или чангышь значит калина. На месте первого поселения их, росло много калин (Никонов, 2011: 44). Катонқарағай ауданының жергілікті тұрғындары туралы «Өскемен уезінің халқы орта жүздің найман табына жатады. Қазіргі қырғыздар (қазақтар) 14-15 ұрпағына дейін: Сарыжомарт пен Сүгіршіге дейін ұрпақтан ұрпаққа тәптіштей отырып, Найман бабасына дейін айтып бере алады. Бұл дегеніміз айтып отырған уақыттан 4-5 жүз жылғы бұрынғы аталарының тарихын білетіндігі. (Ережеп Накаев Шыңғыстау болысы) (Никонов, 2011: 44). Ал Шабамбай жайлауының осылай аталуына ертеректегі барымта оқиғасы себеп болса керек. Керейлер (қырғыздардың) қазақтардың жеті, сегіз жүздей жылқысын қуып кетеді. Бірақ жер ыңғайын білмегендіктен батпақты жерге тап болса керек. Олар батпақты жерден шығамыз дегенше, (қырғыздар) қазақтар тез жиналып қалып, оларға шабуыл жасайды. Осы ұрыста керейлердің басшысы Шабамбай (Чабамбай) өлтіріледі. Содан осы жер Шабамбай атымен аталып кеткен екен деп көрсетеді (Никонов, 2011: 46).

Алтай ауданы сапар барысында және жергілікті жер материалдарымен танысу барысында мыңға жуық атау жиналды. Алтай ауданының қазақ тіліндегі жер-су атаулары бүгінгі күні қазақтардың жадынан жоғалған. Жергілікті тұрғындар ішінара «Медвежий», «Бобровка» деген жерді ертеректе біздің аталарымыз жайлаушы еді, ол кезде бұл жер «Аюды», «Құндызды» болып аталатынын атап өткен-ді (Сөздікті қараңыз). Алтай қаласының кейбір тұрғындары Алтай (Зырян) қаласын қазақтар «Көктас» деп атағанын айтады. Мысалы: 1937 жылғы Күршімнің тумасы Құрманғалиев Кеңесбек математика пәнінің мұғалімі көп жылдар білім саласында қызмет атқарғанын айта отырып, 1963 жылы Зырян қаласының тумасы Буратаева Әлия деген қызға үйлендім дейді. Қайын атам Әлияның әкесі 1908 жылдың тумасы Буратаев Салыққали Ұлы Отан соғысына қатысқан, Зырян қаласында көп жылдар қызмет атқарған. 1970 қайын атамнан Зырянның бұрынғы қазақы атауы бар ма деп сұрағанымда: «...қазақтар бұл жерді ежелден «Көктас» немесе «Көктасты» деп атаған. Кейін бір Зыряновск дегеннің атымен аталып кетті» (Буратаев Салыққали. Хабарламашы 1908 жылы туған. Зырян қ.) деген еді. Бірақ, Зыряновтың кім екенін білмейтін болып шықты. Жергілікті халық «Зыряновск» атауын «Алтай» деп өзгерткенге дейін «Зеран», «Зерен» деп атап кеткендігін қазақ тілді хабаршыларымыз тілге тиек еткен еді.

Глубокий ауданына қатысты жер-су атауларын жинақтау барысында да жүзден аса жергілікті тұрғындармен сұхбаттасудың сәті бұйырып, қырықтан аса мерзімді баспасөз беттерінен, жергілікті ақын жазушылар шығармаларынан, энциклопедиялық материалдардан ауданға қатысты тоғыз жүзден аса атауларды тізбеге түсірдік.

Глубокий ауданына қарасты жер су атауларының басым көпшілігі орыс тілінен енген атаулар. «Қалажар», «Қарагужиха» атауларының түркілік сипатын жергілікті жер тұрғындары: Қалажар – птичий городок, место где птицы гнезды вьют, яғни қазақы танымда құстар ұя салған жер деген мағынада тұрса, екінші атау қарақұс атауына орыс тіліндегі жұрнақ «иха» жалғанғандығын айтады. Глубокий ауданындағы жер-су атауларының ішінде қазақ тіліндегі атаулар жоқтың қасы. Қазақ тіліндегі бірнеше ғасыр бұрынғы атаулар тарих қойнауында қалған. Бұл болашақ зерттеулердің алар межесі болмақ.

Аудан тұрғындарының басым көпшілігі өздерінің ата-бабалары қашан, қай уақытта, қай жерден келгендерін аңыз ретінде біліп, үнемі айтып отыруға төселген. Мысалы: Уваровтағыларды «репейниктер», Березовкалықтарды «кувалда», Белоусовкалықтарды «бергалдар»,

Прапорщиктегілер «чалдондықтар» және «безпоповцы», «федосеевцы», «челдонцы», «староверы», «старообрядцы» деп өзара қалжың аралас айтып отыратынын алға тартты. Чалдондықтар дейтіні ата-бабалары Чал және Дон өңірінен келгендіктен, туған жерлерін ұмытпай, үнемі айтып отырғандығының белгісі ретінде ауыл адамдарының жадында сақталған. Көптеген жер атаулары бүгінгі күнгі тұрғындардың ата-бабаларының (переселендердің) қай жерден келгенін анықтап тұратын көрсеткіш іспеттес. Атап айтсақ, Таврия селосы Таврия губерниясынан келгендердің қойған атауы (Мысалы: п. Верстах в 17 за Иртышем блесит поселок Таврический, образовавшийся из выходцев Таврической губернии, перешедших в Сибирские казаки (Герасимов, 2011: 21)... Донской селосы Полтава, Харьков, Дон жақтан келгендігінің көрсеткіші (Мысалы: К юго-востоку от села за Иртышем, в верстах семи, виднеется поселок, образовавшийся из переселенцев Полтавской, Харьковской и главным образом, области Войска Донского (Герасимов, 2011: 23).

«Сібірдегі Өскемен қорғанынан бастап Бұқтырма өзенінен ары қарай Телецк өзеніне дейінгі жерді басып, ол жерлерден ыңғайлы жерлерге қорған тұрғызып, Ертіс өзеніне құятын Үбі, Үлбі, Березовка, Глубокий және оған құятын тағы басқа өзен жағалауларына екі мың орыс адамдарын қоныстандыру» атты 1760 жылы сенаттан шыққан бұйрық Тобольск провинциясынан әркімді өз ықтияры бойынша орналастыруы тиіс-тін. Тобольск провинциясынан басқа Архангельск губерниясынан, Устюжск және Вятск провинцияларынан мемлекеттік крестьяндарға да өз кәсібі үшін баруына болатынына рұқсат етілді (Очерки, 1970: 24-25). Өлкені колонизациялаудың басталған уақыты 1760 жыл деп санауға болады (Очерки, 1970: 25). Осы кезеңнен бастап, бүгінгі Шығыс Қазақстан облысының аймағына сырттан келіп қоныстанушылар легі (переселендер) басталған еді. Көшіп, қонып жүрген жергілікті халықтың әр рудың, әр таптың, тіпті әр ауылдың көш жолдары далалық бөлікте де таулы жерде де жылдар бойы салынған орны да нақты анықталған болады. Әрбір ауыл жыл сайын көктеуге, жайлауға, күзеуге, қыстауға барып қоныстанады. Ол жерге бөтен біреулер иелік ете алмайтындай, малды жайылымға жібермейтіндей даланың жазылмаған өз заңы бар (Добржанский, Лус и др., 2011: 7).

1900 және 1910 жылғы статистикалық экспедиция барысында уезде 1900 жылы ер адам – 53,8 мың, әйел адам – 46,2, барлығы – 100 мың болса, 1910 жылы ер адам – 54,2 мың, әйел адам – 45,8 барлығы – 100 мың адам болғанын жазады. Яғни бұл жерлерде қазақтың көктеуі, жайлауы, күзеуі, қыстауы болғандығының бір дәлелі.

Переселендер келіп, территориялық қысым көре бастағаннан кейін, таза қазақ ауылдары да пайда бола бастады: Арал (1915), Бұғымүйіз (1910), Аяқты-Төбе (1912), Бас-Түбек (1912), Окологуз (1914), Текен (1912), Кара-жер (1912), Сайасу (1913), Киен-Бұлак (1912), Танатар-Бұлак (1912), Қаратайлы-бұлак (1908), Ақбөпе (1910), Ащылы-бұлак (1910), Тамыр (1908) (Добржанский, Лус и др., 2011: 45) және тағы басқа.

Ал XX ғасырда үлкен өзгерістер болады. Бұрын переселендер ертеректе келіп орналасқандардың жанына барса, енді игерілген жер жетіспегендіктен бос жатқан жерлерге орналасып, жаңа поселоктар, переселендік мекендер пайда бола бастады. Нәтижесінде елді мекендер екі есе көбейген еді. Осы уақытта: 1908 жылы Тарутинское, Добролюбовка, 1908 жылы Неприступное, 1908 жылы Ключевое, 1908 жылы қазіргі Самар ауданындағы Миролубовка, 1910 жылы Славянка, 1913 жылы Қамысты, 1897 жылы бұрын Шығынты деп аталған Орловка, 1913 жылы Левенцовский (Көктерек-бұлак), 1913 жылы Дмитриевский (Сары-бұлак), 1894 жылы Владимирское, 1910 жылы Аққаба, 1912 жылы Зимовье Нижнее и Верхнее, 1909 жылы Северное, 1908 жылы Тополевка, 1915 жылы Московское (Құлынжон), 1902 жылы Пантелеймоновка, 1915 жылы Московское (Құлынжон), 1902 жылы Пантелеймоновка, 1908 жылы Еловка Верхняя и Нижняя, 1909 жылы Красивое, 1907 жылы Самар, 1910 жылы Веселовка, 1910 жылы Матвеевка, 1909 жылы Ананьевское (с. Песчанка), 1908 жылы Крестовское (Уранхайка) және тағы басқа қоныстар игерілді. Келген қоныстанушылар (переселендер) қоныстанған мекендеріне өздерінің келген жерлерінің атауын берді, өз тегінің атауымен атады немесе жаңа атаулар берді. Мысалы: Самарское, Таврия, Шемонайха немесе Селезнев, Быковский және т.б.

Глубокий, Алтай, Катонқарағай аудандары топонимдерінің басым бөлігі орыс тілінде болуы патша өкіметінің отаршылдық саясатымен тығыз байланысты. Қазақ жерлерінің патшалық Ресей

қарамағына алынуы қазақ елінің ішкі жағдайына: әлеуметтік, геосаяси, тарихи, экономикалық жағынан үлкен өзгерістер әкелді әрі қазақ тілінің ономастикалық жүйесіне де кері әсерін тигізді. Әсіресе, кен орындары көп табылған Алтай, Глубокий аудандарының топонимикалық қабаты үлкен өзгерістерге түсіп, бұрынғы атаулар халықтың жадынан шыққан. Көптеген атаулар переселендер келген жердің атауымен аталса, біраз жер-су атаулары алғашқы қоныстанушылардың атымен аталып кеткен.

Қорытынды

XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласына жаппай ішкі Ресей жерінен қоныстанушылар өз дегендерімен келгенде қазақ даласындағы қалыптасқан жүйе бұзылып, ономастикалық желінің өзгеруіне әкелді. Көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған жергілікті елдің көктеу, жайлау, күзеу, қыстау атаулары жергілікті халықтың бейсанасынан жойылып, бұрынғы атаулардың орнын өзге тілді атаулар басты. Бұдан бірнеше ғасыр бұрын жергілікті халықтың қолданысында болған атауларды қазіргі уақытта әртүрлі дереккөздерден қарастырып, бірегейлестіріп, қайта қолданысқа енгізгеніміз дұрыс болар еді.

Жиі өзгеріске түсіп тұратын шағын елді мекендердегі микротопонимдерді тізбелеп, жүйелеу, ол атаулардың қағаз бетінде болса да сақталуына мүмкіндік береді. Микротопонимдердің басым бөлігі өзгеріске жиі ұшырайтындықтан, уақыт өте келе жергілікті тұрғындар санасынан жойылып кетуі мүмкін. Жалпы жер-су атаулары – халықтың дәстүрлі рухани және материалдық мәдениеті.

Ұлттық кодты сақтаудың бір арнасы – микротопонимдерді тарихи және тілдік тұрғыдан қарастыра отырып қайта жаңғыртудың маңызы ерекше. Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандары топонимдерін зерттеудің практикалық маңызы зор. Бұл Шығыс Қазақстан өңірінің тарихи және мәдени жадын сақтауға, сондай-ақ алынған деректерді географиялық, лингвистикалық және зерттеу мақсаттарында қолдануға көмектеседі. Сонымен қатар, жер атауларын зерттеу тіл, мәдениет және география арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік берді, бұл біздің әлем туралы түсінігімізді кеңейтеді.

Сайып келгенде, өңірлік топонимиканы зерттеу маңыздылығы мен өзектілігі Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандары топонимдерін зерттеу нәтижелері география, тарих, лингвистика және мәдениеттану сияқты салаларға пайдалы мәлімет берері сөзсіз.

Әдебиеттер

- Абдрахманов Ә.Ә. Топонимия және этимология. – Алматы, 1975. – 204 б.
- Бияров Б. Жер-су атауларының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: 2012. – 460 б.
- Герасимов Б. Поездка из Семипалатинска на Рахмановские ключи. 1905 г. Иллюстрированный альбом. – Усть-Каменогорск: Наследие, 2011. – 193 с.
- Добржанский Ф.Г., Лус Я., Войтяцкий Б.П., Колесник Н.Н., Медведев Н.Н. Домашние животные Семипалатинской губернии. Собрание статей. – Москва, 2011.
- Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128 б.
- Жартыбаев А. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: филол. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 2006. – 44 б.
- Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер су аттары сөздігі. – Алма-Ата, 1985.
- Мадиева Г. Ономастическое пространство современного Казахстана: структура, семантика, прецедентность, лемматизация. – Алматы, 2005. – 210 с.
- Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика зерттеу мәселелері. – Астана: ЖШС «1С-Сервис», 2005. – 240 б.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Усть-каменогорский уезд. Томъ IX-й. С. – Петербургъ Типография Товарищества «Общественная польза». Большая Подьяческая, 39. – 1905.
- Материалы по обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области. – Т.2. Усть-Каменогорский уезд. Выпуск за 1911. – 19 с.
- Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Наука, 1974. – 382 с.
- Никонов В. Введение топонимику. Изд. 2-ое. – Москва: Издательство: ЛКИ, 2011. – 184 с.
- Нұрбаев А. Шығармалары: айтыстар, поэмалар, проза, арнаулар, естеліктер. – Алматы : Орхон, 2019. Т. 1.
- Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы (словообразовательный анализ). – Москва: Наука, 1983. – 160 с.
- Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 280 б.

References

- Abdrahmanov, A. (1975) Toponimija zhane jetimologija. Almaty. 204 b. [Abdrakhmanov, A. (1975) Toponymy and etymology. Almaty. 204 p.] (in Kazakh)
- Bijarov, B. (2012) Zher-su ataularynyng sozzhasamdyq ulgileri: monografiya. Almaty. 460 b. [Biyarov, B. (2012) Word formation patterns of place-water names: monograph. Almaty. 460 p.] (in Kazakh)
- Dobrzhanskij, F.G., Lus, Ya., Vojtjackij, B.P., Kolesnik, N.N., Medvedev, N.N. (2011) Domashnie zhivotnye Semipalatinskoy gubernii. Sobranie statej. Moskva. [Dobrzhansky, F.G., Lus Ya., Voityatsky, B.P., Kolesnik, N.N., Medvedev, N.N. (2011) Domestic animals of Semipalatinsk province. Collection of articles. Moscow.] (in Russian)
- Gerasimov, B. (2011) Poezdka iz Semipalatinska na Rahmanovskie kljuchi. 1905 god. Illyustrirovannyj al'bom. Izdatel'skij dom «Nasledie» Ust'-Kamenogorsk, 193 s. [Gerasimov, B. (2011) Travel from Semipalatinsk to Rakhmanovsky Spring. 1905 Illustrated album. Publishing House "Heritage" Ust'-Kamenogorsk. 193 p.] (in Russian)
- Madieva, G. (2005) Onomasticheskoe prostranstvo sovremennogo Kazahstana: struktura, semantika, precedentnost', lemmatizacija. Almaty, 210 b. [Madiyeva, G. (2005) Onomastic space of modern Kazakhstan: structure, semantics, precedent, lemmatization. Almaty, 210 p.] (in Russian)
- Madieva, G., Imanberdieva, S. (2005) Onomastika zertteu maseleleri. Astana: 1S-Servis. 240 b. [Madiyeva, G., Imanberdiyeva, S. (2005) Onomastics research problems. Astana: 1C-Service. 240 p.] (in Kazakh)
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu sobrannye i razrabotannye jekspediciej po izsledovaniju stepnyh oblastej (1905) Semipalatinskaja oblast'. Ust'-kamenogorskij uezd. Tom IX. S.-Peterburg. Tipografija tovarishchestva «Obshchestvennaja pol'za». Bol'shaja Pod'jacheskaja, 39. [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the Study of Steppe Regions. (1905) Semipalatinsk region. Ustkamenogorsk district. Volume IX. Saint Petersburg. Printing house of the Society for "Public Benefit". Bolshaya Podyacheskaya, 39.] (in Russian)
- Materialy po obsledovaniju hozjajstva i zemlepol'zovaniya kirgiz (1911) Semipalatinskoy oblasti. T. 2 Ust'-Kamenogorskij uezd. 19 s. [Materials on the survey of the economy and land use of the Kirghiz of the Semipalatinsk region. (1911) Vol. 2. Ust'-Kamenogorsk district. 19 p.] (in Russian)
- Murzaev, E. (1974) Ocherki toponimiki. Moskva: Nauka. 382 s. [Murzayev, E. (1974) Essays on toponymy. Moskva: Nauka. 382 p.] (in Russian)
- Nikonov, V. (2011) Vvedenie v toponimiku. Izd. 2-oe. Moskva: LKI. 184 s. [Nikonov, V. (2011) Introduction to Toponymy. 2nd edition. Moscow: LKI. 184 p.] (in Russian)
- Nurbaev, A. (2019) Shygarmalary: aitystar, poemalar, proza, arnauar, estelikter. Almaty: Orhon. T. 1. [Nurbayev, A. (2019) Works: aitys, poems, prose, dedications, memoirs. Almaty: Orkhon. V. 1.] (in Kazakh)
- Podol'skaja, N. (1983) Tipovye vostochnoslavjanskije topoosnovy (slovoobrazovatel'nyj analiz). Moskva: Nauka, 160. [Podolskaya, N. (1983) Typical East Slavic toponymic bases (word-formation analysis). Moscow: Nauka. 160 p.] (in Russian)
- Qojshybaev, E. (1985) Qazaqstannyng zher su attary sozdigi. Alma-Ata. [Koishybayev, E. (1985) Dictionary of land and water names of Kazakhstan. Alma-Ata.] (in Kazakh)
- Tileuberdiev, B. (2007) Qazaq onomastikasynyng lingvokonceptologijalyq negizderi. Almaty: Arys. 280 b. [Tileuberdiev, B. (2007) Linguistic-conceptual foundations of Kazakh onomastics. Almaty: Arys. 280 p.] (in Kazakh)
- Zhanuzaq, T., Rysbergen, Q. (2004) Qazaq onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy. Almaty: Azija. 128 b. [Zhanuzak, T., Rysbergen, K. (2004) Kazakh onomastics: achievements and future Almaty: Asia. 128 p.] (in Kazakh)
- Zhartybaev, A. (2006) Ortalyq Qazaqstan toponimijasynyng tarihi-lingvistikalyq, jetimologijalyq zhane jetnomadeni negizderi: filol. gyl. dokt. ... avtoref. Almaty. 44 b. [Zhartybayev, A. (2006) Historical-linguistic, etymological and ethnocultural foundations of the toponymy of Central Kazakhstan: Doctor of Philol. ... author's abstract. Almaty. 44 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.04.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Сейітова Ш.Б., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Мурат Бокенбайұлы Сабыр^{1*}, Айгуль Абибуллаевна Раманова²,
Карлыға Таскалиевна Утегенова³**

^{1*}автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Казахстан, г. Уральск, ORCID: 0000-0001-7281-4167 E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Казахстан, г. Уральск, ORCID: 0000-0002-2226-3704 E-mail: ramanova2008@mail.ru

³кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет
имени М. Утемисова, Казахстан, г. Уральск, ORCID: 0000-0001-7549-8796 E-mail: karlyga@bk.ru

ОТРАЖЕНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ЯЗЫКЕ ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация. До создания Казахского ханства в Великой степи несколько государственных структур сменяли друг друга и носили преемственный характер. Но народом этих государств оставались коренные кыпчакско-огузские племена. Государство Золотая Орда, прославившееся в истории под названием Улык Улус, сумело наладить тесные политические и культурные взаимоотношения с дальними и близкими государствами своего времени. Следы этих культурных отношений дошли до наших дней через язык письменных памятников. Язык – это драгоценная основа культуры и не до конца изученная как проявление национальной культуры и межкультурной коммуникации. В отечественной тюркологии, медиевистике проделана значительная работа по разработке словарей, дифференциации текстов и изучению языка письменных памятников средневековья. На сегодняшний день стоит важный вопрос по изучению языка письменных памятников средневековья в качестве культурной и духовной ценности. Цель исследования – дифференциация заимствованных слов, вошедших под влиянием межкультурной коммуникации, изучение компонентов устойчивых словосочетаний и каждой языковой единицы в языке памятников. Пройденный путь нации и процессы ее формирования отчетливо прослеживаются в межкультурных отношениях, которые проявляются через язык. В XIII веке среднетюркский язык, представлявший собой смесь огузского и кыпчакского, был слышен на всем евразийском пространстве. Государство Золотая Орда, которая считалась родиной кипчаков, располагалась на великом караванном пути и установила тесные культурные связи с подвластными ему государствами и приняла ислам. В этот период было огромное влияние арабского и персидского языков на развитие науки, образования и литературы. Безусловно, культурные взаимоотношения того периода получили отражение в языке письменных памятников. Исследовательская работа имеет большое практическое значение в выявлении следов межкультурной коммуникации в историческом становлении казахской нации и языка.

Ключевые слова: письменные памятники; межкультурная коммуникация; арабизмы и персизмы; фразеологизмы; заимствованные слова

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования ИРН №АР19679282 «Язык письменных памятников Средневековья – мир духовных и культурных ценностей».

Для цитирования: Сабыр М.Б., Раманова А.А., Утегенова К.Т. Отражение межкультурной коммуникации в языке эпохи Золотой орды. *Tiltany*, 2025. №1 (97). С. 43-57.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-43-57>

**Мұрат Бөкенбайұлы Сабыр^{1*}, Айгүл Абибуллақызы Раманова²,
Қарлыға Тасқалиқызы Утегенова³**

^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Қазақстан, Орал қ., ORCID: 0000-0001-7281-4167 E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Қазақстан, Орал қ., ORCID: 0000-0002-2226-3704 E-mail: ramanova2008@mail.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті, Қазақстан, Орал қ., ORCID: 0000-0001-7549-8796 E-mail: karlyga@bk.ru

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Қазақ хандығы құрылғанға дейін Ұлы далада бірнеше мемлекеттік құрылымдар бірінің орнына бір келіп, сабақтастық сипатта болды. Бірақ сол мемлекеттердің халқы байырғы қыпшақ-оғыз тайпалары болып қала берді. Тарихта Ұлық Ұлыс атымен даңқы шыққан Алтын Орда мемлекеті өз заманындағы алыс-жақын мемлекеттермен тығыз саяси және мәдени қарым-қатынас орната білді. Сол мәдени қарым-қатынастардың іздері бүгінгі заманға жазба ескерткіштер тілі арқылы жетіп отыр. Тіл – мәдениеттің асылы, ұлт мәдениетінің, мәдениетаралық коммуникацияның көрінісі ретінде толық зерттелген жоқ. Отандық түркітануда, медиавистикада орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілі зерттеліп, мәтіндері сараланып, сөздіктері біршама жасақталды. Ендігі кезекте осы орта ғасыр жазба ескерткіштерін мәдени, рухани құндылық ретінде қарастыру аса маңызды. Зерттеудің мақсаты – ескерткіштер тілінің әрбір тілдік бірліктеріне, тұрақты тіркестерінің компоненттеріне үніліп, мәдениетаралық коммуникацияның ықпалымен енген кірме сөздерді саралау. Тіл арқылы көрінетін мәдениетаралық қарым-қатынастардан ұлттың жүріп өткен жолы, қалыптасу үдерістері айқын сезіледі. XIII ғасырларда оғыз-қыпшақ аралас сипаттағы орта түркі тілі күллі Еуразия кеңістігінің әр қиырында естіліп тұрды. Қыпшақтардың негізі отаны болған Алтын Орда мемлекеті үлкен керуен жолында тұрып, өз тұсындағы мемлекеттермен мәдени тығыз қарым-қатынас орнатты, ислам дінін қабылдады. Осы кезеңде ғылым-білімнің және әдебиеттің дамуында араб-парсы тілінің ықпалы зор болды. Сол замандардағы мәдени қарым-қатынас сөзсіз жазба ескерткіштердің тілінен көрініс тапты. Қазақ ұлты мен тілінің тарихи қалыптасуындағы мәдениетаралық коммуникацияның іздерін саралауда зерттеу жұмысының практикалық маңызы зор.

Тірек сөздер: жазба ескерткіштер; мәдениетаралық коммуникация; арабизмдер мен парсизмдер; фразеологиялық бірліктер; кірме сөздер

Қаржыландыру көзі: Мақала AP19679282 «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» атты гранттық жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Сабыр М.Б., Раманова А.А., Утегенова Қ.Т. Мәдениетаралық байланыстардың Алтын орда дәуірі тіліндегі көрінісі. *Tiltany*m, 2025. №1 (97). 43-57-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-43-57>

Murat Sabyr^{1*}, Aigul Ramanova², Karlyga Utegenova³

^{1*}Corresponding Author, Doctor of Philological Science, Professor,

West Kazakhstan Innovation and Technological University, Kazakhstan, Uralsk,

ORCID: 0000-0001-7281-4167 E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

West Kazakhstan Innovation and Technological University, Kazakhstan, Uralsk,

ORCID: 0000-0002-2226-3704 E-mail: ramanova2008@mail.ru

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Kazakhstan, Uralsk, ORCID: 0000-0001-7549-8796 E-mail: karlyga@bk.ru

REFLECTION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE LANGUAGE OF THE GOLDEN HORDE ERA

Abstract. Before the Kazakh Khanate was formed in the Great Steppe, several state structures succeeded each other and were of a continuous nature. But the indigenous Kipchak and Oguz tribes remained the people of these states. The Golden Horde, famous in history under the name Fang Ulus, managed to establish close political and cultural relations with distant and close states of its time. Traces of these cultural relations have reached our days through the language of written monuments. Language is a precious foundation of culture and has not been fully studied as a manifestation of national culture and intercultural communication. In domestic Turkology and medieval studies, significant work has been done on the development of dictionaries, differentiation of texts and study of the language of written monuments of the Middle Ages. Today there is an important question about studying the language of written monuments of the Middle Ages as a cultural and spiritual value. The purpose of the study is to differentiate borrowed words that were included under the influence of intercultural communication, to study the components of stable phrases and each linguistic unit in the language of monuments. The path of the nation and the processes of its formation can be clearly traced in the intercultural relations that manifest themselves through language. In the XIII century, the Middle Turkic language, mixed with Oghuz-Kipchak properties, was heard in all corners of the Eurasian space. The state of the Golden Horde, which was considered the homeland of the Kipchaks, was located on the great caravan roads and established close cultural ties with the states under its control, and also adopted Islam. During this period there was a huge influence of Arabic and Persian languages on the development of science, education and literature. Of course, the cultural relationships of that period were reflected in the language of written monuments. Research work is of great practical importance in identifying traces of intercultural communication in the historical formation of the Kazakh nation and language.

Keywords: written monuments; intercultural communication; Arabisms and Persiisms; phraseological units; loanwords

Source of funding: The paper was prepared within the framework of the grant funding project of the IRN No. AP19679282 “The language of written monuments of the Middle Ages – the world of spiritual and cultural values”.

For citation: Sabyr, M., Ramanova, A., Utegenova, K. Reflection of Intercultural Communication in the Language of the Golden Horde Era. *Tiltany*, 2025. №1 (97). P. 43-57. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-43-57>

Введение

Письменные памятники Средневековья признаются нами культурно-духовным наследием казахского этноса. Систематизация лингвистических и литературоведческих аспектов ценностей культурного наследия Казахстана, глубокое и последовательное исследование его мировоззренческой и культурно-просветительской, духовно-образовательной значимости являются требованиями современной казахстанской науки.

Геопозиция казахской степи вдоль великих караванных путей на стыке цивилизаций и культур, культурные процессы на древнем Дешт-и-Кипчакском пространстве оказали значительное влияние на формирование казахской нации, его культуры и языка. Можно утверждать, что на развитие кочевой кипчакской культуры, и культуры их наследников – казахов – в процессе межкультурной коммуникации оказали влияние культуры других народов той эпохи. Это проявилось в интеграции общества как единой силы, консолидации нации как большой социальной группы, что нашло отражение, прежде всего, в языке казахской нации.

Корни современных казахских слов лежат в Средневековье, доказательством чему являются письменные памятники, написанные в средние века, особенно во времена Золотой Орды: «Хосров и Шырын» Кутыпа, «Гюльстан бит-турки» Сейфа Сарайи, «Мухаббат-наме» Хорезми, «Нахдж аль-Фарадис» Махмуда бин Али и др.; межкультурная коммуникация древних кипчаков нашла яркое отражение в устойчивых словосочетаниях в языке этих письменных наследий.

Материалы и методы

В ходе написания статьи были рассмотрены научные труды, тексты письменных памятников, словари, среди которых: «Фразеологический словарь казахского языка» И.Кенесбаева (Кенесбаев, 2007); «Словарь поэмы Кутба «Хосров и Ширин» А. Ибатов (Ибатов, 1983); «Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века» Э.Н. Наджипа (Наджип, 1979); Литературные памятники. 20 томов «Тэзкире-и Бұғра хан Хорезми Мұхаббат-наме» 11-том (Литературные памятники, 2010); Литературные памятники. 20 томов Кутба «Хосров и Ширин» 16-том (Литературные памятники, 2012). Наряду с этим дан обзор труда Майкла Вернера и Бенедикта Циммерманна (Werner, Zimmermann, 2006). Учеными рассмотрены методологические принципы перекрестной истории цивилизаций и культур. Авторы предлагают пересмотреть взаимодействия между различными обществами или культурами, научными дисциплинами или традициями на основе принципа прагматической и рефлексивной индукции как основного методологического принципа «histoire croisée», который может послужить для изучения евразийских межкультурных коммуникаций, в том числе и в Средневековье (Werner, Zimmermann, 2006: 32).

Анализ и выявление значения языковых единиц письменных памятников, в которых отражена межкультурная коммуникация, проведены с применением методов и приёмов описания, обобщения, сравнения, группировки, этнолингвистической интерпретации этнокультурных единиц, сформировавшихся в современном языкознании.

Обзор литературы

Язык любого народа исторически формируется в условиях межкультурной коммуникации с другими нациями, с которыми у них происходили языковые контакты. Принято считать, что межкультурная коммуникация как академическая дисциплина стала датироваться 1954 годом, когда был опубликован труд Э. Холлаи Д. Траггера «Culture as Communication» («Культура как коммуникация»). В ней ученые впервые применили и предложили для широкого употребления термин «межкультурная коммуникация», который, по их мнению, наиболее точно отражает особую область человеческих отношений. Впоследствии наиболее важные положения и идеи межкультурной коммуникации были глубоко и фундаментально исследованы в известном труде Э. Холла «The Silent Language» («Немой язык», 1959 г.), где ученый отразил тесную связь между

культурой и коммуникацией. Средневековые письменные памятники, написанные на кыпчакском языке, рассматриваются авторами как общее наследие всех тюркских народов. Они считают, что в исследовании социоэтнической, социополитической, литературно-культурной, общецивилизационной и языковой истории современных тюркских народов велика роль кыпчакских письменных памятников и современные процессы межкультурной коммуникации следует рассматривать именно с учетом этого фактора (Aubakirova, 2015: 13).

В научном мире доказано, что письменные памятники XI-XV веков написаны на основе смешанных тюркских языков (языков племен): «Несмотря на то, что языки племен одной общины имели свои специфические особенности, они были очень близки друг к другу, а представители близкородственных племен легко понимали друг друга вследствие тесных социально-политических связей. При присоединении к определенному политическому союзу, язык доминирующего племени становился господствующим, что требовало вынужденного перехода на язык этого племени» (Сабыр 2004: 36). Однако на развитие и формирование языка влияют как внутренние (смешение тюркских языков), так и внешние факторы, под которыми мы подразумеваем проникновение заимствованных слов из языков прилегающих государств. В языке письменных памятников Средневековья можно встретить большое количество иноязычных заимствований, среди которых наблюдается большое количество заимствований из арабского и персидского языков.

Впервые в тюркологии такие ученые, как В.В. Радлов, С.Е. Малов, А.Н. Самойлович подняли вопрос о необходимости исследования арабо-персидских слов, встречающихся в лексиконе тюркских языков. Во второй четверти XX века Э. Наджип в своих трудах затрагивает проблему об устойчивых словосочетаниях персидского языка, вошедших в тюркские языки.

В последнее время высказываются мнения, призывающие к более глубокому изучению вопроса о влиянии арабского, персидского языков на современные тюркские народы. Татарский ученый Р.Т. Юзмухамедов, рассматривая роль персидского языка в формировании тюркских языков и проведя обзор разновидностей заимствованных слов, указывает на то, что одной из приоритетных задач является углубленное изучение культурных связей тюрков с Ираном. Влияние системы средств художественной выразительности иранского языка на Средневековую тюркскую литературу, фразеологические обороты, калькированные с персидского языка и то, как эти культурные связи изменили образ мышления тюрков подчеркивает актуальность исследования (Юзмухамедов, [http: www.intellcity.narod.ru/piac_doklad.htm](http://www.intellcity.narod.ru/piac_doklad.htm)).

В статье Х.А. Насырова, посвященной некоторым грамматическим особенностям персидских заимствованных слов в уйгурских фразеологизмах, в качестве заимствованных единиц рассматриваются не полные фразеологизмы, а только составляющие их компоненты, т.е. лексические единицы (Насыров, 1983: 23).

Ученый Р.Х. Аннаева, изучавшая фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка, предпочитает придавать значение единицам, калькированным из иранских языков и признавать их субстратными формулами, а не заимствованными элементами. Как особенность языка памятников, исследователь говорит, что причиной применения тюркских фразеологизмов параллельно с персидскими устойчивыми словосочетаниями является сохранение в туркменской литературе традиции подражания поэзии высокого стиля в классической персидской литературе (Аннаева, 1983: 118).

Труд «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов» (1989), изданный под авторством Л.З. Рустемова и двухтомный «Арабско-казахский толковый словарь» (1989), составленный Н.Д. Ондасыновым, а также персидско-казахский и казахско-персидский двуязычные словари, написанные И.Жеменей являются важными лексикографическими трудами и имеют большое практическое значение для казахского языкознания.

Культура отражается в языке. По определению американских культурных антропологов А.Кребера и К.Клакхона культура представляет собой сложный феномен, вобравший в себя материальные и социальные явления (Kroeber, Kluckhohn, 1952: 106).

Делая обзор исследованиям, мы обнаружили, что заимствованные элементы оказали благотворное влияние как на древнекипчакский язык, так и на современный казахский язык.

Поэтому арабские и персидские слова в составе фразеологизмов в языке письменных памятников дают сведения о периодах исторического становления межкультурной коммуникации.

По сохранившимся письменным историческим источникам можно судить о присоединении к казахскому этносу представителей племен уйсун, канлов, кипчаков и др., позже подвергшихся насильственному нашествию арабов и монголов. Пережитые казахскими племенами исторические события не могли не оказать своего негативного влияния на развитие их языка. В то же время отмечаем сохранение казахскими племенами характерных языковых особенностей родного языка, что можно заметить в языке памятников средневековой письменности, являющимися объектом нашего исследования, где встречается большое количество заимствованных слов и устойчивых выражений.

По определению казахского лингвиста А. Болганбайулы, заимствованными являются слова, образованные не по законам собственного словообразования языка, а по правилам того языка, из которого они были заимствованы. Иными словами, заимствованные слова отличаются своими фонетическими и семантическими признаками (Болганбайулы, 1997: 19).

В.А. Богородицкий считает, что процесс заимствования слов является естественным и необходимым в жизни каждого народа при соприкосновении его с другими народами, когда вместе с заимствуемыми новыми предметами и понятиями заимствуются и их названия (Богородицкий, 1953: 24).

Определяя особенности заимствования, Г. Сагидолла отмечает постоянство и непрерывность этого явления между коммуницирующими странами, не представляющими особой угрозы для развития национального языка. Ученый считает, что феномен языкового заимствования – есть результат проникновения языковых элементов из одного языка в другой в результате языковых контактов; лингвистических переходов, происходящих между взаимодействующими языками в процессе межкультурной коммуникации (Сагидолла, 2004: 56).

Хотя в XIV веке основным населением Золотой Орды были племена кипчаков, из-за кочевого образа жизни они не жили в культурных оседлых центрах, поэтому там преобладали представители племен огузов и карлуков. Такая ситуация привела к невозможности создания кипчаками племенами собственных письменных памятников на своей родной земле из-за неимения развитого литературного языка. Создателями данных памятников были, в основном, выходцы из огузских и карлукских племен, и в стиле немногочисленных кипчацких авторов ощущалось значительное влияние огузских и карлукских языков, считают ученые (Ибатов, 1983: 11).

По утверждению исследователей, письменные памятники среднетюркского периода, а именно XI-XIV веков были созданы на смешанном языке. Однако следует отметить, что в языке письменных памятников преобладают языковые элементы кипчаков, основной причиной чего является доминирующее положение кипчацких племен как коренных жителей Золотой Орды, их господство на всем евразийском пространстве и, соответственно, влияние кипчацкой культуры и языка на межкультурную коммуникацию данной эпохи. Б. Сагындыкулы полагает, что причиной создания средневековых письменных памятников смешанными языками является как стремление писателей и поэтов следовать традиционному сложившимся литературным методам, так и непроизвольное включение в тексты памятников диалектов из своих родных языков (Сагындыкулы, 2006: 21). Исходя из этого, наблюдается наличие неповторимого индивидуального стиля у каждого автора, внесение ими своего вклада в язык средневековых письменных памятников, влияние на развитие письменного языка.

Таким образом, в ходе исследования было выявлено большое количество заимствований в языке средневековых письменных памятников, возникшие в результате языковых контактов в ходе активной межкультурной коммуникации.

Результаты и обсуждения

Процесс заимствования в тюркские языки из арабского и персидского начался в раннем средневековье, задолго до формирования казахского этноса. В ходе исследования языка письменных памятников нами выявлено, что большую часть заимствований в казахском языке составляют арабские и персидские слова, имеющие разную степень отличий по характеру,

семантическим группам, частотности употребления в казахском языке. История эволюции языков свидетельствует о влиянии одного национального языка на становление другого, о закономерности процесса заимствования в развитии каждого языка, что неоднократно доказывалось учеными-исследователями. Опираясь на мнение Г. Мусабаева, что заимствование из одного языка в другой является одним из способов обогащения общего словарного запаса языка и что данный процесс встречается во всех языках, утверждаем об отсутствии на сегодняшний день какого-либо языка, в котором не было бы заимствований. Это исторический факт (Кенесбаев, 1962: 16). Свидетельством тому является наличие заимствований в языке казахского народа, который, благодаря кочевой жизни, смог сохранить большую часть национального языкового фонда.

Увеличению заимствованных слов в языке способствуют, во-первых, активная межкультурная коммуникация между народами, во-вторых, распространение заимствованных элементов среди народа через письменную литературу. В языке письменных памятников Средневековья, являющемся объектом нашего исследования, преобладает последний из упомянутых способов: вхождение заимствованных слов в язык путем восприятия читателями новых слов и понятий через произведения письменной литературы.

Процесс заимствования с арабского языка начался в VIII веке в связи с завоеванием арабами территории Средней Азии и распространением арабской культуры и исламской религии, в результате чего происходит доминирование арабизмов в художественной литературе и научных трудах, в торговле и административно-управленческих записях. Именно в этот исторический период в казахский язык входит много заимствованных слов с арабского языка. С X века начали проникать в язык и персизмы, однако в связи с экспансией ислама арабскому языку удалось сохранить ведущее положение.

Тесные языковые контакты тюркоязычных народов с прилегающими персоязычными и арабоязычными народами в средние века были обусловлены социально-политическими факторами. Получение образования, изучение науки, общение посредством переписки происходило преимущественно на фарси и арабском языке, поэтому проникновение арабо-персидских слов на страницы исследуемых нами письменных памятников древнекипчакской культуры можно рассматривать как закономерное явление.

Нельзя не согласиться с мнением ученых, высказанным относительно авторов письменных памятников золотоордынской эпохи. Рустемов говорит о том, что в XIII-XIV веках наблюдалось сильное влияние арабо-персидских языков. Доминированию арабского языка и арабской литературы в немалой степени способствовала исламизация Средней Азии. В XIV-XV веках значительно увеличилось количество поэтов тюркского происхождения, создавших поэтические произведения на арабском или фарси (Рустемов, 1982: 98).

Тюркские поэты и писатели Средневековья, наряду с родным языком, прекрасно владели арабским и фарси. О том свидетельствует В.В. Бартольд, утверждая, что в мусульманский период даже авторы туркестанского происхождения писали или на арабском, или на общеперсидском литературном языке... (Бартольд, 1968: 39). На основе его высказываний мы приходим к выводу об отсутствии стремлений авторов в создании своих произведений на чисто тюркском языке.

Распространение арабской культуры в Средней Азии и развитие торговых отношений способствовали вхождению в язык местных народов заимствований с арабского языка. Также активное внедрение заимствованных элементов в письменные памятники XIV-XV веков было обусловлено соседством и многолетними межкультурными связями с персидскими и таджикскими народами, введением их в оборот образованными представителями общества при чтении и переводе письменной литературы из-за отсутствия перевода некоторых слов и неимения аналогов в родном языке. Процесс заимствования слов из языков восточных народов, в том числе арабского и персидского, исследователи объясняют по-разному: некоторые ученые связывают его с исламизацией, другие – с существованием древних караванных путей с начала IV века.

Большую часть заимствованных слов в письменных источниках составляют арабо-персидские слова, которые в течение нескольких столетий настолько ассимилировались в тюркских языках, что воспринимаются как исконно тюркские. Анализ путей вхождения арабо-

персидских элементов в письменные памятники позволил тюркологу Б. Сагындыкулы выделить пять способов:

- введение в письменный язык никогда ранее не встречавшихся у тюркских народов понятий и названий предметов, связанных с религиозным миропониманием, с терминами из области управления государством, экономики, науки и культуры, социально-общественных отношений и др.;

- увеличение синонимов с целью соблюдения стилистических норм, недопущения неоправданных повторов одних и тех же лексем, подбора близких по смыслу слов;

- потребность создания поэтических произведений в соответствии с арабо-персидским стихотворным размером «арузом» из-за нарушения ритмики произведения, увеличения или уменьшения количества слогов на родном языке;

- введение тюркскими поэтами многих дополнительных арабо-персидских лексем с целью рифмовки слов, из-за простоты использования готовых размеров, нежелания подбора рифмы слов на родном языке;

Например:

Туруптур көзда қәддиңиз хийәли,

Аның дек ким су үзрә тал нихали (Әдеби жәдігерлер, 2010: 243).

Словно тень тальника на воде,

Передо мной стоит ваш образ (перевод – М.С.)

– появление в тюркских языках варваризмов вследствие использования поэтами и писателями Средневековья (выходцами из тюркских народов) в своих произведениях арабизмов и персизмов, что давалось им гораздо легче из-за лучшего знания арабо-персидских языков, по сравнению с родным.

Б. Сагындыкулы указывает, что большая часть заимствованных арабо-персидских слов в письменных памятниках относится к варваризмам (Сагындыкулы, 2006: 21).

Когда речь заходит о заимствованиях с восточных языков, в том числе с арабского и иранского, в научном обороте учеными-лингвистами употребляется термин «арабо-персидские языки», что считаем совершенно недопустимым, так как они не являются родственными языками и их употребление на одном уровне неоправданно.

Полагаем, что необходимо придерживаться точки зрения Л. Рустемова, который считает, что опираясь на факты истории, можно предположить, что иранизмы в языки тюркских племен, населявших Среднюю Азию и Казахстан, начали проникать гораздо раньше, чем арабизмы, ибо тюркоязычные племена вступали в различные взаимоотношения с ираноязычными народами (согдийцами, тохарами) еще задолго до арабского нашествия (Рустемов, 1963: 7). Несмотря на то, что арабский язык относится к семитской группе языков, а персидский – к индоевропейской, проникновение арабизмов в словарный запас казахского языка через персидский язык или персизмов через арабский язык — явление достаточно редкое. Тем не менее формирование и развитие этих языков отражено в их истории.

Морфологический состав вошедших в древнекипчакский язык арабских и персидских слов претерпевает значительные изменения в соответствии с нормой этого языка, а затем формируется в определенной форме и находит свое применение как в разговорной речи, так и в художественной литературе. В контексте проводимого исследования очень значимо суждение А.М. Щербак, который связывает взаимодействие языков с географическим прилеганием, культурным обменом и торговыми взаимосвязями различных племен и народов. В то же время, взаимодействие языков, по мнению ученого, зависит от стабильности и жизнестойкости языка. Щербак говорит о том, что как бы сильно не был смешан язык, всегда есть какой-то один язык, который составляет его основу; он может быть отделен в любой момент (Щербак, 1977: 7).

Целью нашего исследования является выявление устойчивых выражений, которые сформировались в результате вхождения в структуру фразеологизмов арабо-персидских слов и изучение их на уровне межкультурной коммуникации.

В зависимости от степени усвоения инокультурных элементов в устойчивых сочетаниях письменных памятников нами рассмотрены два аспекта: 1) Все компоненты устойчивых

сочетаний заимствованы. 2) Устойчивые сочетания с одним заимствованным словом.

Остановимся на первом из вышеназванных аспектов.

Все компоненты устойчивых сочетаний заимствованы.

В «Мухаббат-наме» есть строка *Тах махбубін* сұлтан йаратты (Әдеби жәдігерлер, 2010: 235). Пророка Мухаммеда и все человечество и в религиозной литературе, и на арабском языке называли *тах махбубін*. Полагаем, что сочетание *тах махбубін* при переводе с арабского значит «владыка престола».

Тарылды ерсә андин *жәһл сүси* – Угроза невежества уменьшилась (Әдеби жәдігерлер, 2012: 203). «*Жәһл сүси*» в переводе с арабского – «оскал невежества». Семантика слов «*Жәһл*» и «*сүси*» почти непонятна для современного читателя. В этом случае ответ можно найти в результатах исследований Р.А. Аваковой, изучавшей сложные вопросы фраземики казахского языка. В работе говорится о том, что расширение словарного запаса языка осуществляется не только за счет его внутренних возможностей, но и за счет включения элементов других языков. Пополнение фразеологического фонда казахского языка словами арабского, персидского и монгольского языков напрямую связано с социально-историческими процессами. Происхождение слов с неясным значением в составе фразеологизмов, непонятных для нашего современника, берет начало в алтайском, древнетюркском и средневековом исторических периодах (Авакова, 2008: 41).

Основная часть устойчивых словосочетаний вошла в казахский язык вместе с мусульманской религией и через нее.

Баракәаллаһ – Да благословит тебя Аллах, будь благословен Аллахом. *Баракәаллаһ* // *бәрекелді* – слово, произносимое для восхваления кого-то, поддержания его духа. Түгел адам баласы я талапсыз болсын, әйтеуір «*бәрекелдіні*» керек қылмайтұғыны болмайды (Абай) // Каким бы нетребовательным ни был человек, нет такого, который не нуждался бы в благословлении (Абай).

Ишқ нары (перев. с араб.) – пламя любви. Йақылды хирманыңға *‘ишқ нары* (Әдеби жәдігерлер, 2012: 193). – В его ложе зажгли огонь любви.

Халайық қыбләсы – мировосприятие, картина мира народа. *Халайық* (перев. с араб.) означает «общество, народная масса». Слово *құбыла* – арабизм, заимствованный в период распространения исламской веры. *Халайық қыбләсы* болды жәмалін (Әдеби жәдігерлер, 2010: 153) – Твоя красота подобна картине мира народа, т.е. соответствует понятию «красоты» в народном понимании.

Йусуф жамалы – Красота Жусупа, или красота, которую невозможно описать словами. *Йусуф* – имя человека на арабском языке. *Джәмал* (перев. с араб.) – красота. *Йусуф жамалын* сизгә берди (Әдеби жәдігерлер, 2012: 205). – Всевышний дал вам красоту Жусупа. Созданное в Средневековье Рабгузи произведение «Киссас аль-анбия» отражает широко известную восточным народам и тюркским читателям историю «Правдивого Юсуфа», покорившего весь мир своей непровзойденной красотой. С тех пор Юсуф в произведениях средневековых поэтов и писателей предстает как символ красоты.

Слово *джәмал/жамал* встречается не только в текстах средневековых письменных памятников, но и в произведениях казахских поэтов и писателей: Жем, *жамалың қандай ақ рузи маған* (Абай) // Какое благословение для меня твоя красота (Абай).

Устойчивые сочетания с одним заимствованным словом.

Нифақ билән (перев. с араб.) – с лицемерством. Слово *билән* в древнетюркском языке выступает в роли окончания творительного падежа. Кәмәчи истигфар кетүрүб *нифақ билән* барышыб йигитнің елин аяқын өпүб кәмәгә кириб кеттиләр (Фазылов, 1971: 281) – Судовладелец корабля лицемерно извинился и, поцеловав ноги и руки джигиту, взошел на корабль.

Сабыр қылды – проявил терпимость. Не қылсун чарасыз соң *сабыр қылды* – что поделать, от безысходности проявил терпение» (Фазылов, 1971: 210). *Сабыр* – (перев. с араб.). 1. Терпение, терпимость, выносливость, твердость духа, уступчивость, стойкость. 2. Ожидание.

Салам берді – поздоровался, поприветствовал. *Саламун* – (перев. с араб.). 1. Мир, безопасность, успех. 2. Встреча, приветствие. В казахском языке семантика слова сужена, в сфере употребления остался только такой смысл, как *встреча, приветствие*.

Сахіб қіран (Әдеби жәдігерлер, 2012: 212) – настоящий герой, отважный мужчина (перев. с

араб.) 1. Рожденный под двумя звездами. 2. Очень везучий. 3. Герой эпохи. 4. перен. О мужчинах-батырах, сильных духом. *Сайыпқыран* (с араб.) – сахиб (спутник, товарищ, друг, владелец, хозяин) и *киран* (сближение, присоединение, вступление в союз). В словосочетании употребляется в переносном, метафорическом значении. Впервые почетное звание «сайыпқыран» было присвоено Великому Темирлану. В современном казахском языке словосочетание «сайып қыран» употребляется при характеристике мужественного батыра, героя и обозначает *храбрый, бесстрашный*.

Кезди афлак – по-арабски: объездить весь мир, путешествовать по свету. Аны издәйү, ‘ақлым *кезди афлак* (Әдеби жәдігерлер, 2012: 98).) – В поисках ее мой разум бродил по свету.

Сухбат тәрки қылыб – уходить от разговора, избегать беседы. Ол тарихдән бери *тәрки сухбат қылыб* ‘узлат ихтияр еттим (Фазылов, 1971: 102) – после этого случая я, избегая бесед, ходил в одиночестве. В переводе с арабского лексема *сухбат* означает беседа, обсуждение, а *тәрки қылу* – отрицание. Пенделіктің кәмелаты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам *тәркі дүние болып* һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек (Абай) // Если бы человечество для своего усовершенствования избрало тарикат, путь, указанный святыми, мир бы пришёл в запустение.

Словосочетание *авара қылды* (в перев. с араб.) – морока, возня, суета, хлопоты. 1. Бродяга, странник. 2. Пустое, непродуктивное действие: означает суетиться впустую, тщетно стараться, быть напрасным.

Устойчивое словосочетание *Ант ічті* (в перев. с араб.) – клятва, обещание, уверение (религиозное понятие).

Захм урды – нанесение, причинение вреда. Зәхм (с перс. яз.) определяется как рана, повреждение, урон. Данная фраза ассимилирована в нашем языке и часто используется как устойчивое сочетание *зақым қылды*. Устойчивое сочетание *Йаман көзлүг бақыб захм қылмасун* (Әдеби жәдігерлер, 2010: 236) – пусть не сглазит кто-то и не повредит. Это устойчивое выражение используется казахскими писателями и поэтами: *Зақым қылса*, ал бір-ақ, Ағаш қалар, семер де. Жылдағыдай балбырап, Жемісі қайта өнер ме? (М.Ә). // Нанесен ущерб, но все же, Останется вянущее дерево. Зацветет ли как ранее, Созреют ли плоды, налитые соком? *Зақым қылу* – жарақаттау, қастық жасау (Кеңесбаев, 2017: 213) // травмировать, совершить злодеяние, враждовать.

Шад қылды – обрадовал, сделал счастливым, (в перев. с перс.) – жизнерадостный, приветливый, счастливый, радостный.

Шүкүр қылды – выражение благодарности Аллаху, удовлетворенность своей судьбой. *Шокр* (в перев. с перс.) – благодарить, воспевать.

Слово «мәджлес» в словосочетаниях *мажліс құрды*, *мажліс түзді* имеет в арабском языке много значений: 1. Место для проведения собраний, зал. 2. Совет, собрание, совещание. 3. Общество, объединение. 4. Администрация, правление, палата. 5. Суд, трибуна. В настоящее время значение компонента «мәжіліс» из устойчивого сочетания «мәжіліс құру», заимствованного из арабского языка, максимально сужено и осталось в единственном значении «собрание, совет».

Мейрі түшті – полюбить, симпатизировать. В переводе с персидского языка слово «*мәһр*» имеет несколько значений: 1. Благое намерение, доброжелательность, милосердие, заступничество. 2. Луч солнца, несущий свет, освещающий. В современном казахском языке сохранилось лишь первое значение, лексема не употребляется для обозначения солнечного света.

Шакар ерін – сахарные уста. *Шакар ерің біла халват ішім бар* – я хочу прикоснуться к твоим сахарным устам (Әдеби жәдігерлер, 2012: 101). *Шакар* в переводе с персидского означает *рафинад, кусковой сахар*. Устойчивое сочетание *шекер ерін*, зафиксированное в письменных памятниках нашло свое применение в творчестве Абая и по настоящее время находит свое употребление.

Дәулет аты – источник богатства. Дәулет (перев. с араб.) – 1. Государство, страна. 2. Богатство, изобилие. Заимствованный арабизм в сочетании с исходно казахским словом «ат» образовало новое устойчивое словосочетание.

Йүзүң – нәуруз, қашың – бәйрәм айы (Фазылов, 1971: 104). Сочетание «*йүзүң – наурыз*»

определяется как «твое лицо сияет, как новый день». *Ноуруз* (перев. с перс.) – новый день.

Одним из устойчивых сочетаний с одним заимствованным словом является выражение *гәвхар уйалур*, которое рассматривается как искусный способ описания красоты, например:

Тәбәссүм қылңыз шәкәр уйалур

Тишиң инжүсидин гәвхар уйалур (Әдеби жәдігерлер, 2010: 218).

Ваша улыбка слаще сахара,

Жемчужины зубов ярче бриллианта.

Персизм «гәвхар» в устойчивом словосочетании *гәвхар уйалур* нашло отражение и в стихотворениях великого Абая:

Йүзі рәушан, көзі гауһар,

Лағылдек бет ұшы ахмар

Лицо – роза, глаза – бриллианты,

Щеки – рубин.

В письменных памятниках средневековой эпохи зубы красивой девушки сравниваются с драгоценными камнями, а Абай к бриллиантам приравнивает глаза красавицы. В чем заключается применение восточных слов в дискурсе Абая? Подтверждение своим выводам находим во мнении абаеоведа К. Жумалиева: «Встречающиеся в стихах Абая арабизмы и персизмы делятся на три группы: первая — исконно казахские слова, вторая – номинации религиозно-научных терминов; третья – слова, употребляемые для смеха, сарказма, и это показывает уровень начитанности и познавательной активности Абая» (Жумалиев, 1960: 184).

Арабские и персидские слова вошли в состав казахского языка в виде отдельных лексем и словосочетаний и привнесли с собой свои морфологические формы, которые изменились и приобрели иные формы согласно нормам казахского языка.

В устойчивом словосочетании *йеті іклім* слово *ықылым* (перев. с араб.) дефинируется как: 1. Пояс, середина (земли). 2. Провинция, область, часть света (в религиозной концепции мир разделен на семь зон – *міс*). 3. Имеет несколько значений: какой-то, время, период, время, эпоха. Большинство арабизмов и персизмов в письменных памятниках представляют собой номинации в единственном числе. Самой историей доказано, что заимствование арабских и персидских слов в казахский язык заняло многие столетия.

В поэме «XIII» встречается словосочетание *көңүл қушы*. *Көңүл қушы* (Әдеби жәдігерлер, 2012: 113) – птица радости. «*Һуш*» – (перев. с перс.) птица.

Хәмза йүрәкли – львиное сердце. *Хәмза* – с арабского переводится как лев.

Хәмза йүрәкли ердам ери Рүстәм-и заман,

бу әср ичиндә өзләриниң йоқ барабәри (Фазылов, 1971: 218).

Львиносердный Рустем нашего времени,

В этом столетии никто не уподобится ему.

О частотности употребления элементов арабского языка в языке письменных памятников учеными высказано мнение А.А. Ковалева, который утверждает об аналогичной роли латинского языка для народов Западной Европы и арабского языка для народов Ближнего и Среднего Востока. Арабский язык оказал большое влияние на языки этих народов, особенно в области лексики. По настоящее время в словарном составе турецкого, персидского, афганского (пушту) и некоторых других языков наблюдается частотное употребление арабизмов (Ковалев, Шарбатов, 1960: 6). Исследование заимствованных слов в башкирском языке позволило Н.К. Дмитриеву прийти к выводу о пополнении лексического фонда за счет способности арабского языка быстро адаптироваться к закономерностям языка любого народа. Он утверждает, что отношения между арабским и тюркским языками выходят за рамки обычного взаимовлияния языков. Наблюдается не просто внешнее многослойное присоединение к коренной лексике тюркских языков арабизмов, а более глубокий и естественный процесс. Арабские элементы представляют собой один из корней всех тюркских языков (Дмитриев, 1930: 63).

Құрбан қылды (араб.) – жертвоприношение во имя Всевышнего. На первых порах данное словосочетание употреблялось в буквальном смысле, постепенно приобретая вариативное значение.

Назар салды (араб.) – придавать значение, обратить внимание, заботиться, помогать.

Рахім қылды – проявить милосердие, делать добро. *Рахим* (араб.) – милосердный, добрый, гуманный, сострадательный, скромный, добропорядочный, благодетельный.

Займствованная лексика обогащает стилистику языка, выполняет функцию дифференциации в предложении устойчивых словосочетаний. Займствование слов из словарного фонда другого языка не всегда является доказательством слабости принимающего языка; можно заметить также наличие у языка-реципиента свойств лексической ассимиляции.

В языке письменных памятников есть устойчивые выражения, связанные со словом «ақыл», такие как *ақыл қулақы* (слух разума, ума палата, с умом), *ақыл тізгіні* (узда ума, блестящий ум, цепкий ум), *ақылы кетті* (ум за разум заходит, выжить из ума)». Арабизм «ақыл» несет в себе смысл «ум, сознание, понимание, мысль, мудрость»; согласно закономерностям казахского языка он был адаптирован и нашел свое применение как «ақыл».

Зулум қамчысы – кнут тирании, деспотизма. В арабском языке слово «зұлым» используется в значении «притеснение, эксплуатация, угнетение, насилие». В сочетании с этнокультурным казахским словом «қамшы» займствованное арабское слово «зұлым» интегрировалось в наш язык и продолжает использоваться наряду с родными словами.

*Қор болды жаным,
Сенсіз де менің көрген күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым* (Абай).

Горемычны, моя дорогая,
Без тебя проведенные дни
Лишены последние силы

От напастей злодейки-судьбы (контекстный перевод – М.С.).

Структурные компоненты словарного запаса казахского языка, как и других языков, сложны и неоднородны; они состоят из исконно казахских и заимствованных слов, отраженных в языке письменных памятников Средневековья и постепенно вошедших в сформировавшийся в более поздний период казахский литературный язык.

Среди заимствованных слов в современном казахском языке значительное место занимают арабизмы и персизмы, которые следует разделить на две группы: 1. Слова, вошедшие в казахский язык издревле и изменившие свой фонетический облик, считаются исконно казахскими, а их инородность во многом забыта; 2. Слова, ассимилированные в казахском языке не в полном объеме, но хорошо известные казахскому читателю по старинным книгам, эпосам и сагам.

В частности, к таким словам можно отнести заимствованные слова из арабского и персидского языков, которые встречаются в языке письменных памятников Средневековья: *абырой* (честь), *азаб* (мука, страдание, пытка), *бейбіт* (мир), *бекзат* (аристократ, благородный), *бенде* (человек), *гауһар* (алмаз), *дария* (безбрежная река), *жаһан* (мир, свет), *пара* (взятка), *жаһаннам* (преисподняя, ад), *шырын* (сок), *шәһар* (город), *күнә* (грех), *бейпіл* (вульгарный, непристойный), *намаз* (молитва), *қаза* (смерть, гибель), *адам*, (человек), *ажал* (кончина, смертный час), *әдет* (традиция, обычай, привычка, уклад), *әлем* (вселенная, мир, планета, свет), *дау* (спор, тяжба), *жетім* (сирота, одинокий), *заман* (эпоха, эра, период, время), *аз* (мало, незначительно), *қате* (ошибка), *маирық* (Арабский восток), *мұшақат* (хлопоты, суета, возня), *сауап* (Божья милость, добро, благодеяние, награда), *шип* (исцеление), *қадыр* (ценность, достоинство, значимость), *шайыр* (поэт), *хал* (самочувствие, состояние, положение), *харам* (нечистый, поганный), *арам* (плут, злонамеренный), *азан* (призыв к молитве, утро), *лахат* (боковая ниша в могиле, в которую помещают покойника), *расул* (посланник) и др.

История эволюции человеческой цивилизации доказывает перманентное взаимодействие разных народов по разным причинам, что оказало весьма значительное влияние на развитие их языка. Об этом свидетельствует история языков всех народов, в том числе и казахского, следовательно, невозможно существование понятия «чистый язык».

В казахский язык вошло некоторое количество арабизмов, которые были заимствованы, с одной стороны, у пограничных среднеазиатских оседлых стран, где ислам распространился ранее

и имелось больше мечетей и медресе, в частности, у татарского и башкирского языков. Возможно, по этой причине относительно других тюркских языков казахский является языком, менее всего подвергшимся процессу заимствования. Время вхождения в казахский язык арабизмов и персизмов условно разделено на два периода: первый из них охватывает промежуток до XV века, второй – с XV века до Великой Октябрьской революции (Рустемов, 1982: 45).

В целом, проблема перехода слов с одного языка на другой реализуется в результате межкультурной коммуникации, когда тесные социально-политические, экономические и культурные связи между двумя народами влекут за собой увеличение количества заимствований. Слова могут быть заимствованы из другого языка и под влиянием исторических условий. Заимствованные слова влияют на изменение картины мира народа, формирования и развития национального сознания.

Появление в языке любого нового слова свидетельствует о происходящих или произошедших изменениях в картине мира. За счет введения нового понятия из другого языка происходит расширение мировоззрения народа (Серебренников, 1989: 85). В большинстве случаев по причине отсутствия в своей стране каких-либо вещей или понятий заимствуются их наименования из прилегающих стран, что влечет за собой пополнение словарного запаса новыми лексемами. Следовательно, достаточно большое количество арабских и персидских слов из-за наличия их эквивалентов в казахском языке и широкого применения в быту не вошли в активный словарный запас.

Заключение

В результате общественно-исторических и культурно-экономических связей любого народа переход слов из одного языка в другой в процессе межкультурной коммуникации и языковых контактов представляет собой лингвистическую закономерность, характерную для каждого периода развития цивилизации. Ученый-терминолог О.Айтбайулы, связывая данный культурный процесс с влиянием тюркского литературного языка в средневековье и с теологией в более поздний период, считает, что в речи представителей той эпохи заимствованные слова могли быть употреблены как в исходном, так и в новом значении (Айтбайулы, 2014).

Переход в казахский язык арабских и персидских заимствований был обусловлен социально-политическими, историческими и экономическими факторами. А изменение и развитие языка напрямую зависит от цивилизационных процессов. Неопровержимым свидетельством языковых отношений и связей являются языковые документы и факты, то есть письменные памятники. Наблюдается полное ассимилирование большинства арабизмов и персизмов из письменных памятников в казахский литературный язык, их подчинение закономерностям современного казахского языка, что отразилось на фонетическом, грамматическом и семантическом уровнях. Семантическая прогрессия реализована тремя способами: во-первых, при заимствовании первое значение многозначных арабизмов и персизмов сужено и передает только одно значение; во-вторых, узкие понятия при переходе на казахский язык претерпели трансформационные процессы и приобрели многозначность; в-третьих, некоторыми из слов утеряно первоначальное значение и приобретено совершенно новое.

Язык – одна из составляющих культуры, поэтому межкультурное общение является одной из причин возникновения языковых заимствований. Заимствованные единицы предоставляют информацию о связях между народами и во многих случаях позволяют определить, когда произошли изменения в языке. Таким образом, процесс заимствования арабских и персидских слов – сложный и длительный процесс, продолжавшийся на протяжении многих столетий и представляющий собой яркое отражение межкультурной коммуникации.

Изучение истории культурно-языковых связей тюркских народов, в том числе казахского народа, с другими родственными и неродственными народами, вступившими с ними в отношения, является одним из важнейших вопросов не только для таких наук, как история, философия, культурология, но и для языкознания.

Подобные исследования диахронного характера позволяют наблюдать за живым процессом становления и развития национальных языков и их диалектов, создают условия для выявления истории развития и перемещения тюркских этносов в историко-географическом

пространстве, эволюцию их взглядов, мировоззрения, мышления и сознания, изменения в системе ценностей.

Литература

- Авакова Р. Қазақ фраземикасының кешенді мәселелері // Отражение ментальных представлений в языке (материалы межд. научно-практ. конф). – Актобе, 2008. – 41 с.
- Айтбайұлы О. Основы казахской терминологии. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 384 с.
- Аннаева Р.Х. Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка. – Ашхабад: Ылым, 1983. – 144 с.
- Әдеби жәдігерлер: 20 томдық. Тәзкіре-и Бұғра хан Хорезми Мұхаббат-наме 11-том. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2010. – 488 б.
- Әдеби жәдігерлер: 20 томдық. Құтб Хұсрау-Шырын. 16-том. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2012. – 472 б.
- Бартольд В. История турецко-монгольских народов. – Т. 4. – Москва, 1968. – 209 с.
- Богородицкий В. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. – 204 с.
- Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 139 б.
- Дмитриев Н. Арабские элементы в башкирском языке. Т. 5. – Ленинград, 1930.
- Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қаз. мем. көркем әд. баспасы, 1960. – 364 б.
- Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы (XIV ғ-дағы Алтын Орда мен Египетте жазылған ескерткіштер тілі негізінде). – Алматы: Ғылым, 1983. – 145 б.
- Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1982. – 186 б.
- Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
- Ковалев А., Шарбатов Г. Учебник арабского языка. – Москва, 1980. – 256 с.
- Наджиб Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV в., Кн. 1. Москва. 1979.
- Насыров Х.А. О некоторых грамматических особенностях таджикско-персидских заимствований в уйгурской фразеологии // В кн.: Актуальные проблемы советского уйгуроведения. – Алма-Ата, 1983. – С. 47-54.
- Рустемов Л. Арабско-иранские заимствования в казахском языке. АҚД. – Алматы. 1963. – 26 с.
- Рүстемов Л. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы, 1982. – 259 б.
- Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 314 б.
- Сағидолда К. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2004. – 300 б.
- Сағындықұлы Б. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің тілі (XIV ғ. салыстырмалы лексикасы). – Алматы, 2006. – 21 б.
- Серебренников Б. Роль человеческого фактора в языке // Язык и мышление. – Москва, 1989. – 244 с.
- Фазылов Э. Староузбекский язык: хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент, 1971. – 382 с.
- Щербак А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград, 1977. – 265 с.
- Юзмухаметов Р.Т. Ареал влияния персидского языка на тюркские языки // [http: www.intellcity.narod.ru/piac_doklad.htm](http://www.intellcity.narod.ru/piac_doklad.htm)
- Aubakirova K., Jubatova B., Mustafayeva A., Mukhitdinov R. // Mediterranean Journal of Social Sciences. Vol. 6 (5). DOI:10.5901/mjss.2015. v6n5s1p575. Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13-15th Centuries and their Research Problems in Kazakhstan, 2015.
- Kroeber A.L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Cambridge, 1952. 441 p.
- Werner Michael; Zimmermann Bénédicte. Beyond Comparison. Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity // History and Theory. 45(1): 30-50. DOI:10.1111/j.1468-2303.2006.00347.

References

- Adebi zhadigerler: 20 tomдық. (2010) Tazkire-i Bugra Khan Khorezmi Mukhabbatname. T. 11. Almaty: Taimas. 488 b. [Literary artifacts: 20 volumes (2010) Tazkire-i Bugra Khan Khorezmi Mukhabbatname. Volume 11. Almaty: Taimas. 488 p.] (in Kazakh)
- Adebi zhadigerler. 20 tomдық (2012) Qutub Khusrau-Shyryn. Almaty: Taimas. T. 16. 472 b. [Literary artifacts. 20 volumes (2012) Qutub Khusrau-Shyryn. Almaty: Taimas. Volume 16. 472 p.] (in Kazakh)
- Aitbaiuly, O. (2014) Osnovy kazahskoj terminologii. Almaty: Abzal-Ai, 2014. 384 s. [Aitbaiuly, O. (2014) Fundamentals of Kazakh terminology. Almaty: Abzal-Ai, 2014. 384 p.] (in Russian)
- Annaeva, R.H. (1983) Frazеologicheskie ustojchivye slovosochetaniya v pamjatnikah turkmenskogo jazyka. Ashhabad: Ylym, 144 s. [Annayeva, R.Kh. (1983) Phraseological set phrases in monuments of the Turkmen language. Ashgabat: Ylym, 144 p.] (in Russian)
- Aubakirova, K., Zhubatova, B., Mustafayeva, A., Mukhitdinov, R. (2015) Mediterranean Journal of Social Sciences.

Vol. 6 (5). DOI:10.5901/mjss.2015.v6n5s1p575. Written Manuscripts in Ancient Kipchak Language of 13-15th Centuries and their Research Problems in Kazakhstan (in English)

Avakova, R. (2008) Qazaq frazemikasynyng keshendi maseleleri. Otrazhenie mental'nyh predstavlenij v jazyke (materialy mejdun.nauchno-prakt. konf). Aqtobe, 41 s. [Avakova, R. (2008) Complex problems of Kazakh phrasemics. Reflection of mental representations in language (materials of the international scientific-practical conference). Aktobe, 41 p.] (in Kazakh)

Bartol'd V. (1968) Istorija turecko-mongol'skih narodov. T. 4. Moskva. 209 s. [Bartold, V. (1968) History of the Turkish-Mongolian peoples. T. 4. Moscow. 209 p.] (in Russian)

Bolganbajuly, A., Qaliuly, G. (1997) Qazirgi qazaq tilining leksikologiasy men frazeologiasy. Almaty, 139 b. [Bolganbajuly, A., Kaliuly, G. (1997) Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. Almaty, 139 p.] (in Kazakh)

Bogorodickij, V. (1953) Vvedenie v tatarskoe jazykoznanie v svjazi s drugimi tjurkskimi jazykami. Kazan', 204 s. [Bogoroditsky, V. (1953) Introduction to Tatar Linguistics in connection with other Turkic languages. Kazan. 204 p.] (in Russian)

Dmitriev, N.K. (1930) Arabskie jelementy v bashkirskom jazyke. T. 5. Leningrad. [Dmitriyev, N.K. (1930) Arabic elements in the Bashkir language. V. 5. Leningrad.] (in Russian)

Fazylov, E. (1971) Starouzbekskij jazyk: horezmijskie pamjatniki XIV veka. Tashkent. 382 s. [Fazylov, E. (1971) The Old Uzbek language. Khorezm monuments of the XV century. Tashkent. 382 p.] (in Russian)

Ibatov, A. (1983) Sozdning morfologijalyq qurylymy (XIV g-dagy Altyn Orda men Egipette jazylgan eskertkishter tili negizinde). Almaty: Gylym. 145 b. [Ibatov, A. (1983) The morphological structure of the word (on the basis of the language of written monuments in the Golden Horde and Egypt in the XIV century) Almaty: Gylym. 145 p.] (in Kazakh)

Juzmuhametov, R.T. Areal vlijaniya persidskogo jazyka na tjurkskie jazyki [Yuzmukhametov, R.T. The area of influence of the Persian language on the Turkic languages]. [http: www.intellcity.narod.ru/piac_doklad.htm](http://www.intellcity.narod.ru/piac_doklad.htm) (in Russian)

Kengesbaev, I., Musabaev, G. (1982) Qazirgi qazaq tili. Almaty. 186 b. [Kenesbayev, I., Musabayev, G. (1982) Modern Kazakh language. Almaty, 186 p.] (in Kazakh)

Kengesbaev, I. (2007) Frazeologijalyq sozdik. Almaty: Arys. 800 b. [Kenesbayev, I. (2007) Phraseological dictionary. Almaty: Arys. 800 p.] (in Kazakh)

Kovalev, A., Sharbatov, G. (1980) Uchebnik arabskogo jazyka. Moskva. 256 s. [Kovalev, A.A., Sharbatov, G.Sh. (1980) Textbook of Arabic language. Moscow, 256 p.] (in Russian)

Kroeber, A.L., Kluckhohn, C. (1952) Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Cambridge, 441 p. (in English)

Nadzhip, E.N. (1979) Istoriko-sravnitel'nyj slovar' tjurkskih jazykov 14 veka. T. 1. Moskva. [Nadzhip, E.N. (1979) Historical and comparative dictionary of Turkic languages of the 14th century. V. 1. Moscow.] (in Russian)

Nasyrov, H.A. (1983) O nekotoryh grammaticheskikh osobennostjah tadzhiksko-persidskikh zaimstvovanij v ujugurskoj frazeologii. V kn.: Aktual'nye problemy sovetskogo ujugurovedeniya. Alma-Ata. S. 47-54. [Nasyrov, H.A. (1983) On some grammatical features of Tajik-Persian borrowings in Uyghur phraseology. In: Actual problems of Soviet Uighur studies. Alma-Ata, P. 47-54.] (in Russian)

Rustemov L. (1963) Arabsko-iranske zaimstvovanija v kazahskom jazyke. AKD. Almaty, 26 s. [Rustemov L. (1963) Arabic-Iranian borrowings in the Kazakh language. AKD. Almaty, 26 p.] (in Russian)

Rustemov, L. (1982) Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sozderi. Almaty. 259 b. [Rustemov, L. (1982) Arabic-Persian input words in the modern Kazakh language. Almaty. 259 p.] (in Kazakh)

Sabyr, M. (2004) Orta turki tili leksikasy men qazaq tili leksikasynyng sabaqtastygy (XIV gasyr zhazba eskertkishteri negizinde). Almaty: Qazaq universiteti, 314 b. [Sabyr, M. (2004) Continuity of the lexicon of the Middle Turkic language and the lexicon of the Kazakh language (based on written monuments of the XIV century). Almaty: Kazakh University. 314 p.] (in Kazakh)

Sagidolda, K. (2004) Pojetikalyq frazeologizmderdin jetnomadeni mazmuny: Filol. gylym. dok. ... dis. Almaty, 300 b. [Sagidolda, K. (2004) Ethnocultural content of poetic phraseology: Doc. diss. typescript. Almaty, 300 p.] (in Kazakh)

Sagyndykuly, B. (2006) Altyn Orda zhazba eskertkishterining tili (XIV g salystyrmaly leksikasy). Oqu quraly. Almaty. 21 b. [Sagyndykuly, B. (2006) The language of written monuments of the Golden Horde [comparative vocabulary of the XIV century. Textbook. Almaty. 21 p.] (in Kazakh)

Serebrennikov, B. (1989) Rol' chelovecheskogo faktora v jazyke. Jazyk i myshlenie. Moskva. 244 s. [Serebrennikov, B. (1989) The role of the human factor in language. Language and thinking. Moscow. 244 p.] (in Russian)

Shherbak, A. (1977) Ocherki po sravnitel'noj morfologii tjurkskih jazykov. Leningrad. 265 s. [Shcherbak, A. (1977) Essays on comparative morphology of Turkic languages. Leningrad, 265 p.] (in Russian)

Werner, Michael; Zimmermann, Bénédicte (2006) Beyond Comparison. Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. History and Theory. 45(1): 30-50. DOI:10.1111/j.1468-2303.2006.00347 (in English)

Zhumaliev, Q. (1960) Qazaq adebiati tarihyning maseleleri zhane Abaj poezijasynyng tili. Almaty: Qaz. mem. kormem ad. baspasy. 364 b. [Zhumaliyev, K. (1960) Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry. Almaty: Kaz. state lit. publishing house. 364 p.] (in Kazakh)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article.

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 26.09.2024.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Сабыр М.Б., Раманова А.А., Утегенова К.Т., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

**Айнұр Аташбекқызы Сейітбекова^{1*}, Асау Айниязұлы Қайрат²,
Сайфиддин Назарзода³**

^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-4268-1572 E-mail: ainurseit@mail.ru

²докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: asauqairat@gmail.com

³филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Рудаки атындағы Тіл және әдебиет институты, Тәжікстан, Душанбе қ., ORCID: 0009-0009-2616-6117 E-mail: snazarzoda56@mail.ru

**ЕСКІ КІТАБИ ЛЕКСИКА:
АРАБ ЖӘНЕ ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ ЖАҢҒЫРУ ӘЛЕУЕТІ**

Андатпа. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры неологизмдер мен өзге тілдерден енген сөздермен ғана емес, көнерген, ескі кітаби сөздердің пассив қордан актив қорға өтіп, қайта жаңғыруымен толығып жатыр. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап бұрынғы мағынасына жаңа мағына үстеген, қайта жаңғырған ескі кітаби лексикалық бірліктер бұқаралық ақпарат құралдары тілінде жиі кездесе бастады. Отандық және шетелдік тіл білімінде араб, парсы сөздеріне қатысты бірқатар ғылыми еңбектер мен мақалалар арналған, алайда ескі кітаби араб, парсы сөздерінің қайта жаңғыруы туралы зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Осыған орай біздің зерттеуіміздің мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі ескі кітаби араб және парсы сөздерінің қазіргі қазақ тіліндегі семантикалық өзгерісі мен қайта жаңғыруын талдау. Аталмыш мақалада ескі кітаби араб және парсы сөздерінің семантикалық өзгерістері, атап айтқанда, олардың жаңғыруына ықпал ететін себептер, тарихи-құрылымдық ерекшеліктері, қалыптану үдерісі, түрлі ғылым салаларындағы қолданыстары қарастырылады. Практикалық маңыздылығы. Зерттеу нәтижелері кірме араб және парсы лексикасының теориялық негізін кеңейтуге ықпал етеді, лексикографиялық жұмыстарды жетілдіруге үлес қосады, қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша оқу бағдарламалары мен оқулықтарды, ЖОО-да тіл тарихы, лексикология салалары бойынша оқылатын дәрістер мазмұнын жаңа тілтанымдық ақпараттармен толықтыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ескі кітаби лексика; ескі қазақ жазба тілі; араб, парсы сөздері; қайта жаңғырған сөздер; термин

Қаржыландыру көзі: Мақала «BR20280984 Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» атты іргелі ғылыми зерттеу жобасы аясында әзірленді.

Сілтеме жасау үшін: Сейітбекова А.А., Қайрат А.А., Назарзода С. Ескі кітаби лексика: араб және парсы сөздерінің жаңғыру әлеуеті. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). 58-67-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-58-67>

Айнұр Аташбековна Сейтбекова^{1*}, Асау Айниязұлы Қайрат², Сайфиддин Назарзода³

^{1*}автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-4268-1572 E-mail: ainurseit@mail.ru

²докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: asauqairat@gmail.com

³доктор филологических наук, профессор, Институт языка и литературы имени А. Рудаки,
Таджикистан, г. Душанбе, ORCID: 0009-0009-2616-6117 E-mail: snazarzoda56@mail.ru

**СТАРОКНИЖНАЯ ЛЕКСИКА:
ПОТЕНЦИАЛ ВОЗРОЖДЕНИЯ АРАБСКИХ И ПЕРСИДСКИХ СЛОВ**

Аннотация. Лексический словарный запас современного казахского языка пополняется не только за счет неологизмов и заимствованных слов, но и благодаря возрождению старокнижных слов с пассивного фонда в активный. С момента обретения независимости в языке средств массовой информации стали часто встречаться старокнижные лексические единицы, которые обрели новые значения, дополняя свои первоначальные значения. В отечественном и зарубежном языкознании существует ряд научных работ и статей, посвящённых арабским и персидским словам, однако исследований по возрождению старокнижных арабских и персидских слов все еще недостаточно. В связи с этим целью нашего исследования является анализ семантического изменения и возрождения старокнижных арабских и персидских слов в современном казахском языке. В данной статье рассматриваются семантические изменения старокнижных арабских и персидских слов, причины их возрождения, историко-структурные особенности, процесс кодификации и их использование в различных областях науки. Практическая

значимость исследования может способствовать расширению теоретической базы в области изучения арабо-персидских заимствованных слов, внести существенный вклад в совершенствование лексикографических работ, предоставит возможность обогатить содержание учебных программ и учебников по казахскому языку и литературе, а также лекций по истории языка и лексикологии в вузах современными лингвистическими данными.

Ключевые слова: старокнижная лексика; старописьменный казахский язык; арабские, персидские слова; возрожденные слова; термины

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования BR20280984 «Модернизационный потенциал казахского языка: инновации, тенденции и процессы».

Для цитирования: Сейтбекова А.А., Кайрат А.А., Назарзода С. Старокнижная лексика: потенциал возрождения арабских и персидских слов. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). С. 58-67. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-58-67>

Ainur Seitbekova^{1*}, Assau Kairat², Saifiddin Nazarzoda³

^{1*}Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-4268-1572 E-mail: ainurseit@mail.ru

²doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: asauqairat@gmail.com

³Doctor of Philological Sciences, Professor, A. Rudaki Institute of Language and Literature, Tajikistan, Dushanbe, ORCID: 0009-0009-2616-6117 E-mail: snazarzoda56@mail.ru

OLD BOOK VOCABULARY: POTENTIAL FOR THE REVIVAL OF ARABIC AND PERSIAN WORDS

Abstract. The lexical stock of the modern Kazakh language is replenished not only by neologisms and borrowed words, but also by the revival of old book words from the passive fund to the active fund. Since independence, old book lexical units have become common in the language of the media, which have acquired new meanings, complementing their original meanings. In domestic and foreign linguistics, there are a number of scientific works and articles devoted to Arabic and Persian words, however, there is still insufficient research on the revival of old Arabic and Persian words. In this regard, the purpose of our study is to analyze the semantic change and revival of old book Arabic and Persian words in the modern Kazakh language. This article examines the semantic changes of old book Arabic and Persian words, the reasons for their revival, historical and structural features, the process of codification and their use in various fields of science. Practical significance. The results of the study can contribute to the expansion of the theoretical base in the field of studying Arabic-Persian loanwords, make a significant contribution to the improvement of lexicographic works, provide an opportunity to enrich the content of curricula and textbooks on the Kazakh language and literature, as well as lectures on the history of language and lexicology in universities with modern linguistic data.

Keywords: old book vocabulary; old written Kazakh language; Arabic, Persian words; revived words; terms

Source of financing: The article was prepared as part of the fundamental scientific research BR20280984 “The potential of modernization of the kazakh language: innovations, tendencies and processes”.

For citation: Seitbekova, A., Kairat, A., Nazarzoda, S. Old Book Vocabulary: Potential for the Revival of Arabic and Persian Words. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 58-67. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-58-67>

Қысқашы

Ескі кітаби лексика қорына XVI ғасырдан бастап, XX ғасырдың басына дейінгі ескі қазақ жазба мұралары мәтіндеріндегі көне, діни, араб және парсы лексикалық бірліктер жатады. Ескі қазақ жазба тілдің алғашқы үлгілері Қадырғалидің «Жамиғ-ат тауарих» пен Әбілғазының «Түркі шежіресі» жазба ескерткіштері, XVIII ғ. хан-би жарлықтары, XIX ғ. екінші жартысындағы алғашқы газеттері болса, одан кейін XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген қисса-дастандар, XX ғ. басындағы ескі қазақ тілінде қалам тартқан ақын-жазушыларымыздың еңбектерін жатқызамыз. XVI-XX ғғ. аралығындағы кезең қазақ әдеби тілінің қалыптасуына және дамуына ықпал етті, негізін қалады.

Ескі кітаби лексикасының ең мол қабаты – араб, парсы сөздері. Бұл дәуірдегі еңбектерде араб, парсы сөздерінің шамадан тыс көп болуының себебі шығыстың ауызша және жазба мәдениетінен сусындаған, діни білімі бар авторлар ортағасыр жазба тіл дәстүрінен арыла қоймаған еді. Алайда қазақ лексикасында XIX ғасырдың екінші жартысында патша өкіметі ислам діні мен мұсылман діни қызметкерлерін қолдаудан бас тартқан кезеңде араб, парсы сөздерінің жаңадан ену қарқыны мүлде әлсіреп, тіпті тоқтаған болатын (Әбілқасымов, 1982). Одан кейін саяси-әлеуметтік, экономикалық себептерге байланысты кітаби сөздер XX ғ. басында және одан кейін

XX ғ. екінші жартысында, XX ғ. аяғында кезең-кезеңімен бірде қолданыстан шығып, бірде қайта еніп, жаңарып, семантикалық өзгерістерге түсіп әрдайым толығысып отырды. Н.Уәли: «1920-1990 жж. Қазақстан қоғамының саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени өміріндегі ерекше дәуір болып табылады. «Советтік» деп аталатын бұл дәуір қазақ тілінің: 1) жүйелік; 2) функционалдық; 3) коммуникативтік құрылымдарына өзінің оң және теріс із-таңбасын қалдырмай қойған жоқ», – дейді. Осыған орай көне сөздерді заман сұранысына қарай қайта жаңғыртып, әдеби тілдің кәдесіне жарату тым бәсеңдеп қалды. Мысалы, *мұртөт* – отщипенец, *салауат* – амнистия, *әткешилік* – контрабанда, *әткешиші* – контрабандист т.б. атаулар пассив қорда қалып қойды (Уәли, 2021). Әр кезеңде енген араб, парсы сөздері, олардың терминденуі жайында А.Б. Жиекбаеваның еңбегінде сөз болады (Жиекбаева, 2014).

Араб және парсы тілдерінен енген сөздер генеологиялық тұрғыдан бірі семит-хамит тілдер тобына, екіншісі үнді-еуропа тілдер тобына жатқанмен, осы тілдерден енген сөздер қазақ тіл білімінде, тіпті шетелдік зерттеулерде бірге аталып, қарастырылып жүр. Оның себебі орта ғасырдан бері түркі тілдерінде жоқ көп ұғымдар араб, парсы тілдерінен алынып, түркі тілдерінің сөздік қорын байытты. Араб, парсы тілдерінен енген сөздер стильдік құрал ретінде ескі қазақ жазба тіліндегі, одан кейін қазіргі қазақ тіліндегі көптеген төл сөздерімізге алуан түрлі мағына үстеп, семантикалық реңктерімен байытып, қолдану өрісін кеңейтті. Л.З. Рүстемов айтқандай, араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне енуі көптеген ғасырларға созылған үдеріс болды. Сөздік қорды толықтырудың заңды әдісі болып табылатын бұл тілдік құбылыс тарихтың түрлі кезеңдерінде әртүрлі жолмен жүзеге асып келді (Рүстемов, 1962).

Материал және әдістер

Ескі кітаби лексикалық қор, араб және парсы сөздері, олардың семантикасы туралы З.Рүстемов, Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов, Н.Уәлиев, Қ.Айдарбек, А.Жиекбаева т.б. отандық ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынады. Алайда отандық тіл білімінде араб, парсы сөздеріне қатысты бірқатар ғылыми еңбектер мен мақалалар арналғанмен, ескі кітаби тілде қолданылған араб, парсы сөздерінің қайта жаңғыруы алғашқы зерттеу нысаны болып отыр. Сондықтан аталмыш мақала ескі кітаби лексикасында қолданылған араб және парсы сөздерінің қазіргі қазақ тілінде семантикалық өзгерістеріне, қайта жаңғыруына арналады.

Жұмыста ескі сөздердің жаңғыруы туралы М.Б. Геращенко, Е.В. Андрейченко, Г.М. Шипицина, Т.Н. Буцева, Е.А. Левашов, Д.Н. Шмелев т.б. орыс ғалымдарының тұжырымдары назарға алынады.

Ескі кітаби тілдегі араб, парсы сөздерінің тарихи-құрылымдық ерекшеліктерін, семантикалық өзгерістерін талдауда диахрондық-синхрондық салыстырмалы, бастапқы мағыналарын талдауда салыстырмалы-тарихи әдіс, жаңару және қайта жаңғыру себептерін анықтауда лингвоәлеуметтік-семантикалық, бұқаралық ақпарат құралдарында және ресми құжаттарда қолданысын анықтауда мәнмәтіндік әдістер пайдаланылды.

Сөздердің жаңаруы мен қайта жаңғыруын анықтауда ескі кітаби тілдің мәтіндерін талдамай, анықтау мүмкін емес. Сондықтан *диахрондық-синхрондық салыстырмалы* әдіспен зерттеу материалдары «Бабалар сөзінің 100 томдық жинағынан» алынды. Сөз мағыналарын анықтауда екітілді сөздіктер: «Арабша-қазақша сөздік», «Парсыша-қазақша сөздік» пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Тілдегі өзгерістер, әсіресе лексикасында көбірек болатыны мәлім. Өйткені әрбір онжылдықта кейбір сөздер қолданыстан шығып, ескіріп жатса, кейбір сөздердің мағынасына жаңа мән үстеліп, жаңарып, тіпті қайта жаңғырып жатады. Ғалым Р. Сыздықова: «Жаңа сөздер мен соны тіркестер тек лексикалық байлық қана емес, бүгінгі өміріміздің нақты көрінісі, «бұлтартпайтын құжаты» десек болар. Ал «құжат» дегенді жоғалтпай, бүлдірмей (қолдан түзетпей) орынды жерінде ғана көрсету керек қой», – дейді (Сыздықова, 2009). Ескі сөздердің қайта жаңғыруы барлық тілдерге тән. Жаңғырған сөздер және олардың қайта жаңғыруының себептері жайында әлемдік тіл ғылымында түрлі зерттеушілердің пікірі бар. Бұл құбылыс тілдің ішкі динамикасына, қоғамдағы өзгерістерге және халықтың мәдени-тарихи санасына тікелей байланысты қарастырылады.

Орыс лингвисті Е.В. Андрейченко «қайта жаңғырған лексика» ұғымын XX ғасырдың аяғында

орыс тілінің түсіндірме сөздігінде тіркелген пассив қордағы сөздердің қайтадан актив қорға енуімен байланыстырады. Ол мұндай сөздердің тілдегі орнына талдау жасап, орыс тілінің түсіндірме сөздігіне сүйене отырып, 600-ге жуық сөздің қайта жаңғырғанын анықтайды (Андрейченко, 2007). Демек, жаңғырған сөздер тек тарихи-көркем мәтіндерде ғана емес, күнделікті қолданысқа да еніп, коммуникативтік қажеттіліктерді өтеп отырғанын көруге болады.

Жаңғырған лексиканың басты себептерін анықтаған тағы бір зерттеуші Г.М. Шипицина. Ол ескі сөздердің қайта жаңғыруының екі негізгі себебін көрсетеді: 1) Қоғамдық өзгерістер мен әлеуметтік бағалау: көптеген ескі сөздер экономикалық, идеологиялық, саяси, әлеуметтік және діни ұғымдардың өзгеруіне байланысты жаңғырады. Қоғамдық сананың эволюциясы белгілі бір ұғымдарға деген көзқарасты өзгертіп, бұрын пассив қорда жатқан сөздердің қайтадан қолданысқа енуіне ықпал етеді. 2) Семантикалық қажеттілік: кейбір сөздер тілдегі семантикалық жүйенің дамуымен бірге белгілі бір мағыналық реңктерді, эмоционалды-экспрессивтік бояуларды, стилистикалық коннотацияларды белгілеу үшін қайта жаңғырады (Шипицина, 2010). Бұл, әсіресе, қоғамдық дискурс пен публицистикалық стильде жиі байқалады.

М.Б. Геращенко жаңғырған сөздердің мәдени-тарихи және когнитивтік негіздеріне ерекше назар аударады. Ол: «Жаңғырған сөздер халықтың өткен мәдениетімен және әлемнің ұлттық бейнесін танытатын аялық білімімен тікелей байланысты», – деп көрсетеді (Геращенко, 2010). Яғни, халықтың тарихи жады, ұлттық танымдық қорына қатысты элементтер белгілі бір кезеңде ұмытылып, кейін жаңа тарихи-әлеуметтік жағдайларға сәйкес қайта жанданады. Сонымен, қазіргі қазақ тілінде қайта жаңғырған ескі лексикалық бірліктер қоғам өміріндегі әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси дамуындағы түрлі өзгерістерге, себептерге байланысты жаңа семантикалық сипатқа, белгілерге ие болған, қоғамның немесе жеке тұлғаның тілдік санасында жаңа ұғым, жаңа мағына ретінде қабылданған сөздер деп тұжырымдаймыз.

Нәтижелер және талқылау

Жаңа сөздер немесе қайта жаңғырған ескі сөздер семантикалық қозғалыстың негізінде, яғни сөз мағыналарының тарылуы немесе кеңеюі арқылы жасалатаны белгілі. Осыған орай ескі кітаби сөздердің уақыт өте мағыналық өзгерістеріне қарай екі топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Мағыналарына жаңа мән үстеген араб, парсы сөздері.
2. Мағыналары қайта жаңғырған араб, парсы сөздері.

Бірінші топқа ескі кітаби тілдегі сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы кеңейіп, жаңа қосымша мағына үстеген, көбі ғылым салаларында орнығып, тұрақталған тарөрісті араб, парсы сөздері жатады. Олардың жаңару мезгілі XX ғасырдың 90-жылдары. Мәселен, араб тілінен: *алқа, әліпби, атырап, ахд, әуежай, бап, бұқара, делдал, жеделхат, сенімхат, зейнет, зейнетақы, кен, лауазым, лебіз, мақлұқат, мәжіліс, мәслихат, мәтін, мекенжай, мұражай, мағлұмат, мұкаммал, мүдде, мүлік, набатат, кеден, қарар, құжат, құқық, ресми, саясат, сынып, тарап, ұжым, мәселе, хатшы*, парсы тілінен: *дәріскер, дәрісхана, дәріхана, зертхана, майдан, мердігер, мейрамхана, расытхана, рәміз, пайыз, тәркілеу* т.б. Яғни бұл қатардағы сөздер орыс сөздерін ығыстырып, тілден орын алып, қатаң нормаға айналды, жаңа тарихи кезеңнің тілдік ерекшеліктерін көрсетті. Бұндай тілдік құбылыс өзге түркі тілдерінде көрініс тапты. Мәселен, 1980 жылдары кең ауқымды бағдарламалардың жүзеге асырылуына байланысты Кеңес өкіметі билік құрып тұрған жылдары тілге келтірген залалдарынан кейбір ұмыт болған арабизмдер (саясат – саясат, даруханә – дәріхана, мохаррир – редактор т.б.) қайта татар тіліне оралды. Бұл татар тілі лексикасының баюына, жаңа ұғымдар мен терминдерді нақтылауда септігін тигізді (Алмазова, 2018). Дәл осындай тілдік жағдай өзбек тілінде де орын алған. Мәселен, өзбек тілінде арабтың *уәзір* сөзі қолданыстан шығып қалды. Өзбек тілі мемлекеттік тіл болып жариялануына байланысты, *уәзір* «министр» мағынасында қайтадан ресми және әкімшілік салада кеңінен қолданылады (Рашидова, 2021).

Екінші топқа ескі кітаби тілдегі мағынасы жаңарып, соңғы онжылдықта тілдік қауымдастық ортада, интернет желісінде, БАҚ құралдарында жиі қолданылғандықтан, қоғам санасында орнығып, қайта жаңғырған араб, парсы сөздері жатады. Жаңғырған сөздердің тағы бір белгісі қалың көпшілікке белгілі ғылым салаларында қолданылатын кеңөрісті сөздер қатарына өтеді. Қайта жаңғырған сөздер қоғамның рухани өмірі, ел басқару ісі, саясат, ғылым-білім, күнделікті тіршілікке қатысты қолданылады. Бұл қатардағы кейбір сөздер XX ғасырдың 90-жылдары

енгенмен, қазіргі таңда рухани, діни, экономикалық сананың жаңғыруымен байланысты жиілігі одан сайын артты, қайта жаңғырған сөздер қатарына енді. Мәселен, *абад, аптап, әділетті, әлеует, амиян, гүлзар, дат, даяшы, дәреже, дегдар, делдал, дәліз, діл, діндар, жад, зайырлы, зият, зілзала, лақап, лалагүлдер, манкал (мангал), мансап, мәзір, мәртебе, кешен, қадам, қазына, қаріп, құзырет, қызмет, меже, өкіл, пайыз, пәрмен, риясыз, рұқсатнама, руханият, саламатты, сараптама, сарапшы, сұхбат, тәуекел, уәж, қарекет, хауыз, хабарлама, шаһар, шеру* т.б.

Жалпы лексикалық бірліктердің мағыналық өзгерістері деривация үдерісі негізінде жүзеге асырылады: «Мағыналық өзгеріс тілдік таңбаның: 1) жаңа мағынада; 2) жаңа қызметте; 3) жаңа тіркесімде болуы арқылы іске асады» (Шмелев, 1973). Осыған байланысты кірме сөздерде болатын семантикалық деривация құбылысын екіге бөліп қарастыруға болады.

1. Дербес сөздердің тарылуы мен кеңеюі арқылы болатын семантикалық өзгеріс.

2. Дербес сөздердің түрлі грамматикалық қатынасқа түсуі арқылы құбылуы, түрленуі.

Яғни, кірме сөздер тек мағынасына ғана емес, сөзжасам жүйесі арқылы семантикалық, синтаксистік, стильдік өзгерістерге түсіп отырады. Мәселен, ескі кітаби лексикада «Мұхаммедтің үмбеттері – мұсылмандар, ислам дініне бағынушылар» мәніндегі «қауым» сөзі қазіргі әдеби тілде «қауымдастық» болып, жаңаша сипат алған.

Хақ Тағала осылай әмір етті,

Нұх пайғамбар қауымына дін үйретті.

Қауымының бәрі де қарсылық қып,

Сөздерін шарифаттың алмай кетті (Бабалар сөзі, 2004).

Яғни, ескілікте қолданған жеке-дара қолданылған *қауым* сөзі түрлі грамматикалық формалар арқылы жаңарып, қолданыс әлеуеті кеңейді: *қауымдастық, тілдік қауымдастық* т.б.

1920-1930 жылдары тілімізде қосымшалар арқылы сөз жасау құбылысы мерзімді баспасөздің орны ерекше болды. Осыған орай ескі кітаби сөздердің, оның ішінде араб, парсы сөздерінің жаңару құбылысы XX ғасырдың аяғында басталды. Кеңестік дәуірде қазақ тілінің лексика-фразеологиялық қоры жаңа сөздермен толығу құбылысы тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдаланылу арқылы жүзеге асырылды: ескі кітаби бірліктер қолданысқа ене бастады: *құжат, сынып, мәжіліс* т.б. Араб, парсы сөздеріне қосымшалардың сөзжасамдық белсенділігі артты: *ақпараттандыру, әртараптандыру, ғаламдастыру* т.б. Сөздердің тіркесу қабілеті, артып, семантикалық өрісі кеңейді: *азаматтық қоғам, бағалы қағаз* т.б. Гибрид сөздердің саны көбейді: *аудиомәлімдеме, автошеру* т.б.

XX ғасырда қоғамда болып жатқан соңғы әлеуметтік, саяси өзгерістерге байланысты араб, парсы сөздерінің аталмыш тәсілдермен, алайда басқа лексикалық тілдік бірліктермен грамматикалық қатынасқа түсу арқылы қайта жаңару құбылысы өз жалғасын тауып жатыр.

1. Аффикстену тәсілі арқылы жасалған сөздер:

а) тәуелсіздік жылдарға дейін парсының сөзалды *-бей* қосымшасы арқылы жасалған сөздер *бейуақыт, беймезгіл, бейнамаз, биәден/бейәден, бейжай, бейкүнә, бейқам, бейтаныс, бейберекет, бейшара, беймарал, беймаза, бейхабар* лексикалық бірліктер халық санасында тұтас сөз қалпында қабылданып тұрса, қазіргі таңда ғылыми әдебиеттер мен БАҚ-та *бейтекті, бейнәсілдік, бейұлттық, бейдіни, бейсана, бейсаясаттық, бейвербалды, бейзоналық, бейклассикалық, бейметалл, бейресми, бейсауат, бейуәжді, бейморальдық, бейузуал* сөздері стильдік мақсатта және жаңа термин жасауда қолданылады;

ә) парсының *«кәрдән – істеу, жасау»* етістігінің осы шағы түбірі *«кәр-кер, гер»*, «хурдан – жеу, ішу» етістігінің осы шағы түбірі *«хор-қор»* номинативтік мағыналарын айырылып, қазақ тілінде сөзжасам аффикстері қызметінде іс-әрекет иесінің атауы ретінде *қызметкер, дәрігер, іскер, жұмыскер, айлакер, үміткер, қаламгер, тәлімгер* т.б. сөздерін жасауға ұйытқы болды. Тәуелсіздік алған жылдардан кейін *жалгер, зияткер, мәтінгер, табыскер, дерекқор, ысырапқор, хеджқор, медеткер, иегер, талапкер, әкімгер, мейіргер, мерейгер, таспагер, төлемгер* т.б. жаңа сөз жасауға белсенділігі артты;

б) араб тілінде көптік ұғымды білдіретін сөз соңына *-ет, -ят, -ат* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалған жаңа тілдік бірліктердің қолданысы жоғары: *өркениет, руханият, жағдаят, исламият, құзырет* т.б.;

в) құранды жұрнақтар арқылы: *абад – абаттандыру, зарар – зарарсыздандыру, жаһан – жаһандану, қауым – қауымсыздандыру, құн – құнды, құнсыздану* т.б.

2. Калька тәсілімен жасалған гибрид сөздер: гибрид сөздер – сөз құрамындағы бір компоненті араб, парсы, екінші компоненті қазақ немесе орыс тілі арқылы енген шетелдік сөздерден құралған біріккен сөздер. Бүгінге дейін жалпыхалықтық қолданысқа кең қолданылатын *мәтінтану, радиосұхбат, теледидар, телефонхат* т.б. сөздер белгілі. Бұл тәсілмен жасалған соңғы жылдары артып келе жатқан *микро, мега, медиа* сөздерімен *несие, сұхбат, нарық, қоғам, қор* сөздері: *микронесие, медиасұхбат, медианарық, мегақоғам, медиақор* т.б. Сондай-ақ *медиамәтін, медиамәлімет, медиаөнер, медиамәдениет, геосаясат* жаңа лексикалық бірліктері де БАҚ-та көрініс таба бастады. Мәселен, сөз құрамындағы парсының *تاج* *тәж* сөзінің жалпыхалықтық тілде беретін мағынасы «ханның, патшаның, корольдің арнаулы бас киімі» болса, медицинада, сәулет саласында терминдік мәнге ие. Медицинада «жүректен шыққан қанды барлық денеге тарататын қызыл қантамыр, артерия» дегенді білдіретін *тәж* сөзі 2019-2020 жж. әлем жұртшылығын дүрбелеңге салған коронавирус дертінің пайда болуымен байланысты *тәжвирүс, тәжтажал* сөздерінің құрамында сөзжасамдық компонент ретінде қайта жаңғырды. Алайда бұл сөздер жаңа атау ретінде енгенмен, көпшілік қолданысқа түсе қоймаған ағымдағы лексикалық бірліктер ретінде танылады. Зерттеуші А. Пиязбаева пандемияға қатысты пайда болған сөздерді протоголизмдерге жатқызады (Пиязбаева, 2021).

3. Грамматикалық қатынасқа түсуі арқылы жасалған сөз тіркестері. Сөз тіркестерінің басты белгілері – тұрақтылық, клишелілігі және оның мәтіндерде жиі қайталануы (Айдарбек, 2008). Төл тілде және ескі қазақ жазба мұраларда тура мағынасында қолданылған кейбір кірме лексикалық бірліктер қазіргі ресми тілде тұрақты аталымдық тіркеске айналған. Сондай-ақ тілге Қазақстан Республикасының түрлі мемлекеттік бағдарламалардың атаулары мен басқа да мемлекеттік маңызы бар немесе ұлттық құндылықты дәріптейтін терминдік тіркестер енді. Мәселен, *Әділетті Қазақстан, Саламатты Қазақстан, зайырлы мемлекет, құзыретті орган, әскери шеру, әжелер мектебі* т.б.

Қазіргі ресми стильде қалыптанған сөздердің бірі – арабтың *саламат* сөзі. *Саламат* сөзінің араб тіліндегі мағыналары 1. Аман болу; 2. Амандасу; 3. Достасу; 4. Бағыну; 5. Қабылдау (Баранов, 2006). Парсы тіліндегі мағыналары: 1. Қауіпсіздік; 2. Амандық; 3. Денсаулық, бейбітшілік, тыныштық (Миллер, 1960). Ескі жазба мұралар мәтіндерінде «дені сау, аман» мәнінде қолданылған:

Құдай-а, *саламатын* қыл бәдәнімді,

Өлерде асандықпен ал жанымды.

Жамағатым, баламды тауфиқты қыл,

Ақыр демде иманымды жолдасым қыл (Бабалар сөзі, 2004).

Саламат сөзі Қазақстан Республикасының денсаулығын сақтау саласын дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы «Саламатты Қазақстан» аталып, ресми-саяси семантикалық реңк алған. Тіркес құрамындағы *саламат* сөзінің семантикалық ауқымы сәл кеңейтілген: Қазақстан Республикасының әрбір азаматының денсаулығы мен толыққынды өмір сүруін ғана емес, сонымен қатар халықтың әл-ауқаты: әлеуметтік-экономикалық күш-қуаты т.б. түсініктерді қамтиды. Әсіресе, БАҚ-да *саламат* «Саламатты жастар», «Саламатты жас сарбаз», т.б. тіркестер құрамында жаңа сипат ала бастағаны байқалады.

Сондай-ақ кейбір сөз тіркестеріндегі кірме сөздердің мағынасын жете түсінбеуден пайда болған қолданыстар бар. Соның бірі – «Салауатты өмір салты» тілдік дағдыға айналып кеткен қате, яғни узустық қолданыс. Мұндағы *салауат* діни мағынадағы пайғамбарға (с.а.у.) салауат айту, дұға оқу мәніндегі сөз. Сол себепті *салауат* емес, *саламат* сөзі қалыптануы қажет. Дұрысы: «Саламатты өмір салты». 1980 ж. Р.Сыздықтың еңбегінде *салауатты өмір салты* (трезвый образ жизни) «алкоголь ішімдіктерін әдет, дәстүрден аластаушылық», *кінаратсыз өмір салты* (здоровый образ жизни) тіркесімен беріліп, «қоғамның адамгершілік, моральдық нормаларын берік дәстүрге айналдырушылық» мәнінде жұмсалған (Сыздықова, 1990).

Қазіргі қазақ тілінің ресми стилінің қалыптанған ескі кітаби сөздердің бірі – *zahur/zaher* сөзі. *Zahur* сөзінің араб тіліндегі мағыналары 1. Анық, ашық, айқындылық. 2. Сыртқы (Баранов, 2006).

Парсы тіліндегі мағыналары: 1. Анық, ашық. 2. Сыртқы. 3. Айқындылық (Миллер, 1960). Ескі жазба мұралар мәтіндерінде «қайырымды» мәнінде қолданылған:

Ол мақамға құрдырып қойды шатыр,
Шақырған ашыналары барып жатыр.
Патшаларға лайық зияпат қып,
Халыққа ихсан, сақилық қылды *zahur*.

Zahur сөзі қазіргі қазақ тілінде жаңа сөз жасайтын жұрнақ арқылы «Зайырлы мемлекет» тіркесі құрамында семантикалық-грамматикалық өзгеріске түскен. Тіркес құрамындағы *зайырлы* сөзінің қазіргі қазақ тілінде семантикалық ауқымы кең: «адами құндылықтар, адамның ар-ожданы»; «прогрессивті, толлерантты, ашықтық»; «діни емес, азаматтық бостандағы» мағыналарын қамтиды. Яғни, зайырлы мемлекет – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының ар-ождан бостандығы, діни сенім теңдігі мен діни бірлестіктердің қызметін құқықтық тұрғыдан реттеп, жүзеге асыратын ел.

Ескі қазақ жазба тілдегі арабтың «құзыр» сөзінің мәнмәтіндегі мағынасына назар аударайық:
Көрген соң күзетшілер ұстап алды,
Патшаның *құзырына* алып барды.
«Кешегі дәруішті алып келдік» деп,
Біреуі падишаға хабар салды.

Немесе:

Хұп латиф жеті бір дақ пайда болды,
Құзырына Сүлейменнің алып келді.
Баршасын көргеннен соң көңілі ұнатып,
Мұны істеген ұстаға инғам қылды (Бабалар сөзі, 2004).

Араб тілінде «алдына бару, алдына келтіру» мәніндегі *құзыр* (حضرة) сөзі ескі қазақ жазба мәтіндерінде «қарамағына, билігіне» деген мағынада қолданылған. Кейінірек *құзырет* сөзі заң саласында «нақты мемлекеттік органға немесе лауазымды тұлғаға заң арқылы берілетін өкілеттіктің, құқықтың және міндеттердің жиынтығы» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2010) мағынасында тұрақтады. *Құзыретті орган, құзыретті сот* т.б. тіркестердің өрісін кеңейтті.

Қазіргі таңда *құзырет* сөзі білім беру саласында негізгі ұғымдардың біріне айналды, ерекше семантикалық реңкке ие болып, қайта түрленді, қайта жаңғырды. *Құзырет* сөзі орыс тілі арқылы енген «компетенция» сөзінің аудармасы. Алайда *құзырет* сөзінің қазіргі білім беру саласындағы анықтамасы нақтыланбаған. Қазіргі педагогтарға арналған кез келген семинар тақырыптарында *құзырет*, одан туындаған *құзыреттілік* сөздері белсенді қолданылады және жиілігі жоғарлаған. Мәселен, «Қазіргі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі», «Құзыреттік түрлері және сипаттамалары», «Құзыреттілік неден көрінеді?», «Кәсіби құзыреттілік түрлері», «Құзыреттілік тәсілі – бұл тұлға бойындағы барлық қасиеттердің жинағы» және т.б.

Құзырет пен *құзыреттілік* сөздеріне қатысты интернет желісінде педагогтардың мынадай анықтамалары бар. Солардың бірнешеуін келтірейік:

1. *Құзыреттілік* ұғымы білім, білік және дағды сияқты ұғымдарды қамтиды (<https://bilimainasy.kz/>).

2. *Құзыреттілік* дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік күш-жігердің болуы (<https://bilimainasy.kz/>).

3. *Құзырет* – дара тұлғаның бойындағы өзара байланысты сапалардың (білім, іскерлік, дағды, әрекет тәсілі) жиынтығы болса, *құзыреттілік* – адамның сол әрекетке, оның пәніне деген жеке қатынасын қамтитын сәйкес құрауыштарды меңгеруі болып табылады (<http://www.myshared.ru/>).

Жинақтай келгенде, *құзыреттілік* – тұлғаның өмірден алған білімдер жүйесін іс-жүзінде қолдана білу әлеуеті, қабілеті. Білім алушының кез келген жаңа білімді танып-біліп қана қоймай, оны іс жүзінде қолдана білу біліктілігі мен дағдысының қатар жүруі: білім – білік – дағды. Осындай үштіктегі құзыреттілік білімнің барлық аспектілерін қамтиды. Мәселен, белгілі бір мәселелерді шешуде, қазіргі заманауи технологияны игеруде, адамдармен кәсіби қарым-қатынасқа түскенде, т.б. құзыреттіліктің осындай ерекшеліктері мен түрлеріне қарай білім беру

саласында *педагогикалық құзыреттілік, пәндік құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, ақпараттық-технологиялық құзыреттілік*, т.б. тіркестер жаңаша сипат алады.

Қазіргі қазақ тіліндегі ескі кітаби (араб, парсы) сөздердің жаңару және жаңғыру және қалыптану үдерісінің мынадай кезеңдерін атап өтуге болады:

- лексикалық бірліктің төл тілде бір немесе бірнеше мағынада қолданылуы;
- ортағасыр және ескі қазақ жазба тіліндегі төл тілдегі мағыналардан іріктелуі, яғни түркілік танымға сәйкес сұрыпталып, қолданылуы;
- жаңа құбылыстар мен заттардың белгілеріне, қызметіне қарай (салыстыру, ұқсату) екіншілік аталым үдерісіне қатысуы;
- құрылымдық (сөзжасамдық, синтаксистік) өзгерістерге түсуі;
- жаңа мағынаның немесе мағыналық өрістің пайда болуы;
- аталымның біртұтас лексикалық бірлік ретінде қолдану жиілігі артып, қалыптануы, жаңғыруы, тұрақталуы;
- тілдік қауымдастықта қолданысқа түсуі.

Сонымен, шығыс халықтарымен рухани-мәдени байланыстар нәтижесінде тілімізге ертеректе енген араб, парсы сөздерінің қазақ тілінің жаңа лексикалық, терминологиялық бірліктерін қалыптастыру, қалыптандыру, қайта жаңғыртуда әлеуеті зор.

Қорытынды

Кірме араб, парсы сөздерінің жаңғыру әлеуетін талдай келе, мынадай нәтижелерге қол жеткіздік:

- ескі кітаби тілдегі діни, рухани, қоғамдық-әлеуметтік мазмұнды қамтитын сөздердің жаңару, қайта жаңғыру әлеуеті жоғары. Себебі қазіргі қоғамның ұлттық, рухани, діни, тұрмыстық, экономикалық санасының жаңғыруына байланысты ертеректе түркі ғұламаларының жазба мұраларындағы рухани құндылықтарды қамтитын білімдер жүйесін қайта түрлендіріп, жаңа форматта қолдануға бейім жаңа қоғам пайда болды. Ұлттық сананың оянуы, тілді тек қатынас құралы ғана емес, ұлттың «жаны», «рухы» деп қарайтын санадағы өзгеріспен байланысты көптеген шеттілдік сөздер қолданыстан ығысып, ұлт тіліндегі баламасына орын бере бастады;

- уақыт өте семантикалық өзгерістерге түскен ескі кітаби сөздер тілдік қауымдастық арасында қолдану жиілігі жоғарылаған сайын қалың көпшілік қолданысына өтіп, қалыптану үдерісі артты;

- ескі кітаби кірме сөздер қазақ тілінің түрлі салаларында тек фонетикалық, семантикалық өзгерістермен ғана емес, *аффикстену, калька, синтаксистік* тәсілдермен жаңа семантикалық мән алған. Атап айтқанда,

- парсының *бей* сөзінің сөзалды жаңа сөз жасауға функционалдылығы жоғары екендігі анықталды;

- қоғамдық-саяси салаға қатысты *әділетті, зайырлы, руханият, рухани, саламатты, зияткер, дәреже, мансап, мәртебе, кешен, құзырет, шеру, қауымдастық, құзыреттілік* т.б. лексикалық бірліктердің өзге сөздермен тіркес құрау қабілеті артып, қолдану жиілігі жоғарылаған;

- бірқатар ескі кітаби сөздер Қазақстан Республикасының түрлі мемлекеттік бағдарламалары мен міндеттерінің атаулары (*Әділетті Қазақстан, Саламатты Қазақстан, Рухани жаңғыру, зайырлы мемлекет, зайырлы қоғам, 100 нақты қадам*) құрамындағы *әділетті, саламатты, рухани, зайырлы, қадам* сөздері жаңа семантикалық жүк алып, аталымдық мәнге ие болған.

Әдебиеттер

Айдарбек Қ. Қазақ терминологиялық аталымының ономиологиялық аспектісі: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2009. – 58 б.

Алмазова Л.И. Влияние дореволюционной исламской риторики на формирование современного татарского языка религии (кейс-стади) // Исламоведение, 2018. – №9 (3). – С. 88-101.

Андрейченко У. Возрожденная лексика русского языка в пространстве и времени культурного контекста // Болгарская русистика. 2007. – Т. 2. – №3. – С. 33.

Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.

Баранов Х.К. Большой арабско-персидский словарь. – Москва: Живой язык, 2006. – 456 с.

Герашенко М.Б., Шипицына Г.М. Лексикографическое отражение динамических процессов в лексике русского языка // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. – 2010. – Т. 7. – №18 (89). – С. 20-30.

- Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 168 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том. / Құраст.: М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960. – 668 с.
- Пиязбаева А.Б., Дэвис Б.М. Неологизмы, появившиеся в лексиконе казахстанцев во время пандемии коронавирусной инфекции // Tiltanyt. – 2021. – №4. – С. 60-71.
- Рашидова Н.Б. Лексико-семантический анализ арабизмов сферы образования Узбекистана: дисс. ... докт. филос. (PhD) по филос. наукам. – Ташкент, 2021. – 184 с.
- Рүстемов Л.З. Қазақ тіліндегі араб-иран кірме сөздерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері. – Алматы, 1962. – 16 б.
- Сыздықова Р. Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. Толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 136 б.
- Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
- Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Монография. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 424 б.
- Шипицына Г. М., Геращенко М. Б. Почему в активное употребление возвращаются старые слова // Мир русского слова. – 2010. – №4. – С. 13-18.
- Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – Москва: Наука, 1973. – 120 с.

References

- Abilqasymov, B. (1982) XIX gasyrdyng ekinshi zhartysyndagy qazaq adebi tili. Almaty: Gylym. 224 b. [Abylkasymov, B. (1982) The Kazakh literary language in the second half of the 19th century. Almaty: Gylym. 224 p.] (in Kazakh)
- Aidarbek, Q. (2009) Qazaq terminologijalyq atalymynyng onomasiologijalyq aspektisi: filol. gyl. dokt. ... avtoref. Almaty. 58 b. [Aidarbek, K. (2009) Onomasiological aspect of Kazakh terminological nomenclature: abst. of the diss. ... Doct. of Philol. Sciences. Almaty. 58 p.] (in Kazakh)
- Almazova, L.I. (2018) Vlijanie dorevoljucionnoj islamskoj ritoriki na formirovanie sovremennogo tatarskogo jazyka religii (kejs-stadi). Islamovedenie. №9 (3), S. 88-101. [Almazova, L.I. (2018) The influence of pre-revolutionary Islamic rhetoric on the formation of the modern Tatar language of religion (case study). Islam studies. 9(3), P. 88-101.] (in Russian)
- Andrejchenko, U. (2007) Vozrozhdenaja leksika russkogo jazyka v prostranstve i vremeni kul'turnogo konteksta. Bolgarskaja rusistika. T. 2. №3. 33 s. [Andreychenko, U. (2007) Revived vocabulary of the Russian language in the space and time of the cultural context. Bulgarian Russian Studies. V. 2. No. 3. 33 p.] (in Russian)
- Baranov, H.K. (2006) Bol'shoj arabsko-persidskij slovar'. Moskva: Zhivoj jazyk. 456 s. [Baranov, H.K. (2006) The Great Arabic-Persian Dictionary. Moscow: Zhivoy Yazyk. 456 p.] (in Russian)
- Gerashhenko, M.B., Shipitsyna, G.M. (2010) Leksikograficheskoe otrazhenie dinamicheskikh processov v leksike russkogo jazyka. Voprosy zhurnalistiki, pedagogiki, jazykoznanija. T. 7. №18 (89). S. 20-30. [Gerashchenko, M.B., Shipitsyna, G.M. (2010) Lexicographic reflection of dynamic processes in the vocabulary of the Russian language. Issues of journalism, pedagogy, linguistics. V. 7. No.18 (89). P. 20-30.] (in Russian)
- Miller, B.V. (1960) Persidsko-russkij slovar'. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo innostrannyh i nacional'nyh slovarej. 668 s. [Miller, B.V. (1960) Persian-Russian dictionary. Moscow: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries. 668 p.] (in Russian)
- Pijazbaeva, A.B., Djevis, B.M. (2021) Neologizmy, pojavivshiesja v leksikone kazahstancev vo vremja pandemii koronavirusnoj infekcii. Tiltanyt. №4. S. 60-71. [Piyazbaeva, A.B., Davis, B.M. (2021) Neologisms that appeared in the lexicon of Kazakhstanis during the coronavirus pandemic. Tiltanyt. №4. P. 60-71.] (in Russian)
- Qazaq adebi tilinyng sozdigi. (2011) On bes tomdyq. 10-tom. Qurast.: M. Malbaqov, N. Ongarbaeva, A. Uderbaev zhane t.b. Almaty. 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. (2011) Fifteen volumes. Volume 10. / Compiled by: M. Malbakov, N. Ongarbayeva, A. Uderbayev and others. Almaty. 752 p.] (in Kazakh)
- Rashidova, N.B. (2021) Leksiko-semanticheskij analiz arabizmov sfery obrazovaniya Uzbekistana: Dis. dokt. filos. (PhD) po filolog. naukam. Tashkent. 184 s. [Rashidova, N.B. (2021) Lexical and semantic analysis of Arabisms in the education sphere of Uzbekistan: Dis. Doct. Philos. (PhD) in Philol. Sciences. Tashkent. 184 p.] (in Russian)
- Rustemov, L.Z. (1962) Qazaq tilindegi arab-iran kirme sozderining leksika-semantikalq erekshekliteri. Almaty. 16 b. [Rustemov, L.Z. (1962) Lexical and semantic features of Arabic-Iranian loanwords in the Kazakh language. Almaty. 16 p.] (in Kazakh)
- Shmelev, D.N. (1973) Problemy semanticheskogo analiza leksiki. Moskva: Nauka. 120 s. [Shmelev, D.N. (1973) Problems of semantic analysis of vocabulary. Moscow: Nauka. 120 p.] (in Russian)
- Shipitsyna, G.M., Gerashhenko, M.B. (2010) Pochemu v aktivnoe upotreblenie vozvrashhajutsja starye slova. Mir russkogo slova. №4. S. 13-18. [Shipitsyna, G.M., Gerashchenko, M.B. (2010) Why old words are returning to active use. The World of the Russian Word. No.4. P. 13-18.] (in Russian)
- Syzdyqova, R. (1990) Qazaq leksikasynyng zhang qoldanystar. Tolyqtyrylgan ekinshi basylymy. Almaty: Gylym. 136 b. [Syzydykova, R. (1990) New usages in the Kazakh lexicon. Second, supplemented edition. Almaty: Gylym. 136 p.] (in Kazakh)

- Syzdyqova, R. (2009) Qazaq tilindegi eskilikter men zhangalyqtar. Gylymi tanymdyq zertteu. Almaty: Arys. 272 b. [Syzdykova, R. (2009) Old and new in the Kazakh language. Scientific cognitive research. Almaty: Arys. 272 p.] (in Kazakh)
- Uali, N. (2021) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi. Monografija. Almaty: Qazaq tili. 424 b. [Uali, N. (2021) Theoretical foundations of Kazakh verbal culture. Monograph. Almaty: Qazaq tili. 424 p.] (in Kazakh)
- Zhiyekbaeva, A.B. (2014) Qazaq tilindegi arab, parsy sozderining termindenui. Almaty: Qazaq universiteti. 168 b. [Zhiyekbaeva, A.B. (2014) Terminology of Arabic and Persian words in the Kazakh language. Almaty: Kazakh University. 168 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Сейітбекова А.А., Қайрат А.А., Назарзода С., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Timur Akishev^{1*}, Arailym Sarbassova², Yekaterina Kravtsova³^{1*}Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Assistant Professor, KIMEP University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0009-3684-5500 E-mail: t.akishev@kimep.kz²Doctor of Philosophy (PhD), KIMEP University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-2712-9221 E-mail: a.sarbassova@kimep.kz³Master's Student, KIMEP University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0003-4471-0645 E-mail: yekaterina.kravtsova@kimep.kz**THE LINGUISTIC FEATURES OF A KAZAKH AUXILIARY VERB**

Abstract. This study presents a comprehensive analysis of the linguistic characteristics of the verb *zhatyr*, one of a set of four closely related auxiliary verbs of state that possess an almost identical structure when forming complex verb constructions and are used to provide a variety of meanings. Specifically, the main emphasis is on the morphological, syntactic, and semantic properties of the Present Continuous Tense-expressing *zhatyr*. The characteristics of the auxiliary verb are considered in detail, determining the intrinsic structural components involved in the formation of the lexical verb + *zhatyr* construction. Additional focus is placed on the semantic nature of the phenomenon in question, especially the ways in which the meanings and contexts coincide and differ for *zhatyr* and its three counterparts (*otyr*, *tūr*, and *zhūr*). The methodological framework of this study is based on a comprehensive, multi-level examination of a number of linguistic examples in which the verb in question is typically used in the language to express Continuous Tense meanings. The findings contribute to the theoretical understanding of the auxiliary verb systems in Kazakh, while also providing practical insights for advanced linguistic analysis and language learning. Ultimately, this research aims to enhance our linguistic approaches to Kazakh grammar.

Keywords: auxiliary verbs; morphology; syntax; semantics; Present Continuous Tense**For citation:** Akishev, T., Sarbassova, A., Kravtsova, Ye. The Linguistic Features of a Kazakh Auxiliary Verb. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 68-78.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-68-78>**Тимур Акишев^{1*}, Арайлым Сарбасова², Екатерина Кравцова³**^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), доцент, КИМЭП Университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0009-3684-5500 E-mail: t.akishev@kimep.kz²философия докторы (PhD), КИМЭП Университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-2712-9221 E-mail: a.sarbassova@kimep.kz³магистрант, КИМЭП Университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0003-4471-0645 E-mail: yekaterina.kravtsova@kimep.kz**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы жасалу құрылымы бір-біріне ұқсас, күрделі етістік конструкциясын жасауда құрылымы бірдей, бір-біріне байланысты төрт қалып етістіктің бірі – «жатыр» етістігінің тілдік ерекшеліктерін кешенді талдауға бағытталады. «Жатыр» етістігінің созылыңқы осы шақ формасындағы морфологиялық, синтаксистік, семантикалық ерекшеліктеріне басты назар аударылады. Бұл қалып етістіктің тілдік ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады, атап айтқанда «негізгі етістік + жатыр» конструкциясын жасауға қатысатын құрылымдық элементтер анықталады, мағыналық сипаты, ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Аталмыш етістіктің семантикалық негізіне көңіл бөлініп, нақты айтқанда контекстік баламалары (жүр, отыр, тұр) арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталады. Бұл зерттеудің әдістемесі лингвистикадағы бірқатар мысалдарды жан-жақты, көп деңгейлі зерттеуге негізделген, онда типтік нұсқадағы бұл етістік қазіргі ұзақ уақыттың мағыналарын білдіру үшін қолданылады. Алынған нәтижелер қазақ тіліндегі көмекші етістіктер жүйесін теориялық тұрғыдан түсінуге ықпал етеді, сондай-ақ тілді тереңдетіп лингвистикалық талдау мен зерделеу үшін практикалық ұсыныстар береді. Сайып келгенде, бұл зерттеу қазақ тілінің грамматикасын оқытудың лингвистикалық тәсілдерін жетілдіруге бағытталған.

Тірек сөздер: көмекші етістіктер; морфология; синтаксис; семантика; созылыңқы осы шақ**Сілтеме жасау үшін:** Акишев Т., Сарбасова А., Кравцова Е. Қазақ тіліндегі көмекші етістіктердің лингвистикалық ерекшеліктері. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). 68-78-бб. (ағыл. тілінде)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-68-78>

Тимур Акишев^{1*}, Арайлым Сарбасова², Екатерина Кравцова³

^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0009-3684-5500 E-mail: t.akishev@kimep.kz

² доктор философии (PhD), Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-2712-9221 E-mail: a.sarbassova@kimep.kz

³ магистрант, Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0003-4471-0645 E-mail: yekaterina.kravtsova@kimep.kz

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНОГО ГЛАГОЛА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Данное исследование направлено на комплексный анализ лингвистических особенностей глагола «жатыр», одного из четырех тесно связанных вспомогательных глаголов состояния, которые имеют практически идентичную структуру при формировании сложных глагольных конструкций и используются для передачи целого ряда значений. Основное внимание уделено морфологическим, синтаксическим, и семантическим особенностям глагола «жатыр», выражающего значения настоящего длительного времени. Языковые свойства данного вспомогательного глагола рассматриваются детально, включая определение структурных элементов, задействуемых при формировании конструкции «основной глагол + жатыр», а также отдельного внимания заслуживает семантическая природа данного глагола, а именно сходства и различия в рамках значений и контекстов между глаголом «жатыр» и его аналогами (*отыр*, *тұр* и *жүр*). Методология данного исследования основана на всестороннем, многоуровневом изучении ряда примеров в лингвистике, в которых данный глагол в типовом варианте используется для выражения значений настоящего длительного времени. Полученные результаты вносят вклад в теоретическое осмысление системы вспомогательных глаголов в казахском языке, а также предоставляют практические рекомендации для углубленного лингвистического анализа и изучения языка. В конечном итоге данное исследование направлено на совершенствование лингвистических подходов к изучению грамматики казахского языка.

Ключевые слова: вспомогательные глаголы; морфология; синтаксис; семантика; настоящее длительное время

Для цитирования: Акишев Т., Сарбасова А., Кравцова Е. Лингвистические особенности вспомогательного глагола в казахском языке. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). С. 68-78. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-68-78>

Introduction

Kazakh auxiliary verbs represent a challenge for learners and instructors due to their inherent linguistic complexity. There is a particular group of such “challenging” auxiliary verbs that are used to reflect similar linguistic characteristics: *отыр*, *тұр*, *жатыр*, and *жүр*. While these verbs are quite often, but not always, interchangeable, there are minor differences between them that depend on the general linguistic and specific semantic contexts in which they are used.

The main purpose of this paper is to elucidate the linguistic complexity of one of these auxiliary verbs, the verb *жатыр*. Of particular interest to this study are the morphological, syntactic, and semantic characteristics of this verb. While *жатыр* can undergo a number of transformations and be used to express a variety of tense-related meanings, the main focus of this study is only on the Present Continuous Tense version of this auxiliary verb.

In order to understand the linguistic characteristics of *жатыр*, it is necessary to discuss the notion of ‘auxiliary verbs’ in general and the nature of auxiliary verbs in modern languages, including Turkic languages and, of course, Kazakh itself. Such an overview is expected to provide insight into the general and specific linguistic properties of the phenomenon in question.

Жатыр is often considered a universal auxiliary verb that is used in the most frequent number of cases. Despite its broad implication and variety of tenses it is applicable to, its utilization nevertheless relies on factors of speaker’s position and length of the action. The verb *жатыр*, in comparison with other three auxiliary verbs, is of extreme interest due to the highest number of cases in which it is contextually suitable.

Materials and methods

The methodological framework of the current study includes (1) an example-based analysis of the morphological characteristics of the verb; (2) an X-bar-theoretic breakdown of the syntactic patterns in which the verb typically occurs; and (3) a comprehensive description of the main semantic aspects of the verb.

Thus, the morphological analysis will rely on the Leipzig Glossing Rules to illustrate the structural aspects of the verb. Official, internationally accepted linguistic terminology will also be used to describe the morphemes and their characteristics. A set of fabricated examples will be provided in order to be able to present the verb *zhatyr* in its usual linguistic environment and help demonstrate the relationships between the verb and other linguistic elements. It is important to note that all of the linguistic aspects operationalized in this study are closely related to each other, so the decision to separate them was made in order to facilitate certain presentational aspects of the given methodology.

The analysis of the syntactic characteristics of the verb *zhatyr* will be based on the use of the X-bar schema developed by Noam Chomsky as part of his X-bar theory, which is one of the fundamental theories of generative syntax (Chomsky, 1970). Although X-bar theory has already been superseded by more modern linguistic approaches in the field of syntax, such as, for instance, Minimalism, it can still be used as a reliable descriptive instrument that can demonstrate the inherent specificities of phrase and clause structure. Thus, the purpose of this analysis will be to elucidate the characteristics of the construction that contains the lexical verb and the auxiliary verb form *zhatyr*. It should be noted that a generativist approach may have its own challenges when applied to an agglutinating language like Kazakh which has a rich morphological inventory and relies heavily on suffixation in terms of both derivation and inflection. While these processes are morphological per se, they can still have syntactic implications. Importantly, the current study does not aim to present a comprehensive syntactic analysis that would depict the transformations, such as, for example, movement operations required in order to generate grammatical sentences containing the phenomenon in question. Instead, our approach focuses on the demonstration of the surface-level specificities of the syntax of the complex construction that contains the lexical verb and the auxiliary verb *zhatyr*.

Upon analyzing the verb *zhatyr* morphologically and syntactically, we will demonstrate and explain the diversity of meanings that it frequently represents when expressing Present Continuous Tense features. The semantic analysis will also focus on the description of the meaning-related characteristics of the verb as opposed to its ‘structural’ counterparts (*otyr*, *tūr*, and *zhūr*). As the literature review has demonstrated, there may be significant differences in meaning between *zhatyr* and the three other auxiliary verbs when it comes to expressing tense characteristics. Such differences should be described in detail in order to understand the complex semantic properties of this verb as well as its overall linguistic nature. We will rely on available literature to pinpoint these differences.

It is expected that this multi-level approach will provide further insights into the morphological, syntactic, and semantic nature of this auxiliary verb, making it easier for researchers to describe its intrinsic characteristics, and, ultimately, for instructors to be able to draw useful conclusions about its general grammatical properties when preparing teaching materials.

Literature review

Auxiliary verbs are found in a large number of languages, and their structural and semantic relationships with the main lexical verbs differ vastly from language to language. A common characteristic of auxiliary verbs is that they represent a set of verbs that are subordinate to lexical verbs (Crystal, 2008). Thus, auxiliaries are more or less a closed, limited class of items characterized by a specific structural pattern and a particular function to perform in relation to the main verbs, modifying or supporting their tense, aspect, voice, or mood characteristics (Radford, 2009).

In many modern languages, auxiliary verbs and auxiliary verb constructions are generally regarded as elements that combine with main, lexical verbs to form the verb phrase of a clause. While auxiliaries perform similar functions across languages, it is impossible to develop any language-independent, all-encompassing criteria that linguists would use to identify a given element as either an auxiliary verb or a lexical verb in any language (Anderson, 2006). Still, it is possible to determine the usual characteristics of auxiliary verbs by focusing on the complex constructions in which they occur in many languages. In auxiliary verb constructions, the lexical verb provides the lexical content, while the auxiliary verb provides grammatical and functional content (Anderson, 2006).

In agglutinating Turkic languages, auxiliary verbs are formed using a wide variety of structural patterns. These languages frequently rely on auxiliary verb constructions (Schamiloglu, 1996). In terms of such constructions, both the structure and the meaning of auxiliary verbs interact with those of lexical

verbs. While lexical verbs provide the actual semantic content to the lexical-auxiliary verb construction and are presented in their converbal form, auxiliary verbs typically provide only a functional meaning and assume a number of regular verb characteristics (Shluinsky, 2021).

In Kazakh, lexical verbs cannot express meanings related to the progression of an action or its state of completion. Only complex verb constructions, or verb-verb complexes, can provide those meanings. In this language, there are a total of eighteen auxiliary verb constructions that reflect various meanings in combination with the main verb. The meanings that they reflect can be defined as tense-aspect-modality (TAM) relationships (Györfi, 2022). Thus, Kazakh can be characterized as having a diverse, multi-item system for expressing TAM relationships. There is a wide variety of tense constructions in this language, each possessing a unique structural pattern. The current study focuses on the nature of one such relationship, namely the means of expression of the Present Continuous Tense.

There are four auxiliary verbs that take a copula-like personal ending and require the main verb to take a converbal morpheme. As mentioned above, this set of auxiliary verbs includes *otyr*, *tūr*, *zhatyr*, and *zhūr*. While the ways in which these complex verb constructions are formed are identical, each of the four verbs is unique, in that they can be used in a particular context and with a particular meaning (Dotton, Wagner, 2018). Importantly, this review of the literature focuses only on one of the verbs, while the relevant characteristics of the three other verbs are discussed in detail in the analytical part of the present paper.

The verb *zhatyr* is one of the auxiliary verb forms that are used to create complex verb structures (Mamanov, 2007). Constructed using the stem of the verb *zhatu* ‘to lie’ that is connected with the suffix *-yr*, the verb *zhatyr* is used to express a number of tense characteristics (Zholshayeva, 2011). As previously mentioned, the verb is closely related to the other three auxiliary verbs that can also possess similar semantic characteristics, *otyr*, *tūr*, and *zhūr*. The distribution of these auxiliary verbs depends on the manner of the action. *Zhatyr* is considered as more free than the other three verbs, in that it is able to combine with most actions depicted by the main verb. The meaning of the verb is always connected with the action being ongoing or in the process (Dotton, Wagner, 2018). There are several tense-related semantic functions that *zhatyr* performs. It is important to pay attention to the context or situation being discussed in order to differentiate between the functions. The analysis part of the present paper will describe the auxiliary verb in detail, focusing not only on the Present Continuous Tense but also on all other possible tense meanings that *zhatyr* is used to communicate in terms of various structural patterns. It is important to mention that our study will focus only on the Present Continuous Tense version of this verb beyond this review of the literature.

It can be inferred that the auxiliary verb *zhatyr* and the constructions derived from it have a variety of meanings and contexts in which they can be used in Kazakh. It has its own linguistic properties, which are closely connected with those of the other three auxiliary verbs of this group (*otyr*, *tūr* and *zhūr*). Still, the specificities of its meaning set it apart from its counterparts, making it a more universal option for expressing the Continuous Tense features (Dotton & Wagner, 2018). The other linguistic characteristics of this verb should also be studied in depth, focusing not only on its semantics but also on its structural properties.

Results and discussions

The given section represents the main analytical part of our study. The following analysis procedure will focus on each of the three selected linguistic levels independently, considering the characteristics of this auxiliary verb in depth and relying on contemporary and accepted linguistic approaches and terminology. Importantly, our approach focuses mainly on the morphosyntactic and meaning-based characteristics of the verb, while all other linguistic levels were excluded from the analysis. While a phonology-oriented description may not be relevant to further research on this topic, it is understood that a comprehensive scrutiny focusing on pragmatics and discourse analysis would help determine and describe the richness of contexts in which the verb is commonly used in the language.

1. Morphological analysis

Kazakh is an agglutinating Turkic language with rich derivational and inflectional morphology. The morpheme-to-meaning ratio is predominantly 1:1. Words are constructed by adding morphemes sequentially, with each element expressing a particular meaning in terms of inflectional or derivational

processes. This concatenation process typically results in complex word structures that are still transparent in meaning due to the application of the principles of agglutination (Mukhamedova, 2015).

Let us consider the morphological characteristics of the auxiliary verb *zhatyr*. The following examples were created to illustrate the complex nature of the verb itself and the structure of the elements accompanying *zhatyr* inside of a Kazakh clause. It is important to mention that these and all other examples in Kazakh that are provided in the paper were written using the official Latin alphabet for this language (Satubaldina, 2021).

Thus, in constructions like (1), the stem of the main verb *köru* ‘to watch,’ *kör-* adds a converbal suffix form *-ıp* and combines with the verb *zhatyr* to form a complex verb construction that expresses the Continuous Tense characteristics, showing that the action is in progress or ongoing. The verb *zhatyr* itself carries tense and personal characteristics.

(1)	<i>Ol</i>	<i>filmdı</i>	<i>körıp</i>	<i>zhatyr</i>
	ol	film-dı	kör-ıp	zhatyr-Ø
	3PSG.NOM	film-ACC.DEF	watch-CONV	lie.AUX.PROG-3P

‘He is watching the film.’

The following example presents a slightly different context. The verb *zhatyr* is conjugated with the suffix *-myn* which indicates agreement with the subject of the clause expressed by the first person singular pronoun *men*. In (1) agreement is still achieved, but there is no suffix at the end of *zhatyr* that would explicitly demonstrate that. This has to do with the conjugation principles of Kazakh, especially those pertaining to the expression of agreement of the four auxiliary verbs (*otyr*, *tūr*, *zhatyr*, and *zhúr*) with third-person subjects.

(2)	<i>Men</i>	<i>filmdı</i>	<i>körıp</i>	<i>zhatyrmyn</i>
	men	film-dı	kör-ıp	zhatyr-myn
	1PSG.NOM	film-ACC.DEF	watch-CONV	lie.AUX.PROG-1PSG

‘I am watching the film.’

In conclusion, the scrutiny of the morphology of the phenomenon in question has demonstrated that the verb *zhatyr* is characterized by a complex structure. This structure includes multiple morphemes that each perform a particular function when expressing the Present Continuous Tense features. Moreover, the morphological structure of the main verb itself also undergoes transformations, such as the addition of a converbal morpheme to facilitate the formation of a Continuous Tense structure. These and all other inherent morphological properties should be taken into consideration when analyzing the linguistic nature of any similar phenomenon in such an agglutinating language.

2. Syntactic analysis

Kazakh is classified as a head-final language, which means that the head element of a phrase usually appears as the final element (Mukhamedova, 2015). This characteristic is particularly evident when constructing syntactic tree diagrams for this language, with the diagramming itself achieved through a left-branching approach. Consequently, the word order is usually SOV in regular, unmarked contexts. Still, it is possible to alter the placement of syntactic elements in a Kazakh phrase or clause in order to emphasize their meaning or significance.

In the analysis that follows we have applied a generative, X-bar-theoretic approach to analyze the syntactic structure of a clause containing the auxiliary verb *zhatyr*. There are two approaches to representing the syntax of the phenomenon in question: a simplistic representation and a more detailed approach.

APPROACH #1: T node occupied by *zhatyr*

It is possible to assume that the verb *zhatyr* originates in the T node, providing tense characteristics to its complement VP that is headed by the main verb. From the T node, it does, as actual phonological content, interact with the subject DP, assigning a nominative case from this position. According to this

approach, there are no covert, abstract mechanisms responsible for feature assignment. The overt T element *zhatyr* is itself responsible for such a process.

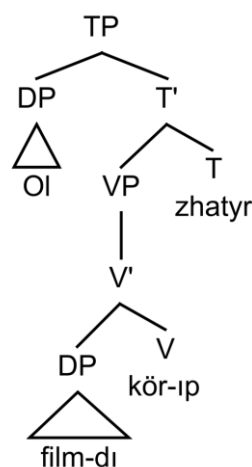

Figure 1 – Analysis of the verb *zhatyr* as the head of the TP

Сурет 1 – Жатыр етістігін шақ мәнді сөйлемнің басшысы ретінде талдау

Рисунок 1 – Анализ глагола «жатыр» как главы фразы времени

Furthermore, the auxiliary is not “raised” to the T node from a lower position in the hierarchy, instead originally occupying that position. Based on the fact that the verb *zhatyr* is a relatively fixed, established representation of a certain tense feature (*pres*), it is safe to assume that the T node is the appropriate position in which it is originally generated. Such an assumption is reminiscent of the positioning of modal and auxiliary verbs in basic versions of English syntactic tree diagrams (Carnie, 2012). Based on the claim that the T node should be occupied by the tense-established *zhatyr*, it may also be true that this overt element possesses the *prog* feature in that position. However, these and all further assumptions are difficult to present and interpret here because this approach does not demonstrate the syntactic complexity that our analysis aims to capture.

APPROACH #2: Stacked VP analysis

There is another approach to analyzing the syntactic structure of the phenomenon in question. Following the “stacked VP” interpretation, it is possible to hypothesize that the auxiliary is generated lower than the T node, as the head of the higher VP, which has as its complement another VP, the one that contains the actual main verb. A similar approach is applied in a more advanced analysis of the English auxiliaries *be* and *have* by Carnie (2012).

Our analysis assumes (1) that the T position is phonologically empty, only containing the Present Tense feature (*pres*), and (2) that *zhatyr*, which is the head of the higher VP, has a Continuous (Progressive) Tense feature (*prog*) that requires the main verb to take the converbal morpheme *-ıp*.

Whether or not the head verb element *zhatyr* should move to the T node in order to assign the nominative case to the subject DP, in the same way that it is done in English in the context of V→T movement, is not clear. There could be abstract mechanisms for case assignment as well. It is also not clear if the VP-internal subject hypothesis (VPISH) is true for Kazakh. If it is applicable, the subject DP would obtain its theta role from a lower, VP-internal main verb element, and then be moved to satisfy the Kazakh-language equivalent of the Extended Projection Principle (EPP) and also obtain nominative case, assuming that there already is a corresponding overt or covert case-assigning element in the T position. Importantly, any questions regarding the presence or absence of the EPP or VPISH in Kazakh are empirical. As the current study does not focus on transformational processes including DP movement, V→T movement, etc., our approach to the location of the subject DP is rather straightforward: it originates in SpecTP (as a sister to the T’). Based on this alone, we can still assume that there is a further movement, or raising, operation, that would copy the *zhatyr* element from the head position of the higher VP to the T node in order for the subject DP to obtain case, with the T node serving as the repository for both tense characteristics and subject-verb agreement features.

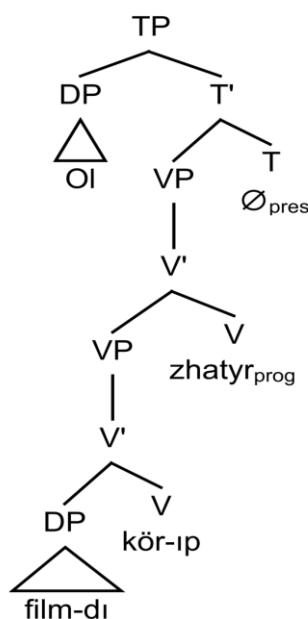

Figure 2 – Analysis of the verb *zhatyr* as part of a stacked VP

Сурет 2 – *Жатыр* етістігін күрделі етістік тіркесінің бөлігі ретінде талдау

Рисунок 2 – Анализ глагола «жатыр» как части составной глагольной формы

Thus, the T node can contain the linguistic material representing the agreement between the subject DP and the auxiliary verb itself: *Men filmdı körıp zhatyrmyn*. Whether these features are provided by overt or abstract mechanisms is unclear.

Finally, as the Past Continuous Tense construction is possible to form in Kazakh by using the verb *zhatyr* and adding an inflectional morpheme *-ğan* to it, the T node for the Present Continuous version of this structure may be occupied by a phonologically null, abstract element reflecting only the *pres* feature. This position may remain empty to facilitate further transformations (if necessary), such as V→T movement and movement to satisfy the EPP and contribute to the assignment of the nominative case to the subject DP, especially if there are no abstract mechanisms responsible for that. The structure of a Past Continuous Tense clause would have to be expanded to include additional elements in this hierarchy. In conclusion, the syntactic analysis has shown that there is a complex, stacked VP construction that is headed by the auxiliary verb itself which has as its complement another VP that contains the main verb. The given structure reflects the standard SOV word order and the relationships between syntactic elements inside of a Present Continuous Tense clause containing the auxiliary verb in question. Importantly, there is more work to be done to describe the syntax of Kazakh as applied to many other phenomena from a generative perspective such that a discussion of the presence or absence of certain syntactic principles would be more precise and theory-based. Furthermore, as generative syntax should be designed to present an explanatorily adequate grammar of a language that accounts for facts of language acquisition, further syntactic analyses should take these acquisitional aspects into consideration.

3. Semantic analysis

The scrutiny of the semantic properties of the Present Continuous Tense verb *zhatyr* will also contribute to understanding the complex linguistic nature of this verb. In this analytical part, we will attempt to dissect the meaning-related characteristics of the verb, emphasizing the diversity of semantic contexts in which it can be used. We will analyze the use of *zhatyr* as opposed to the other three auxiliary verbs that have an identical structural pattern and can express approximately the same tense meanings in the language.

The four auxiliary verbs of state, *tūr*, *zhūr*, *otyr*, and *zhatyr*, are originally created from lexical verbs that can be used independently with their direct meanings. In terms of this paper, only their roles as auxiliary verbs will be emphasized since being used on their own does not bring semantic or lexical interest for acting as regular verbs. It is also necessary to understand the difference between the four auxiliary verbs. This differentiation might be slight and debatable since they mostly rely on the speaker's

perception of the action; however, they provide semantics to the sentences and ensure the correct provision of actions.

The verbs *tūr*, *otyr*, *zhūr*, and *zhatyr* are called “state verbs” in Kazakh since they are used to express the position of the action. Importantly, all four auxiliary verbs are used in the Present Tense (most likely the Present Continuous) but vary in terms of condition and position of the speaker/protagonist. Their representations differ depending on the duration of the action (if it is a continued one or not) and are interconnected with the initial meaning of the auxiliary verb when not standing in this position of a sentence. The following cases are not exclusive of using these verbs but the ones representative in comparison with the target verb *zhatyr*. Moreover, they can be used in future and past tenses as well, but it is not the point of discussion in this paper.

The first auxiliary verb is *tūr*. In Kazakh it has a meaning of standing, thus, represents a stable action either taking place in a short period of time or a long one. The idea is that the actor is not changing its position or state, thus, it can be used to illustrate the waiting process, feelings, unmovable actions, etc. Sentences like “I feel well today”, and “It keeps raining in here” can be said in Kazakh with the use of the auxiliary verb *tūr*, for instance, “*Myna zherde zhanbyr zhauyp tūr*”.

The next verb is *otyr*. This one is close to *tūr* but is usually used (a) for living creatures (e.g. people) and (b) when talking about physical actions happening right now and those that might be continued in the near future. Furthermore, the verb *otyr* means “to sit”, which elaborates the idea of not doing something in movement but having some action being performed in one place. All these descriptions help to see the correspondence of this type of usage to the English Present Continuous Tense. Consequently, this verb can be used in sentences like “The child is playing with a doll” (“*Bala qūyrshaqpen oınap otyr*”) or “She is watching TV” (“*Ol teledidardy qarap otyr*”).

The third one is the action verb *zhūr*. It is translated as “to go”, which is the main idea of sentences that use *zhūr*. These are the dynamic actions in the current time, which are also often used with people. This is the main difference between *zhūr* and the two previously mentioned verbs. The typical cases for using this verb are similar to the ones provided in the following sentences: “They are playing volleyball” (“*Olar voleibol oınap zhūr*”), “We are dancing” (“*Biz bilep zhūrmyz*”), or “Our guests are playing Alias” (“*Qonaqtarymyz Alias oınap zhūr*”). Another case where the verb *zhūr* occurs is the change of stable action to another one. If doing the action requires moving, changing the current position, or changing the action, the action verb *zhūr* should be used as well. For instance, if a person was reading a book and then they were told to “wash the dishes”, this action verb would be the perfect fit.

Zhatyr might be considered the most diverse auxiliary verb since there are more cases in which it can be used. It expresses the action (like *zhūr*) but the difference is that it is used for actions that are not dynamic but stative, i.e. happening in one place. An example that might take place when translated into Kazakh is “He is watching a video (lying down)”, “He is talking to a friend (lying down).” Another meaning is slightly more complex because it is used when showing an action that requires movement with a concrete aim or direction. An example of this case is “She is coming” when speakers know precisely where and when she will come. One more usage of the verb *zhatyr* is the case of the Present Perfect Continuous when the action started previously and continues now. For example, “I am currently working (as if it started at 9 a.m. and continues now)”. Additionally, in some cases it may be slightly unclear which specific ‘temporal’ meaning the verb *zhatyr* is used to convey: *Amira kitap oqyp zhatyr*. (‘Amira is reading a book.’). This sentence could not only mean that the person is reading at the moment, right now, but also that she has been reading for several days or even longer.

Zhatyr is often considered a universal auxiliary verb due to its suitability in various cases. Moreover, it is a state verb that can illustrate the continuous process within a long period of time indicating its “continuousness.” A sentence like *Ol alty ai boıy kitap zhazyp zhatyr* – “He has been writing a book for six months” demonstrates that the person has been in the process of writing for a particular period of time. However, it does not mean that time is taken literally – it is a general perspective of doing something for a long period of time. This sentence indicates that the person is continuing to do it now, so *zhatyr* is the appropriate verb of state for this context.

Apart from the Present Continuous Tense, *zhatyr*, as well as the other three auxiliary verbs of state, can be used in the future and past tenses. It can be considered a universal verb, but not in written language.

However, it is not used in the same way as in the previous cases. In most cases, the auxiliary verb does not take the main role in showing the tense (Mamanov, 2014: 251).

In the Present Continuous tense, the lexical verb requires the suffix *-yp*, *-ip*, *-p*, and possessive endings are added to auxiliary verbs in accordance with the subject of the sentence. However, in the Future Tense, the auxiliary verb also does not represent the tense. It is necessary to add particular affixes to the main verb, such as *-ǵaly*, *-geli*, *-qaly*, *-keli/-aiyn dep*, *-eiin dep*, *-iin dep*. Thus, the verb constructed this way illustrates the future tense, when something is planned (similar to the English *to be going to*) (Ysqaqov, 1991).

In order to create the past tense construction, it is not the main verb that should be changed but the auxiliary one. The main verb, as in the Present Continuous Tense, is used with the affixes *-yp*, *-ip*, *-p*. The auxiliary verb is inflected in accordance with the following formula: $V_{Inf} + -ty$, $-ti$, $-atyn$, $-etin$, $-itin$. Thus, the tense construction that is similar to the English Present Perfect Tense can be formed.

Importantly, each of the auxiliary verbs can be combined with particular verbs in terms of their morphological and semantic features. Zholshayeva conducted an analysis of the main verbs that can be used with the verb *zhatyr* and made the following conclusion:

- 100% of cases include verbs that can be used in combination with suffixes *-yp*, *-ip*, *-p*;
- 90% of cases include the verbs *bar*, *kel* that can be used in combination with suffixes *-a*, *-e*;
- 10% of cases include all lexical and semantic verbs' groups;
- 10% of cases include the verbs expressing feelings (Zholshayeva, 2011: 103).

To summarize, the differentiation between the four auxiliary verbs is often underestimated for being considered as if there is not much of importance when choosing the verb that suits any sentence. However, in accordance with the detailed analysis hereinbefore, it can be seen that the auxiliary verbs do not simply show the present tense but the narrowed time and state of the protagonist, which might be of extreme importance. The following table presents examples of using the auxiliary verbs followed by the characteristics that describe each case in detail.

Table 1 – Summary of the differences between the four Present Continuous Tense-expressing auxiliary verbs in Kazakh

Кесте 1 – Қазақ тіліндегі созылыңқы осы шақты білдіретін төрт көмекші етістіктің арасындағы айырмашылықтарға шолу

Таблица 1 – Обзор различий между четырьмя вспомогательными глаголами, выражающими настоящее длительное время в казахском языке

Auxiliary	Present Continuous Tense example	English translation (w/ additional contextual information)	General semantic and aspectual characteristics
<i>zhatyr</i>	<i>Men teledidardy körıp zhatyrmyn</i>	<i>I am watching TV (lying down) [right now]</i>	Present Continuous Tense, stative action; action happening without movement in a particular position
<i>otyr</i>	<i>Ol oqyp otyr</i>	<i>He is reading [right now]</i>	Present Continuous Tense; stative action happening in one place
<i>tūr</i>	<i>Bügin men zhaqsyraқ сезіп тұrmyn</i>	<i>Today I am feeling better [continuous feeling]</i>	Present Continuous Tense; stative feeling
<i>zhür</i>	<i>Olar dalada zhügırip zhür</i>	<i>They are running on the street [continuous action right now]</i>	Present Continuous Tense; dynamic action

Conclusion

This study has demonstrated the structural and semantic specificities of the auxiliary verb *zhatyr*, one of the many auxiliary verbs in Kazakh. The examples provided have shown that the semantic features

of this verb are diverse, representing different aspects of meaning and depending on the variety of contexts in which it is generally used. A set of fabricated examples was used to identify and describe the morphological, syntactic, and, most importantly, semantic nature of this auxiliary verb. The findings of this study are presented in the following table.

Table 2 – Characteristics of the Present Continuous Tense-expressing verb *zhatyr*

Кесте 2 – Созылыңқы осы шақты білдіретін *жатыр* етістігінің сипаттамасы

Таблица 2 – Характеристики глагола «жатыр», выражающего настоящее продолжительное время

Level	Characteristics
Morphology	The Present Continuous construction is formed using the stem of the verb <i>zhatu</i> , adding the morpheme <i>-yr</i> and requiring the main verb to take a converbal suffix (<i>-yp, -ip, -p</i>)
Syntax	<i>Zhatyr</i> is the head of a stacked VP and has as its complement another VP that contains the object DP and the main lexical verb
Semantics	<i>Zhatyr</i> has the biggest scope of use since it can be used to express both stative and dynamic actions. It serves as an explanatory verb of the Present Continuous Tense that serves to show the state and the length of action.

Zhatyr is a strong representation of the auxiliary verb that helps create the Present Continuous Tense in the Kazakh language. It is an unavoidable verb when illustrating actions that have a long-term prospective continuation as well as being done in the moment of speaking. It can be called a universal auxiliary verb among those four used in the Kazakh language but, according to previously mentioned data, those verbs vary depending on the state of the actor and the length of the action.

The comprehensive analysis has demonstrated that the auxiliary verb *zhatyr* possesses a complex structure and a variety of meanings and contexts in which it is used. There are three other similar verbs that use a structurally identical pattern, including the addition of a converbal morpheme to the lexical verb and agreement of the auxiliary with the subject in terms of conjugation, but not all of them are capable of expressing the tense characteristics in the same way.

Further research will aim to elucidate the structural and semantic characteristics of other auxiliary verbs in Kazakh. An approach characterized by novelty and adherence to international standards of research in linguistics should be applied to the scrutiny of other intriguing phenomena in the Kazakh language. In general, the field of linguistics of Kazakh should also be renovated by presenting a contemporary review and reanalysis of familiar topics.

References

- Anderson, G. (2006) *Auxiliary Constructions*. Oxford University Press. (in English)
- Carnie, A. (2012) *Syntax: A generative introduction*. John Wiley & Sons. (in English)
- Chomsky, N. (1970) Remarks on nominalization. *Readings in English transformational grammar*. P. 184-221 (in English)
- Crystal, D. (2008) *A dictionary of linguistics and phonetics*, 6th edition. Oxford, UK: Blackwell Publishers. (in English)
- Dotton, Z., Wagner, J.D. (2018) *A grammar of Kazakh*. Duke University Slavic and East European Language Resource Center. 75 p. (in English)
- Györfi, D. (2022) *Auxiliary verb constructions in Modern Spoken Kazakh* (Doctoral dissertation, University of Surrey). (in English)
- Mamanov, Y. (2007) *Qazaq til bilimining maseleleri*. Almaty: Arys, 488 b. [Mamanov, Y. (2007) *Problems of Kazakh linguistics*. Almaty: Arys, 488 p.] (in Kazakh)
- Mukhamedova, R. (2015) *Kazakh: A comprehensive grammar*. Routledge. (in English)
- Radford, A. (2009) *Analysing English sentences: A minimalist approach*. Cambridge University Press. (in English)
- Satubaldina, A. (2021) Kazakhstan Presents New Latin Alphabet, Plans Gradual Transition Through 2031. *The Astana Times* [<https://astanatimes.com/2021/02/kazakhstan-presents-new-latin-alphabet-plans-gradual-transition-through-2031/>]
- Schamiloglu, U. (1996) Turk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu. *Uluslararası Türk Dili Kongresi*. P. 153-168 (in English)

Turkish)

Shluinsky, A. (2021) Verb-verb complexes in Turkic languages: Interaction of lexical and delexicalized verbs. Verb-verb complexes in Asian languages. P. 397-429 (in English)

Ysraqov, A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Almaty: Ana tili. 384 b. [Ysraqov, A. (1991) Modern Kazakh language. Almaty: Ana tili. 384 p.] (in Kazakh)

Zholshaeva, M. (2011) Qazaq tilindegi etistikter zhane aspektualdy semantika. [Zholshayeva, M. (2011) Aspectual semantics of verbs in Kazakh. Almaty. 290 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

Жолшаева М. Қазақ тіліндегі етістіктер және аспектуалды семантика. – Алматы, 2011. – 290 б.

Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

Anderson, G. Auxiliary Constructions. Oxford University Press, 2006.

Carnie, A. Syntax: A generative introduction. John Wiley & Sons, 2012.

Chomsky, N. Remarks on nominalization. Readings in English transformational grammar, 1970. P. 184-221.

Crystal, D. A dictionary of linguistics and phonetics, 6th edition. Oxford, UK: Blackwell Publishers, 2008.

Dotton, Z., Wagner, J.D. A grammar of Kazakh. Duke University Slavic and East European Language Resource Center, 2018. 75 p.

Györfi, D. Auxiliary verb constructions in Modern Spoken Kazakh (Doctoral dissertation, University of Surrey). 2022.

Mukhamedova, R. Kazakh: A comprehensive grammar. Routledge, 2015.

Radford, A. Analysing English sentences: A minimalist approach. Cambridge University Press, 2009.

Satubaldina, A. Kazakhstan Presents New Latin Alphabet, Plans Gradual Transition Through 2031. The Astana Times (<https://astanatimes.com/2021/02/kazakhstan-presents-new-latin-alphabet-plans-gradual-transition-through-2031/>)

Schamiloglu, U. Turk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu. Uluslararası Türk Dili Kongresi, 1996, S. 153-168.

Shluinsky, A. Verb-verb complexes in Turkic languages: Interaction of lexical and delexicalised verbs. Verb-verb complexes in Asian languages, 2021. P. 397-429.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 20.07.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 20.03.2025.

© Akishev, T., Sarbassova, A., Kravtsova, Y., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Ермұхамет Маралбек

философия докторы (PhD), А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-5954-8689 E-mail: elahau@mail.ru

ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫНЫҢ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЛАТЫНГРАФИКАЛЫ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі Телжан Шонанұлының XX ғасыр басындағы латынграфикалы қазақ әліпбиінің ғылыми және қоғамдық-әлеуметтік мәселелері туралы еңбектері талданады. Ғалымның 1924-1930 жылдар аралығында жарық көрген әліпби туралы 20-дан аса ғылыми-публицистикалық мақалалары мен баяндамалары дереккөз ретінде алынды. Мақала екі бөліктен тұрады: бірінші бөлігінде латын әліпбиіне көшу мәселесінің алғаш көтерілген кезеңінен бастап, біртіндеп дамуы, таралуы, күш алуы және жүзеге асуына дейінгі барлық кезеңдердің динамикасы, атқарылған жұмыстар және оның ғылыми-танымдық негіздемелері туралы толыққанды талдаулар, ақпараттар беріледі; екінші бөлігінде Қазақстан мен Кеңес Одағы аумағында, Одақтан тыс елдердегі латын әліпбиіне көшу үдерісі туралы маңызды мәселелер де талданып, бүгінгі күн үшін қажетті ақпараттар екшеліп, оқырманға ұсынылды. XX ғасыр басындағы латынграфикалы қазақ әліпбиі кезеңіндегі тілтанымдық және қоғамдық-әлеуметтік мәселелер бүгін үшін де маңызды, әсіресе қазіргі әліпби реформасы үшін өзектілігі мен берер тәжірибесі мол. Сондықтан әліпби таңдаудың лингвистикалық шарттары, жүзеге асыру тәжірибесі, қоғамдық-әлеуметтік және саяси мәселелерді шешу әдістері мақала мазмұнын құрайды. Зерттеу нәтижесінде XX ғасыр басындағы латынграфикалы қазақ әліпбиінің күн тәртібіне қойылу себептері дәуір тынысы, тіл тағдыры тұрғысынан сараланып, Телжан Шонанұлының бұл тілтанымдық үдерістегі орны мен үлесіне баға беріледі. Мақала қазақ тіл білімінің, қазақ жазуы мен әліпбиінің тарихын зерттеушілерге, XX ғасыр басындағы латынграфикалы жаңа әліпбиі қозғалысы туралы ақпарат алғысы келетін оқырмандарға арналған. Мақала осы журналдың 2024 жылғы 3-номерінде жарияланған «Телжан Шонанұлының қазақ жазуы туралы ғылыми танымы» атты зерттеудің жалғасы ретінде жарияланды.

Тірек сөздер: Телжан Шонанұлы; Ахмет Байтұрсынұлы; қазақ әліпбиі; қазақ-латын әліпбиі; латын әліпбиіне көшу

Қаржыландыру көзі: Мақала BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Маралбек Е. Телжан Шонанұлының XX ғасыр басындағы латынграфикалы қазақ әліпбиі туралы тұжырымдары. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). 79-91-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-79-91>

Ермұхамет Маралбек

доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5954-8689 E-mail: elahau@mail.ru

РАССУЖДЕНИЯ ТЕЛЖАНА ШОНАНУЛЫ О КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье анализируются труды выдающегося деятеля казахского языкознания начала XX века Телжана Шонанулы о казахском алфавите на основе латинской графики. В качестве источников взяты более 20 научно-публицистических статей и докладов ученого о латинском алфавите, изданных в период с 1924 по 1930 годы. Статья состоит из двух частей: в первой части дается исчерпывающий анализ, информация о динамике всех этапов, от первого поднятия вопроса перехода на латинский алфавит до постепенного развития, распространения, обретения силы и реализации, о проделанной работе и ее научно-познавательных обоснованиях; во второй части – о переходе на латинский алфавит на территории Казахстана и Советского Союза, в странах за пределами Союза, также были проанализированы важные вопросы процесса, представлена информация, необходимая на сегодняшний день. Языковые и общественно-социальные проблемы казахского алфавита начала XX века на основе латинской графики важны и сегодня, особенно для современной реформы алфавита. Поэтому лингвистические условия выбора алфавита, опыт реализации, методы решения общественно-социальных и политических проблем составляют содержание статьи. В результате исследования проанализированы причины включения казахско-латинского алфавита в повестку дня начала XX века с точки зрения эпохи, судьбы языка и дана оценка роли и месту Телжана Шонанулы в этом языковом процессе. Статья предназначена для исследователей истории казахского языкознания, казахского письма и алфавита, читателей, желающих получить информацию о ходе развития латинского алфавита начала XX века. Статья является продолжением исследования «Научное познание Телжана Шонанулы о казахской письменности», опубликованного

в 3 номере данного журнала за 2024 год.

Ключевые слова: Тельжан Шонанулы; Ахмет Байтұрсынұлы; казахский алфавит; казахско-латинский алфавит; переход на латинский алфавит

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования №BR21882227 «Лингвистические средства и разработки модернизации языкового сознания в контексте нового Казахстана».

Для цитирования: Маралбек Е. Рассуждения Тельжана Шонанулы о казахском алфавите начала XX века на основе латинской графики. *Tiltany*, 2025. №1 (97). С. 79-91. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-79-91>

Yermukhamet Maralbek

Doctor of Philosophy (PhD), A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5954-8689 E-mail: elahau@mail.ru

THE CONCLUSIONS OF TELZHAN SHONANULY ABOUT THE KAZAKH ALPHABET OF THE XX CENTURY BASED ON LATIN GRAPHICS

Abstract. The article analyzes the works of the outstanding figure of Kazakh linguistics of the early twentieth century Telzhan Shonanuly on the Kazakh alphabet based on Latin graphics. More than 20 scientific and journalistic articles and reports of the scientist on the Latin alphabet, published in the period from 1924 to 1930. The article consists of two parts: the first part provides an exhaustive analysis, information on the dynamics of all stages, from the first raising of the issue of transition to the Latin alphabet to the gradual development, dissemination, gaining strength and implementation, on the work done and its scientific and cognitive justifications; the second part – on the transition to the Latin alphabet in Kazakhstan and the Soviet Union, in countries outside the Union, important issues of the process were also analyzed, and information necessary for today was provided. Linguistic and public social problems of the Kazakh-Latin alphabet period of the early twentieth century are still important today, especially for the modern alphabet reform. Therefore, the linguistic conditions for choosing the alphabet, the experience of implementation, methods of solving public social and political problems constitute the content of the article. As a result of the study, the reasons for the inclusion of the Kazakh-Latin alphabet in the agenda of the early twentieth century will be analyzed from the point of view of the breath of the epoch, the fate of the language and an assessment of the role and place of Telzhan Shonanuly in this linguistic process will be given. The article is intended for researchers of the history of Kazakh linguistics, Kazakh writing and alphabet, readers wishing to obtain information about the development of the Latin alphabet at the beginning of the XX century. The article is a continuation of the study “Telzhan Shonanuly’s Scientific Approach to the Kazakh Writing”, published in issue 3 of this journal for 2024.

Keywords: Telzhan Shonanuly; Akhmet Baitursynuly; Kazakh alphabet; Kazakh-Latin alphabet; transition to the Latin alphabet

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the No. BR21882227 “Linguistic tools and developments of reconstructing the linguistic conscious in the context of the new Kazakhstan”.

For citation: Maralbek, Ye. The Conclusions of Telzhan Shonanuly about the Kazakh Alphabet of the XX Century Based on Latin Graphics. *Tiltany*, 2025. №1 (97). P. 79-91. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-79-91>

Кіріспе

XX ғасыр басында қазақ тіл білімі ғылым ретінде қалыптасқаны белгілі. Бұл кезеңде әлемде құрылымдық лингвистика жетекші орынға шығып, тіл біртұтас құрылым, жекелеген бірліктердің тұтасқан жүйесі ретінде қарастырылды. Қазақ тіл білімі де осы бағытта дамып, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ лингвистері қазақ тілі құрылымдық жүйесіндегі грамматикалық, морфологиялық заңдылықтар мен бірліктердің қасиетін, айырым белгілерін анықтаумен ерекшеленді. Сондай-ақ қаріптен дыбысты бөліп алып, әр дыбыстың фонологиялық қасиетіне сәйкес графикалық формасын дұрыс берумен айналысты. XX ғасыр басындағы қазақ тіл білімі аталған құрылымдық мәселелермен қатар, өзге де бірнеше бағыт бойынша өрістеп дамыды. Солардың бірі – әліпби, графика мәселесі.

Адамзат өркениетті қоғамға аяқ басқан сайын таңбалар мен визуалды коммуникацияның рөлі артады. Осыған орай қоғам дамуы мен әлеуметтік қарым-қатынаста жазудың рөлі артты. Бұл өз кезегінде жазудың нақтылық, дәлдік, анықтық, жылдамдық талаптарын тудырды. Сондықтан бұған дейін дауыссыз дыбыстық (консонантты) жазу жүйесі саналатын ескі арабграфикалы қадім, жәдит жазуларына жүйелі реформа қажеттілігі артты. Мұны түркі жазу тарихында Ахмет Байтұрсынұлы алғаш аңғарып, қазақ жазуын дауысты дыбыстық (вокалды) жазу жүйесіне

ауыстырды. Нәтижесінде қазақ ұлттық жазуы мен әліпбиін қалыптастырды. Ал өзге түркі халықтары мұны әуелден-ақ білген күнде де, дауыссыздарды таңбалауға негізделген арабграфикалы жазудың ауыртпалығын еңсерудің тиімді жолын, ұлттық үлгісін таба алмады, Байтұрсынұлының үлгісі болғанымен де, бұл тәжірибені жүзеге асыра алмады. Сондықтан мұның шешімін араб әліпбиін тастап, латын әліпбиін алу деп түсінді. Сол себепті османлы дәуірінен бері, тіпті одан да бұрын, ескі араб-парсы жазу жүйесіне мықтап байланған әзербайжандар латын әліпбиіне көшу мәселесін 1922 жылы алғаш көтерді. Бұл идея жылдам таралып, 1924 жылдан бастап қазақ басылымдарында да сөз бола бастады. 1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде ол ресми түрде ортаға қойылды. Дегенмен, буыны қатайып үлгерген қазақ ұлттық жазуы мен Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы сынды тегеурінді, аса талантты қазақ ғалымдарының беделі мен дәйегі бұл идеяның еңсесін жылдам басты.

Өзге түркі елдеріндегі латын әліпбиіне көшу қозғалысының мәні мен Қазақстанның латын әліпбиіне көшуінің мәнінде принципті айырмашылықтар бар. Ол айырмашылық, жоғарыда айтқанымыздай, дауыссыз дыбыстық жүйедегі арабграфикалы ескі қадім, жәдит жазуын ұлттық сипатта реформалай алу-алмауында. Осы тұрғыдан келгенде, өзге түркі халықтарының латын әліпбиіне көшуінің тілтанымдық негізі басымдау болды. Ал Қазақстандағы латын әліпбиіне көшу бастамасы оларға қарағанда дүрмекке ілесу, болашақты мерзімінен бұрын ойлау сипатында болды. Міне, осындай тарихи-тілдік жағдайда қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мақсаты жолында құлшынып жұмыс жасаған бір топ қазақ зиялылары пайда болды. Солардың бірі және жаңа әліпбишілердің басты ғылыми әлеуеті – Телжан Шонанұлы.

1928-1929 жылдары «Байтұрсынұлы әліпбиі» қолданыстан шығарылған соң, жаңа қазақ-латын әліпбиі енгізілді. Бұл үдерісте Телжан Шонанұлы өте үлкен рөл атқарды. ҚазАКСР-де құрылған «Орталық жаңа әліпби комитетінің» хатшысы ретінде О. Жандосовпен (төраға) бірге латын әліпбиіне көшу жұмыстарымен белсене айналысты және оның ғылыми негізін дайындайтын жетекші ғалымға айналды. Телжан Шонанұлы Байтұрсынұлы лингвистикалық мектебінің өкілі ретінде, ғалым тілтанымындағы басты бағыттардың бірі – қазақ-латын әліпбиінің күрделі мәселелерін шешумен айналысты. Мұның теориялық мазмұны мен мәнін анықтау – өзекті міндеттердің бірі.

Материал және әдістер

Телжан Шонанұлының латын әліпби туралы еңбектері қазақ жазуының жаңа бір тарихи дәуірін, оның басталуы мен аяқталу кезеңін толық қамтиды әрі жан-жақты сипаттайды. Зерттеу мақсатына сәйкес қойылған міндеттерді толық, сапалы орындау үшін, толық материалдық дереккөздер негізінде жүргізілген жан-жақты талдау, кешенді ғылыми зерттеу қажет. Сондықтан, ең әуелі, Қазақстан мен шетелдік кітапханалардан, архивтерден ғылыми еңбектер жинақталды. Атап айтқанда, ҚР Ұлттық кітапханасы, ҚР Орталық ғылыми кітапханасы, РФ-ның В.И. Ленин атындағы мемлекеттік кітапханасы, Ә.Науаи атындағы Өзбекстан ұлттық кітапханасы, РФ-ның Орынбор облысының Біріккен мемлекеттік мұрағаты, Н.К. Крупская атындағы Орынбор облыстық әмбебап ғылыми кітапханасынан «Еңбекші қазақ» газетінің барлық нөмірлері қаралып, Телжан Шонанұлының еңбектері жинақталды, мұрағаттық зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде Шонанұлының латын әліпбиі туралы 20-дан аса ғылыми-публицистикалық мақаласы жинақталып, зерттеудің қомақты материалдық базасы дайындалды.

Зерттеу кезеңінде Телжан Шонанұлы еңбектері тақырыптық топтарға жіктеле келіп, материалдарға бірнеше бағытта және бірнеше әдіс-тәсілдерді қатар қолдана отырып талдау жүргізіледі. Бірінші кезекте *жүйелеу, топтастыру* тәсілдері қолданылады. «Қазақ-латын әліпбиін» «Байтұрсынұлы әліпбиінен» бөле қарастыруға болмайды, таңба бөлек болғанымен, тіл негізі бір. Сондықтан *тарихи-салыстырмалы әдіс, құрылымдық әдіс* арқылы Телжан Шонанұлы мен А.Байтұрсынұлының, Е.Омарұлының әліпби тақырыбындағы еңбектері салыстырыла зерттелді. Телжан Шонанұлының латын әліпби туралы еңбектері қазақ лингвистикасының бір дәуірін, қазақ тілі дамуының бір тарихи кезеңін көрсететіндіктен, осы кезеңдегі тілдік материалдарын талдау үшін *сипаттамалы әдіс* қолданылады. Зерттеу нәтижесінде XX ғасыр басындағы қазақ-латын әліпбиінің даму динамикасы, тілдік және қоғамдық-әлеуметтік себептері анықталып, қорытынды тұжырымдар шығарылды, Телжан Шонанұлының қазақ жазуы

тарихындағы орны мен үлесі анықталды.

Әдебиетке шолу

Телжан Шонанұлының еңбектері Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бері там-тұмдап зерттеле бастағанымен, көбінде әдістеме тұрғысынан қарастырылып келді. Сондықтан да қазіргі қазақ тіл білімінде ғалым әдіскерлік қырынан ғана көбірек танылады. Шонанұлы – қазақ тіл білімінде Ахмет Байтұрсынұлы ашқан теориялық тұжырымдар мен өзі дамытқан ғылым мазмұнын білімге айналдырып, оны қазақ балаларына терең, жылдам меңгертуге үлес қосқан ғалым. Сондықтан ғалымның әдіскерлігін теориялық дайындығынан бөле қарауға болмайды. Шонанұлы қазақ лингвистикасының көптеген теориялық мәселелері бойынша зерттеулер жүргізді. Ол үңілген тіл білімі бағыттары бойынша жан-жақты зерттеулердің аздығы ғалымның ғылыми-теориялық деңгейдегі еңбектерінің жоқтығынан емес, олардың төте жазу мен қазақ-латын жазуынан кирил-қазақ жазуына әлі толық аударылмай, ғылыми айналымға енгендігінен. Телжан Шонанұлының ғылыми-тілтанымдық мұрасының оқырмандар мен зерттеушілерге жетуіне көп үлес қосқан ғалымдардың қатарында ф.ғ.к. А.Мектеп-тегін айрықша атауға болады (Мектеп-тегі, 2017). Одан кейін 2015 жылы ф.ғ.д. О.Жұбаеваның құрастыруымен 5 томдық шығармалар жинағы жарық көрді (Шонанұлы, 2015). Бұл Телжан мұрасына сусаған оқырмандар үшін үлкен көмек болды.

Десе де, ресми деректерге сүйенсек, 40-қа жуық оқулық пен аударма еңбек, ғылыми-танымдық оқыту бағдарламасы, сондай-ақ 100-ге таяу ғылыми-теориялық, әдістемелік, публицистикалық мақалалар мен өмірбаяндық очерктер жазған телегей-теңіз Телжан еңбектерінің қазір бізге бір бөлігі ғана белгілі. Біз бұл мақалада Шонанұлының латын-қазақ әліпбиі жайлы еңбектерін жеке зерттеу нысаны етіп алдық. Мақсатқа жету үшін XX ғасыр басындағы мерзімді басылымдардан латын әліпбиі тақырыбында жазылған, 1924-1930 жылдарға тиесілі ғалымның 20-дан аса ғылыми-публицистикалық мақалаларын жинақтадық. Бұл еңбектердің басым бөлігі «Еңбекші қазақ» газетінде «төте жазумен» жарияланған. 1929 жылдан кейін жарық көрген кейбір еңбектері қазақ-латын жазуымен жарық көрген. Олар туралы толық деректер мақала соңында әдебиеттер тізімінде берілді. Біз бұл еңбектерді түпнұсқа күйінде пайдаланып, зерттеу жүргіздік.

Телжан Шонанұлының қазақ жазуы, әліпбиі туралы ғылыми тұжырымдарын толық түсіну және оны оқырмандарға түсіндіру үшін Шонанұлына дейін бұл тақырыпта зерттеулер жүргізген А.Байтұрсынұлы (Байтұрсынұлы, 2023) мен Е.Омарұлының да еңбектері (Омарұлы, 2018), Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі материалдары (ҚБТС, 1925) зерттеуіміздің ғылыми-теориялық негізі болды. Сондай-ақ Шонанұлының әліпбиі тақырыбындағы еңбектерінің мазмұны мен ғылыми мәнін бүгінгі ғылым деңгейінде бағамдау үшін осы тақырыптағы қазіргі негізгі еңбектер, атап айтқанда, Р.Сыздық (Сыздықова, 2000), Қ.Күдерина (Күдерина, 2013), Н.Әміржанова (Әміржанова, 2013), Е.Маралбектің (2024) еңбектері ғылыми дереккөз ретінде алынды.

Нәтижелер және талқылау

Телжан Шонанұлы көп айналысқан тіл білімі тақырыптарының бірі – әліпбиі мәселесі. Бұл тақырыптағы алғашқы еңбектер қатарындағы «Латын әліппесі туралы»¹ мақаласында латын әліпбиіне көшу идеясын дәріптеп, түсіндіру жұмыстарын жүргізеді, сондай-ақ латын әліпбиіне көшуді жақтайтын қазақ зиялыларын да соған шақырады. Ғалым мақалада латын әліпбиіне көшу идеясының таралу кеңістігі туралы былай дейді: «Жалғыз қазақ емес, бүтін араб әліппесін қолданып жүрген елдер арасында латын әліппесіне көшеміз деген ағым бары белгілі. Бұл ой тек Кеңестер Одағындағы түріктердің ғана, мағолдардың ғана арасында емес, Одақ сыртындағы түріктер мен мұсылман елдерінің арасында да бар» (Шонанұлы, 1926: 4). Бұл факті бізге латын әліпбиіне көшу қозғалысы саяси құйтұрқылық қана емес, зиялы қауым мен қайраткерлердің саналы бастамасы екенін де көрсетеді.

Ғалым «Ескі әліппе, жаңа әліппе мәселесі» (Шонанұлы, 1926: 4) мақаласында латын әліпбиін түркі тілдерінің дыбыстарын таңбалауға ыңғайлау мәселесі бойынша Ресей Ғылым академиясы, антропология-этнография музейінде өткен мәжілістің күн тәртібі туралы баяндайды. Мәжілісте А.Н.Самойлович Әзербайжан мен Жақұттардың латын әліпбиін өз тілдеріне бейімдеп алу

¹ Телжан Шонанұлы барлық мақалаларында әліпбиі сөзін «әліппе» деп қолданады. Сондықтан мақалаларындағы «әліппе» сөзін әліпбиі деп түсіну қажет.

тәжірибесі тақырыбында баяндама жасайды. Ғалым араб әліпбиінің болашағы туралы: «Араб әліппесі түрік тілінің дыбыстарын дұрыс таңбалай алмайтындығына орыс ғылымы әлдеқашан қол қойған. Араб әліппесін дін ғана сақтатпаса, басқа себеп жоқ, басқа себеп болуға мүмкін де емес», – дейді (Шонанұлы, 1926: 4). Бұдан әрі латын әліпбиіне көшудің себептері және оны жүзеге асыру принциптері туралы ұстанымдарын баяндайды. Мақалада ғалым латын әліпбиіне көшудің негізгі себебін, оның әлемде әлі көпке шейін көш бастайтынымен, Еуропа мәдениетінің әліппесі болуы және ел дамуына бұл әліпбидің тигізер ықпалы зор екендігімен түсіндіреді (Шонанұлы, 1926: 4). Сондай-ақ латын әліпбиіне көшуде төмендегідей бірнеше принципті мәселелерге назар аудару керектігін айтады:

- «1. Түрік дыбыстарын тегіс таңбалау үшін ғана бірер жаңа әріп қосу;
2. Латын әріптерінің кейбірін Еуропа жұрты да, түркі халықтары да әртүрлі дыбыстайтынына назар аударуды;
3. Түркі халықтары бірін-бірі еркін оқып, түсіне алуы үшін өзгерткен қаріптер аз және әліпбидің біреу болу;
4. Латын әліпбиінде қаріптер қандай дыбысты таңбаласа, түркі тілдерінде де сондай дыбысқа ие болу» (Шонанұлы, 1926: 4).

Ғалым ортақ түркі әліпбиін қолдайды. Біздің ойымызша қаріптер мен оның дыбыстық мәнін түпнұсқадан алыстатпау ұстанымы өте маңызды. Осымен байланысты біз қазіргі таңда латын әліпбиіне неліктен көшетінімізді жете түсініп, мұқият анықтап алып, содан кейін мақсатымызға сәйкес әліпби таңдауымыз қажет.

«Жаңа әліппе мен ескі әліппе жайында» (Шонанұлы, 1926: 4) мақаласы араб әліпбиінің кемшілігі мен латын әліпбиінің артықшылығын негіздеу арқылы, оның руханиятқа, тілге, тіршілікке (денсаулыққа) тигізер жағымды әсерін ұғындыруға арналған. Мақалада жаңа тұжырымдар, ескеруге тұратын ұсыныстар, иланымды дәйектер бар. Ғалым әліпби таңдаудың басты өлшемі туралы былай дейді: «Қазақша әліппе мен латын әліппесінің қайсысын қолдану үйлесімділігін сөз қылғанда, істі екі жағынан қарастыру керек: 1) бұл әліпбилердің қарпі ел тіліндегі дыбыстарын таңбалауға қандай жарамдылығы; 2) қайсысының басуға, жазуға артықшылығы». Бұл, бір қарағанда, белгілі, әркім-ақ әр жерде айтып жүрген тұжырым сияқты көрінгенімен, әрі қарай мәнін тарата келіп, жаңа, дәйекті тұжырымдар айтады: «Шығыс елдерінің, әсіресе, түрік халықтарының тілін зерттеген адам амалсыз бір зор кедергіге соғады. Ол кедергі – араб әрпімен жазылған сөздер айтылуының дұдамалдығы. Араб әліппесін қандай құбылтып, жаңартса та, жамаса да, өзгертсе де, сол дұдамалдық әлі жойылған жоқ» (Шонанұлы, 1926: 4). Ғалым мұнда текстологиялық қиындықты, оның салдарынан туындайтын ғылымдағы шатасу мен бұрмалау, ағаттықтар туралы айтып отыр. Арабграфикалы ескі қолжазба мәтіндерді түпнұсқадан оқып, зерттеп жүрген маман ретінде біз де бұған қосыламыз. Жазба мұраларды танудағы ағаттықтар, тарих жүзіндегі үлкен адасуға жол ашып, бітпес дау-дамайға мұрындық болады, бұл ғылым жолын ауырлатып, ақиқатты тұғырдан тайдырады. Әр дәуірдің жазу ережесі өзгергенде, араб сөздерін оқу қиындайтын араб әліпбиінің бұл – зор кемшілігі.

Ғалым ғылыми дәйектерін одан сайын кеңейтіп, әліпбидің тіл болмысы мен тағдырына және адам денсаулығына қатысын баяндайды: «Арабта дауыссыз дыбыс табанды, түркіде дауысты дыбыс табанды. «Үндестік заңының» шығатын жаны осыдан. Және араб тілі дауысты дыбысқа сорлы, түрік тілдері бай. Сондықтан түрік тілін дұрыс жазу үшін я араб әліппесін адам танығысыз қылып жаңадан жасау керек, не басқа бір әліппені алу керек» (Шонанұлы, 1926: 4). Байтұрсынұлы әліпбиіне дейінгі араб жазуының қазақ, түркі тілдерінің дамуына тигізген зардабы туралы терең зерттеу жоқ. Ал қазақ, қырғыз сияқты әдеби тілі ауызша дамыған тілдер, өзгелерге қарағанда, көбірек аман болуға тиіс деген жорамал ғана айтамыз. Әліпби әріптерінің үйренуге оңай, оқу-жазуға жеңіл, баспаға жылдам болуының денсаулыққа пайдалы екенін айтады. Мұны әліпбидің биологиялық тіршілікпен арақатынасы мәселесі деуге де болады.

«Қазақстанда латын әліпбиі жұмысының жүрісі» (Шонанұлы, 1927: 3) мақаласында латын әліпбиіне көшу үдерісінің жай-күйі және алдағы жоспарлар туралы баяндалып, «Қазақстан Орталық әліпби комитеті» мен «Қазақстан мемлекет баспасы» екеуара жасасқан келісімшарты туралы ақпараттар беріледі. Келісімшартта: бірінші, «1927 жылдың 1-қазанына дейін 30 орындық,

6 айлық жаңа әліпби бойынша әріп терушілер курсын ашып, мәтін терушілерді даярлау»; екінші, «әліпби айтысы бойынша «Орталық жаңа әліпби комитетінің» 2 маңызды кітабын басып шығару» (Шонанұлы, 1927: 3), – міндеттері көзделген. «Жаңа әліппе комитетінің жаңа шыққан кітаптары», (Шонанұлы, 1928: 2) мақаласында осы келісімшарт міндеті бойынша 1927 жылы Қызылордада шыққан «Әліппе айтысы» мен «Жаңа әліппе жолында» кітаптары таныстырылып, оған енген мақалалар мен авторлар туралы ақпарат беріледі. Бұл кітаптар сол кезеңде де әліпби айтысының дәйектері мен деректерін тану үшін аса қажет болған, қазір де сұранысқа ие.

Әліпби туралы мақалалардың бір бөлігінде латын әліпбиіне көшу тетіктері, ғылыми негіздері сөз болады, енді бір бөлігі «Төте жазудың» кемшіліктерін көрсету, қолдануға жарамсыздығын, латын әліпбиінен әлдеқайда тиімсіздігін көрсетуге арналған.

Айталық, «Бұл да әліпби жайында» мақаласында (Шонанұлы, 1927: 3) 1924-1925 жылдардағы кезекті рет толықтырылған Байтұрсынұлының «ұлттық кезең» әліпбиі мен 1926 жыл Татарстанның Қазан қаласында қабылдаған Алфаров, Бурнашовтардың жаңа әліпби жобасын (араб таңбаларының сөз шеніне қарай 4 тұрпатты өзгеруін жою мақсатында жасалған) салыстыра келіп, жалпы арабграфикалы әліпбидің тиімсіздігін дәлелдеуге тырысады. Ғалым бұл орайда «Байтұрсынұлы әліпбиін жақтап, мақтап келген қазақ зиялылары бұл күнде оны мақтауды қойды, енді Алфаровтардың жаңа жобасын мақтайды, Байтұрсынұлы әліпбиінен қашқандай, кезі келгенде, бұдан да қашады» деп кекете сынайды. Сондай-ақ мақалада ғалым Байтұрсынұлы әліпбиі, Бурнашов жобасы мен орыс әліпбилерінің баспа жұмысындағы жеңілдігін, тиімділігін түрлі сандармен салыстыра келіп, «араб әліпбидің қай жобасы болса да, баспа жұмысында латын әліпбиінен тиімді емес» деген қорытынды ұсынады.

«Латын әліппесін алуды неге тілейміз?» мақаласында әліпбидің ғылым мен мәдениеттің дамуына тигізер ықпалы сөз болады. Ғалым мақаласын: «Әліппе – мәдениеттің ең мықты құралдарының бірі. Әліппе мен тіл мәселесін шатастырмау керек... Әліппе мәселесі – әсіресе оқытушыларға керек мәселе» (Шонанұлы, 1926: 44), – деп бастайды. Мақалада ғалым тіл мен әліпби екеуін шатастырмау керек деп санайды. Яғни әліпбиді тұтас тілдің өзі емес, тіл дыбыстарының графикалық белгісі ретінде қарастырады, тілдер әртүрлі бола береді, бірақ оның таңбасы біреу-ақ. Шонанұлы әрі қарай араб әліпбиі мен латын әліпбиінің таңбалық артықшылықтарын, төл дыбыстарды толық, дәл таңбалауға сәйкестігін тексере келіп, латын әліпбиінің артықтығын айтады.

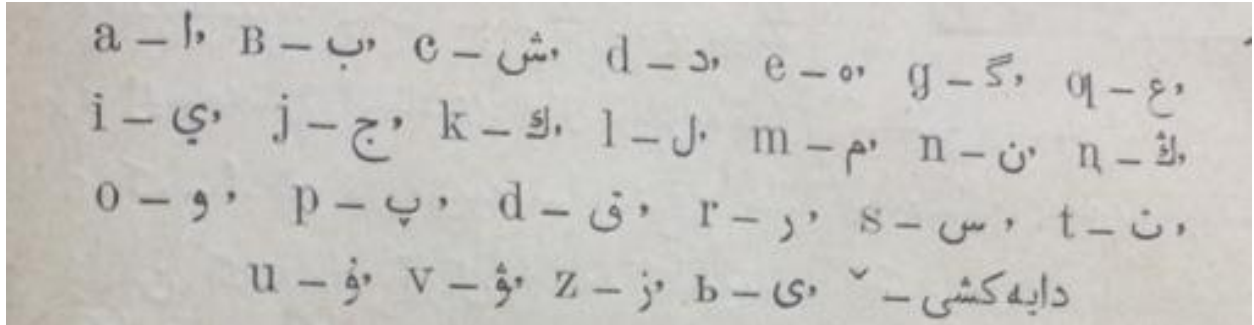
Әліпбилерді салыстыра келіп, өңделген араб әліпбиі қаріптерінің қазақ тілі дыбыстарын дәл таңбалауға әлеуетті екенін негіздеген Байтұрсынұлының да мақалалары бар. Біздің ойымызша араб әріптерінің де, латын әріптерінің де артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Бұларды қазақ тілі дыбыстарын таңбалауға жеткіліктілігі, дәлдігі жағынан салыстырып қажеті жоқ, бұл әдіспен екі әліпбидің бірінен бірінің артықтығын негіздеу тек жалған тұжырыммен аяқталады. Екі әліпбидің бірінен-бірінің артықтығын заман сұранысына қарай өзге параметрлер арқылы анықтау қажет.

Телжан Шонанұлы аталған мақалада әліпби мен емленің қатысы туралы: «Түрік елдерінің ішінде емле ең дұрыс жолға қойылғаны – қазақ. Емле мен әліппені шатастырмау керек» (Шонанұлы, 1926: 47), – дейді. Әрине, әліпби мен емле – тіл біліміндегі екі ұғым, екі басқа категория. Дегенмен, екеуі бірі-біріне дұрыс жолға түсе алмайды, тілдің функционалдылығына оң әсер ете алмайды. Сондықтан жақсы әліпби жақсы емле жасауға, жақсы емле әліпби таңбаларын жақсартуға негіз болады.

Телжан Шонанұлы латын әліпбиі туралы кейбір маңызды мақалаларды қазақ тіліне аударумен де айналысты. Солардың бірі – профессор Жузенің «Араб әліппесінің тарихы» (Жузе, 1926: 2) атты мақаласы. Мақала араб әліпбиінің жарамсыздығын, латын әліпбиінің артықтығын негіздеу мақсатында жазылған. Сондай-ақ түркі халықтарының араб әліпбиін тастамау себептерін өзіндік тұжырымдармен санамалайды. Одан әрі араб жазуының шығу тарихына ойысып, оның «Көпе жазуынан» емес, «Набатей жазуынан» (сына жазу) шыққанын және қаріптердің графикалық эволюциясы туралы баяндайды.

Қазақстан Жаңа әліпби кіндік комитетінің төрағасы О. Жандосұлы, хатшысы Телжан Шонанұлының атымен «Түпкілікті бекітілген қазақ жаңа әліпбиі» (Жандосұлы, Шонанұлы, 1928:

3) атты шағын аңдатпа мақала бірнеше басылымдарда қатар жарық көреді (Жандосұлы, Шонанұлы, 1928: 65-66). Мақалада Қазақстан Оқу комиссариаты мен Қазақстан Кіндік жаңа әліпби комитеті қазақ-латын әліпбиін түпкілікті бекіткені хабарланып, бас әрпі жоқ, дәйекші жүйелі Байтұрсынұлы емлесімен жазылатын жаңа әліпби таныстырылады (Сурет 1). Сондай-ақ бұл әліпби нұсқасының енді өзгермейтінін, басқа жобалар қабылданбайтынын ескертіп, осы нұсқамен түрлі кітаптар шығарылып, көпшілік тегіс қабылдауы керектігін міндеттейді.

Сурет 1 – 1928 жылы қабылданған латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі
Рисунок 1 – Новый казахский алфавит на латинице, принятый в 1928 году
Figure 1– The new Kazakh alphabet in Latin, adopted in 1928

Телжан Шонанұлының әліпби туралы мақалаларының бір бөлігінде Кеңестік түркі елдеріндегі латын әліпбиіне көшу жұмыстарының барысы баяндалып, қажетті ақпараттар беріледі.

«Мәскеудегі қазақ студенттері латын әліппесі жайында не дейді?» (Шонанұлы, 1926: 4) мақаласында Мәскеуде оқып жүрген қазақ балаларының «латын әліпбиін алу керек» деп жасаған ұйғарымы туралы айтылады. Сондай-ақ олардың латын әліпбиін енгізу тетіктерін көрсеткен өзіндік ойқорытулары туралы баяндайды.

«Түрікте латын әліппесі» (Шонанұлы, 1926: 4) мақаласында Францияның «Тан» (Le Temps) газетінде жарияланған, оны «Жаңа жол» газеті көшіріп басқан Түркияда тұратын тілші Дженсонның мақаласы мазмұндалады. Мақалада айтылған маңызды мәселелер мен ақпараттар төмендегідей:

1926 жылы Бакуде өткен Бүкілодақтың 1-түркологиялық құрылтайда латын әліпбиін алу туралы қаулы қабылдағаны, қазіргі таңда Түркияда латын әліпбиіне көшіру мәселесін қарастырып жатқан арнайы комиссия құрылғаны, оған парламент мүшелері де енгені айтады; соған қарамастан, әліпби ауыстыру мәселесінде түрік зиялыларының бірнеше ағымға бөлінгенін баяндайды. Бұл ағымдарға Шонанұлы «ескішілер», «жамаушылар», «жаңа әліппешілер» деп қазақша ат қойып, ұстанған бағыттары, көзқарастары туралы қысқаша баяндайды. Бұл көзқарастардың көпшілігі – әліпби айтысында да айтылған таныс мәселелер. Мақала соңында Түркия билігінің бұл қадамды қолдап отырғаны, жаратылыстану ғылымдары, медицина, банк, ақпараттық салада латын әліпбиін қолдануға пәрмен берілгені туралы айтылған.

Бұл мақаладан, шынында да, латын әліпбиіне көшуге араб әліпбиі мен оның ескіден келе жатқан жазу жүйесіндегі көптеген кемшіліктері де себеп болғанын көбірек аңғаруға болады. Қазақстаннан басқа түркі елдері латын әліпбиіне ауысқанға дейін қолданып келген «қадім жазуы», «Жәдит жазуында» көптеген кемшіліктер болғандықтан, А. Байтұрсынұлы 1911 жылдан бастап оны реформалауға кіріскен. Біз осы тұста латын әліпбиіне де ұрынбай, ескі араб жазуларына да байланып қалмай, түркі, мұсылман халықтары арасында тұңғыш рет ортадан шығар жол тапқан Байтұрсынұлының көрегендігіне тағы бір рет көз жеткіземіз.

«Ұлт республикасында: жаңа әліпби мәселесі» (Шонанұлы, 1927: 2) мақаласында Бакуде өткен Бүкілодақтың 1-түркологиялық құрылтайда, жалпы жаңа латын әліпбиін енгізу мәселесінде араб әліпбиін жақтаған екі республиканың бірі (екіншісі Қазақстан) Татарстан автономиясында латын әліпбиінің қолданысы күн санап кеңейіп, күшейіп келе жатқаны туралы деректер баяндалады. Бұл жолда Татарстан автономиясында «Жаңа әліп қоғамы» құрылып, оның латын

арқылы дайындық жұмыстары жасалып, Бакуде өтуі жоспарланған Бүкілресейлік Жаңа әліпбишілер кіндік комитетінің толық жиылысы 3-7 маусымда өткені, мәжілістің 11 адамнан тұратын президиумы, тексеру комиссиясының мүшелері туралы ақпараттар беріледі. Қазақстаннан мүше ретінде Н.Төреқұлов қатысқаны айтылады.

«Латыншылар білімін арттыратын курс ашылады» (Шонанұлы, 1927: 3) мақаласында Жаңа түрік әліпбиі кіндік комитетінің ұйымдастыруымен Мәскеуде ашылатын латыншылар білімін арттыру курсы туралы хабарлайды. Әрі қарай курстың мақсаты, курсанттарға қойылатын біліктілік талаптары, курстың қаржы көздері, қабылданатын жалпы адам саны (50 адам) туралы айтылады да, Қазақтарға 6 орын, Қаз АКСР құрамындағы қарақалпақтарға 2 орын берілгенін айтады. Бұл орындарға Қызылордадағы Қазақ жаңа әліпби кіндік комитетінен жіберілетін төрт адамның атын атайды. Олардың қатарында Қ.Жұбанұлы (Жұбанов) және Байымбетұлы, Шәкірұлы, Сарыбасұлы, Шораұлы Хамит бар. Ал тағы бір орынға Орал облысы бойынша Ғали Бегәліұлы мен Халел Есенбайұлының біреуін жіберген дұрыс немесе олардай білімі барлар жіберілгені дұрыс деп түйіндейді. Аталған курсқа қатысып келгендер облыстарда, орталықта ашылатын жаңа әліпби курстарына басшылық қылатынын айтады.

XX ғасыр басында латын әліпбиіне көшу қозғалысы Әзербайжанда басталғаны белгілі. Сондықтан Әзербайжандағы латын әліпбиі мәселесі, онда атқарылып жатқан жұмыстар Одақ құрамындағы автономиялы республикалар үшін өте маңызды болды. Тіпті Жаңа әліпби орталық комитеті Әзербайжанда құрылып, оның төрағасы Әзербайжан қайраткері Ағамалыұлы (Səməd Ağamalıoğlu Əliyev) болып сайланады. Телжан Шонанұлы латын әліпбиі мәселесі бойынша жетекші ғалым ретінде Әзербайжандағы латын әліпбиінің енгізілу барысын жіті бақылап отырды.

Ғалым «Әзербайжанда жаңа әліпби мәселесі» (Шонанұлы, 1927: 2) мақаласын: «Жаңа әліппе ұстап жатқан, я ұстағалы отырған түрік елдері Әзербайжан тәжірибесіне үңіліп, зерттеулері керек. Мұнан үш-төрт жыл бұрын біз жаңа әліппені неміс жолымен кіргіземіз деп ойлаушы едік. Тұрмыс бұл күнде екінші тәжірибе, екінші жол көрсетіп отыр. Онымыз – Әзербайжан тәжірибесі», – деп бастайды (Шонанұлы, 1927: 2). Одан әрі Әзербайжан тәжірибесін жан-жақты түсіндіруге басылым бетінде орын аздығы себепті, онымен толық танысу үшін қажет басты кітаптар мен баяндамалар тізімін ұсынады.

Ғалым Әзербайжанның латын әліпбиіне көшу тарихын төмендегідей 3 кезеңге бөледі: «1) Төңкерістен бұрын Паталы Ахундов көтеріп, әңгіме қозғаған заман; 2) 1922 жылы «Жаңа әліпби комитеті» құрылған заман; 3) «Жаңа әліппе мектепте ұсталсын» деп заң шығарылған заман (Шонанұлы, 1927: 2). Мұның ішінде «Жаңа әліпби комитеті» құрылған 2-кезеңнен бастап Әзербайжанда латын әліпбиіне көшу жұмыстарының жүрілген реті, басылған кітаптар мен газет-журналдар саны, таралымындағы динамикалық көрсеткіштер, жаңа әліпби бойынша ашылған сауатсыздар мектебінің саны, одан сауатын ашқандар саны, әр жылдардағы нақты статистика туралы ақпараттар берілген. Бұл арқылы Әзербайжандағы латын әліпбиінің таралу, ену жылдамдығын үлгі ретінде көрсетіп, тәжірибесін қолдануға шақырады.

«Жаңа әліппе қозғалысы» (Шонанұлы, 1928: 2) мақаласы Бүкілодақтық Түркі Жаңа әліпби кіндік комитетінің Ташкентте өткен II пленумы мәжілісінің шешімдерін хабарлауға арналған. Мәжілісте қаралған басты мәселе – Одақ құрамындағы түркі елдерінің жаңа латын әліпбиін біріктіру. Ғалым бұл конференцияның Ташкент қаласында өту себебін: «Өзбекстан Орта Азиядағы діннің тірегі, шадыраның жылы ұясы, қожа-молданың орны, ескі тұрмыс мұрасына дүре тимеген жер деп қараушылық бар», – дейді (Шонанұлы, 1928: 2). I пленум жасаған ортақ түркі әліпбиін Одақ құрамындағы өзге түркі елдері қабылдап, тек Қазақстан мен Әзербайжан қолданбауына байланысты, осы мәжіліс күн тәртібінде қаралып, бұл мәселе оң шешімін табады. Сондай-ақ мәжілісте жаңа латын әліпбиінің емле ережелері, терминдері де қаралып, емле, термин негіздері бір болуы керек деген шешім қабылданады. Ташкенттегі бұл мәжіліс жоғарыда аталған мәселелерді шешу мақсатын көздеумен қатар, жаңа латын әліпбиінің қолданысқа ену аяқ алысының жылдам жүріп жатқаны туралы түрлі деректер айту арқылы, араб әліпбиін жақтаушыларды тұқырту мақсатын көздей ұйымдастырылғаны айтылады.

«Түрікте жаңа әліпби қарқыны» (Шонанұлы, 1928: 2) мақаласында Түркияның Халық ағарту министрлігі барлық мемлекеттік органдар мен мекемелерде, барлық салада 1928 жылғы қазан

айының соңына дейін латын әліпбиімен оқу-жазу үйренуге міндеттеген бұйрығы туралы айтыла келіп, Түркиядағы латын әліпбиіне көшу жұмысының жүзеге асырылу барысы баяндалған. Сондай-ақ бұған Түркияның сол кездегі басшысы Мұстафа Кемалдың (Ататүрік) атсалысқаны, ел аралап, латын әліпбиі бойынша дәріс оқып, емтихан алғаны туралы айтылады.

«Көрші республикаларда жаңа әліпби жайы» (Шонанұлы, 1928: 2) мақаласында Тәжікстанның латын әліпбиіне көшу мәселесі айтылады. Ғалым дерегінше Тәжіктердің латын әліпбиін алу мәселесі 1928 жылы 17-18 қарашада Самарқан қаласында өткен кеңесте қаралған. Кеңеске 50 адам қатысып, бас баяндамашы Қашымұлы: «Бізде латын әліппесін тәжік тіліне қалай үйлестіру мәселесі ғана майданда тұр» (Шонанұлы, 1928: 2), – деп мәлімдейді. Тәжіктер латын әліпбиі жобасын таңдауда «1) Бір дыбысқа бір таңба; 2) Түркі тілдерінің жаңа әліпбиінен алыс кетпеу; 3) Әріптің үлкен түрін алмау; 4) Кірме дыбыстарға бөлек таңба алмау; 5) Латыннегізді әліппені алу» (Шонанұлы, 1928: 2) сияқты бұған дейін өзге түркі халықтарына да ортақ болып келген принциптерді басшылыққа ала отырып, Ортақ Бытырат жобасын мақұлдағаны айтылады және әліпби құрамы беріледі.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Телжан Шонанұлы – XX ғасыр басындағы қазақ лингвистикасының қалыптасу, даму кезеңінде күрделі, өзекті тақырыптармен айналысқан, қазақ ғылыми ойын дамытуға зор үлес қосқан лингвист ғалым. Ол қазақ-латын әліпбиінің ғылыми негізін, концепциясын дайындап, оны жүзеге асыруға айрықша еңбек етті және қазақтың латынграфикалы жазу мәдениетінің қалыптасуында ерекше рөл атқарды.

XX ғасыр басындағы «Байтұрсынұлы әліпбиі» мен «латын әліпбиінің» бәсекелестігі – қазақ лингвистикасының дамуы деңгейі тудырған түйткілдердің көрінісі, сондай-ақ озық ойлы қазақ интеллигенциясының ғылыми деңгейі мен олардың қазақ қоғамын одан сайын жылдам дамытуға деген жанкешті ниетінің тілдегі көрінісі. Телжан Шонанұлы латын әліпбиі кезеңіндегі күрделі лингвистикалық түйткілдерді шешуде Ахмет Байтұрсынұлының қазақ лингвистикасында ашқан ғылыми тұжырымдарына сүйенді және оны дамытты. Сондықтан ғалымның Байтұрсынұлы лингвистикалық мектебінің өкілі деп танылуы – негізді.

1928-1939 жылдар аралығында қазақ жазуының латын әліпбиіне көшірілуі тек саяси күштеу, алдап-арбау нәтижесі ғана емес, мұның ғылыми-лингвистикалық негіздемелері де бар. Яғни оның жүзеге асуына қазақ тілін, қазақ ғылымын дамытуға шын ниетті, прогрессившіл бір топ қазақ ғалымдары ерікті түрде бастамашы болды. XX ғасыр басында Ахмет Байтұрсынұлы ескі қазақ жазуын (қадімше, жәдитше) реформалап, ауызша дамыған қазақ тілінің табиғатына жазуды ыңғайлап үлгергенімен, өзге түркі халықтары ескіліктен шыға алмай, көне араб-парсы жазу жүйесінің қиындықтарына тап болды. Ауызша сөйлеуден жазбаша тілдесудің маңызы артқан, нақтылық пен дәлдікке аяқ басқан XX ғасыр басында қадім, жәдит жазу дәстүрі заман талабына ілесе алмады, тіл дамуы мен адамдар арасындағы коммуникация саласы болуына кедергі болды. Латын әліпбиіне көшу бастамасына жазудағы осындай түйткілдер себеп болды. Дегенмен, саяси жүйе мұны өз мүддесіне, түркі халықтарын тарихи негізінен, рухани тінінен ажырату үшін тиімді пайдаланып кетті. Осыған орай XX ғасыр басында латын әліпбиіне көшуді жақтаған және жүзеге асырған Телжан Шонанұлы, Нәзір Төрекүлұлы сияқты Алаштың шын зиялыларын ұлт мүддесі жолынан айныған тұлғалар ретінде бағалауға болмайды.

Біздің ойымызша, XX ғасыр басында қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуі нысана, мақсат, ниет тұрғысынан дұрыс болды, бірақ дәуір мен уақыт кеңістігінде, тілдік жағдаят пен саяси құрсау шеңберінде дұрыс болмады. Нақтырақ айтқанда, қазақ ғалымдарының қазақ тілі мен ғылымын дамыту жолындағы мақсаты, ниеті дұрыс. Бірақ бұл қадам Кеңес Одағының саяси құрсауында рухани негізден, діннен алыстауға себеп болды. Байтұрсынұлы әліпбиімен сауаты енді ғана ашылып келе жатқан қазақ халқында сауатсыздардың санын көбейтіп, қалыптаса бастаған қазақ ұлттық ғылымның дамуын тоқырауға ұшыратты, сол арқылы халықтың оянуын баяулатты, қазақтың ұлттық арқауын (иммунитет) босатты.

Әдебиеттер

Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері: оқу құралы / Ғылыми түсініктемесін жазып,

құрастырған Е.Маралбек. – Алматы: ЖК Асыл, 2023. – 584 б.

Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 300 б.

Елдес Омарұлы шығармалары. 1-2 т. / Түсініктемесін жазып құрастырушы – Е.Маралбек. – Алматы: – «Лұғат» қоғамдық қоры, 2018.

Жандосұлы О., Шонанұлы Т. «Түпкілікті бекітілген қазақ жаңа әліппесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928. – №86 (1113). – 3 б.

Жандосұлы О., Шонанұлы Т. «Түпкілікті бекітілген қазақ жаңа әліппесі» // «Жаңа мектеп» журналы, 1928. – №9-10. – Б. 65-66.

Жузе П.К. «Араб әліппесінің тарихы» / қазақшаға аударған – Телжан // «Еңбекші қазақ» газеті, 1926. – №572. – 2 б.

Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. – 242 б.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі (ҚБТС). – Орынбор: Қазмембас, 1924. – 121 б.

Мектеп-тегі А. Телжан Шонанұлы – әмбебап ғалым // «Ана тілі» газеті, 2017, 23 ақпан. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/41299>

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 527 б.

Шонанұлы Т. «Латын әліппесін алуды неге тілейміз?» // «Жаңа мектеп» журналы, 1926. – №9-10. – Б. 44-48.

Шонанұлы Т. «Латын әліппесі туралы» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1926. – №84(521). – 4 б.

Шонанұлы Т. «Ескі әліппе, жаңа әліппе мәселесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1926. – №87(524). – 4 б.

Шонанұлы Т. «Түрікте латын әліппесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1926. – №97(534). – 4 б.

Шонанұлы Т. «Жаңа әліппе мен ескі әліппе жайында» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1926. – №155(602). – 4 б.

Шонанұлы Т. «Мәскеудегі қазақ студенттері латын әліппесі жайында не деген?» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1926. – №532. – 4 б.

Шонанұлы Т. «Әзербайжанда жаңа әліппе мәселесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – № 169(897). – 2 б.

Шонанұлы Т. «Бұл да әліппе жайында» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – №9 (737). – 3 б.

Шонанұлы Т. «Қазақстанда латын әліпбиі жұмысының жүрісі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – №182(910). – 3 б.

Шонанұлы Т. «Латыншылар білімін арттыратын курс ашылады» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – №152(880). – 4 б.

Шонанұлы Т. «Латыншылардың толық жиылысы» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – № 226. – 3 б.

Шонанұлы Т. «Орта Азияда латын әліпбиі» (Самарқан кеңесі) // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – №134(862). – 3 б.

Шонанұлы Т. «Ұлт республикасында: жаңа әліппе мәселесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1927. – № 166(894). – 2 б.

Шонанұлы Т. «Жаңа әліппе қозғалысы» (II Пленум нәтижесі) // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928. – №32(1059). – 2 б.

Шонанұлы Т. «Жаңа әліппе комитетінің жаңа шыққан кітаптары» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928 ж. № 136. – 2 б.

Шонанұлы Т. «Көрші республикаларда жаңа әліппе жайы» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928. – № 150. – 4 б.

Шонанұлы Т. «Түрікте жаңа әліпби қарқыны» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928. – №268(1295). – 3 б.

Шонанұлы Т. «Орыс емлесі мен әліпбиін өзгерту мәселесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1929. – №265(1594). – 2 б.

Шонанұлы Т. «Көрші республикаларда жаңа әліппе жайы» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928. – № 150. – 4 б.

Шонанұлы Т. «Түрікте жаңа әліпби қарқыны» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928. – №268(1295). – 3 б.

Шонанұлы Т. «Орыс емлесі мен әліпбиін өзгерту мәселесі» // «Еңбекші қазақ» газеті, 1929. – №265(1594). – 2 б.

Шонанұлы Т. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2015.

Maralbek Ye. Telzhan Shonanuly's scientific approach to the kazakh writing // Tiltany. 2024, №3(95): 96-107. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-96-107>

References

Ahmet Baitursynuly's alipbi, zhazy, emle turaly engbekteri (2023). Qurast.: E. Maralbek. Almaty: JK Asyl, 584 b. [Ahmet Baitursynuly's works on the alphabet, writing, spelling: textbook (2023). Scientific commentary written and compiled by Ye. Maralbek. Almaty: JK Asyl, 584 p.] (in Kazakh)

Amirzhanova, N. (2012) Qazaqstandagy latyn zhazuynyng tarihi tagylymy. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 300 b. [Amirzhanova, N. (2012) Historical study of Latin script in Kazakhstan. Almaty: State Language Development Institute, 300 p.] (in Kazakh)

Kuderinova, Q.B. (2013) Qazaq zhazuynyng tarihy men teorijasy. Oqu quraly. Almaty: Eltanym baspasy, 242 b. [Kuderinova, Q.B. (2013) History and theory of Kazakh writing. Educational tool. Almaty: Eltanym Publishing House, 242 p.] (in Kazakh)

Maralbek Ye. (2024) Telzhan Shonanuly's scientific approach to the kazakh writing. Tiltany. №3 (95): 96-107. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-96-107> (in English)

Mektep-tegi A. (2017) Telzhan Shonanuly – ambebaп galym. Ana tili. [Telzhan Shonanuly – a universal scientist. Ana tili.] <https://anatili.kazgazeta.kz/news/41299> (in Kazakh)

Omaruly, E. (2018) Shygarmalary. 1-2 t. Tusiniktemesin zhazyp qurastyrushy – E. Maralbek. Almaty: Lugat baspasy.

- [Omaruly, Ye. (2018) Works of Yeldes Omaruly. 1-2 t. / Compiler of the commentary - Ye. Maralbek. Almaty: Lugat public fund] (in Kazakh)
- Qazaq bilimpazdarynyng tungysh s`ezi (QBTS). (1925) Orynbor: Kazmembas. 121 b. [First Congress of Kazakh Educationists (KBTS). Orynbor: Kazmembas. 121 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1926) Latyn alippesin aludy nege tileimiz? Engbekshi qazaq gazet, No9-10. B. 44-48. [Shonanuly, T. (1926) Why do we want to learn the Latin alphabet? Enbekshi qazaq newspaper, No. 9-10. P. 44-48] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1926). Latyn alippesi turaly. Engbekshi qazaq gazet, No84 (521). 4 b. [Shonanuly, T. (1926) About the Latin alphabet. Enbekshi Kazakh newspaper, No84 (521). 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1926) Eski alippe, zhanga alippe maselesi. Engbekshi qazaq gazet, No87 (524). 4 b. [Shonanuly, T. (1926) Old Alphabet, New Alphabet Problem. Enbekshi Kazakh newspaper, No87 (524). 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1926) Turikte latyn alippesi. Engbekshi qazaq gazet, No 97(534). 4 b. [Shonanuly, T. (1926) Latin alphabet in Turkey. Enbekshi Kazakh newspaper, No97(534). 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1926) Zhanga alippe men eski alippe zhajynda. Engbekshi qazaq gazet, No155(602). 4 b. [Shonanuly, T. (1926) About the new alphabet and the old alphabet. Enbekshi Kazakh newspaper, 1926. No155(602). 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1926) Maskeudegi qazaq studentteri latyn alippesi zhajynda ne degen? Engbekshi qazaq gazet, No532. 4 b. [Shonanuly, T. (1926) What do Kazakh students in Moscow say about the Latin alphabet? Enbekshi Kazakh newspaper, No.532. 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Azirbaizhanda zhanga alippe maselesi. Engbekshi qazaq gazet, No.169(897). 2 b. [Shonanuly, T. (1927) New alphabet problem in Azerbaijan. Enbekshi Kazakh newspaper, No169(897). 2 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Bul da alippe zhajynda. Engbekshi qazaq gazet, No9(737). 3 b. [Shonanuly, T. (1927) It's also about the alphabet. Enbekshi Kazakh newspaper, 1927. No9(737). 3 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Qazaqstanda latyn alipbii zhumysynyng zhurisi. Engbekshi qazaq gazet, No182(910). 3 b. [Shonanuly, T. (1927) Progress of Latin alphabet work in Kazakhstan. Enbekshi Kazakh newspaper, No182(910). 3 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Latynshylar bilimin arttyratyn kurs ashylady. Engbekshi qazaq gazet, No152(880). 4 b. [Shonanuly, T. (1927) A course to increase the education of Latins will be opened. Enbekshi Kazakh newspaper, No152(880). 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Latynshylardyng tolyq zhiylysy. Engbekshi qazaq gazet, No226. 3 b. [Shonanuly, T. (1927) Complete gathering of Latins. Enbekshi Kazakh newspaper, No.226. 3 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Orta Azijada latyn alipbii (Samarqan kengesi). Engbekshi qazaq gazet, No134(862). 3 b. [Shonanuly, T. (1927) Latin alphabet in Central Asia (Samarkand Council). Enbekshi Kazakh newspaper, No134(862). 3 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1927) Ult respublikasynda: zhanga alippe maselesi. Engbekshi qazaq gazet, No166(894). 2 b. [Shonanuly, T. (1927) In the republic of the nation: the problem of the new alphabet. Enbekshi Kazakh newspaper, No.166(894). 2 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1928) Zhanga alippe qozgalysy (II Plenum natizhesi). Engbekshi qazaq gazet, No32(1059). 2 b. [Shonanuly, T. (1928) New alphabet movement (result of II Plenum). Enbekshi Kazakh newspaper, No32(1059). 2 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1928) Zhanga alippe komitetining zhanga shyqqan kitaptary. Engbekshi qazaq gazet, No136. 2 b. [Shonanuly, T. (1928) Newly published books of the New Alphabet Committee. Enbekshi Kazakh newspaper, No136. 2 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1928) Korshi respublikalarda zhanga alippe zhajy. Engbekshi qazaq gazet, No150. 4 b. [Shonanuly, T. (1928) A place for a new alphabet in the neighboring republics. Enbekshi Kazakh newspaper, No.150. 4 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1928) Turikte zhanga alipbi qarqyny. Engbekshi qazaq gazet, No268(1295). 3 b. [Shonanuly, T. (1928) New alphabet pace in Turkey. Enbekshi Kazakh newspaper, No268(1295). 3 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (1929) Orys emlesi men alipbiin ozgertu maselesi. Engbekshi qazaq gazet, No265(1594). 2 b. [Shonanuly, T. (1929) The problem of changing the Russian spelling and alphabet. Enbekshi Kazakh newspaper, No265(1594). 2 p.] (in Kazakh)
- Shonanuly, T. (2015) Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. Almaty. Memlekettik tildi damytu instituty. [Shonanuly, T. (2015) Five-volume collection of works. Almaty: Institute for the Development of the State Language] (in Kazakh)
- Syzdyq, R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy). Engbekshi qazaq gazet, Astana: Elorda. 527 b. [Syzdyq, R. (2000) Kazakh language guide (spelling, punctuation marks, vocabulary). Astana: Elorda. 527 p.] (in Kazakh)
- Zhandosuly, O., Shonanuly, T. (1928) Tupkilikti bekitilgen qazaq zhanga alippesi. Engbekshi qazaq gazet, No86(1113). 3 p. [Zhandosuly, O., Shonanuly, T. (1928) The new Kazakh alphabet that has been finally approved. Enbekshi Kazakh newspaper, No86(1113). 3 p.] (in Kazakh)
- Zhandosuly, O., Shonanuly, T. (1928). Tupkilikti bekitilgen qazaq zhanga alippesi. Engbekshi qazaq gazet, No9-10. B. 65-66 [Zhandosuly, O., Shonanuly, T. (1928) The new Kazakh alphabet that has been finally approved. Enbekshi Kazakh newspaper, No9-10. P. 65-66] (in Kazakh)
- Zhuze, P.K. (1926) Arab alippesining tarihy. Qazaqshaga audargan – Telzhan. Engbekshi qazaq gazet, No572. 2 b. [Zhuze, P.K. (1926) History of the Arabic alphabet. Translated into Kazakh by Telzhan. Enbekshi Kazakh newspaper, No572. 2 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Маралбек Е., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS**

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.21.29

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-92-105>

Хусейн Кючук

доктор педагогических наук, профессор, академик МАНПО,
Силезский университет, Польша, г. Катовице,
ORCID: 0000-0002-1965-8908 E-mail: hkyuchukov@gmail.com

**ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ УСВОЕНИЯ СЛОЖНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ
(на материале цыганского языка)**

Аннотация. Ромские дети в Европе сталкиваются с дискриминацией из-за ограниченного знания официального языка страны, в которой они живут. Однако количество исследований, посвященных знанию их родного языка, очень ограничено. Не существует стандартизированных тестов по цыганскому языку. Настоящее исследование представляет собой попытку разработать тест на цыганском языке - родном языке цыганских детей - с целью проверки их знаний на родном языке. В статье представлены результаты исследования, проведенного среди дошкольников-цыган из Загреба (Хорватия). Дети посещают общественный дошкольный центр, где изучают хорватский язык и готовятся к обучению в начальной школе. В исследовании приняли участие 30 цыганских детей (18 девочек и 12 мальчиков) в возрасте от 3 до 6 лет. Их знания цыганского языка тестировались с помощью методики, разработанной Кучуковым и де Вильерс. Тест измеряет знания детей по различным грамматическим категориям цыганского языка. Цель исследования – показать, насколько дети цыган знают грамматику родного языка. Для этого детей тестируют с помощью специально разработанных тестов. Дети, участвующие в исследовании, проходят тестирование индивидуально в комнатах общинного центра. Результаты сравниваются по возрасту и полу. Тест измерял уровень владения различными грамматическими категориями цыганского языка. Результаты исследования показали, что уровень знаний грамматических категорий различается в зависимости от пола. Мальчики демонстрируют значительно более высокий уровень знаний, что подтверждается статистически значимыми данными (ANOVA). Уровень знаний грамматических категорий также связан с результатами выполнения тестов по теории сознания на цыганском языке. Старшие дети лучше справляются с этими заданиями, а мальчики показывают более высокие результаты в задаче на ложное убеждение типа “перемещение объекта”. В статье рассматривается вопрос: “Почему мальчики лучше владеют цыганским языком, чем девочки?” Статья содержит новые знания для педагогов дошкольного образования. Двуязычные дети в некоторых культурах по-разному знают свой родной язык и по-разному выполняют задания по теории сознания в зависимости от пола. Подобные исследования важны для практики, так как предполагают разные подходы к языковому образованию мальчиков и девочек.

Ключевые слова: цыганский язык; цыганские дети; процесс социализации; языковые навыки; этнолект хорватского

Для цитирования: Кючук Х. Гендерный аспект усвоения сложных грамматических категорий (на материале цыганского языка). *Tiltanyam*, 2025. №1 (97). С. 92-105.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-92-105>

Хусейн Кючук

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, МАНПО академигі,
Силезия университеті, Польша, Катовице қ.,
ORCID: 0000-0002-1965-8908 E-mail: hkyuchukov@gmail.com

**КҮРДЕЛІ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДЫ МЕНГЕРУДІҢ
ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІСІ (сыған тілі негізінде)**

Аңдатпа. Еуропадағы сыған балалары өздері тұратын елдің мемлекеттік тілін шамалы білуіне байланысты кемсітушілікке ұшырауда. Алайда олардың ана тілін білуге бағытталған зерттеулер саны шектеулі. Сыған тілінде стандартталған сынақтар жоқ. Бұл зерттеу олардың ана тіліндегі білімдерін тексеру мақсатында сыған тілінде – сыған балаларының ана тілінде тест әзірлеу әрекеті болып табылады. Мақалада Загреб (Хорватия) сығандарының мектепке дейінгі балалары арасында жүргізілген зерттеу нәтижелері келтірілген. Балалар Хорват тілін үйрететін және бастауыш мектепте оқуға дайындайтын мектепке дейінгі қоғамдық орталыққа барады. Зерттеуге 3-6 жас аралығындағы 30 сыған

баласы (18 қыз және 12 ұл) қатысты. Олардың сыған тілі туралы білімдері Кучюков пен де Вильерс жасаған әдістеме арқылы тексерілді. Тест балалардың білімін сыған тілінің әртүрлі грамматикалық категориялары бойынша өлшейді. Зерттеудің мақсаты – сыған балаларының ана тілі грамматикасын қаншалықты білетінін көрсету. Ол үшін балаларды арнайы әзірленген тесттер арқылы тексереді. Зерттеуге қатысатын балалар қоғамдық орталық бөлмелерінде жеке тексеріледі. Нәтижелер жасы мен жынысы бойынша салыстырылады. Тест сыған тілінің әртүрлі грамматикалық категорияларын меңгеру деңгейін өлшеді. Зерттеу нәтижелері грамматикалық категориялардың білім деңгейі жынысына байланысты әртүрлі болатынын көрсетті. Ұлдар айтарлықтай жоғары білім деңгейін көрсетеді, бұл статистикалық маңызды деректермен (ANOVA) расталады. Грамматикалық категорияларды білу деңгейі сыған тіліндегі сана теориясы бойынша тестілеу нәтижелерімен де байланысты. Ересек жастағы балалар бұл тапсырмаларды жақсы орындайды, ал ұлдар “объектінің орнын ауыстыру” сияқты жалған сендіру тапсырмасында жоғары нәтиже көрсетеді. Мақалада “неліктен ұлдар қыздарға қарағанда сыған тілін жақсы біледі?” деген сұрақ қарастырылады. Мақалада мектепке дейінгі мұғалімдер үшін қызықты жаңа мағлұматтар бар. Қостілді балалар кейбір мәдениеттерде ана тілін әртүрлі деңгейде біледі және жынысына байланысты сана теориясы бойынша тапсырмаларды әртүрлі орындайды. Мұндай зерттеулер тәжірибе үшін маңызды, өйткені ұлдар мен қыздарға тілдік білім берудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады.

Тірек сөздер: сыған тілі; сыған балалары; әлеуметтену процесі; тілдік дағдылар; хорват тілінің этнолектісі

Сілтеме жасау үшін: Хусейн К. Күрделі грамматикалық категорияларды меңгерудің гендерлік аспектісі (сыған тілі негізінде). *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). 92-105-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-92-105>

Huseyin Kyuchuk

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of MANPO,

Silesian University, Poland, Katowice,

ORCHID: 0000-0002-1965-8908 E-mail: hkyuchukov@gmail.com

THE GENDER ASPECT OF LEARNING COMPLEX GRAMMATICAL CATEGORIES (based on the Romani language)

Abstract. The Roma children in Europe face discrimination because of their limited knowledge of the official language of the country where they live. However, the amount of research on their mother tongue knowledge is very limited. There are no standardized tests on Romani. The present study here is an attempt to develop a test in Romani language - the mother tongue of Roma children in order to test their knowledge in their mother tongue. The paper presents results from research conducted among preschool Roma children from Zagreb, Croatia. The children are involved in a community preschool center where they learn Croatian and get prepared for primary school education. 30 Roma children (n=18 girls and n=12 boys) between 3-6 years old are tested with a test in Romani language (Kyuchukov and de Villiers, 2014). The test measures the knowledge of the children on different grammatical categories from Romani. The goal of the study is to show how much Roma children know from the grammar of their mother tongue. For this purpose the children are tested with specially designed tests. The children involved in the study are tested individually in the rooms of the community center. The results are compared by age and gender. The children show different levels of knowledge of Romani grammatical categories based on their gender. The boys have higher knowledge which is statistically significant (ANOVA) than the knowledge of the girls. The knowledge on the grammatical categories relates to the performance of the Theory of Mind test in Romani. The older children are better performing the Theory of Mind tests and the boys show better performance of the “mis displacement” False belief task. The article answers the question: “Why are boys better in Romani than the girls?” The paper brings new knowledge for preschool educators. Bilingual children in some cultures have different knowledge of their mother tongue and they perform the Theory of Mind tasks differently, based on their gender. These kinds of studies are important for the practice, because they suggest different approaches to language education between boys and girls.

Keywords: Gypsy language; gypsy children; the process of socialization; language skills; ethnolect of Croatian

For citation: Kyuchuk H. The Gender Aspect of Learning Complex Grammatical Categories (Based on the Romani Language). *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 92-105. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-92-105>

Введение

Цыганские дети изучают цыганский язык в процессе общения с членами расширенной семьи и представителями цыганской общины. В разных странах Европы цыгане говорят на различных диалектах цыганского языка. Цыганский относится к новоиндийским языкам и связан с хинди, панджаби, гуджарати, а его усвоение происходит по схожему принципу с освоением других индийских языков.

Г.Санкаранараянан (Sankaranarayanan, 2002: 3) обращает внимание на методы родительского общения с детьми. Автор отмечает, что во взаимодействии с ребенком родители могут

использовать особую лексику, которая либо является модификацией взрослого словаря, либо полностью отличается от лексики, применяемой взрослыми в их повседневном общении. Взаимодействуя с ребенком, родители могут использовать полные предложения, если ребенок уже обладает определенным уровнем языковой компетенции. Исследуя брахманский диалект тамильского языка, автор заметил, что родители часто повторяют или редулицируют определенные слова со специальной интонацией, а также используют звукоподражательные слова в общении с ребенком.

Кроме повторения и редуликации, взрослые также подражают или имитируют высказывания ребенка – это еще одна стратегия, применяемая родителями. Взрослые используют особую лексику для обозначения богов, еды, животных, частей тела, игрушек и действий, связанных с ранним детством. Помимо таких слов-заменителей, в речи родителей встречается множество упрощенных форм, используемых во взаимодействии с младенцем. Например, слова, часто встречающиеся во взрослой речи, значительно упрощаются при общении взрослых с ребенком.

Согласно Б. Шямалакумари (Syamalakumari, 2003), ребенок, который уже является членом семьи, становится членом общества через процесс социализации, в котором язык играет важную роль. Автор отмечает: “Хотя часто говорят, что для дошкольного возраста “любовь – это язык, а игра – метод”, любовь должна также выражаться в человеческом языке, наряду с другими проявлениями заботы родителей или опекунов, включая невербальное поведение”. В дошкольной среде родительская забота отходит на второй план, заменяясь институциональной системой обучения, где важную роль начинают играть учителя и другие дети. Таким образом, ребенок постепенно выходит за пределы семейной среды и сталкивается с окружающим его социумом.

Процесс социализации проходит более естественно, если он осуществляется на родном языке ребенка. Существует общее мнение, что родной язык формирует процесс социализации, а также помогает детям легче усваивать идеи и глубже их осмысливать.

Большинство стратегий и методик, используемых индийскими матерями, наблюдаются и в цыганских общинах Европы. Среди цыган также распространены устные традиции, такие как исполнение песен и рассказывание сказок, что характерно и для некоторых племен в Индии (Kyuchukov, 2020, 2021).

К. Шебеста (Šebesta, 1999) сравнивает различные теории развития детей и отмечает, что Ж.Пиаже утверждал, что развитие языка связано с когнитивным развитием ребенка. М.А.К. Холлидей рассматривал языковое развитие детей в связи с их социальными контактами с окружающей средой. Согласно У. Лабову, дети в возрасте от 5 до 12 лет усваивают разговорный вариант языка, а семья играет важную роль в этом процессе социализации и языкового развития.

Цыганские дети осваивают язык через социальные контакты с окружающей средой, изучая разговорный вариант цыганского языка, поскольку его стандартизированная форма до сих пор не существует. Н. ван Оуденховен и Р. Й. ван Оуденховен отмечают, что из-за этого цыганские дети в Европе подвергаются исключению из общества и обучаются в школах с крайне низким уровнем образования. В этом отношении цыганские дети в Хорватии не являются исключением – они сталкиваются с такими же формами дискриминации и социальной изоляции в образовательной системе, как и цыганские дети в других странах.

Статья посвящена процессу языкового развития среди дошкольников-цыган в Хорватии и тому, как в многоязычной среде они осваивают один из вариантов цыганского языка, который является их родным. Кроме того, проводится наблюдение за развитием теории сознания, а также изучается связь между формированием грамматических знаний и развитием теории сознания.

Родители и члены общины общаются с детьми по-разному в зависимости от их пола. Девочек чаще называют ласковыми именами, а с мальчиками говорят более прямо. Е.Протассова и М.Воейкова (Protassova, Voeikova, 2007) отмечают, что в речи, адресованной девочкам, используется больше уменьшительно-ласкательных форм. Берко Глисон и Грайф указывают, что матери и отцы предоставляют детям разные когнитивные и языковые стимулы. “Хотя отцы менее вежливы и более резки, чем матери, их стиль общения также может оказывать положительное влияние на детей” (Berko-Gleason, Greif, 1983: 149). Отцов можно рассматривать как мост к

внешнему миру, побуждающий детей адаптировать свою речь к различным ситуациям. Их манера общения, которая иногда бывает непринужденной и авторитарной, может играть особую роль в когнитивном и языковом развитии ребенка.

Р.Д. Варастути (Warastuti, 2011) утверждает, что существует достаточно доказательств того, что девочки, как правило, опережают мальчиков в языковом развитии. Девочки начинают говорить раньше, они лучше артикулируют звуки и усваивают более обширный словарный запас, чем мальчики того же возраста. Исследования вербальных способностей показывают, что девочки и женщины превосходят мальчиков и мужчин в беглости речи, правильности употребления языка, сложности предложений, грамматической структуре, правописании и артикуляции. Этот вывод указывает на особенности развития языка на ранних этапах и означает, что мальчикам может быть сложнее усваивать структуру родного языка. Однако многочисленные исследования показывают, что, несмотря на некоторые отставания или трудности в усвоении языка, мальчики к дошкольному возрасту достигают того же уровня языковой компетенции, что и девочки.

С другой стороны, Д. Атанасов, В. Славова и Ф. Андонов (Atanasov, Slavova, Andonov, 2016) не обнаружили статистически значимых доказательств влияния пола на использование различных частей речи при усвоении болгарского языка. После многомерного шкалирования полученное пространство показало специфическую роль существительных, глаголов действия и коммуникативных элементов в процессе языкового усвоения.

Различные исследования демонстрируют, что стиль общения с детьми варьируется в зависимости от их пола. Знания детей в их родном языке также показывают разные результаты: в одних языках мальчики и девочки осваивают грамматику одинаково, а в других девочки оказываются более продвинутыми в освоении грамматических категорий родного языка.

Цель данного исследования – выяснить, существуют ли различия в знании грамматических категорий у цыганских мальчиков и девочек дошкольного возраста, каковы причины этих различий и каким образом это связано с освоением теории сознания.

Материалы и методы

В данной статье исследуется усвоение сложных грамматических категорий цыганского языка среди дошкольников-цыган из Загреба (Хорватия), с учетом гендерных различий. Исследование проводится на выборке детей, посещающих общественный дошкольный центр, где они изучают хорватский язык и готовятся к обучению в начальной школе.

Выборка и испытуемые

В исследовании приняли участие 30 цыганских детей в возрасте от 3 до 6 лет: 18 девочек и 12 мальчиков. Дети принадлежат к группе Šergari, проживающей в поселении Козари-Пут в Загребе (Хорватия). Среди них преобладают боснийские и косовские цыгане. Дети распределены по возрастным группам:

3-4 года – 10 детей;

4-5 лет – 10 детей;

5-6 лет – 10 детей.

Языковая среда испытуемых

Дети владеют цыганским языком, но его использование в семье ограничено – родители применяют его как “секретный язык”. В быту дети преимущественно используют этнолект хорватского языка. В детском саду работают носитель хорватского языка и цыганский медиатор, однако обучение на цыганском не проводится.

Методика исследования

Исследование направлено на изучение связи между знанием грамматических категорий цыганского языка и развитием теории сознания. Основные вопросы исследования:

1. Какие грамматические категории цыганского языка знают цыганские дети?
2. Как связаны знания грамматических категорий и развитие теории сознания?
3. Чьи знания лучше – у мальчиков или у девочек?

Для исследования использовались следующие инструменты: 1. Языковой тест ROMLAT (Kyuchukov, de Villiers, 2014).

Тест включал семь субтестов, направленных на проверку владения различными грамматическими категориями:

- Тест 1 – Вопросы с Wh-словами (навыки построения сложных вопросов);
- Тест 2 – Дополнения с Wh-словами (понимание сложных синтаксических конструкций);
- Тест 3 – Пассивные конструкции (понимание глаголов в пассивном залоге);
- Тест 4 – Повторение предложений (способность к воспроизведению сложных грамматических структур);
- Тест 5 – Притяжательные конструкции (умение применять морфологию притяжательных форм);
- Тест 6 – Времена глагола (образование временных форм с новыми глаголами);
- Тест 7 – Аспект глагола (различие между завершенным и незавершенным действием).

2. Тест на теорию сознания

Этот тест включал две задачи на ложные убеждения (False-Belief Tasks):

1. “Неожиданное содержимое” – проверка способности ребенка предсказывать чужие убеждения;

2. “Перемещение предмета” – оценка понимания ментальных состояний других людей.

3. Опрос родителей

Родители детей заполняли анкету из 15 вопросов, направленную на изучение:

- домашней языковой среды;
- используемого языка в семье;
- уровня образования родителей;
- доступа детей к книгам и цифровым технологиям.

Процедура проведения исследования

1. Языковые тесты и тест на теорию сознания проводились на цыганском языке.

2. Все вопросы формулировались на том диалекте цыганского языка, который дети используют дома.

3. Данные тестирования анализировались с использованием статистического метода ANOVA, что позволило выявить статистически значимые различия по полу и возрасту.

Статистический анализ

Для обработки данных использовались методы:

Дисперсионный анализ (ANOVA) для выявления различий между возрастными группами и полами;

Оценка значимости различий по уровню *p-value*.

В данной статье рассматриваются следующие исследовательские вопросы:

1. Какие грамматические категории цыганского языка знают цыганские дети?
2. Как связаны знания грамматических категорий цыганского языка и теория сознания?
3. Чьи знания лучше – у мальчиков или у девочек?

Испытуемыми были дети из группы Čergari, проживающие в поселении Козари-Пут в Загребе (Хорватия). Дети принадлежат к группе боснийских и косовских цыган, причем преобладают боснийские цыгане. В цыганском поселении организован общественный детский сад, расположенный в частном доме. Дети доставляются туда на микроавтобусе из разных частей поселения. Некоторые дети приезжают из другого небольшого поселения – Савица, где условия жизни крайне тяжелые: отсутствуют электричество и водоснабжение, а дома построены из подручных материалов.

В детском саду работают носитель хорватского языка и цыганский медиатор. Однако условия в детском саду далеки от идеальных: нет компьютеров, ограниченный доступ к книгам, отсутствуют спортивные площадки. Дети плохо владеют хорватским языком. Они знают цыганский, но не используют его в повседневном общении, поскольку родители применяют его как «секретный язык». В большинстве случаев дети понимают и в определенной степени говорят на цыганском, но свободное владение языком формируется примерно к 4-5 годам. Усвоение языка происходит в рамках общины через общение с членами сообщества и другими детьми. Забота о детях в общине рассматривается как коллективная ответственность: взрослые ухаживают за всеми

детьми, независимо от того, кому они принадлежат.

Дети проходили тестирование по семи подтестам из теста ROMLAT. Вопросы теста были сформулированы на том диалекте цыганского языка, который дети используют дома.

Обзор литературы

Выводы данного исследования соотносятся с различными лингвистическими явлениями, уже описанными в научной литературе. Понятие “полуязычия”, введенное М. Мартин-Джонс и С. Ромейн (Martin-Jones, Romaine, 1986), наблюдается среди цыганских девочек из поселения Козари-Пут в Загребе, поскольку они используют этнолект хорватского языка, который существует только среди цыган. Авторы отмечают, что для преодоления полуязычия дети должны получать образование на родном языке как можно раньше – начиная с детского сада и продолжая обучение на родном языке как минимум до 10 лет.

Однако в детском саду, функционирующем в цыганском поселении, детям не предоставляется обучение или инструкции на цыганском языке, несмотря на присутствие цыганского медиатора. Причина этого заключается в том, что детей ориентируют на изучение хорватского языка, чтобы они могли подготовиться к грамотности на хорватском в начальной школе.

Кроме того, плохие условия в детском саду, отсутствие книг, игрушек, компьютеров, неблагоприятная обстановка в семьях и отсутствие поддержки со стороны родителей создают серьезные препятствия для развития цыганского языка как родного.

И. Стратаки и К. Петроджаннис (Strataki, Petrogiannis, 2021) обнаружили, что использование более культурно адаптированных подходов среди греческих цыган мотивирует детей посещать школу. Исследование Агилара и др. (Agular, et al., 2020), проведенное в восьми европейских странах, показало, что языковая поддержка цыганских и мигрантских детей, межкультурные стратегии с акцентом на поддержку культуры, позитивные коммуникации и контакты являются важными факторами для будущего развития.

Другие исследования (Khalfaoui, et al., 2020; Helakorpi, Lappalainen, Sahlström, 2019) подчеркивают значимость школьных медиаторов и вовлечения семей в школьную жизнь. Это способствует развитию у детей более высокой самооценки как представителей цыганской культуры, носителей цыганского языка и помогает им чувствовать себя уверенно в своем культурном наследии.

Дж. Кролл и др. (Kroll, et al., 2012) предлагают пересмотреть модели языковой обработки у билингвов, сравнивая их с процессами языковой обработки у монолингвов. Билингвизм не только представляет собой интересное лингвистическое явление, но и является важным инструментом для когнитивных и языковых исследований, и представленное здесь исследование подтверждает это.

Статья исследует взаимосвязь между процессом развития цыганского языка, гендерными различиями и пониманием теории сознания. Согласно Р. Варастути (Warastuti, 2011: 230-231), в языковом развитии детей наблюдаются следующие особенности:

- Девочки обладают более высокой вербальной способностью по сравнению с мальчиками.
- Девочки начинают осваивать языковые навыки раньше мальчиков: они переживают когнитивные изменения, влияющие на усвоение языка, в возрасте 14-20 месяцев, тогда как у мальчиков эти изменения происходят позже, между 20 и 24 месяцами.
- Отцы чаще взаимодействуют физически с сыновьями, но с дочерьми общаются вербально, что может объяснять возрастные различия в языковых навыках.
- Девочки используют разные участки мозга для обработки языка. Исследования с помощью МРТ показывают, что при обработке языка (как вербальной, так и визуальной) у девочек активно задействованы зоны, отвечающие за абстрактное мышление и языковые функции. У мальчиков, напротив, при восприятии слов наблюдается усиленная активность в зрительных областях мозга, а при прослушивании речи – в слуховых центрах.

Однако в некоторых традиционных сообществах, таких как цыганская община, наблюдаются факторы, способствующие тому, что именно мальчики развивают языковые навыки лучше, чем девочки.

В отличие от сельских сообществ, где отцы часто не имеют времени на общение с сыновьями из-за занятости в полевых работах (как, например, среди ливанских общин, описанных Абу-Хайдаром) (Abu-Haidar, 2013), в цыганских семьях дети активно вовлечены в повседневную трудовую деятельность.

Ливанские девочки остаются дома, где матери заботятся о них, или проводят время, играя со сверстниками, что ограничивает их контакт с мужской речью в течение дня. В противоположность этому, цыганские мальчики находятся в тесном взаимодействии с отцами, помогая им как по дому, так и за его пределами.

Общение между отцами и сыновьями преимущественно происходит на цыганском языке, что способствует активному усвоению грамматических категорий цыганского языка мальчиками.

Результаты и обсуждения

Остановимся на небольшом опросе, изучающем языковую ситуацию в цыганской общине. Для лучшего понимания и верификации языковой ситуации мы применили следующие языковые тесты:

Тест 1 – Вопросы с Wh- словами: проверяется, дают ли дети исчерпывающие ответы на вопросы типа “Кто где спал?” с двумя или тремя Wh- словами в начале предложения.

Тест 2 – Дополнения с Wh-словами: оценивается способность детей понимать сложные вопросы с отдаленной зависимостью, например: “Что сказала мать мальчику купить?”, где используются как инфинитивные, так и финитные дополнения.

Тест 3 – Пассивные конструкции: тест на понимание пассива с двумя типами глаголов – динамическими (ударить, пнуть) и статическими (испугать, любить).

Тест 4 – Повторение предложений: проверяется способность детей повторять предложения с относительными придаточными.

Тест 5 – Притяжательные конструкции: в цыганском языке притяжательная морфология зависит как от рода/числа обладателя, так и от рода/числа обладающего предмета. Для тестирования использовались как известные, так и новые существительные в формате теста типа “wug”

Тест 6 – Времена глагола: в тесте использовались новые глаголы для выявления способности детей образовывать временные формы (также в формате “wug”).

Тест 7 – Аспект: проверялось понимание детьми различий между незавершенным и завершенным аспектом глагола.

Дополнительно вместе с языковым тестом детям предлагался тест на теорию сознания. Он давал информацию о знаниях детей в сфере социальных отношений. Дети проходили две задачи на ложные убеждения. Цель тестирования заключалась в выявлении связи между уровнем понимания социальных отношений и языковым развитием. Все тесты проводились на цыганском языке.

Испытуемые

В исследовании приняли участие 30 детей, из них: 12 мальчиков и 18 девочек.

Возрастные группы:

1. 3-4 года – 10 детей
2. 4-5 лет – 10 детей
3. 5-6 лет – 10 детей

Кроме тестирования детей, было проведено исследование среди цыганских родителей по использованию языка в домашней среде. Родители заполнили анкету, а их ответы были подвергнуты анализу.

Результаты

Дети-цыгане

Языковой тест

В тесте 1 (вопросы с Wh- словами) детям показывали картинки и задавали вопросы о том, кто и где выполняет какое-либо действие. Например: “Кто где спит?” или “Кто куда едет?”.

Результаты первого подтеста показывают, что дети успешно справились с заданием. С возрастом их знания увеличиваются, а различия между возрастными группами становятся более

выраженными и статистически значимыми: $F(2,18) = 9,4637$; $p = 0,00155$.

Результаты исследования показывают, что с возрастом дети демонстрируют улучшение в выполнении теста на вопросы с Wh-словами. В младшей возрастной группе (3-4 года) показатели относительно низкие, однако уже к 4-6 годам наблюдается значительный прогресс. В возрасте 5-6 лет дети показывают наиболее высокие результаты, что свидетельствует о развитии их способности формировать исчерпывающие ответы на сложные вопросы.

Различия между мальчиками и девочками меняются в зависимости от возраста. В младшей группе различий практически нет, однако у мальчиков показатели несколько ниже. В среднем возрасте результаты становятся более сбалансированными между полами. В старшей возрастной группе мальчики демонстрируют более выраженный рост показателей, превосходя девочек по уровню выполнения заданий.

Статистический анализ подтверждает значимость различий в зависимости от возраста и пола, что указывает на влияние как возрастных факторов, так и специфики языкового развития мальчиков и девочек.

Различия между двумя гендерными группами детей являются статистически значимыми: $F(2,18) = 4,9382$; $p = 0,01951$. Мальчики дают более развернутые и точные ответы на вопросы, содержащие несколько Wh-слов в начале предложений.

Возраст также оказывает влияние на выполнение теста 2 – вопросов с Wh- дополнениями. В данном тесте содержатся вопросы, например: “Мать сказала/попросила сына принести ей большую кастрюлю, но он принес ей большой стакан. Что мать сказала/попросила принести?”. Данные показывают, что с возрастом дети прогрессируют в выполнении этого задания. Различия между возрастными группами являются статистически значимыми: $F(2,16) = 6,3801$; $p = 0,00918$. К 5-6 годам дети гораздо лучше справляются с этими вопросами по сравнению с 3-4-летними детьми.

Теперь рассмотрим, существуют ли различия в результатах этого подтеста между мальчиками и девочками.

Результаты теста на вопросы с Wh-дополнениями показывают статистически значимые различия между мальчиками и девочками: $F(1,16) = 13,635$; $p = 0,00197$. Мальчики демонстрируют значительно более высокие показатели по сравнению с девочками. Их ответы более точные и развернутые, что указывает на лучшее понимание сложных синтаксических конструкций.

Разброс данных показывает, что результаты мальчиков стабильнее, тогда как у девочек наблюдается большая вариативность. Эти различия подтверждают, что пол оказывает влияние на освоение сложных грамматических структур в дошкольном возрасте.

Следующий подтест (тест 3) направлен на оценку знаний детей о пассивных глаголах. Детям показывали картинки с несколькими вариантами ответов и предлагали предложения, например: “Лошадь была пнута собакой”. Ребенок должен был выбрать изображение, соответствующее предложению, чтобы продемонстрировать понимание пассивных конструкций.

Результаты подтверждают, что с возрастом знания детей в этой грамматической категории улучшаются. Старшие дети показывают значительно лучшие результаты по сравнению с младшими. Различия между возрастными группами являются статистически значимыми: $F(2,16) = 12,996$; $p = 0,00044$.

Результаты теста на понимание пассивных конструкций показывают, что знания детей в этой грамматической категории улучшаются с возрастом. В группе 3-4 лет показатели довольно низкие, но затем наблюдается значительный прогресс. Дети в возрасте 5-6 лет демонстрируют наиболее высокие результаты, что подтверждает возрастное развитие их способности понимать пассивные глагольные конструкции.

Различия между мальчиками и девочками варьируются в зависимости от возраста. В младшей возрастной группе различия незначительны, но в среднем возрасте девочки показывают более стабильные результаты. В старшей возрастной группе уровень выполнения заданий становится примерно одинаковым у обоих полов.

Статистический анализ подтверждает значимость взаимодействия между возрастом и полом: $F(2,16) = 6,6899$; $p = 0,00774$. Это указывает на влияние возрастного развития и возможные

гендерные особенности в освоении пассивных конструкций.

В выполнении этого теста мальчики вновь показывают лучшие результаты. Различия между мальчиками и девочками являются статистически значимыми: $F(2,16) = 6,6899$; $p = 0,00774$. Мальчики демонстрируют лучшее понимание пассивных глаголов.

В следующем подтесте, посвященном повторению предложений, детям предлагалось повторять простые и сложные предложения на цыганском языке. Результаты показали, что различия между возрастными группами также являются статистически значимыми: $F(2,10) = 7,5461$; $p = 0,01005$. Старшие дети повторяют предложения значительно лучше, чем младшие. В этом тесте мальчики также справляются с заданием лучше, чем девочки.

Результаты теста на повторение предложений показывают, что мальчики значительно лучше справляются с заданием по сравнению с девочками. Различия между гендерными группами являются статистически значимыми: $F(1,10) = 14,678$; $p = 0,00331$.

Средние показатели у мальчиков выше, что свидетельствует о лучшей способности к воспроизведению как простых, так и сложных предложений на цыганском языке. Доверительные интервалы показывают, что разброс данных у мальчиков несколько больше, но в целом их результаты стабильнее. Эти данные подтверждают тенденцию, согласно которой мальчики демонстрируют более высокий уровень в выполнении заданий, связанных с грамматическими структурами.

Мальчики значительно лучше справляются с повторением предложений. Большая часть предложений в тесте являются сложными. Способность ребенка воспроизвести их свидетельствует о том, что данные грамматические структуры уже сформированы в его языке и используются в повседневном общении.

В следующем тесте, посвященном притяжательным конструкциям, детям предлагалось применить известные им грамматические правила к новым объектам и субъектам. Например, составить предложение “Шарик лошади” по изображению было для них достаточно легкой задачей. Однако сложность возрастала, если в качестве субъекта и объекта использовались неизвестные слова, например, Воко как субъект и *suki* как объект. Воко (м.) и *suki* (ж.) – это вымышленные слова, не существующие в цыганском языке. Тест проверял, могут ли дети использовать известные грамматические правила для новых, неизвестных им слов.

Результаты показали, что дети успешно справляются с этим заданием. Различия между возрастными группами статистически значимы: $F(2,10) = 7,0432$; $p = 0,01234$. Старшие дети демонстрируют значительно лучшие результаты по сравнению с младшими.

Также наблюдается взаимодействие между возрастом и полом. Мальчики показывают значительно более высокие результаты по сравнению с девочками, и это различие также является статистически значимым: $F(2,10) = 6,3090$; $p = 0,01689$.

Результаты теста на притяжательные конструкции показывают, что с возрастом дети демонстрируют значительный прогресс в применении известных грамматических правил к новым словам. В младшей возрастной группе (3-4 года) показатели относительно низкие, однако к 4-5 годам наблюдается заметное улучшение, а в 5-6 лет дети показывают наиболее высокие результаты.

Различия между мальчиками и девочками выражены достаточно отчетливо. В то время как у мальчиков результаты остаются стабильно высокими во всех возрастных группах, у девочек наблюдается более выраженный рост показателей с возрастом. Однако, несмотря на этот прогресс, мальчики по-прежнему демонстрируют более высокие результаты по сравнению с девочками.

Статистический анализ подтверждает значимость различий между возрастными группами, а также взаимодействие факторов возраста и пола: $F(2,10) = 6,3090$; $p = 0,01689$. Это указывает на то, что мальчики легче усваивают грамматические правила и успешнее применяют их к новым языковым ситуациям.

Результаты теста на владение временами показывают, что дети знают и правильно используют формы настоящего, будущего и прошедшего времени. Как и в предыдущем тесте, здесь использовались полуглаголы, не существующие в цыганском языке, чтобы проверить, могут ли дети применять грамматические правила для трех времен к незнакомым глаголам.

Данные свидетельствуют о том, что дети успешно справляются с заданием, однако между возрастными группами наблюдаются значительные различия. Младшие дети демонстрируют более низкие результаты, тогда как старшие дети показывают значительно более высокий уровень владения грамматическими категориями времени. Различия между возрастными группами являются статистически значимыми: $F(2,16) = 5,0837$; $p = 0,01954$.

Мальчики значительно лучше справляются с тестом, чем девочки. Их результаты существенно выше, и это различие также является статистически значимым: $F(1,16) = 40,9308$; $p = 0,00001$.

Результаты теста на владение временами показывают значительные различия между мальчиками и девочками. Мальчики демонстрируют значительно более высокие результаты по сравнению с девочками, что подтверждается статистически значимыми различиями: $F(1,16) = 40,930$; $p = 0,00001$.

Девочки показывают более низкие результаты, что свидетельствует о меньшей уверенности в применении временных форм, тогда как мальчики успешнее осваивают и применяют грамматические правила для настоящего, будущего и прошедшего времени. Доверительные интервалы подтверждают значительный разрыв в показателях между двумя группами. Эти данные соответствуют общей тенденции исследования, согласно которой мальчики демонстрируют более высокий уровень владения сложными грамматическими структурами.

Мальчики демонстрируют значительно лучшую способность использовать три времени цыганского языка и применять их к новым, незнакомым им глаголам. Это свидетельствует о том, что у них грамматические структуры языка развиты более уверенно и устойчиво.

Тест на аспект измеряет знания детей о грамматическом аспекте глагола. В цыганском языке, как и во многих славянских языках, различаются два вида: завершённый и незавершённый. Один и тот же глагол может выражать оба вида действия в зависимости от используемых суффиксов. В тесте детям предлагались вымышленные глаголы, чтобы проверить их способность применять известные им грамматические правила и суффиксы к новым словам.

Результаты показывают, что различия между возрастными группами являются статистически значимыми: $F(2,16) = 9,7471$; $p = 0,00170$. Старшие дети гораздо лучше справляются с задачей, чем младшие, но все дети способны следовать грамматическим правилам и правильно их применять.

Теперь рассмотрим, кто лучше справляется с этим тестом – мальчики или девочки.

Результаты теста на вид показывают, что мальчики значительно лучше справляются с заданием по сравнению с девочками. Различия между гендерными группами являются статистически значимыми: $F(1,16) = 27,826$; $p = 0,00008$.

Мальчики демонстрируют более высокую способность применять известные грамматические суффиксы к новым, незнакомым глаголам, что свидетельствует о лучшем усвоении видовых различий. Девочки также справляются с заданием, но их результаты заметно ниже.

Этот разрыв в показателях подтверждает общую тенденцию исследования, согласно которой мальчики демонстрируют более высокий уровень владения сложными грамматическими категориями, такими как аспект, время и притяжательные конструкции.

Мальчики снова демонстрируют более высокие результаты в этом тесте. Они лучше усваивают правила аспектуальности в цыганском языке, а различия между гендерными группами являются статистически значимыми: $F(1,16) = 27,826$; $p = 0,00008$.

Во многих исследованиях, посвященных развитию детского языка, отмечается, что девочки обычно обладают лучшими языковыми навыками, чем мальчики. Однако в данном исследовании наблюдается противоположная картина: мальчики показывают более высокие результаты во всех тестах, что свидетельствует о лучшем развитии у них грамматических структур.

Возникает вопрос: почему мальчики владеют цыганским языком лучше, чем девочки? Причина кроется в языковой среде данной цыганской общины в Загребе. В повседневном общении здесь используется не цыганский, а этнолект хорватского языка. Этот вариант хорватского, сформировавшийся в цыганской среде, отличается как от литературного хорватского, так и от

диалектов, на которых говорят хорваты. Любой носитель хорватского языка легко распознает особый акцент, который отличает речь цыган от речи хорватов.

Девочки, которые большую часть времени проводят дома, помогая матерям по хозяйству и ухаживая за младшими братьями и сестрами, в основном слышат и используют этнолект хорватского языка. Их матери также говорят с ними на этом языке.

Мальчики, напротив, чаще находятся за пределами дома, сопровождая отцов в различных занятиях вне общины. В этих условиях отцы используют цыганский язык, который вне общины служит «секретным языком». Таким образом, мальчики, находясь в тесном взаимодействии с отцами, получают больше возможностей для освоения цыганского языка, в то время как девочки, оставаясь в домашней среде, практически не имеют такой языковой практики. Это объясняет, почему мальчики демонстрируют более высокий уровень владения цыганским языком по сравнению с девочками.

Тест на теорию сознания

Детям также были предложены два теста на теорию сознания. Эти тесты, называемые задачами на ложные убеждения (False-Belief Tasks), направлены на проверку способности детей предсказывать мысли и ментальные состояния других людей.

Первая задача называется “Неожиданное содержимое”. Ребенку показывают пустую коробку из-под конфет и спрашивают, что, по его мнению, находится внутри. Когда коробку открывают, оказывается, что в ней нет конфет, а лежат карандаши. Затем ребенку задают два вопроса:

1. Что он изначально думал, что находится в коробке?
2. Что, по его мнению, подумает собачка-кукла, если ей показать закрытую коробку?

Вторая задача называется “Перемещение предмета”. Два кукольных друга кладут мяч в красную коробку. Затем один из них уходит, а оставшийся друг меняет местами коробки и перекладывает мяч в синюю коробку. Когда первый друг возвращается, ребенку задают вопрос: В какой коробке он будет искать мяч?

Результаты теста на теорию сознания, связанного с задачей “Неожиданное содержимое”, показывают, что с возрастом дети демонстрируют улучшение в способности понимать чужие убеждения.

В возрастной группе 3-4 лет показатели довольно низкие, что свидетельствует о слабом развитии способности предсказывать мысли других. В группе 4-5 лет не наблюдается значительного роста результатов, однако в старшей возрастной группе (5-6 лет) дети показывают заметный прогресс.

Статистический анализ показывает, что различия между возрастными группами приближаются к уровню статистической значимости: $F(2,18) = 3,5547$; $p = 0,05000$. Различия в результатах мальчиков и девочек являются незначительными.

Однако при выполнении второго задания на теорию сознания различия увеличиваются.

Результаты теста на теорию сознания, связанного с задачей “Перемещение предмета”, показывают, что с возрастом дети демонстрируют улучшение в понимании ложных убеждений.

В младшей возрастной группе (3-4 года) показатели низкие, но затем наблюдается значительный рост в группе 4-5 лет. В старшей возрастной группе (5-6 лет) результаты остаются относительно высокими, однако у мальчиков наблюдается небольшое снижение по сравнению с предыдущей возрастной группой.

Различия между возрастными группами являются статистически значимыми: $F(2,18) = 4,0950$; $p = 0,03422$. Это подтверждает, что способность предсказывать поведение и мысли других людей улучшается с возрастом.

Кроме того, результаты показывают некоторые различия между мальчиками и девочками. В возрасте 3-4 лет мальчики и девочки демонстрируют примерно одинаковые результаты. В 4-5 лет мальчики показывают более высокие результаты, но в 5-6 лет их показатели немного снижаются, тогда как у девочек наблюдается стабильный рост.

Хотя в старшей возрастной группе наблюдается небольшое снижение результатов, в целом мальчики продолжают показывать более высокие показатели по сравнению с девочками.

Результаты исследования подтверждают, что мальчики, обладая лучшими знаниями цыганского языка и развитыми грамматическими структурами в родном языке, демонстрируют более высокие когнитивные способности. Это способствует лучшему пониманию социальной жизни и ментальных состояний окружающих людей.

В противоположность мальчикам, девочки, которые плохо владеют цыганским языком и используют только этнолект хорватского, испытывают трудности в понимании социальной среды и в прогнозировании мыслей и намерений других людей. Таким образом, они оказываются в ситуации, когда ни цыганский, ни хорватский язык не освоены в полной мере, что приводит к формированию так называемого “полуязыка”.

Этот факт подчеркивает, что цыганские дети не являются однородной группой, и нельзя применять единую методику или один подход для обучения их официальному языку. Это создает новые вызовы для педагогов и требует переосмысления образовательных стратегий и методик преподавания цыганским детям.

Родители-цыгане

С родителями детей, посещающих детский сад в поселении Козари-Пут в Загребе, было проведено интервью о языковом использовании и языковых знаниях их детей. Интервью состояло из 15 вопросов и представляло собой адаптированную версию анкеты для родителей, разработанной в Университете Делавэра, США.

67% опрошенных родителей идентифицируют себя как цыгане, а 33% – как албанцы, поскольку в их семьях используется только албанский язык. В цыганских семьях, как правило, расширенный состав, и воспитанием детей занимаются не только родители. Забота о ребенке является коллективной ответственностью всей семьи или даже всей общины. Довольно часто дети проводят весь день с старшими братьями и сестрами или взрослыми родственниками, что дает им доступ к различным речевым стилям и регистрам общения.

80% матерей неграмотны, а 20% имеют лишь начальное образование. Отцы, в отличие от матерей, чаще получают базовое школьное образование. Однако в семьях нет книг или детской литературы, и родители не читают детям. Информация о мире передается детям исключительно устно, через рассказы родителей или старших членов семьи.

33% семей не имеют телевизора, и их дети не имеют доступа к телевизионным программам. В тех семьях, где телевизор есть, дети смотрят его не более 30 минут в день, так как родители вовлекают их в семейные дела и считают просмотр телевизора пустой тратой времени.

Ни в одной семье нет компьютеров. У детей нет смартфонов, планшетов или других электронных устройств. В детском саду также отсутствует компьютер, и дети не имеют опыта взаимодействия с цифровыми технологиями.

В домашних условиях используются хорватский и цыганский языки. 33% родителей заявили, что говорят дома только на албанском. Это семьи цыган, эмигрировавших из Косово после войны в бывшей Югославии, которые сохраняют сильную албанскую идентичность, а не цыганскую. Хорватский язык, используемый в цыганских семьях и в общине в целом, не является стандартным, а представляет собой этнолект, сформированный в процессе внутригруппового общения.

Между братьями, сестрами и в общении с другими детьми также используется смесь хорватского и цыганского языков. Цыганский язык чаще применяется в общении с отцами и другими взрослыми мужчинами в общине, в то время как матери преимущественно говорят на хорватском.

Этот небольшой опрос дает ценную информацию о языковой ситуации в данной общине. Если суммировать основные тенденции, можно выделить несколько ключевых аспектов: большинство родителей неграмотны или имеет низкий уровень образования; у детей нет доступа к детским книгам; время просмотра телевизора ограничено до 30 минут в день; у детей полностью отсутствует контакт с компьютерами и другими электронными устройствами. В семейной и общественной среде используются этнолект хорватского, цыганский язык, а часть семей говорит на албанском.

Заключение

В заключение можно сказать, что цыганские дети в возрасте 5-6 лет усваивают большинство грамматических категорий цыганского языка. Лучше всего язык осваивают мальчики. Отцы, привлекая их к различным профессиональным занятиям, в основном говорят с сыновьями на цыганском. В хорватском обществе цыганский язык выполняет функцию «секретного языка», когда отцы и сыновья занимаются делами и должны общаться между собой.

Девочки же в основном остаются дома, и их общение с матерями происходит на одном из вариантов хорватского языка, который отличается от официального хорватского. Это становится препятствием для развития цыганского языка как родного, а также приводит к усвоению варианта хорватского с низким социальным престижем, который не ценится и в школе. Кроме того, у девочек меньше социальных контактов, чем у мальчиков. Богатый социальный опыт мальчиков и их хорошо развитая грамматика цыганского языка помогают им лучше справляться с задачами, связанными с теорией сознания. Девочки показывают худшие результаты в их решении по сравнению с мальчиками.

Ситуация в цыганских общинах по всей Европе остается сложной. Изоляция детей в геттообразных поселениях, бедность, отсутствие социальных контактов с внешним миром создают трудности для языкового и когнитивного развития цыганских детей. Однако сами общины находят способы поддерживать развитие своих детей, и исследование, проведенное в цыганском поселении Загреба, является прекрасным примером этого.

Литература

- Abu-Haidar, F. (2013) Language loyalty: The case of Algerian immigrants' children in France. *Arabic Sociolinguistics* (P. 59-72). Routledge.
- Agular, C. et al. (2020) Early inventions tackling inequalities experienced by immigrant, low income, and Roma children in 8 European countries: a critical overview. *European early childhood education research journal*, 28(1). P. 58-76.
- Atanasov, A., Slavova, V., Andonov, F. (2016) A Statistical Study of First Language Acquisition. *Computer Science and Education in Computer Science*, 1. P. 101-110.
- Berko-Gleason, J., Greif, E.B. (1983) Men's speech to young children. *Language, gender and society*. P. 140-150.
- Helakorpi, J., Lappalainen, S., Sahlström, F. (2019) Becoming tolerable: Subject constitution of Roma mediators in Finnish schools. *Intercultural Education*, 30(1). P. 51-67.
- Khalfaoui, A. et al. (2020) Bridging the gap: engaging Roma and migrant families in early childhood education through trust-based relationships. *European early childhood education research journal*, 28 (5). P. 701-711.
- Kroll, J. et al. (2012) Juggling two languages in one mind: What bilinguals tell us about language processing and its consequences for cognition. *Psychology of Learning and Motivation*, 56. P. 229-262.
- Kyuchukov, H. (2020) The role of oral traditions in the language development of Roma children. In: E. Ogrodzka-Mazur, G. Blahut and G. Piechaczek-Ogierman (eds) *Poznawanie kultur: kuedukacjantropologicznejimiedzykulturowej*. Torun: Wydawnictwo Adam Marszalek. P.. 39-54.
- Kyuchukov, H. (2021) The Roma Family's Oral Culture and Folklore and Language Acquisition by Children. In: H. Kyuchukov, S. Zahova, and I. Duminica (eds) *Romani history and culture*. Munich: Lincom. P. 227-235.
- Kyuchukov, H. & de Villiers, J. (2014) Roma children's knowledge on Romani. *Journal of Psycholinguistics*, 19. P. 58-65.
- Martin-Jones, M., Romaine, S. (1986) Semilingualism: A half-baked theory of communicative competence. *Applied linguistics*, 7(1). P. 26-38.
- Protassova, E., Voeikova, M. (2007) Diminutives in Russian. I. Savickienė and W. U. Dressler (eds.). *The Acquisition of Diminutives: A cross-linguistic perspective*. Amsterdam: Benjamins. P. 43-72.
- Sankaranarayanan, G. (2002) Repetitive forms in Indian languages, 1.
- Šebesta, K. (1999) *Od jazyke komunikaci: didaktikačeskéhoj azyka a komunikačnívýchova*. Naklad. Karolinum.
- Strataki, I., Petrogiannis, K. (2021) Greek Roma mothers' relationship with education: aspirations and expectations regarding the educational future of their children. *Contemporary Social Science*, 16(4). P. 480-493.
- Syamalakumari, B. (2003) Pre-primary language development materials. *Language in India*, 3.
- Warastuti, R.D. (2011) Gender differences in children's language acquisition and language development. *Journal Musawa*, 3(2). P. 221-234.

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article.

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 21.01.2025.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Кючук Х., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

Фаузия Шәмсіқызы ОразбаеваҚР ҰҒА академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4947-1933 E-mail: f_orazbaeva@mail.ru**НЕЙРОЛИНГВИСТИКА МЕН КОММУНИКАТИВТІК ТІЛ БІЛІМІНІҢ
БАЙЛАНЫСЫ: МЕТОДОЛОГИЯ МЕН ӘДІСТЕМЕ**

Андатпа. Қазіргі заманғы лингвистикада тілдік әрекеттің когнитивтік және прагматикалық аспектілерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Нейролингвистика адам миының сөйлеу әрекетін қалыптастырудағы рөлін, когнитивтік механизмдердің тілдік құрылымдарға ықпалын зерттейді. Коммуникативтік тіл білімі, өз кезегінде, тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін, сөйлеу актілерінің прагматикалық, дискурстық және әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін қарастырады. Бұл екі бағыттың тоғысуы тіл білімінде жаңа әдіснамалық және әдістемелік тәсілдерді қалыптастыруға ықпал етеді. Зерттеудің мақсаты – нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің өзара байланысын айқындау, олардың теориялық және әдіснамалық негіздерін салыстыру, когнитивтік механизмдердің сөйлеу әрекетіне тигізетін ықпалын сипаттау. Осы мақсатқа сәйкес зерттеуде тілдік құрылымдардың когнитивтік өңделуі мен сөйлеу процестерінің нейролингвистикалық және коммуникативтік-прагматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы тілдік әрекеттің когнитивтік және нейропсихологиялық тетіктерін жүйелі сипаттау арқылы нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің байланысын негіздеуге бағытталады. Жұмыстың практикалық маңызы тіл үйрету әдістемесін когнитивтік және нейропсихологиялық тәсілдермен жетілдіру жолдарынан, сөйлеу актілерінің прагматикалық құрылымын сипаттаудан, тілдік коммуникацияны оңтайландыру амалдарын ұсынудан аңғарылады. Зерттеу барысында бірнеше әдістер қолданылды: теориялық талдау, салыстырмалы әдіс, дискурстық талдау, когнитивтік моделдеу және контент-талдау. Бұл әдістер әртүрлі ғылыми мектептердің тілдік коммуникацияны зерттеудегі ұстанымдарын салыстырып, нейролингвистикалық және коммуникативтік факторларды біртұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің бірін-бірі толықтыратын зерттеу салалары екенін көрсетеді. Когнитивтік механизмдер мен прагматикалық факторлар сөйлеу әрекетінің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Тілдік ақпараттың өңделуі мен сөйлеу әрекетінің құрылымы когнитивтік процестермен реттелетіні дәлелденді. Сонымен қатар сөйлеу актілерін интерпретациялау мен прагматикалық мағыналарды түсінудің когнитивтік негіздері айқындалды. Зерттеу нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің интеграциясы арқылы тілдік коммуникацияны кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер когнитивтік тіл біліміндегі жаңа ғылыми тәсілдерді негіздеуге және тіл үйрету үдерісін тиімді ұйымдастыруға бағытталған. Зерттеу нәтижелерін тіл үйрету әдістемесіне, сөйлеу әрекетін дамытуға және тілдік коммуникацияны оңтайландыруға қолдануға болады. Нейролингвистикалық және коммуникативтік-прагматикалық тәсілдерді үйлестіре отырып, тілді меңгерудің тиімді стратегияларын ұсынуға мүмкіндік туады.

Тірек сөздер: нейролингвистика; коммуникативтік тіл білімі; когнитивтік процестер; сөйлеу әрекеті; прагматика; дискурс; когнитивтік модельдеу

Сілтеме жасау үшін: Оразбаева Ф.Ш. Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің байланысы: методология мен әдістеме. *Tiltany*, 2025. №1 (97). 106-124-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-106-124>

Фаузия Шамсиевна Оразбаеваакадемик НАН РК, доктор педагогических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-4947-1933 E-mail: f_orazbaeva@mail.ru**ВЗАИМОСВЯЗЬ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ И
КОММУНИКАТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА**

Аннотация. В современной лингвистике исследование когнитивных и прагматических аспектов языковой деятельности является актуальной задачей. Нейролингвистика изучает роль головного мозга в формировании речевой деятельности, влияние когнитивных механизмов на языковые структуры. Коммуникативная лингвистика, в свою очередь, рассматривает язык как средство коммуникации, анализирует прагматические, дискурсивные и социально-психологические особенности речевых актов. Взаимосвязь этих двух направлений способствует формированию новых методологических и методических подходов в языкознании. Цель исследования – выявить взаимосвязь нейролингвистики и коммуникативного языкознания, сравнить их теоретические и методологические основы,

описать влияние когнитивных механизмов на речевую деятельность. В соответствии с данной целью исследуются когнитивная обработка языковых структур и особенности нейролингвистических и коммуникативно-прагматических процессов. Теоретическая значимость работы заключается в систематизации когнитивных и нейропсихологических механизмов языковой деятельности, что позволяет глубже понять взаимосвязь нейролингвистики и коммуникативного языкознания. Практическая значимость заключается в усовершенствовании методов преподавания языка, использовании когнитивных и нейропсихологических подходов, описании прагматической структуры речевых актов и оптимизации языковой коммуникации. В ходе исследования использованы теоретический анализ, сравнительный метод, дискурсивный анализ, когнитивное моделирование и контент-анализ. Эти методы позволили сопоставить научные школы в изучении языковой коммуникации, а также рассмотреть нейролингвистические и коммуникативные факторы как единую систему. Результаты исследования показывают, что нейролингвистика и коммуникативная лингвистика являются взаимодополняющими научными направлениями. Когнитивные механизмы и прагматические факторы играют ключевую роль в формировании речевой деятельности. Доказано, что обработка языковой информации и структура речевого поведения регулируются когнитивными процессами. Кроме того, уточнены когнитивные основы интерпретации речевых актов и прагматических значений. Данное исследование позволяет комплексно рассмотреть языковую коммуникацию через интеграцию нейролингвистики и коммуникативной лингвистики. Полученные результаты способствуют разработке новых научных подходов в когнитивной лингвистике и совершенствованию методики преподавания языков. Результаты исследования могут быть применены в методике преподавания языка, развитии речевых навыков и оптимизации языковой коммуникации. Сочетание нейролингвистических и коммуникативно-прагматических подходов позволит разработать эффективные стратегии усвоения языка.

Ключевые слова: нейролингвистика; коммуникативная лингвистика; когнитивные процессы; речевая деятельность; прагматика; дискурс; когнитивное моделирование

Для цитирования: Оразбаева Ф.Ш. Взаимосвязь нейролингвистики и коммуникативной лингвистики: методология и методика. *TiltanyM*, 2025. №1 (97). С. 106-124. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-106-124>

Fauziya Orazbayeva

Academician of the NAS of the RK, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0002-4947-1933 E-mail: f_orazbaeva@mail.ru

THE INTERRELATION OF NEUROLINGUISTICS AND COMMUNICATIVE LINGUISTICS: METHODOLOGICAL AND METHODICAL FOUNDATIONS

Abstract. In modern linguistics, the study of cognitive and pragmatic aspects of linguistic activity is a relevant research area. Neurolinguistics examines the role of the brain in shaping speech activity and the impact of cognitive mechanisms on linguistic structures. Communicative linguistics, in turn, considers language as a means of communication, analyzing the pragmatic, discursive, and socio-psychological aspects of speech acts. The integration of these two fields contributes to the development of new methodological and methodical approaches in linguistics. The aim of the study is to identify the interrelation between neurolinguistics and communicative linguistics, compare their theoretical and methodological foundations, and describe the influence of cognitive mechanisms on speech activity. In line with this objective, the research examines the cognitive processing of linguistic structures and the features of neurolinguistic and communicative-pragmatic processes. The theoretical significance of the study lies in the systematization of cognitive and neuropsychological mechanisms of linguistic activity, providing a deeper understanding of the relationship between neurolinguistics and communicative linguistics. The practical significance is in enhancing language teaching methodologies, integrating cognitive and neuropsychological approaches, analyzing the pragmatic structure of speech acts, and optimizing linguistic communication. The research employs theoretical analysis, comparative methods, discourse analysis, cognitive modeling, and content analysis. These methods enabled a comparative examination of linguistic communication across different scientific frameworks, viewing neurolinguistic and communicative factors as a unified system. The results indicate that neurolinguistics and communicative linguistics are complementary research domains. Cognitive mechanisms and pragmatic factors play a crucial role in shaping speech activity. It is demonstrated that linguistic information processing and the structure of speech behavior are regulated by cognitive processes. Furthermore, the cognitive foundations of speech act interpretation and pragmatic meanings have been clarified. This study offers a comprehensive perspective on linguistic communication through the integration of neurolinguistics and communicative linguistics. The findings contribute to the development of new scientific approaches in cognitive linguistics and the refinement of language teaching methodologies. The research findings can be applied in language teaching methodologies, the development of speech skills, and the optimization of linguistic communication. The combination of neurolinguistic and communicative-pragmatic approaches will facilitate the design of effective language acquisition strategies.

Keywords: neurolinguistics; communicative linguistics; cognitive processes; speech activity; pragmatics; discourse; cognitive modeling

For citation: Orazbayeva, F. The Interrelation of Neurolinguistics and Communicative Linguistics: Methodological

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі – тілдік қызметтің когнитивтік және әлеуметтік-прагматикалық қырларын зерттейтін маңызды бағыттар. Нейролингвистика адамның сөйлеу қабілетінің қалыптасуындағы ми қызметінің рөлін, когнитивтік үдерістердің тілдік қарым-қатынасқа ықпалын қарастырады. Лингвокоммуникация тілді қарым-қатынас құралы ретінде қарастыра келіп, сөйлеу актілері, прагматикалық нормалар мен дискурстық ерекшеліктерді сипаттайды. Бұл екі бағыттың өзара ықпалдасуы тілдік зерттеулерде жаңа әдіснамалық тұғырларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми еңбектерге сүйенсек, адамның тілдік қабілеті тек әлеуметтік немесе психологиялық факторларға ғана емес, сонымен қатар когнитивтік және нейрофизиологиялық механизмдерге де тәуелді. Соңғы жылдары нейролингвистикалық әдістер тілдік коммуникацияны зерттеуде кеңінен қолданылып келеді. Алайда нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің әдіснамалық байланыстары мен ортақ зерттеу үлгілері жан-жақты қарастырылмаған. Бұл мәселенің өзектілігі зерттеудің қажеттілігін айқындайды.

Зерттеу мақсаты – нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің теориялық және әдіснамалық негіздерін салыстырып, когнитивтік механизмдердің сөйлеу әрекетіне ықпалын айқындау.

Зерттеу міндеттері:

- Нейролингвистиканың негізгі ұғымдары мен әдіснамасын қарастыру.
- Коммуникативтік тіл білімінің теориялық тұжырымдамаларын талдау.
- Когнитивтік және нейропсихологиялық факторлардың тілдік коммуникацияға әсерін сипаттау.
- Қазақ тіл білімінде нейролингвистика мен коммуникативтік тәсілдердің қолданысын анықтау.
- Тілді меңгеру мен сөйлеу барысында бұзылған нормаларды түзету тәсілдерін ұсыну.

Гипотеза

Зерттеудің негізгі гипотезасы – нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің ықпалдасуы тілді меңгеру және тілдік қарым-қатынасты зерттеуде жаңа ғылыми-әдіснамалық тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Тілдің қызметі когнитивтік және нейропсихологиялық механизмдер арқылы жүзеге асады. Коммуникативтік үдерістерді нейролингвистикалық модельдер негізінде талдау тиімді зерттеу әдістерін танып-білуге жол ашады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы

Теориялық маңызы:

- Тілдік қарым-қатынастың когнитивтік және нейропсихологиялық механизмдерін зерттеуге үлес қосу;
- Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі арасындағы байланыстарды жүйелеу.

Практикалық маңызы:

- Тілді оқыту әдістемесін жетілдіру үшін нейролингвистикалық тәсілдерді қолдану мүмкіндігін қарастыру;
- Коммуникативтік үдерістерді когнитивтік тұрғыдан зерттеу арқылы тиімді оқыту стратегияларын әзірлеу.

Материал және әдістер

Зерттеу материалының сипаттамасы

Мақала нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің теориялық және әдіснамалық негіздерін талдауға бағытталған. Зерттеу материалы ретінде шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері, нейролингвистика, когнитивтік лингвистика және прагматика салаларында жүргізілген ғылыми зерттеулер, дискурстық талдауларға негізделген мақалалар пайдаланылды.

Материалдар келесі критерийлер бойынша таңдалды:

- теориялық дереккөздер – когнитивтік және нейролингвистикалық процестерді сипаттайтын 30-дан астам ғылыми монография мен мақалалар;

- эмпирикалық материалдар – сөйлеу актілерінің құрылымдық ерекшеліктері мен когнитивтік үлгілерін сипаттайтын әртүрлі мәтіндік корпус;

- психолингвистикалық зерттеулер – тілдік әрекеттің когнитивтік және прагматикалық аспектілерін талдайтын заманауи ғылыми еңбектер.

Зерттеу материалдарының сандық және сапалық сипаттамасы алынған нәтижелердің объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз етеді.

Зерттеудің ғылыми әдістемесі

Зерттеу әдістерінің теориялық негіздері

Зерттеу барысында нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің интеграциясын сипаттау үшін бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Бұл әдістер әртүрлі лингвистикалық теориялармен тығыз байланысты, олардың әрқайсысы тілдік коммуникацияның когнитивтік, прагматикалық және нейропсихологиялық аспектілерін зерттеуге бағытталған.

Теориялық талдау

Негізі: Когнитивтік және нейролингвистикалық теориялар (Chomsky, 1965; Friederici, 2011)

Түсіндірме: Тілдік процестердің когнитивтік және нейропсихологиялық механизмдерін сипаттау үшін қолданылды.

Нәтиже: Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік және прагматикалық модельдер жүйеленді.

Салыстырмалы әдіс

Негізі: Коммуникативтік-прагматикалық теориялар (Austin, 1975; Grice, 1989; Van Dijk, 1997)

Түсіндірме: Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің негізгі ұстанымдарын салыстырып, олардың өзара ықпалдастығын анықтау үшін қолданылды.

Нәтиже: Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу актілерінің прагматикалық құрылымдары арасындағы айырмашылықтар талданды.

Дискурстық талдау

Негізі: Дискурс теориясы (Van Dijk, 1997; Fairclough, 2003)

Түсіндірме: Сөйлеу актілерінің когнитивтік және прагматикалық ерекшеліктерін зерттеу үшін пайдаланылды.

Нәтиже: Қазақ тіліндегі ресми, бейресми және ғылыми дискурстардың когнитивтік өңделу ерекшеліктері сипатталды.

Когнитивтік модельдеу

Негізі: Когнитивтік лингвистика (Lakoff & Johnson, 1980; Tomasello, 2003)

Түсіндірме: Сөйлеу процестерінің когнитивтік және прагматикалық деңгейлерін сипаттау үшін қолданылды.

Нәтиже: Қазақ тіліндегі сөйлеу интенциясын когнитивтік негізде түсіндіру үлгілері ұсынылды.

Контент-талдау

Негізі: Прагматикалық талдау әдістері (Searle, 1969; Levinson, 1983)

Түсіндірме: Ғылыми еңбектердегі нейролингвистикалық және коммуникативтік терминдердің жиілігін, қолданылу ерекшеліктерін талдау үшін қолданылды.

Нәтиже: Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл біліміндегі негізгі терминдердің жиілігі анықталды.

Зерттеу кезеңдері

Зерттеу келесі кезеңдер бойынша жүзеге асырылды:

- бірінші кезең – ғылыми әдебиеттерді жинақтау және теориялық негіздерді саралау;
- екінші кезең – когнитивтік модельдеу, дискурстық талдау және салыстырмалы әдістерді қолдану арқылы зерттеудің басты аспектілерін сипаттау;

- үшінші кезең – алынған мәліметтерді жүйелеу, ғылыми нәтижелерді тұжырымдау және қорытындылау.

Зерттеу нәтижелерінің сенімділігі

Зерттеу барысында қолданылған әдістер мен материалдар алынған нәтижелердің объективтілігі мен ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді. Теориялық және эмпирикалық деректердің кешенді түрде талдануы зерттеу тұжырымдарының сенімділігін арттырады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері когнитивтік процестер мен тілдік әрекеттің өзара байланысын сипаттау арқылы тілдік коммуникацияны жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

*Әдебиетке шолу**Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің теориялық негіздері*

Тілдік коммуникацияны зерттеуде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі бірін-бірі толықтыратын маңызды екі бағыт ретінде қарастырылады. Бұл бөлімде осы екі саланың өзара байланысын айқындау мақсатында олардың негізгі теориялық тұжырымдамаларына, әдіснамалық тәсілдеріне және ғылыми дамуына шолу жасалады. Зерттеуде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қарастырылып, олардың ғылыми үлесі талданады.

Нейролингвистиканың қалыптасуы және дамуы

Нейролингвистика – когнитивтік және нейропсихологиялық ғылымдардың қиылысында пайда болған пәнаралық сала. Ол XX ғасырдың ортасында қалыптасып, қазіргі таңда мидың тілдік процестерді өңдеудегі рөлін, когнитивтік механизмдерді және сөйлеу әрекетінің нейробиологиялық негіздерін зерттеумен айналысады.

Нейролингвистиканың ғылыми негіздері XIX ғасырда қаланған. Пол Брока (1861) мен Карл Вернике (1874) еңбектерінде мидың сол жақ жартышарындағы белгілі бір аймақтардың сөйлеу қабілетіне жауапты екендігі дәлелденді (Luria, 1962: 416). Бұл тұжырымдар кейіннен Александр Лурияның (1962) нейропсихологиялық зерттеулерімен толықтырылды. Ол сөйлеу әрекетінің нейропсихологиялық механизмдерін сипаттап, афазия секілді тілдік бұзылыстарды зерттеді (Luria, 1962: 78).

Ноам Чомскидің “Aspects of the Theory of Syntax” (1965) еңбегі нейролингвистиканың дамуына үлкен ықпал етті. Ол тілдік қабілеттің туа біткендігін және оның когнитивтік құрылымдармен байланысын дәлелдеді (Chomsky, 1965: 78). Чомскидің трансформациялық-генеративтік грамматикасы нейролингвистикалық зерттеулер үшін маңызды теориялық негіз болды. Қазіргі уақытта нейролингвистикалық зерттеу әдістері дамып, когнитивтік процестерді эмпирикалық тұрғыдан қарастыруға ұштасты.

*Заманауи нейролингвистикалық әдістердің қолданысы.**Функционалдық магниттік-резонанстық томография (fMRI)*

fMRI әдісі сөйлеу кезінде мидағы белсенділікті тіркеуге және әртүрлі тілдік процестермен байланысты мидың нақты аймақтарының жұмысын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы адамның тілді қабылдау, өңдеу және өндіру кезінде мидың қай бөліктері белсенді қатысатындығын бақылауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, fMRI афазия, дислексия амалдары сөйлеу кезіндегі қателіктерді түзетуде қолданылады (Friederici, 2011: 385).

Зерттеу мысалы: Friederici (2011) зерттеулерінде fMRI әдісі сөйлеу процесінің грамматикалық құрылымдарын өңдеу барысында Брока аймағының белсенділігі жоғары болатынын көрсетті.

Электрэнцефалография (EEG)

EEG – ми белсенділігінің уақыттық динамикасын зерттеуге мүмкіндік беретін әдіс. Бұл әдіс нейрондық белсенділікті тіркеп, тілдік ақпаратты қабылдау, мағыналық интерпретация, синтаксистік құрылымдарды өңдеу және сөйлеу сигналдарын когнитивтік тұрғыдан өңдеу жылдамдығын зерттеуге бағыт сілтейді (Kutas & Hillyard, 1980: 132).

Зерттеу мысалы: Kutas & Hillyard (1980) EEG әдісі арқылы семантикалық өңдеу барысында N400 деп аталатын когнитивтік толқындардың пайда болатынын дәлелдеді.

Транскраниалды магниттік стимуляция (TMS)

TMS – мидың нақты аймақтарының сөйлеу функцияларына әсерін зерттеуге мүмкіндік беретін әдіс. Бұл тәсіл белгілі бір ми аймақтарының белсенділігін уақытша тежеп немесе күшейтіп, олардың сөйлеу қабілетіне ықпалын анықтауға көмектеседі.

Зерттеу мысалы: Devlin & Watkins (2007) TMS арқылы Брока аймағының сөйлеу өндірісіне

тікелей қатысатынын дәлелдеді.

Магнитоэнцефалография (MEG) және позитронды эмиссиялық томография (PET)

MEG әдісі нейрондық белсенділіктің кеңістіктік дәлдігін қамтамасыз етеді, бұл сөйлеу процестерінің мидың қандай аймақтарында жүзеге асатынын нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді (Devlin & Watkins, 2007: 210).

Бұл әдістер нейролингвистиканы психоллингвистикамен, когнитивтік нейроғылыммен және клиникалық лингвистикамен тығыз байланыстыра отырып, сөйлеу бұзылыстарын диагностикалау мен емдеу саласына ықпал етеді.

Коммуникативтік тіл білімінің қалыптасуы

Коммуникативтік тіл білімі XX ғасырдың екінші жартысында белсенді түрде дами бастады. Оның қалыптасуына Джон Остиннің “How to Do Things with Words” (1962) және Пол Грайстың “Logic and Conversation” (1975) атты еңбектері маңызды рөл атқарды (Austin, 1962: 22).

Коммуникативтік тіл білімінің негізгі қағидалары төмендегі теориялармен анықталады:

- Сөйлеу актілері теориясы (Speech Act Theory) – Дж. Остин мен Дж. Серль (1969) сөйлеу актілерін локутивтік, иллокутивтік және перлокутивтік деңгейлерге бөлді.
- Кооперация принципі (Cooperative Principle) – П. Грайс коммуникациядағы мағыналық интенцияны зерттеу үшін импликатура тұжырымдамасын енгізді.
- Дискурс талдау (Discourse Analysis) – Т. Ван Дейк (1997) пен Э. Гофман (1974) коммуникативтік процестерді когнитивтік және прагматикалық тұрғыдан зерттеді (Van Dijk, 1997: 178).

Қазақ тіл білімінде коммуникативтік зерттеулердің дамуы

Қазақ тіліндегі тілдік қарым-қатынастың, яғни сөйлеу мәнерінің басты ерекшеліктерін бағалау мен қадағалау ұлттық таным мен тілдің өзара байланысын қарастырған ойшылдардың еңбектерімен басталды. Абай Құнанбайұлы шығармаларында сөз мәдениеті, тіл мен ойлау байланысы, сөйлеу әдеби мәселелеріне ерекше мән берген. Ол тілдің қарым-қатынастағы қызметін көрсетіп, сөздің әлеуметтік-қоғамдық маңызын айқындады (Абай, 2005: 58).

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Үш анық» еңбегінде тіл мен логикалық ойлаудың байланысын қарастырып, сөздің танымдық қызметін сипаттаған. Оның еңбектері тілдік таңбалардың мағыналық құрылымын философиялық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді (Құдайбердіұлы, 1911: 112).

XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов еңбектері қазақ тіл біліміндегі коммуникативтік зерттеулердің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етті.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің құрылымын жүйелеп, оның қарым-қатынастағы рөліне ерекше назар аударды. Аса көрнекті қайраткер Тұлға «Тіл-құрал» еңбегінде қазақ тілінің сөйлеу әрекетіндегі қолданыс түрлерін сипаттап көрсетті (Байтұрсынұлы, 2015: 112). Жүсіпбек Аймауытов сөйлеу мен ойлау процесінің психологиялық қырларын зерделеп, тілдік қарым-қатынастың танымдық және эмоционалдық аспектілерін талдады. Ол «Психология» еңбегінде адамның сөйлеу дағдыларының дамуына себеп болатын факторларды сипаттайды (Аймауытов, 2018: 178). Мағжан Жұмабаев тілдің танымдық және санаға әсер ететін қызметін қарастырып, тіл мен эмоцияның байланысына ден қояды. Аса көрнекті қоғам қайраткері «Педагогика» еңбегінде тілдің адамзат тәрбиесі мен тәліміне ықпалын әлеуметтік тұрғыдан сөз етеді (Жұмабаев, 1992: 178). Міржақып Дулатовтың тілдің ұлттық сана қалыптастырудағы рөлін атап өтетін пікір-тұжырымы бүгінгі күні дискурстық ерекшеліктерді зерделеуде, «Оян, қазақ!» еңбегі тілдің әлеуметтік және прагматикалық қызметін қарастыруда маңызды орын алады (Дулатов, 2013: 210).

Бұл зерттеулер қазақ тілінің коммуникативтік әлеуетін ашуға және оның сөйлеу әрекетіндегі қолданылуын түсіндіруге зор ықпал етті.

Қазақ тіл біліміндегі коммуникативтік зерттеулердің дамуы

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ тіліндегі коммуникативтік зерттеулер жүйелене түсті. Бұл кезеңде тілдік қарым-қатынас, сөйлеу актілері, дискурстық құрылымдар және прагматикалық норма мәселелері терең зерттеле бастады.

Оразбаева Ф.Ш. (1996) қазақ тіліндегі тілдік қатынас мәселелерін қарастырып, оның

әдіснамалық және әдістемелік негіздерін жүйеледі. Оның зерттеулерінде коммуникативтік құзыреттілік, сөйлеу дағдыларын дамыту жолдары, когнитивтік лингвистика мен тіл үйрету әдістемесі арасындағы байланыс мәселелері жан-жақты қамтылды (Оразбаева, 2015: 142).

Қалиев Ғ. қазақ тіліндегі сөйлеу стратегиялары мен прагматикалық нормаларды зерттеп, қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық аспектілерін талдады. Ол қазақ тілінің прагматикалық әлеуетін, сыпайылық категорияларын, тілдік этикет нормаларын сипаттай отырып, олардың коммуникативтік үдерістегі қызметін анықтады (Қалиев, 2019: 210).

Қазақ тіліндегі коммуникативтік зерттеулер әлемдік лингвистикадағы негізгі теориялармен ұштасады. Дж. Остин мен Дж. Серльдің сөйлеу актілері теориясы (Austin, 1962: 22; Searle, 1969: 30), Пол Грайстың кооперация принципі (Grice, 1989: 30) және Т. Ван Дейктің дискурс талдауы (Van Dijk, 1997: 178) қазақ тіліндегі коммуникативтік процестерді зерттеуде қолданылды.

Нейролингвистика тұрғысынан, Пол Брока (1861) және Карл Вернике (1874) зерттеулері мидың сөйлеу қабілетіне жауапты аймақтарын анықтауға негіз болды (Luria, 1962: 78). Ноам Чомскидің трансформациялық-генеративтік грамматикасы тілдік қабілеттің туа біткендігін және оның когнитивтік жүйелермен байланысын дәлелдеді (Chomsky, 1965: 78).

Қазақ тіліндегі коммуникативтік зерттеулер Абай, Шәкәрім еңбектерінде тілдің танымдық және этикалық қырлары тұрғысынан сипатталса, Алаш зиялыларының еңбектерінде тілдің когнитивтік, психолінгвистикалық және әлеуметтік қызметі кеңірек қарастырылды. XX ғасырдың екінші жартысында бұл зерттеулер жүйеленіп, тілдік қарым-қатынасты зерттеудің жаңа әдістері қалыптасты. Қазіргі таңда қазақ тіл біліміндегі коммуникативтік зерттеулер когнитивтік және нейролингвистикалық бағыттармен ықпалдасып, тілдік процестерді кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік беріп отыр.

Қазақ тіліндегі дискурс талдау және прагматикалық нормалар

Қазақ тіліндегі дискурстық құрылымдар мен прагматикалық нормаларды зерттеу – тіл білімінің маңызды салаларының бірі. Бұл бағыттың дамуына қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін зерттеген ғалымдардың еңбектері зор үлес қосты.

Қалиев Ғ. қазақ тіліндегі дискурс талдаудың әдіснамалық негіздерін қалыптастырып, интерактивті коммуникация, сөйлеу жанрлары, дискурсивті құрылымдардың қалыптасу заңдылықтары сияқты мәселелерді зерттеді. Ғалым дискурстың когнитивтік және прагматикалық қырларын сипаттап, қазақ тіліндегі ресми, бейресми, ғылыми және бұқаралық дискурстардың ерекшеліктерін анықтады.

Қазақ тіліндегі прагматикалық нормалар әлеуметтік-мәдени контекстке негізделгендіктен, олардың қалыптасуына ықпал ететін факторлар қатарында мәдени дәстүрлер, тарихи даму, тілдік қауымдастықтың коммуникативтік қажеттіліктері секілді элементтер аталады. Қалиев Ғ. өз зерттеулерінде қазақ тілі дискурсындағы имплициттік мағына, интенционалдылық, тілдік ықпал ету механизмдері, сөйлеу актілерінің құрылымы сияқты маңызды аспектілерді қарастырған.

Ғалымның еңбектері қазақ тілінің прагматикалық аспектілерін жүйелеп, коммуникативтік стратегиялар, дискурстық құрылымдар және сөйлеу мәдениеті тұрғысынан терең талдаулар жасады. Бұл зерттеулер қазақ тіл біліміндегі прагматика, когнитивтік лингвистика және дискурс талдау бағыттарының дамуына айтарлықтай үлес қосты.

Нейролингвистика және коммуникативтік тіл білімінің байланысы

Жүргізілген әдебиетке шолу негізінде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің өзара байланысы кеңінен зерттелгенін байқауға болады. Бұл екі сала тілдік процестерді әртүрлі қырынан қарастырып, өзара толықтырып отырады.

Нейролингвистиканың дамуында П. Брока, К. Вернике, А. Лурия, Н. Чомски сияқты ғалымдардың еңбектері ерекше рөл атқарды. Олар мидың сөйлеу қабілетін қалыптастырудағы қызметін зерттеп, когнитивтік және нейропсихологиялық механизмдер арқылы тілдік процестердің қалай жүзеге асатынын дәлелдеді. Нейролингвистикада қолданылатын заманауи әдістер – fMRI, EEG, TMS, MEG, PET – мидың сөйлеу әрекетін өңдеудегі рөлін эмпирикалық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік береді.

Коммуникативтік тіл білімінің негіздері Дж. Остин, Дж. Серль, П. Грайс, Т. Ван Дейк еңбектерінде қалыптасты. Бұл ғалымдар сөйлеу актілері теориясы, кооперация принципі, дискурс

талдау секілді маңызды ұғымдарды енгізіп, тілдік коммуникациядағы прагматикалық және когнитивтік аспектілерді сипаттады.

Қазақ тіл білімінде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі саласында бірқатар зерттеулер жүргізілді. Қазақ тіліндегі прагматикалық нормалар мен дискурстық құрылымдарды зерттеу коммуникативтік стратегиялардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Тілдік процестердің интеграциясы

Әдебиеттерді талдау нәтижесінде қазіргі тіл білімінде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі арасындағы негізгі ұстанымдар анықталды:

- Тілдік процестер когнитивтік және нейропсихологиялық механизмдер арқылы жүзеге асады.
- Коммуникативтік-прагматикалық ерекшеліктер тілдік тұлғаның қалыптасуында маңызды рөл атқарады.
- Қазақ тіл білімінде коммуникативтік зерттеулер тілдік қарым-қатынастың ұлттық ерекшеліктерін терең зерделеуге бағытталған.
- Заманауи нейролингвистикалық әдістер тілдік процестерді ғылыми негізде талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің интеграциясы тілдік әрекеттің когнитивтік және прагматикалық негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Болжам бойынша, осы бағыттардағы зерттеулер болашақта тіл меңгерудің, сөйлеу әрекетін қалыптастырудың, дискурстық құрылымдарды талдаудың жаңа әдістерін ұсынуға ықпал етеді.

Нәтижелер және талқылау

Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің интеграциясы: теориялық және әдістемелік аспектілер

Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі – тілдік коммуникацияны зерттеуде бірін-бірін толықтыратын екі өзекті бағыт. Нейролингвистика сөйлеу әрекетінің когнитивтік және нейропсихологиялық негіздерін сипаттап, тілдік ақпараттың ми деңгейінде өңделуін, сөйлеу механизмдерінің нейробиологиялық аспектілерін түсіндіруге мүмкіндік береді (Nagoort, 2005). Коммуникативтік тіл білімі, өз кезегінде, тілдің әлеуметтік, дискурстық және прагматикалық аспектілеріне назар аударып, сөйлеу стратегиялары мен қарым-қатынас жүйесін зерттеуге бағытталған (Van Dijk, 1997).

Осы екі бағыттың өзара ықпалдастығы сөйлеу процестерін когнитивтік, прагматикалық және нейролингвистикалық тұрғыдан кешенді қарастыруға жол ашады. Бұл интеграция әдістемелік және теориялық тұрғыдан бірқатар маңызды нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

Когнитивтік нейролингвистика сөйлеу актілерінің прагматикалық, әлеуметтік және когнитивтік аспектілерін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы интерактивті байланыстарды, интенция мен дискурстық құрылымдарды когнитивтік өңдеу механизмдері арқылы сипаттауға мүмкіндік береді (Friederici, 2011).

Нейропрагматика жаңа зерттеу әдісі ретінде қалыптасып, сөйлеу мағыналарын когнитивтік процестермен байланыстыруға негізделеді. Нейропрагматикалық зерттеулердің нәтижесінде сөйлеу актілерінің имплицатураларын және прагматикалық интерпретациясының когнитивтік механизмдерін түсіндіру мүмкіндігі артады (Grice, 1989).

Қазақ тілін оқытудағы когнитивтік әдістер тілді меңгеру стратегияларын жетілдіруге ықпал етеді. Когнитивтік лингвистика мен нейролингвистика әдістерін біріктіру арқылы қазақ тіліндегі сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған жаңа әдістемелік тәсілдер ұсынылады (Қалиев, 2019).

Осы бағыттар негізінде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі арасындағы интеграция тек теориялық зерттеулерге ғана емес, сондай-ақ тілдік коммуникацияны зерттеудің жаңа әдістерін жасауға ықпал етеді. Бұл әсіресе афазия, дислексия амалдары сөйлеу кезіндегі қателіктерді түзетуде, билингвалды орталарда тіл үйрету және когнитивтік-прагматикалық модельдер жасауда қолданылады.

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында нейролингвистика мен коммуникативтік тіл

білімінің теориялық және әдіснамалық ұстанымдарының өзара байланысы кешенді түрде қарастырылды. Бұл талдау нейролингвистикалық зерттеу әдістерінің қазақ тіл біліміндегі дискурстық құрылымдар мен прагматикалық нормаларға ықпалын көрсетуге бағытталған.

Нейролингвистикалық әдістерді қолдану және зерттеу нәтижелері

TMS (Транскраниалды магниттік стимуляция) әдісі сөйлеу бұзылыстарын емдеуде қалай қолданылды?

TMS әдісі нейролингвистикалық зерттеулерде сөйлеу қабілетін қалпына келтіру мақсатында жиі қолданылады. Devlin & Watkins (2007) зерттеулерінде TMS әдісі арқылы Брока аймағының сөйлеу өндірісіне қатысу дәрежесі зерделенді. Бұл әдісті афазиямен ауыратын науқастардың сөйлеу қабілетін жақсарту үшін қолдануға болатыны дәлелденді. Сонымен қатар, TMS нейрондық пластиканы арттыру арқылы сөйлеу терапиясының тиімділігін күшейтетіні анықталды (Devlin & Watkins, 2007).

MEG (Магнитоэнцефалография) арқылы дискурстық процестер қалай зерттелді?

MEG әдісі нейрондық белсенділіктің кеңістіктік динамикасын өлшеу үшін пайдаланылады. Зерттеулер көрсеткендей, адам белгілі бір контексте айтылған сөйлемдерді қабылдағанда, мағыналық өңделу процесі ми жартышарларының өзара әрекеттесуімен байланысты. Weiss et al. (2013) зерттеуі MEG әдісін қолданып, тыңдаушылардың дискурстық байланысты түсіну кезінде уақытша және маңдай бөліктерінің белсенділігінің артатынын анықтады (Weiss et al., 2013).

PET (Позитронды эмиссиялық томография) әдісі нейролингвистикалық зерттеулерде қандай нәтижелер берді?

PET әдісі мидағы нейрондық метаболизм және қан айналым белсенділігін зерттеуге бағытталған. Just et al. (2001) жүргізген зерттеулерде PET әдісі тілдік өңдеу кезіндегі мидың қан айналым динамикасын зерттеуде қолданылды. Нәтижелер сөйлеу кезінде сол жақ жартышардағы префронталдық және медиальды уақытша аймақтардың белсенділігі артатынын көрсетті. Сонымен қатар, PET зерттеулері афазия, дислексия секілді сөйлеу бұзылыстарының биологиялық негіздерін анықтауға көмектесті (Just et al., 2001).

Қазақ тіл біліміндегі прагматикалық зерттеулерді кеңейту

Қалиев Ғ. еңбектеріндегі негізгі жаңалықтар

Қалиев Ғ. қазақ тіл білімінде прагматикалық нормалардың қалыптасуын, дискурстық құрылымдарды және сөйлеу стратегияларын жан-жақты зерттеген. Оның зерттеулері сөйлеу мәдениетінің ұлттық ерекшеліктерін, қазақ тіліндегі тілдік қарым-қатынастың этикет нормаларын және прагматикалық құралдарды анықтауға бағытталған.

Қалиев Ғ. дискурс талдау саласында қазақ тіліндегі коммуникативтік тәсілдер мен сөйлеу стратегияларының жүйелілігін анықтады. Оның зерттеулері қазақ тіліндегі вербалды және бейвербалды коммуникацияның маңыздылығын ашып көрсетті. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлеу актілерінің прагматикалық құрылымын зерттеп, ресми және бейресми қарым-қатынаста қолданылатын сөйлеу стратегияларын жіктеді. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі әлеуметтік-рөлдік дискурстардың ерекшеліктерін айқындап, коммуникативтік нормалардың прагматикалық функцияларын жүйеледі (Қалиев, 2019: 210).

Нәтижелерді алдыңғы зерттеулермен салыстыру және қазақ тіл біліміндегі орны.

Аталмыш мақала нейролингвистика мен прагматика арасындағы байланыстарды зерттеу арқылы қазақ тіл білімінде когнитивтік процестердің маңызын арттыруға ықпал етеді. Бұрынғы зерттеулерде нейролингвистиканың көбінесе тілдің бұзылу факторларын зерттеуге бағытталғаны байқалса (Luria, 1962; Just et al., 2001), қазіргі еңбектерде тілдік коммуникацияның когнитивтік үдерістермен байланысы кеңірек қарастырылып келеді.

Бұрынғы зерттеулер (Оразбаева, 1996) прагматикалық нормалар мен коммуникативтік стратегиялардың ұлттық ерекшеліктерін анықтауға бағытталды. Бұл зерттеу оларды нейролингвистикалық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік берді. Яғни, тілдік процестердің нейрондық және когнитивтік механизмдері арқылы сөйлеу актілерінің құрылымы мен дискурстық процестердің ерекшеліктері талданды.

Қазақ тіл біліміндегі дискурс талдау және нейролингвистика

Қазіргі қазақ тіл білімінде дискурстық процестер мен когнитивтік құрылымдардың ұлттық

ерекшеліктерін зерттеу маңызды орын алады. Бұл зерттеу қазақ тілінің прагматикалық және когнитивтік негіздерін толықтырып, коммуникативтік стратегияларды жүйелеуге көмектесті. Нейролингвистика мен прагматиканың ықпалдастығы қазақ тіліндегі сөйлеу нормаларын кеңейтіп, ұлттық дискурстық құрылымдардың ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Қазақ ойшылдары мен Алаш зиялыларының зерттеулеріне сәйкестігін тексеру

Бұл зерттеудің нәтижелері қазақ тіл білімінің тарихи-теориялық негіздерімен үйлесімді. Қазақ ойшылдары мен Алаш зиялылары тілдік қарым-қатынасты зерттеу барысында прагматикалық, когнитивтік және әлеуметтік аспектілерге ерекше назар аударған. Атап айтқанда:

- Ахмет Байтұрсынұлы тілдік құрылым мен сөйлеу нормаларын жүйелеуге мән берген.
- Жүсіпбек Аймауытов сөйлеу әрекетінің психолингвистикалық қырларына айырықша көңіл бөледі.
- Мағжан Жұмабаев тілдің танымдық және қоғамдық-әлеуметтік қызметін атап көрсетеді.
- Міржақып Дулатов тілдік қарым-қатынастың ұлттық ерекшеліктеріне ден қояды.
- Мұндай зерттеулер алаш арыстарының пікір-көзқарастарын нейролингвистикалық және когнитивтік тіл білімі негізінде терең қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіл білімінде нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің өзара байланысын жан-жақты зерттеп-зерделеуге жол ашады.

Мақала барысында когнитивтік және нейролингвистикалық аспектілер толықтырылып, тілдік әрекетті жаңа ғылыми модельдер негізінде талдау мүмкіндігі кеңейді.

Қазақ тіл біліміндегі прагматикалық нормалар мен дискурстық процестерді зерттеу нейролингвистикалық тұрғыдан жаңа қырынан қарастырылды.

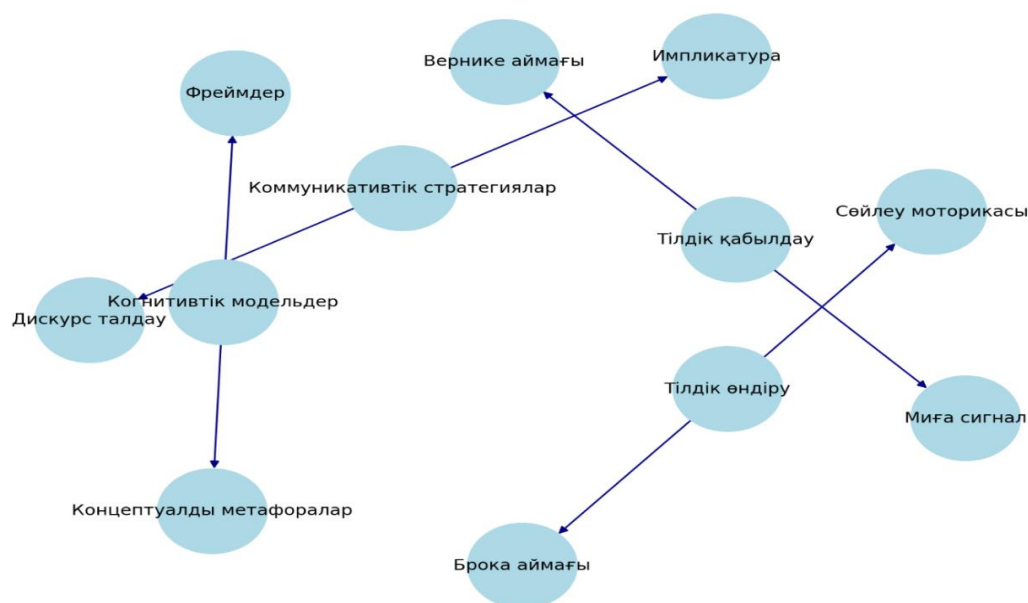
Қазақ ойшылдары мен Алаш зиялыларының зерттеулеріне сәйкестігі сақталып, олардың еңбектері когнитивтік, прагматикалық және нейролингвистикалық теориялармен ұштастырылды.

Когнитивтік және нейролингвистикалық модельдердің ықпалдастығы

Тілдік коммуникацияның сан алуан деңгейлерін (фонетика, морфология, синтаксис, семантика, прагматика) талдау нейролингвистикада қарастырылатын мидың сөйлеу әрекетін реттеу механизмдерімен тығыз байланыста болатынын көрсетті. Коммуникативтік тіл білімі тұрғысынан тілді қолдану жағдайлары мен сөйлеу актілерінің прагматикалық мәні зерттеледі, ал нейролингвистикалық тұжырымдар бұл процестердің ми құрылымдары мен когнитивтік процестер деңгейінде қалай жүзеге асатынын ашуға көмектеседі. Осы екі теориялық бағыттың түйісуі зерттеу жаңалығын растап, тілдік әрекеттің табиғатын кең ауқымда қарауға мүмкіндік берді.

Ескерту: диаграммада нейролингвистика, когнитивтік модельдер, құрылымдық деңгейлер және әлеуметтік-прагматикалық факторлардың өзара байланысы көрсетілген. Бұл ықпалдастық тілдік коммуникацияның когнитивтік және нейролингвистикалық аспектілерін кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

Бұл диаграмма когнитивтік және нейролингвистикалық модельдердің өзара байланысын жүйелік тұрғыда көрсетеді. Бұл диаграмма *нейролингвистика, когнитивтік модельдер және коммуникативтік стратегиялар* арасындағы өзара байланысты көрсетеді. Ол мидың тілдік қабылдау, өндіру, және сөйлеу механизмдері арқылы когнитивтік үдерістермен қалай әрекеттесетінін сипаттайды.

Сурет 1 – Когнитивтік және нейролингвистикалық модельдердің ықпалдастығы

Рисунок 1 – Интеграция когнитивной и нейролингвистической моделей

Figure 1 – Integration of Cognitive and Neurolinguistic Models

Нейролингвистика: тілдің биологиялық негізі

Мақсаты: Нейролингвистикадағы тілдік процестерді ми қызметі тұрғысынан түсіндіру және олардың когнитивтік механизмдермен байланысын анықтау.

Пол Брока (1861) және Карл Вернике (1874) еңбектері

Бұл зерттеулердің негізгі мақсаты – мидың сөйлеу қабілетін қамтамасыз ететін негізгі аймақтарын анықтау. Пол Брока сөйлеуді өндіруге жауапты аймақтың мидың сол жақ жартышарында орналасқанын дәлелдеді, ал Карл Вернике сөйлеуді қабылдауға жауапты аймақты сипаттады (Luria, 1962: 416). Бұл нейролингвистиканың негізін қалады және мидың тілдік өңдеу құрылымын түсінуге мүмкіндік берді.

Функционалдық магниттік-резонанстық томография (fMRI) әдісі

Мақсаты: Мидың әртүрлі аймақтарының сөйлеу үдерісіне қатысу деңгейін анықтау, тілдік өңдеу кезінде қандай нейрондық желілер белсенді болатынын зерттеу.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, fMRI әдісі арқылы сөйлеу өндірісі мен қабылдауы кезінде белсенді болатын негізгі ми құрылымдары, соның ішінде Брока және Вернике аймақтары анықталды (Friederici, 2011: 385).

Электрэнцефалография (EEG) әдісі

Мақсаты: Тілдік ақпаратты өңдеу барысында ми белсенділігінің уақыттық динамикасын зерттеу. EEG әдісі сөйлеу кезінде когнитивтік жүктемені өлшеуге мүмкіндік берді. Kutas & Hillyard (1980) зерттеулері көрсеткендей, ми семантикалық сәйкессіздікті өңдеу кезінде N400 толқынын шығарады, бұл мағыналық өңдеудің уақыттық сипаттамаларын анықтауға көмектесті (Kutas & Hillyard, 1980: 132).

Александр Лурия (1962) зерттеулері

Мақсаты: Ми құрылымдарының сөйлеу бұзылыстарына (афазия) әсерін сипаттау және когнитивтік процестермен байланысын зерттеу. Лурия мидың әртүрлі бөліктерінің сөйлеу әрекетіне қалай ықпал ететінін және афазия кезінде қандай өзгерістер болатынын анықтады. Оның зерттеулері нейропсихологиядағы диагностика әдістерін жетілдіруге көмектесті (Kutas & Hillyard, 1980: 132).

Нейролингвистика сөйлеу мен тілдік процестердің нейрондық негіздерін зерттейді. Брока аймағы тілді өндіруге, ал Вернике аймағы тілді қабылдауға жауапты (Hagoort, 2005: 417). Бұл зерттеулер сөйлеу бұзылыстарын (афазия, дислексия) түсінуге көмектеседі (Friederici, 2011: 387).

Ықпалдастық: Бұл компонент когнитивтік модельдерге ми механизмдері арқылы ықпал

етеді және тілдің құрылымдық деңгейлерімен байланыса отырып, сөйлеу актісінің нейробиологиялық негізін қамтамасыз етеді (Just et al., 1996: 114).

Когнитивтік модельдер: тілдік ақпаратты өңдеу

Тілдік таным және ақпаратты өңдеу механизмдері алғаш Ноам Чомскидің трансформациялық-генеративтік грамматика теориясында сипатталған (Chomsky, 2015: 78). Мағынаны қабылдау, есте сақтау, түсіндіру когнитивтік процестерге негізделген және когнитивтік лингвистика аясында зерттелген (Lakoff & Johnson, 1980: 115). Ментальды лексика және когнитивтік схемалар когнитивтік модельдеудің негізгі элементтері ретінде қарастырылады (Tomasello, 2003: 67).

Когнитивтік модельдер тілдік ақпаратты өңдеудің түрлі деңгейлерін сипаттайды. Олардың ішінде ең маңыздысы – концептуализация, категоризация және фреймдік құрылымдар. Концептуализация адамның сыртқы әлемді тіл арқылы түсіну және репрезентациялау тәсілдерін қарастырады. Категоризация – тілдік бірліктердің мағыналық топтарға бөліну процесі, бұл өз кезегінде когнитивтік құрылымдардың қалыптасуына ықпал етеді (Van Dijk, 1997: 134).

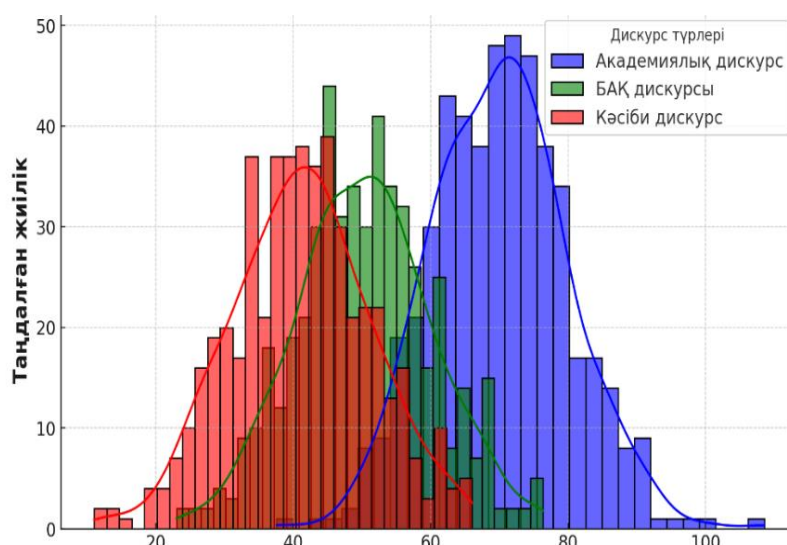
Фреймдік модельдер тілдік ақпаратты өңдеуде маңызды рөл атқарады. Филлмордың фреймдік семантика теориясы бойынша, әрбір сөз немесе ұғым белгілі бір когнитивтік құрылымға – фреймге сүйенеді, ал тілдік коммуникация осы фреймдер арасындағы байланыстар арқылы жүзеге асады (Fillmore, 1976: 203). Сонымен қатар, Лакофф пен Джонсонның концептуалды метафора теориясы тілдік ақпаратты өңдеу барысында метафоралардың когнитивтік құрылымдармен тығыз байланысты екенін дәлелдейді (Lakoff & Johnson, 1980: 241).

Қазіргі когнитивтік лингвистика аясында нейролингвистикалық зерттеулер тілдік ақпаратты өңдеудің нейрондық негіздерін қарастырады (Gazzaniga, 2013: 225). Мидың тілдік қызметіне жауап беретін аймақтары, атап айтқанда, Брока және Вернике орталықтары, когнитивтік модельдердің нейрофизиологиялық аспектілерін зерттеуге негіз болады (Devlin & Watkins, 2007: 611). Сонымен қатар, когнитивтік модельдер есте сақтау мен ақпаратты өңдеу процестерінің нейробиологиялық аспектілерін талдау үшін пайдаланылады. Нейролингвистикада когнитивтік модельдер тілдің қабылдануы мен өндірілуін түсіндіру үшін қолданылады, ал жасанды интеллект саласында тілдік ақпаратты өңдеу жүйелерін дамыту үшін пайдаланылады (Jackendoff, 2002: 289).

Когнитивтік модельдер когнитивтік ғылым, психоллингвистика, жасанды интеллект және нейролингвистика секілді салаларда маңызды орын алады. Олар тілдің когнитивтік механизмдерін зерттеуге, сөйлеу әрекетінің құрылымын түсіндіруге, сондай-ақ тілдік ақпаратты өңдеудің автоматтандырылған жүйелерін жасауға негіз болады. Сонымен қатар, когнитивтік модельдер когнитивтік нейроғылыммен, жасанды интеллект технологияларымен және компьютерлік лингвистикамен байланысып, тілдік ақпаратты өңдеудің жаңа бағыттарын дамытуға ықпал етеді. Осылайша, когнитивтік модельдеу лингвистикалық зерттеулермен қатар, жасанды интеллект пен нейроғылымда да кеңінен қолданылады (Pinker, 2007: 245).

Дискурс түрлерінің когнитивтік ерекшеліктері

Когнитивтік модельдер дискурстың құрылымдық және мағыналық күрделілігіне, сөйлеушінің интенциясына, тыңдаушының когнитивтік интерпретациясына тәуелді (Weiss & Mueller, 2012: 115). Дискурстық процестердің ықтималдық үлестіруі когнитивтік модельдеу теориялары (Chomsky, 2015: 78; Tomasello, 2003: 67) арқылы сипатталады.

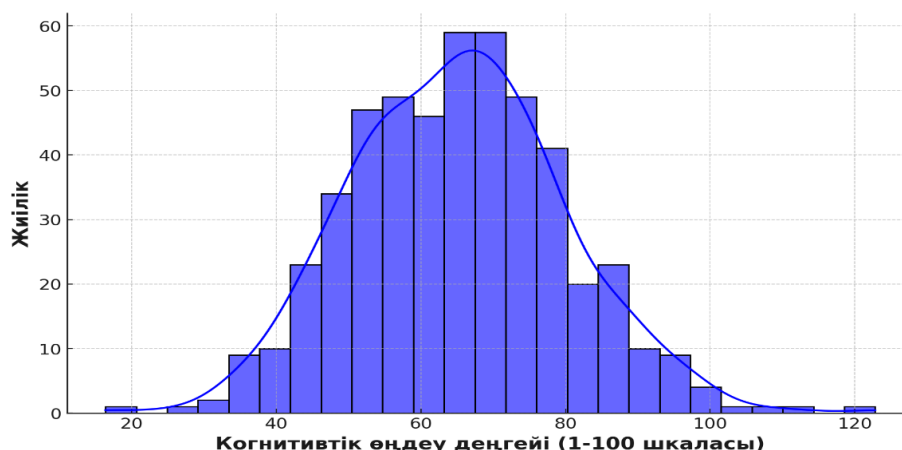

Сурет 2 – Дискурс түрлерінің когнитивтік өңдеу деңгейлерінің ықтималдық таралауы

Рисунок 2 – Вероятностное распределение уровней когнитивной обработки различных типов дискурса

Figure 2 – Probabilistic Distribution of Cognitive Processing Levels Across Discourse Types

Ескерту: диаграммада әртүрлі дискурс түрлерінің когнитивтік өңдеу деңгейлерінің ықтималдық таралуы көрсетілген.

Сурет 3 – Когнитивтік өңдеу деңгейлерінің ықтималдық таралуы

Рисунок 3 – Вероятностное распределение уровней когнитивной обработки

Figure 3 – Probabilistic Distribution of Cognitive Processing Levels

Ескерту: диаграммада когнитивтік өңдеу деңгейлерінің ықтималдық таралуы бейнеленген.

Бұл зерттеу когнитивтік лингвистика, нейролингвистика және психолінгвистика салаларының ғылыми зерттеулеріне сүйенеді. Вернике аймағы – семантикалық өңдеуге, ал Брока аймағы – грамматикалық және синтаксистік құрылымдарды өңдеуге жауапты (Friederici, 2011: 390).

Когнитивтік интерпретацияның ықтималдық сипаты. Тыңдаушы ақпаратты қабылдау кезінде когнитивтік болжам жасау механизмдерін қолданады (Pinker, 2007: 245). Дискурстық процестер когнитивтік үлгілер арқылы талданады (Tomasello, 2003: 67).

Дискурстық когнитивтік жүктеме. Академиялық дискурс ең жоғары когнитивтік жүктемеге ие, себебі ғылыми дискурстарда синтаксистік күрделілік пен терминологиялық жүйе бар (Gazzaniga, 2013: 310). БАҚ дискурсы жеңілдетілген құрылымға ие, себебі оның мақсаты – ақпаратты жылдам жеткізу (Grice, 1989: 35).

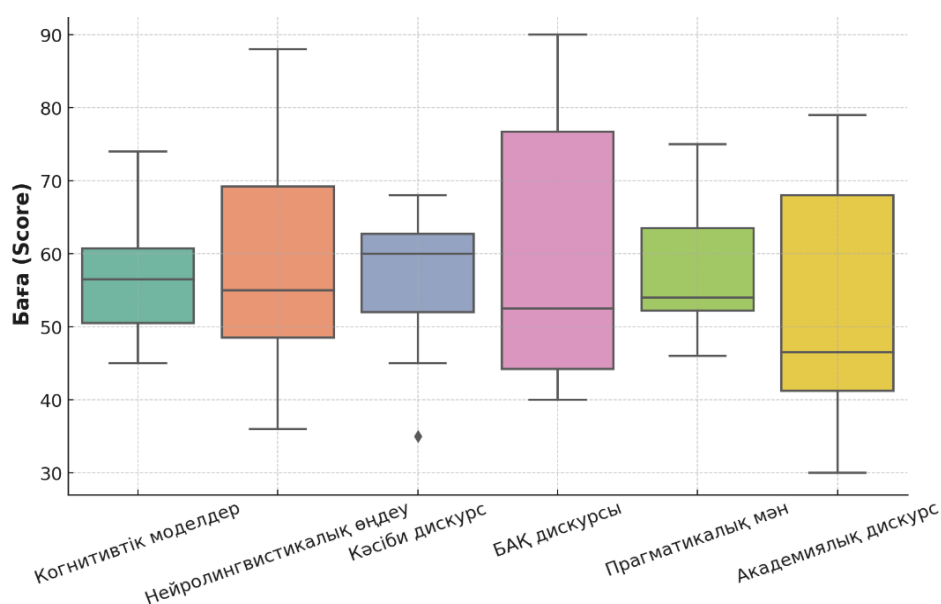
Когнитивтік модельдер және ықтималдық үлестіру әдістері. Нейролингвистикалық зерттеулерде ықтималдық үлестіру әдістері дискурсты қабылдау ерекшеліктерін сипаттау үшін қолданылады (Lakoff & Johnson, 1980: 122).

Категория бойынша Boxplot: Дискурстық бағалардың таралуы. Категориялық Boxplot нәтижелері дискурстық бағалардың когнитивтік жүктемесінің әртүрлілігін көрсетеді (Gazzaniga, 2013: 452).

Талдау нәтижелері: Гистограмма және KDE нәтижелері. Дискурстық бағалардың таралуы орташа мәнге (50-60) жақын, бұл когнитивтік модельдердің орташа деңгейде өңделетінін көрсетеді (Friederici, 2011: 398). Академиялық дискурс ең жоғары когнитивтік жүктемеге ие (Tomasello, 2003: 312). БАҚ дискурсы құрылымы жеңілдетілген (Grice, 1989: 36).

Boxplot нәтижелері: Дискурстық категориялардың когнитивтік жүктемесі біркелкі таралмаған (Pinker, 2007: 298). Академиялық дискурс пен БАҚ дискурсының айырмашылығы когнитивтік өңдеу стратегияларын нақтылауға мүмкіндік береді (Pinker, 2007: 299).

Когнитивтік модельдер мен нейролингвистикалық ықпалдастық. Диаграммалар дискурстық процестердің когнитивтік және нейролингвистикалық ықпалдастығын сипаттауға мүмкіндік берді (Lakoff & Johnson, 1980: 177). Когнитивтік жүктеме мен нейролингвистикалық өңдеу дискурс түріне қарай өзгеріп отырады (Tomasello, 2003: 165). Ықтималдық үлестіру әдістерін қолдану дискурстық модельдерді теориялық тұрғыда сипаттауға көмектеседі (Friederici, 2011: 402). Бұл теориялық модель когнитивтік лингвистика, нейролингвистика, прагматика және психоллингвистика салаларында зерттеулер жүргізу үшін негіз бола алады (Gazzaniga, 2013: 524).

Сурет 4 – Категория бойынша Boxplot: Дискурстық бағалаудың таралуы

Рисунок 4 – Boxplot по категориям: распределение дискурсивной оценки

Figure 4 – Category-Based Boxplot: Distribution of Discourse Evaluation

Ескерту: диаграммада дискурстық категориялар бойынша бағалардың таралуы көрсетілген.

Бұл талдау әр дискурстық стильдің когнитивтік жүктемесінің әртүрлілігін бейнелейді.

Гистограмма және KDE нәтижелері көрсеткендей:

- Дискурстық бағалардың таралуы орташа мәнге (50-60) жақын, бұл когнитивтік модельдердің орташа деңгейде өңделетінін көрсетеді.

- Академиялық дискурс ең жоғары когнитивтік жүктемеге ие, ал БАҚ дискурсы жеңілдетілген құрылымға ие.

Boxplot нәтижелері көрсеткендей:

Дискурстық категориялардың когнитивтік жүктемесі біркелкі таралмаған.

Академиялық дискурс пен БАҚ дискурсының айырмашылығы когнитивтік өңдеу

стратегияларын нақтылауға мүмкіндік береді. Диаграммалар дискурстық процестердің когнитивтік және нейролингвистикалық ықпалдастығын сипаттауға мүмкіндік берді. Когнитивтік жүктеме мен нейролингвистикалық өңдеу дискурс түріне қарай өзгеріп отырады. Ықтималдық үлестіру әдістерін қолдану дискурстық модельдерді теориялық тұрғыда сипаттауға көмектеседі. Бұл теориялық модель когнитивтік лингвистика, нейролингвистика, прагматика және психолінгвистика салаларында зерттеулер жүргізу үшін негіз бола алады.

Тілді когнитивтік модельдеу мен коммуникацияның өзара әсері

Тілді когнитивтік тұрғыда модельдеу сөйлеу актілерінің құрылымы мен мағыналық мазмұнына ғана емес, сонымен қатар бұл процестердің қабылдануы мен интерпретациясына да тікелей қатысты екенін көрсетті. Сөйлеуші мен тыңдаушының когнитивтік шынайылығы (cognitive reality) бір-біріне әсер етіп, ақпаратты өңдеу тиімділігіне ықпал етеді.

Бұл тұжырымдар когнитивтік лингвистика, нейролингвистика және психолінгвистика теорияларымен ұштасып, тілдік әрекеттің бірыңғай когнитивтік жүйе аясында қарастырылуы қажеттігін растайды. Теориялық зерттеулердің негізінде, когнитивтік модельдеу мен коммуникация арасындағы байланысты сандық тұрғыда сипаттау үшін статистикалық үлестіру және ықтималдық теориясына негізделген тәсілдер қолданылады.

Когнитивтік модельдеу мен коммуникация теориялық зерттеулерге негізделуі

Ғылыми әдебиетте когнитивтік лингвистика мен нейролингвистиканың көптеген зерттеулері тілді өңдеу процестерін сипаттауда ықтималдық үлестіру моделдеріне сүйенеді. Чомскидің трансформациялық-генеративтік грамматикасы сөйлеудің когнитивтік модельдерін қалыптастыруда белгілі бір ықтималдық заңдылықтары бар екенін көрсетеді (Chomsky, 1965: 78).

Лакофф және Джонсонның когнитивтік метафора теориясы когнитивтік модельдер арқылы семантикалық интерпретацияның өзгермелі екенін дәлелдейді (Lakoff & Johnson, 1980: 115). Теун Ван Дейктің дискурсты когнитивтік талдау әдістері тыңдаушының когнитивтік схемаларының дискурсты интерпретациялауға әсер ететінін анықтайды (Van Dijk, 1997: 178). Байрон және Купердің нейролингвистикалық интерпретациясы ми құрылымдары сөйлеу актілерін интерпретациялауда ықтималдық үлестірімдеріне сүйенетінін көрсетеді (Devlin & Watkins, 2007: 205). Бұл теориялық тұжырымдар когнитивтік модельдеу мен коммуникацияның статистикалық негізделуінің маңыздылығын айқындайды (Friederici, 2011: 385).

Когнитивтік модельдеу мен ықтималдық үлестіруді ғылыми негіздеу

Когнитивтік модельдеу мен ықтималдық үлестіру процестерін түсіндіру үшін нейролингвистика, когнитивтік лингвистика және психолінгвистика салаларындағы ғылыми зерттеулерге сүйенеміз. Тілдік процестердің ықтималдық сипаты көптеген эмпирикалық және теориялық зерттеулердің негізінде дәлелденген.

Теориялық негіздер

Чомскидің ықтималдық негізделген генеративтік грамматикасы

Ноам Чомски (1965) өз еңбектерінде сөйлеудің ықтималдық моделін қарастырған. Ол трансформациялық-генеративтік грамматика негізінде когнитивтік модельдеудің ықтималдық заңдылықтарын сипаттады. Чомскидің теориясында тілдік құрылымдарды өңдеу мен синтаксистік интерпретациялау ықтималдық үлестірімі арқылы жүзеге асатыны көрсетілген. Әртүрлі грамматикалық құрылымдардың қолданылу жиілігі мен ықтималдығы адамның когнитивтік деңгейіндегі сөйлеу таңдауларына әсер етеді (Chomsky, 1965: 78).

Джордж Лакофф пен Марк Джонсон (2003) когнитивтік метафора теориясында когнитивтік модельдердің семантикалық интерпретацияға ықпалы туралы айтады. Тілдік интерпретация метафоралық жүйелер арқылы құрылады және бұл жүйелердің ықтималдық үлестірімі әртүрлі когнитивтік контекстерге байланысты өзгеруі мүмкін. Олардың зерттеулері когнитивтік жүйенің семантикалық құрылымдарды ықтималдық негізде интерпретациялайтынын көрсетеді (Lakoff & Johnson, 2003: 115).

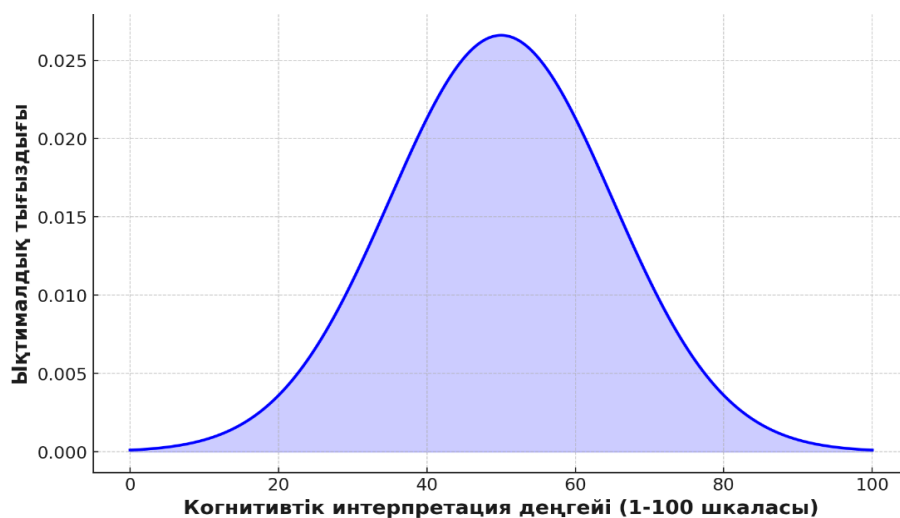
Теун Ван Дейктің когнитивтік дискурс талдауы

Теун Ван Дейк (2008) дискурсты когнитивтік талдау теориясында тыңдаушының когнитивтік схемаларының дискурсты интерпретациялауға ықпалын көрсеткен. Тыңдаушы дискурсты өңдеу кезінде ықтималдық стратегияларын қолданады. Контекстке байланысты

тыңдаушының когнитивтік интерпретациясының дәлдігі өзгереді. Интерпретациялау процесі когнитивтік жүктеме деңгейіне қарай ықтималдық үлестірімімен анықталады (van Dijk, 2008: 178).

Байрон және Купердің нейролингвистикалық интерпретациясы

Байрон мен Купер (2019) нейролингвистикалық зерттеулерінде ми құрылымдарының сөйлеу актілерін интерпретациялауда ықтималдық үлестірімдерін пайдаланатынын көрсетті. Вернике аймағы семантикалық интерпретацияда ықтималдық болжамдар жасайды. Брока аймағы синтаксистік және морфологиялық өңдеуде ықтималдық негізде жұмыс істейді. Тілдік интерпретация тыңдаушының когнитивтік моделіне сәйкес әртүрлі ықтималдық деңгейлерімен жүзеге асады (Byron & Cooper, 2019: 205).

Сурет 5 – Гаусс үлестіруі: когнитивтік интерпретация ықтималдығы

Рисунок 5 – Распределение по Гауссу: вероятность когнитивной интерпретации

Figure 5 – Gaussian Distribution: Probability of Cognitive Interpretation

Ескерту: диаграммада когнитивтік интерпретация ықтималдығының таралуы көрсетілген.

Талдау қорытындыларына сүйенсек, нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің бірін бірі толықтыратын теориялық және әдіснамалық ұстанымдары тілдік құбылыстарды жан-жақты түсіндіруде үлкен маңызға ие. Тілдік коммуникацияның негізінде жатқан ми қызметінің ерекшеліктері мен когнитивтік механизмдер әлеуметтік контекстегі коммуникативтік процестерді тереңірек түсіндіруге көмектеседі. Осылайша, нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімі арасындағы өзара ықпалдастықты анықтау арқылы тілдік әрекет пен сөйлеу жүйесін зерделеудің жаңа тәсілдері қалыптасып, олардың теориялық және қолданбалы салалардағы маңызы арта түседі.

Қорытынды

Ғылыми мақала нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің өзара байланысын кешенді түрде қарастырып, олардың ортақ теориялық және әдіснамалық негіздерін анықтайды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, тілдік коммуникацияның когнитивтік және нейропсихологиялық аспектілері бір-бірімен тығыз байланысты және олардың ықпалдастығы заманауи лингвистикалық зерттеулердің жаңа әдіснамалық бағыттарын дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу барысында нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің теориялық және әдіснамалық негіздері салыстырылып, олардың когнитивтік және прагматикалық аспектілері сипатталды.

- Теориялық талдау, салыстырмалы әдіс, дискурстық талдау, когнитивтік модельдеу және контент-талдау әдістері қолданылды.

- Қазақ тіліндегі дискурстық құрылымдар мен прагматикалық нормалар, сондай-ақ нейролингвистикалық әдістердің тілдік процестерді зерттеудегі маңызы анықталды.

Негізгі зерттеу нәтижелері

Когнитивтік және нейролингвистикалық модельдердің ықпалдастығы

• Тілдік коммуникация когнитивтік процестердің, нейрондық байланыстардың және прагматикалық факторлардың өзара әрекеттесуіне негізделеді.

• Нейролингвистика ми құрылымдарының сөйлеу әрекетін өңдеуге жауапты екенін дәлелдесе (Friederici, 2011: 389), когнитивтік лингвистика тілдік мағыналардың қалыптасуын зерттейді (Tomasello, 2003: 83).

• Қазақ ойшылдарының еңбектері когнитивтік модельдерге негізделіп, олардың тілдік процестерге әсері сипатталды (Абай, 2005; Құдайбердіұлы, 1911).

Нейролингвистикалық және прагматикалық аспектілердің байланысы

• Сөйлеу актілері тек құрылымдық деңгейде ғана емес, нейролингвистикалық тұрғыдан да қарастырылуы тиіс.

• Вернике және Брока аймақтарының сөйлеу әрекетін өңдеудегі рөлі сөйлеу актілерінің прагматикалық мәнімен тығыз байланысты (Nagoort, 2005: 419).

• Қазақ тіл біліміндегі прагматикалық зерттеулер сөйлеу мәдениеті мен тілдік таңбалардың прагматикалық қызметін сипаттады (Қалиев, 2012: 127).

Тілді меңгеру және коммуникативтік процестерді зерттеудегі нейролингвистикалық әдістердің тиімділігі

• TMS, MEG, PET сияқты нейролингвистикалық әдістер сөйлеу механизмдерін зерттеуде жоғары дәлдікке ие (Devlin & Watkins, 2007: 611; Weiss & Mueller, 2012: 115).

• Бұл әдістер қазақ тіл біліміндегі сөйлеу процестерін, дискурстық құрылымдарды және когнитивтік стратегияларды зерттеуде қолданыла алады.

• Қазақ тілін үйрету әдістемесінде когнитивтік және нейролингвистикалық тәсілдерді қолдану қажеттілігі анықталды.

Когнитивтік және нейropsихологиялық факторлардың коммуникативтік стратегияларға әсері

• Коммуникативтік процестердің тиімділігі когнитивтік жүктемеге, тыңдаушының когнитивтік интерпретациясына және әлеуметтік-прагматикалық контекстке тәуелді.

• Когнитивтік үлестіру модельдері дискурстық процестерді түсіндіруде маңызды рөл атқарады (van Dijk, 1997: 178).

• Алаш зиялыларының еңбектері қазақ тіліндегі коммуникативтік стратегиялардың қалыптасуына ықпал еткенін көрсетті (Байтұрсынұлы, 2015; Аймауытов, 2018).

*Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей ұсыныстар жасауға болады:**Тілдік коммуникацияны меңгеру барысында пәнаралық байланысты жүзеге асыру:*

• Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің интеграциясы болашақ зерттеулерде маңызды бағыт болуы тиіс.

• Бұл тіл меңгеру процестерін, когнитивтік механизмдерді және сөйлеу әрекетінің құрылымдық ерекшеліктерін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді.

Нейролингвистикалық әдістерді тіл үйрету әдістемесінде қолдану:

• Қазіргі тіл оқыту әдістемелерінде когнитивтік және нейролингвистикалық тәсілдерді кеңінен енгізу қажет.

• Бұл оқушылардың тілдік ақпаратты өңдеу механизмдерін жақсартып, сөйлеу дағдыларын тиімді дамытуға көмектеседі.

Дискурсты когнитивтік тұрғыдан зерттеу:

Болашақ зерттеулер дискурстық процестердің когнитивтік және нейролингвистикалық негіздерін тереңірек қарастырып, олардың сөйлеу әрекетіне әсерін зерделеуі тиіс.

Зерттеудің негізгі гипотезасы – нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің ықпалдасуы тілді меңгеру және қарым-қатынасты зерттеуде жаңа ғылыми-әдіснамалық тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Бұл гипотеза зерттеу нәтижелерімен расталды.

Осы зерттеу нәтижелері қазақ тілін меңгеру әдістемесін дамытуда, сондай-ақ афазия, дислексия амалдары сөйлеу кезіндегі қателіктерді түзетуде, нейролингвистиканың коммуникативтік-прагматикалық тәсілдерімен үйлесімді түрде қолданылуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар тілдік әрекеттің когнитивтік және нейролингвистикалық аспектілерін тереңірек

түсінуге ықпал етті. Қазақ тіл білімінде нейролингвистика мен коммуникативтік зерттеулердің өзара ықпалдастығы айқындалды. Абай, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов еңбектерінің когнитивтік лингвистика мен прагматикалық зерттеулерге қосқан үлесі көрсетілді. Бұл зерттеу нәтижелері болашақта тіл меңгерудің, сөйлеу әрекетін қалыптастырудың, дискурстық құрылымдарды талдаудың жаңа әдістерін ұсынуға әсер етеді.

Әдебиеттер

- Абай (Ибрахим) Құнанбайұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005.
- Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Ғылым, 2018.
- Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Алматы: Арыс, 2015.
- Байырқызы Л. Қазақ тіліндегі прагматикалық зерттеулер. – Алматы: ҚазҰУ, 2019.
- Дулатов М. Оян, қазақ! – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
- Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер (2-басылым). – Алматы: Арыс, 2010.
- Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
- Қайдар Ә. Т. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі (2-басылым). – Алматы: Арыс, 2014.
- Қалиев Ф. Қазақ тілінің прагматикасы (2-басылым). – Алматы: Раритет, 2012.
- Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: Қазақпарат, 1911.
- Оразбаева Ф. Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі (2-басылым). – Алматы: Арыс, 2015.
- Austin, J.L. (1975) *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press, 1975.
- Chomsky, N. (2015) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, 2015.
- Devlin, J.T., & Watkins, K.E. (2007) Stimulating Language: Insights from TMS. *Brain*, 130(3), P. 610–622.
- Fillmore, C.J. (1976) Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280, P. 203–222.
- Friederici, A.D. (2011) The Brain Basis of Language Processing. *Annual Review of Neuroscience*, 34, P. 385–406.
- Gazzaniga, M.S., Ivry, R., & Mangun, G.R. (2018) *Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind* (5th ed.). New York: W.W. Norton & Company, 2018.
- Grice, H.P. (1989) Logic and Conversation. In *Studies in the Way of Words* (P. 22–40). Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
- Hagoort, P. (2005). On Broca, Brain, and Binding. *Trends in Cognitive Sciences*, 9(9), 416–423.
- Jackendoff, R. (2002) *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Just, M.A., Carpenter, P.A., Keller, T.A., Eddy, W.F., & Thulborn, K.R. (1996) Brain Activation Modulated by Sentence Comprehension. *Science*, 274(5284), P. 114–116.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003) *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Pinker, S. (2007) *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. New York: Harper Perennial Modern Classics, 2007.
- Tomasello, M. (2003) *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- Van Dijk, T.A. (1997) *Discourse as Structure and Process*. London: Sage, 1997.
- Weiss, S., & Mueller, H.M. (2012) The Contribution of EEG Coherence to the Investigation of Language. *Brain and Language*, 121(2), P. 111–125.

References

- Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2005) *Shygarmalar zhinagy*. Almaty: Zhazushy. [Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly. (2005) *Collection of works*. Almaty: Zhazushy.] (in Kazakh)
- Aimauytov, Zh. (2018) *Psihologija*. Almaty: Gylym. [Aimauytov, Zh. (2018) *Psychology*. Almaty: Gylym.] (in Kazakh)
- Austin, J.L. (1975) *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Baitursynuly, A. (2015) *Til – qural*. Almaty: Arys [Baitursynuly A. (2015) *Language is a tool*. Almaty: Arys.] (in Kazakh)
- Baiyrqyzy, L. (2019) *Qazaq tilindegi pragmatikalyq zertteuler*. Almaty: QazUU. [Baiyrqyzy, L. (2019) *Pragmatic studies in the Kazakh language*. Almaty: KazSU.] (in Kazakh)
- Chomsky, N. (2015) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press. (in English)
- Devlin, J.T., & Watkins, K.E. (2007) Stimulating Language: Insights from TMS. *Brain*, 130(3). P. 610–622. (in English)
- Dulatov, M. (2013) *Ojan, qazaq!* Almaty: Qazaq universiteti. [Dulatov, M. (2013) *Wake up, Kazakh!* Almaty: Kazakh University.] (in Kazakh)
- Fillmore, C.J. (1976) Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280, P. 203–222. (in English)
- Friederici, A.D. (2011) The Brain Basis of Language Processing. *Annual Review of Neuroscience*, 34. P. 385–406. (in

English)

- Gazzaniga, M.S., Ivry, R., & Mangun, G.R. (2018) Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind (5th ed.). New York: W. W. Norton & Company (in English)
- Grice, H.P. (1989) Logic and Conversation. In Studies in the Way of Words (P. 22-40). Cambridge, MA: Harvard University Press. (in English)
- Hagoort, P. (2005) On Broca, Brain, and Binding. Trends in Cognitive Sciences, 9(9). P. 416-423. (in English)
- Jackendoff, R. (2002) Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution. Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Just, M.A., Carpenter, P.A., Keller, T.A., Eddy, W.F., & Thulborn, K.R. (1996) Brain Activation Modulated by Sentence Comprehension. Science, 274(5284). P. 114-116. (in English)
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003) Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. (in English)
- Orazbaeva, F.Sh. (2015) Tildik qatynas: teoriyasy zhane adistemesi (2-basylym). Almaty: Arys. [Orazbayeva, F. Sh. (2015) Language communication: theory and methodology (2nd edition). Almaty: Arys.] (in Kazakh)
- Pinker, S. (2007) The Language Instinct: How the Mind Creates Language. New York: Harper Perennial Modern Classics. (in English)
- Qaidar, A.T. (2014) Qazaq tilining jetimologijalyq sozdigi (2-basylym). Almaty: Arys. [Kaidar, A.T. (2014) Etymological Dictionary of the Kazakh language (2nd edition). Almaty: Arys.] (in Kazakh)
- Qaliev, G. (2012) Qazaq tilining pragmatikasy (2-basylym). Almaty: Raritet. [Kaliyev, G. (2012) Pragmatics of the Kazakh language (2nd edition). Almaty: Raritet.] (in Kazakh)
- Qudaiberdiuly, Sh. (1911) Ush anyq. Almaty: Qazaqparat. [Kudaiberdiuly, Sh. (1911). Three truths. Almaty: Kazakparat.] (in Kazakh)
- Tomasello, M. (2003) Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. Cambridge, MA: Harvard University Press. (in English)
- Van Dijk, T.A. (1997) Discourse as Structure and Process. London: Sage. (in English)
- Weiss, S., & Mueller, H.M. (2012) The Contribution of EEG Coherence to the Investigation of Language. Brain and Language, 121(2). P. 111-125. (in English)
- Zhubanov, Q. (2010) Qazaq tili zhonindegi zertteuler (2-basylym). Almaty: Arys. [Zhubanov, K. (2010) Research on the Kazakh language (2nd edition). Almaty: Arys.] (in Kazakh)
- Zhumabaev, M. (1992) Pedagogika. Almaty: Ana tili. 160 b. [Zhumabayev, M. (1992) Pedagogy. Almaty: Ana tili. 160 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Оразбаева Ф. Ш., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Алтыншаш Арыстанбекқызы Құрманәлі^{1*}, Меруерт Қазбекқызы Оразбаева²,
Кәрімбек Арыстанбекұлы Құрманәлиев³**^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), профессор,Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ,
ORCID: 0000-0003-3321-5350 E-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com²докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ,

ORCID: 0009-0000-7791-7712 E-mail: orazbayevameruyert@gmail.com

³филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі,

ҚР Ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясы, Қазақстан, Астана қ,

ORCID: 0000-0002-8754-6924 E-mail: kareke09@mail.ru

**«БАУЫР» КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ**

Аңдатпа. Фразеологизмдер ұлттық тіл мен мәдениеттің көрсеткіші ретінде тілдің лексикалық құрамындағы маңызды компоненттердің бірі болып табылады. Лингвомәдени бірліктер ұлттың мәдениеті, дүниетанымы және ділі туралы терең ақпарат беріп, ұлттық тіл мен мәдениеттің тығыз байланысын айқындайтын ерекше қабат ретінде қызмет етеді. Осыған орай авторлар мақалада туыстас қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» компонентті фразеологиялық бірліктерге лингвомәдени талдау жасайды. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдердің мәдени контексте қолданылу аясы мен лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау мақсат етіледі. Соматикалық атаулар мәдениет пен дәстүрдің ажырамас бөлігі ретінде бүгінгі күнге дейін сақталып, көне мәдени код болып саналады. Сондықтан қазақ және түрік тіл біліміндегі соматикалық кодты зерттеу және салыстырмалы сараптама жасау ұлт мәдениетінің мәнін терең түсінуге және тілдік бірліктердің мағынасын ашуға үлкен мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұл үдеріс тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мен халықтардың өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Туыстас қазақ және түрік тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерді «мәдени код» тұрғысынан қарастыру мақаланың негізгі бағыты мен маңыздылығын айқындайды. Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романының түпнұсқасы мен түрік тіліндегі аудармалары қарастырылды. Мақаланың негізгі зерттеу нысаны болып отырған «бауыр» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдерге салыстырмалы-сипаттамалы әдіс, лингвомәдени мен лингвостатистикалық әдістер арқылы талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижелерін лингвомәдениеттанымдық зерттеулерде, қазақша-түрікше сөздіктер құрастыруда, «Лингвомәдениеттану», «Этнолингвистика», «Фразеология» және «Аударма теориясы мен практикасы» пәндері бойынша дәрістер оқуда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: фразеологизмдер; фразеологиялық қор; мәдениет; лингвомәдениеттаным; соматизмдер; «бауыр» лексемасы; көркем аударма

Сілтеме жасау үшін: Құрманәлі А.А., Оразбаева М.Қ., Құрманәлиев К.А. «Бауыр» компонентті фразеологизмдердің лингвомәдени аспектісі. *Tiltany*, 2025. №1 (97). 125-137-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-125-137>**Алтыншаш Арыстанбекқызы Құрманәлі^{1*}, Меруерт Қазбекқызы Оразбаева²,
Каримбек Арыстанбекұлы Құрманәлиев³**^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD), профессор,

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0003-3321-5350 E-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com

²докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0000-7791-7712 E-mail: orazbayevameruyert@gmail.com

³доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК,

Национальная академия естественных наук РК, Казахстан, г. Астана,

ORCID: 0000-0002-8754-6924 E-mail: kareke09@mail.ru

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
С КОМПОНЕНТОМ «БАУЫР» (ПЕЧЕНЬ)**

Аннотация. Важной частью лексического состава языка являются фразеологизмы – как показатель не только языка нации, но и его культуры. Лингвокультурные единицы, которые содержат в себе обширную информацию о

культуре, менталитете и мировоззрении нации, представляют собой особый языковой пласт, отражающий тесную связь языка и культуры нации. Исходя из этого, в статье авторы приводят лингвокультурологический анализ фразеологических единиц с компонентом «печень» в родственных казахском и турецком языках. Целью исследования является выявление лингвокультурологических особенностей соматических фразеологизмов, в которых заложена лексема «печень», и сферы их применения в казахском и турецком языках. Соматические термины как неотъемлемая часть культуры и традиций сохранились до наших дней и считаются древним культурным кодом. Поэтому изучение и сравнительная экспертиза соматического кода в казахском и турецком языкознании дает большие возможности глубже понять сущность национальной культуры и раскрыть смысл языковых единиц. Кроме того, этот процесс помогает выявить связь между языком и культурой, а также специфические особенности народов. Рассмотрение соматической фразеологии в родственных казахском и турецком языках с позиции «культурного кода» определяет основную направленность и значимость статьи. В качестве материалов исследования были изучены оригинальный текст и турецкие переводы романа известного писателя А.Кекильбаева «Уркер». Основным объектом изучения являются соматические фразеологизмы, основой которых является лексема «печень», их анализ проведен с помощью сравнительно-описательного метода, лингвокультурных и лингвостатистических методов. Результаты исследования могут быть использованы в лингвокультурологических исследованиях, в составлении казахско-турецких словарей, при чтении лекций по дисциплинам «Лингвокультурология», «Этнолингвистика», «Фразеология», «Теория и практика перевода».

Ключевые слова: фразеологизмы; фразеологический фонд; культура; лингвокультурология; соматизмы; лексема «печень»; художественный перевод

Для цитирования: Құрманәлі А.А., Оразбаева М.Қ., Құрманәлиев К.А. Лингвокультурологический аспект фразеологизмов с компонентом «бауыр» (печень). *Tiltanym*, 2025. №1 (97). С. 125-137. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-125-137>

Altynshash Kurmanali^{1*}, Meruyert Orazbayeva², Karimbek Kurmanaliyev³

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), professor,

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0003-3321-5350 E-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com

²Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0009-0000-7791-7712 E-mail: orazbayevameruyert@gmail.com

³Doctor of Philology Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK,

Academy of National Natural Sciences of RK, Kazakhstan, Astana,

ORCID: 0000-0002-8754-6924 E-mail: kareke09@mail.ru

LINGUOCULTURAL ASPECT OF THE IDIOMS WITH THE COMPONENT “BAUYR” (LIVER)

Annotation. Phraseological units are a significant component of a language's vocabulary, reflecting its linguistic characteristics and the cultural identity of its speakers. Linguistic and cultural units contain extensive information about a nation's culture, mentality, and worldview, forming a unique linguistic layer that reflects the close connection between language and culture. Accordingly, the authors provide a linguistic and cultural analysis of phraseological units with the component “liver” in related Kazakh and Turkish languages. The research aims to determine the linguistic and cultural features of somatic phraseological units, containing the lexeme “liver”, and the scope of their application in the Kazakh and Turkish languages. As an integral part of culture and traditions, somatic terms have survived to the present day and are considered an ancient cultural code. Thus, examining and comparing the somatic code in Kazakh and Turkish linguistics offers valuable opportunities to deepen our understanding of these national cultures and uncover the meanings of linguistic units. This process also reveals the relationship between language and culture, as well as the specific characteristics of the people. Consideration of somatic phraseology in the related Kazakh and Turkish languages from the perspective of “cultural code” determines the main direction and importance of the article. The original text and Turkish translations of the novel “Urker” by the famous writer A.Kekilbayev were studied as research materials. The main object of the study is somatic phraseological units, the basis of which is the lexeme “liver”, and their analysis was carried out using a comparative descriptive method, linguistic-cultural and linguistic-statistical methods. The research results can be used in linguistic and cultural studies, in the compilation of Kazakh-Turkish dictionaries, and in delivering lectures on the disciplines of Linguoculturology, Ethnolinguistics, Phraseology, and Theory and practice of translation.

Keywords: phraseological units; phraseological fund; culture; linguoculturology; somatisms; lexeme “liver”, literary translation

For citation: Kurmanali, A., Orazbayeva, M., Kurmanaliyev, K. Linguocultural Aspect of the Idioms with the Component “Bauyr” (Liver). *Tiltanym*, 2025. №1 (97). P. 125-137. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-125-137>

Кіріспе

Фразеологизмдер әр халықтың мәдениетімен, тұрмыс-салтымен, тұрмыс-тіршілігімен байланысты өмірге келеді, сондықтан кез келген халықтың фразеологиялық қорында сол халықтың дүниетанымы, менталитеті, мәдениеті, фольклоры, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары т.б. айқын көрініс табады. Фразеологизмдер – тілдің маңызды өнімі ретінде бір қоғамның ұжымдық жадының жиынтығы және мәдени концептуализацияларды зерттеудің маңызды құралдары болып саналады. Осыған байланысты, олар көбінесе бейнелі тілдің қолданылуы және метафоралық және метонимдік концептуализацияларды анықтауға бағытталған когнитивті лингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттеулерге арқау болады. Кез келген тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті, заңдары, ерекшеліктері әсіресе фразеологизмдерде анық көрінеді.

Г.Смағұлова фразеологизмдердің табиғаты жайында: «Фразеологизмдер қоршаған айналаны, дүниені қабылдауда адамның ұлттық мәдени ойлау ерекшелігін аңғартады. Рухани әлемнің үзік-үзік бөліктері сол ұлттың мәдениетінде сақталып қалады. Ұлт топырағында тамырланып нәр алған халық тіліндегі сөздер мен фразеологизмдер ғана ұлт ерекшелігі мен менталитетін анықтап бере алады» деп тұжырым жасайды (Смағұлова, 1998: 147).

Фразеологизмдер ғасырлар бойы халық жадында сақталып, көркем тілде көрініс тауып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Бұл үдеріс тілдің коммуникативтік және кумулятивтік қызметтеріне негізделген. Фразеологиялық бірліктер тілде құрамдас элементтер ретінде көрініс табады (Бекеева, 2021: 30).

Фразеологизмдерге адамның дене мүшелері атауларының ұйытқы болуы халықтардың қоршаған ортаны қабылдауының бір көрінісі болып табылады. Соматикалық атаулар арқылы адамның әлеммен қатынасы, сезімталдығы мен әлеуметтік қарым-қатынастары айқындалады. Бұл үдеріс мәдениет, тіл және қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады. Соматикалық атаулар мәдениет пен дәстүрдің бір бөлігі ретінде бүгінгі күнге дейін сақталып келеді және көне мәдени код болып табылады.

А.Болғанбаев соматизмдердің фразеология жасаудағы маңызы жайында: «Анатомиялық атаулар негізгі сөздік қорға жататындықтан, көпмағыналы туынды сөз жасауға сонша бейімдігімен ғана сипатталмайды, сонымен бірге тұрақты тіркестер жасаудағы белсенді қызметімен де айрықша көзге түседі» деп тұжырым жасайды (Болғанбаев, 1997: 87).

«Соматизмдер әлемнің тілдік суретінің маңызды фрагментін білдіреді. Бұл лексикалық топ өзінің әмбебаптығымен ерекшеленеді, өйткені оның бірліктері тек дене ұғымдарын вербализация үшін ғана емес, шындықтың басқа фрагменттерін сипаттау үшін де қолданылады. Кез келген тілдің лексикалық жүйесіндегі соматизмдердің негізгі орны адам санасының антропоцентризмімен түсіндіріледі» (Мухин, 2023: 121).

Кез келген тілдің фразеологиялық қорының байырғы, сан жағынан мол, бейнелі сөз үлгісі болып саналатын соматикалық фразеологизмдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеп-зерделеу халықтардың тілдік және мәдени әлемдерін тереңірек түсінуге септігін тигізеді. Сондықтан қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» компонентті соматикалық фразеологизмдердің тілдік және мәдени табиғатын арнайы зерттеудің маңызы зор.

Қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» компонентті фразеологизмдер тек дене мүшесін білдірумен шектелмей, терең мәдени-танымдық және тілдік мағынаға ие. Сондықтан «бауыр» лексемасының мағыналық аясы, оның фразеологиялық бірліктердегі қолданысын саралау арқылы туыстас қазақ және түрік халықтарының дүниетанымдық ерекшеліктерін анықтау, жаһандану заманында ортақ тілдік құндылықтарды зерделеп, оларды кейінгі ұрпаққа жеткізу мәселесі уақыт талабымен үндесіп жатыр. Зерттеу туыстас қазақ және түрік тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерді «мәдени код» тұрғысынан қарастыруымен өзекті болып табылады. Өйткені, фразеологизмдерді лингвомәдени аспектіде зерттеу бауырлас түркі халықтарының түпкі тамырындағы түркілік мәдениетті қайта жаңғырту арқылы әлемдік өркениеттегі өзіндік орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Зерттеу материалдары ретінде Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романының қазақ тіліндегі түпнұсқасы (1982) мен түрік тіліндегі аудармалары (2002) пайдаланылды. Зерттеудің

дереккөздері: І.Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігі» (2007), Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы және М.Малбақовтың «Қазақ сөздігі» (2013), Т.Жанұзақовтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (2008), М.Сарачбашының «Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü» (2010), М.Юртбашының «Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü» (1997), И.Парлатырдың «Deyimler Sözlüğü» (2007) және Ө.Ақсойдың «Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü» (2022).

Фразеологиялық материал ретінде «бауыр» лексемасымен берілген соматикалық фразеологизмге талдау жасалды. Қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени ерекшеліктерін айқындау барысында келесі зерттеу әдістері қолданылды: «бауыр» лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдердің қазақ және түрік тілдеріндегі лингвомәдени ерекшеліктерін айқындау мақсатында салыстырмалы лингвомәдени талдау, қазақ және түрік тіл білімі теориясында қалыптасқан лингвомәдени лексиканы аудару тенденцияларын анықтау үшін жинақтау әдісі, «Үркер» романындағы «бауыр» компонентті соматикалық фразеологизмдердің мән мәтіндік мәнін сипаттау және «бауыр» лексемасының қолдану жиілігін анықтау үшін контент анализ және де алынған нәтижелерді жүйелеу мақсатында лингвостатистикалық әдістер пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Соңғы уақытта қазіргі тіл білімінде адамға, оның әлеуметтік-мәдени және танымдық қызметіне қызығушылық артып, нәтижесінде соматизмдер отандық және шетелдік ғалымдардың салыстырмалы тарихи және лингвомәдени тұрғыдан зерттеу нысанына айналып отыр. Өйткені соматикалық фразеологизмдер бір халықтың фразеологиялық қорындағы ескі және кеңінен қолданылатын, тілтанымдық тұрғыдан маңызды тіл бірліктерінің қатарына жатады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдер Ө.Болғанбаев, Р.Валиханова, Б.К.Уызбаева, Қ.Қалыбаева, Г.А. Ахметжанова, А.Нұржанова, Б. Кульбаева, Ф.Өзкан, М.Баш, С.Текели т.б. лингвист ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерделеніп-зерттелген.

Атап айтқанда, Ө.Болғанбаев «Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер» атты мақаласында соматикалық фразеологизмдер жан-жақты қарастырылады (Болғанбаев, 1989). Б.К.Уызбаева диссертациялық еңбегінде қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистика тұрғысынан зерттеп, нақты тұжырымдар жасайды (Уызбаева, 1994). Р.Валиханова диссертациялық зерттеуінде қазақ және орыс тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерді семантикалық тұрғыдан салғастыра қарастырады (Валиханова, 1995). Г.Ахметжанова докторлық диссертациясында қазақ және орыс тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерді тілдік сананың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрінісі ретінде жан-жақты талдау жасаған (Ахметжанова, 2007). А.Нұржанова соматикалық фразеологизмдердегі дүниенің қарабайыр бейнесін зерделеген (Нұржанова, 2010), Б.Кульбаева болса, зерттеу мақаласында «көз», «бел» и «бауыр» соматизмдерін аялық білімнің репрезенттелуінің маркерлері ретінде қарастырған (Кульбаева, 2016). М.Баштың зерттеуі түрік тілінің соматикалық фразеологизмдеріндегі «көңілсіздік, мұң» метафоралары мен метонимдеріне арналған (Баш, 2019). С.Текели мақаласында орыс және түрік тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерді лексикалық және семантикалық тұрғыда қарастырып, салыстырмалы талдау жасайды (Текели, 2023).

Көріп отырғанымыздай, соматикалық фразеологизмдер көптеген зерттеулерге арқау болған, алайда қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени қыры алғаш рет зерттеу нысаны болып отыр.

Нәтижелер мен талқылау

Соматизмдер әлемнің тілдік бейнесінің маңызды фрагментін білдіреді және өзінің әмбебаптығымен ерекшеленеді, өйткені оның бірліктері тек дене мүшесі ұғымдарын вербалдандыру үшін ғана емес, шындықтың фрагменттерін сипаттау үшін де қолданылады.

Мәдениет тілі талғамдылықты талап етеді, атап айтқанда, күнделікті өмірдегі нысандар әртүрлі символдық мәнге ие болады. Дене мүшелерінің номинациялары әртүрлі мағынада қарама-қарсы қойылуы мүмкін. Олар тек анатомия мен физиология тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар, мәдениет тілі тұрғысынан да асимметриялы түрде орналасқан (Шкуран, 2023: 1256).

Кез келген тілдің лексикалық жүйесіндегі соматизмдердің негізгі орны адам санасының антропоцентризмімен түсіндіріледі, дене құрылымының біркелкілігі және оның табиғаттан

тәуелсіздігімен, аумақтық және басқа факторлармен, адамдардың денеге бірқатар метафизикалық қасиеттерді беруге бейімділігімен және дененің кеңістіктік, тіпті уақыттық шамаларды бастапқы өлшеу параметрлерін орнату мүмкіндігімен түсіндіріледі. Қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» лексемасы ұйытқы болған фразеологиялық бірліктерге талдау жасамас бұрын, қос тілдегі «бауыр» лексемасының анықтамаларына тоқталайық:

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «бауыр» лексемасына төмендегідей анықтама берілген: «Бауыр зат. 1. Бірге туған қандас, ағайындас, туысқан адамдар. 2. Бір әкеден туған ағайынды адамдар. 3. Әйел адамның кіші інісі. 4. Жамағайын, жақын адам, туысқан» деп (Сүйерқұлова, 2006: 136).

«Қазақ сөздігінде» «бауыр» сөзіне «Бауыр¹ зат. <лат. *hepar*> 1. анат. Омыртқасыз жануарларда асқорыту және қоректі сіңіру процестеріне қатысатын, адам мен жан-жануарлардың ең үлкен ас қорыту безі, ағза мүшесі. 2. мед. Адамның ағзасындағы ас қорыту, қан түзу, зат алмасу және т.б. өмірлік маңызды физиологиялық, биохимиялық процестерге қатысатын ішкі мүшесі. 3. Адамның құшағы. 4. ауысп. Таулы, жоталы жерлердің баурайы, етегі. 5. ауысп. Көлдің, өзеннің шұрайлы жағасы. Бауыр² зат. 1. Бірге туған қандас, ағайындас, туысқан адамдар. 2. Бір әкеден туған ағайынды адамдар. 3. Әйел адамның кіші інісі. 4. Жамағайын, жақын адам, туысқан» деп анықтама берілген (Уәли, 2013: 209).

«Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде» болса, «бауыр» сөзіне: «Бауыр анат. Қарын қуысының жоғарғы оң жақ бөлігінде орналасқан, өт бөлетін, қантты сақтайтын, ірі, ашық қоңыр түсті мүше» деп анықтама берілген (Türkçe sözlük, 2023: 1876).

Түрік тілінде «*karaciğer*» (бауыр) лексемасымен бірге «*ciğer*» (бауыр) лексемасы да қолданылады. Мысалы: «Бауыр. 1. Өкпе мен бауырдың жалпы атауы. 2. Жануарлардағы өкпе, жүрек және бауырдан тұратын жиынтық. 3. Малдың бауырынан жасалатын тағам. 4. ауысп. Батыл, жүректі болу. (Türkçe sözlük, 2023: 357).

М.Баш «бауыр» лексемасының түрік тіліндегі қолданылу аясы жайлы былайша тұжырым жасайды: «Бауыр (*ciğer*) түрік тіліндегі ішкі дене мүшелеріне қатысты атау болып табылады және тұрақты тіркестерде жиі кездеседі. Түрік тілінде «бауыр» (*ciğer*) сөзі парсы тілінен алынған кірме сөз ретінде қабылданып, жалпы атау ретінде қолданылады және бауыр (*karaciğer*) және өкпе (*akciğer*) деп ажыратылады, мәнмәтінге сәйкес осы екі дене мүшесіне де «*ciğer*» деп айтыла береді» (Баш, 2018: 4).

Түрік тілінде «бауыр» лексемасының баламасы ретінде «*ciğer*» сөзінен бөлек «*bağır*» сөзінің де жиі қолданылатынын байқауға болады. Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде «*bağır* (бауыр)» сөзі «Bağır (бауыр) 1. Кеуде. 2. Садақ жебесінің ортаңғы бөлігі. 3. Таудың ортаңғы бөлігі. 4. Бауыр, ішек т.б. дене қуыстарында орналасқан мүшелердің жалпы атауы. 5. Бір нәрсенің ортасы» деп түсіндірілген (Türkçe sözlük, 2023: 357).

Қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық және түсіндірме сөздіктерінде ұсынылған «бауыр» компонентті соматикалық фразеологизмдер санына тоқталатын болсақ:

І.Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» зерттеу нысаны болып отырған *бауыр* лексемасы ұйытқы болған 23 фразеологизм қамтылып, мағыналары беріледі (Кеңесбаев, 2007: 134-136).

Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақовтың «Қазақ сөздігінде» *бауыр* компонентті 33 фразеологизм қарастырылып, мағыналары түсіндіріледі (Уәли т.б., 2013: 209-210).

Т.Жанұзақовтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *бауыр* лексемасымен 20 тұрақты тіркес қамтылған (Жанұзақов, 2008: 117).

М.Юртбашының «Фразеологиялық сөздігінде» *бауыр* компонентті 45 тұрақты тіркес берілген (Юртбашы, 1997: 132-133).

И.Парлатырдың «Фразеологизмдер сөздігінде» аталмыш лексема ұйытқы болған 14 соматикалық тұрақты тіркес қарастырылады (Парлатыр, 2007: 241-242).

Ө.А. Аксойдың «Түрік тілінің фразеологизмдері» сөздігінде *бауыр* лексемасымен 10 тұрақты тіркес талданады (Аксой, 2022: 149).

М.Сарачбашының «*Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*» атты сөздігінде *бауыр* лексемасы ұйытқы болған 13 фразеологизм қамтылып, мағыналары түсіндіріледі (Сарачбашы, 2010: 291).

Аталмыш сөздіктерден жинақталған тілдік деректерден қазақ тілінде «бауыр» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдердің санының қырық бес, түрік тілінде елу екендігі анықталды. Сондай-ақ зерттеуіміздің дереккөзі ретінде пайдаланылған «Үркер» романында «бауыр» лексемасы ұйытқы болған 20 фразеологизм анықталды. Романда «*бауыр басу*» фразеологизмінің жиі қолданылғандығын көруге болады, қолдану жиілігі – 5 рет. «*Іші бауырына кіру*», «*ет бауыры елжіреу*», «*басын бауырына алу*», «*бауырына кіру*» фразеологизмдері 2 реттен, қалған фразеологизмдер 1 реттен кездеседі.

Алдымен аталмыш романдағы «бауыр» лексемасының қатысуымен жасалған ең жиі қолданылған «*бауыр басу*» фразеологизмін талдайық.

Түпнұсқасы

«Елді қорғаудың бір жолы – бастан құлақ садаға деп, *бауыр басқан* жерді еңмендеген қызыл көз жауға-ақ қалдырып, қатын-балаң мен қара шаңырағыңды түйеге таңып ап, азғантай дәулетінді алдыңа салып ап безе жөнелу, сол бетіңмен бос жатқан жерге, көзіңнен гөрі әлсіздеу біреудің мекеніне қоныс аударып алу. (Үркер, 99)

Аудармасы

Halkı korumanın bir yolu, başım için kulağım sadaka olsun diyerek, *canınla kanınla kaynaşmış* ve alıştığın toprakları, üzerine abanan kızıl gözlü düşmana bırakıp, eşini, çocuk ve kara şanırağını deveye yükleyip, azıcık devletini önüne katıp sürdürdüğün gibi kaçmaktır. (Ülker, 178)

«*Бауыр басу*» фразеологизмі қазақ тілінде жиі қолданылатын фразеологизмдер қатарына жатады. Фразеологиялық сөздікте «*Бауыр басты* – жақын тартты, жүрегі елжіреді мағынасында айтылады» деп түсіндіріледі (Кеңесбаев, 2007: 134).

Қазақ халқында «бауыр басу» көбінесе кішкентай балаға үйреніп қалу мағынасында қолданылады. «Бауыр басу» фразеологизмінің бұл мәнмәтіндегі мағынасы – туған жерге бауыр басу, яғни өзінің мекендеген жеріне үйренісіп қалу. Түрік халқы атамекендеріне деген сүйіспеншілігін білдіру мәнмәтінде «жан» және «қан» деген лексемаларын жиі қолданады. Мысалдан көріп отырғанымыздай, аталмыш фразеологизм түрік тіліне «*canınla kanınla kaynaşmak*» тұрақты тіркесімен аударылған. Аудармашы аталмыш тұрақты тіркесті жартылай фразеологиялық эквивалент тәсілін қолданып, аталмыш фразеологизмді сөйлемнің мағынасына сай аударған. Бұл жерде аудармашының локализейшн тәсілін қолданып, аталмыш фразеологизмді түрік аудиториясына түсінікті етіп аударғанын көреміз.

«Заманауи аударматануда түпнұсқа мәтініндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерін жеткізу – басты мәселелердің бірі. Оқырман басқа мәдениет туралы дүниетанымын сол елдің шығармаларын оқу арқылы қалыптастырады, осыған орай аудармашылар шығарманы аударуда өз интерпретациясын ұсынады» (Карагулова, 2024: 142).

Келесі мысалда «*бауыр басу*» фразеологизмінің түрлене отырып, басқа мағынада берілгенін көруге болады.

Түпнұсқасы

Тасадан қарап тұрған Дүзей жолбарыстай атылып, тентек қызды *бауырына басып* атқа қонады. (Үркер, 108).

Аудармасы

Gizlendiği yerden onları izlemekte olan Düzey, kaplan gibi atılır, yaramaz kızı *kucağına bastırıldığı gibi* atına biner. (Ülker, 195)

Қазақ тіліндегі «бауырына басу» фразеологизмі мәнмәтінде құшақтау мағынасында қолданылған. Түрік тіліне «*kucağına bastırmak*» (сөзбе-сөз аудармасы: құшағына алу, құшақтау) деген тұрақты тіркеспен аударылып, мағынасы толық ашылған деуге болады. Мағынасы толық берілгенмен, грамматикалық тұрғыдан өзгеріске ұшырап, түрік тіліне жартылай фразеологиялық эквивалент тәсілімен аударылған.

Фразеологиялық сөздікте «*Бауырына басты [салды]* 1. Құшақтады, төсіне қысты. 2. Асырап алды, бала қылып алды» (Кеңесбаев, 2007: 135) мағынасын білдіреді деп түсіндіріледі. Бұл

фразеологизм «бауыр басты» фразеологизмімен мағыналас болғанмен, тәуелдік жалғауы мен барыс септігі жалғауы арқылы түрленіп, «бауырына басты» деген тіркес арқылы басқа мағынада жұмсалады. Мұндай құрылымдар фразеологизмдердің ерекшеліктері болып табылады. «Бауырына басты [бауырына салды]» тұрақты тіркесі адамдар арасындағы терең қарым-қатынасты, туыстық байланыс пен сыйластықты білдіреді.

Түпнұсқасы

Құдайназарға *бауыр баса түседі*, ал оларға бауыр басқан сайын бұған тәуелді бола түседі. (Үркер, 386)

Аудармасы

Her korktuğunda Bökenbay ile Kudaynazar'ın *bağrına iyice basılacak* ve onların bağrına sindikçe gitgide buna daha bağımlı olacaktı. (Ülker, 2-том, 302)

Түрік тілінде «бағır» сөзі кеуде мағынасында жұмсалады. *Bağrına basmak*. 1) Göğsü üzerine yaslanıp sevmek (кеудесіне басып жақсы көру). 2) Birini sevgi ve şefkatle yanına alıp korumak, yetiştirmek (біреуді махаббатпен, мейіріммен жанына алып қорғау, өсіру) (Aksoy, 2022: 611).

Түпнұсқасы

Іші-бауырыңа еніп бара жатқан мұндай әдепті жігітке оңды-солды айтылып жүрген әңгіме қайбір оңды әңгіме дейсің. (Үркер, 142)

Аудармасы

Böyle hemen gönlünü kazanıp, *içine bağrına giriveren* edepli yiğit hakkında sağda solda bahsedilenler iyi bir konuşma mı sanıyorsun; dedikodudan başka bir şey değil. (Ülker, 258)

«*Іші-бауырына ену*» фразеологизмі осы мәнмәтінде қонақжай мағынасында қолданылған.

Фразеологиялық сөздікте *Іші-бауырына кірді [енді]* фразеологизмі «Жылы сөзі, жақсы мінезімен баурап алды, өзіне жақын тартты, жылы сөйлеп өзіне қаратты» деген мағынада жұмсалады деп анықтама беріледі.

Түпнұсқасы

Сол ыза *іші бауырын уша жалап*, тақымына ат түскенде оқ өтіне қалай жетіп барғанын езі де сезбей қалды. (Үркер, 182)

Аудармасы

Bu kızgınlıkla pişmanlık, *yüreğini zehir gibi yalayıp*, ata biner binmez dört nala gittiğini, okun tam karşısına geldiğini kendisi bile anlayamadı. (Ülker, 331)

Бұл сөйлемді аударуда «бауыр» сөзін «жүрек» сөзімен алмастырылып, сипаттамалы әдіс қолданылған. Берілген мәнмәтінде фразеологизм жағымсыз эмоцияны, яғни ашу ызаны білдіріп тұр. Ал түрік тілінде эмоциялармен байланысты мәнмәтіндерде көбінесе «жүрек» лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдер қолданылатындығын байқауға болады.

Түпнұсқасы

Қай жағында да: «Келе ғой!» – деп *бауырын ашып*, емешегі үзіліп отырған ешкім жоқ. (Үркер, 68)

Аудармасы

Dört yanında da kucаğını асıp: “Hadi, gel!” diyerek *kucаğını асıp* bekleyen kimse yok. (Ülker, 119)

Ақ патшаның *бауыр еті*, көз нұры өзі құсап, шекемізден шертіп тұрып сөйлейді ғой! (Үркер, 541).

Bu kendisini ne sanmış? Çarıçenin gözbebeği, *biricik oğlu gibi* sert sert konuşma hakkını kim vermiş buna? (Ülker, 2-том, 502)

Қазақ халқында «бауыр еті» фразеологизмі көбіне балаға байланысты қолданылғандықтан аудармашы бұл фразеологизмді «*biricik oğlu gibi*» деп сипаттамалы әдіс қолданып аударған. Сөйлем толығымен өзгеріске ұшырап, тек мағынасы сақталып аударылған. Бұл сөйлемде фразеологизмдер мен теңеулер қатар-қатар қолданылғандықтан аударуға оңай түспегені анық.

Түпнұсқасы

Іш сарайларын қас-қабақтарынан ұғысқан екі жас ата-аналарымыз бір-біріне құда түсер, *құйрық-бауыр асатысар* деп жүре беріпті. Батыр аңғырт, бай салғырт. (Үркер, 109)

Аудармасы

Gönüldekini konuşmadan da hal ve hareketlerinden anlayan iki genç, ana babamız karşılıklı dünür olurlar, birbirine *kuyruk bağır aşırtırlar* diyerek, işi oluruna bırakmışlar. (Ülker, 197)

Аудармашы бұл тіркестің мағынасын мейлінше анық жеткізу үшін сілтеме көрсетіп, төменде анықтамасын берген. Анықтамада «Söz kesildiğinde, dünürler birbirlerine koyunun dilimlenerek kesilen kuyruk ve karaciğerini kendi elleriyle yedirirler» (сөзбе-сөз аудармасы: құдаласқанда, құдалар бір-біріне қойдың құйрық майы мен бауырын турап, бір-біріне өз қолдарымен жегізу салты) деп қысқаша анықтама берген. Аудармашы аударма барысында калька әдісін қолдана отырып, аударманы барынша жергілікті ету және мәдени бірегейлігін жоғалтпау мақсатында транслитерация әдісін қолданған. Бұл әдісті өте орынды пайдаланған, себебі мұндай салт-дәстүр түрік халқында кездеспейді.

Қазақ халқында бауырмен байланысты әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер баршылық. Соның бірі – құйрық-бауыр тарту дәстүрі, екі жас жаңадан отау құрған кезде, екі жақтың заңды құда болғанның белгісі ретінде қойдың бауыры мен майын табақпен құдаларға ұсынып бір-біріне асатып, құдалар тағамды алып табаққа ақша салады. Бұл салт-дәстүр екі жақты жақындастыру, бауырластыру мақсатында жасалады. Мұндай салт-дәстүр қазақ мәдениетіне тән, түрік халқында бауырмен байланысты мұндай дәстүр кездеспейді.

«Құйрық-бауыр асатып, құда болу» – қыз бен жігіттің әке-шешесі мен туыстарының құда болғанда жасайтын салт-дәстүрі. «Құйрық-бауыр асату» сияқты этнофразеологизмдер ұлттық мәдени ерекшеліктерді айқындайтын нақты тілдік факторлар болып табылады.

Енді романдағы «*ет-бауыры елжіреу*» фразеологизмінің аудармасына талдау жасайық.

Түпнұсқасы

Әйтпесе, Әбілқайырдың бұған қайбір *ет-бауыры елжіреп барады* дейсің! (Үркер, 453)

Аудармасы

Yoksa Abilkayır durup dururken özel elçisini *kardeşlik sevgisi uyandığından* göndermez. (Ülker, 2-том, 397)

Фразеологиялық сөздікте: «Ет бауыры елжіреді [езілді] – аяды, есіркеді жаны ашыды; туысқандық, жақындық етті деген мағынаға ие» деп түсіндіріледі (Кеңесбаев, 2007: 220).

Аудармашы бұл фразеологиялық бірлікті аударуда «*бауырлық махаббаты ояну*» тіркесін таңдап, сипаттамалы аударма тәсілін қолданған. Аталмыш тұрақты тіркестің аудармасында көркемдік реңкі мен стильдік ерекшелігі сақталмағанымен, сөйлемнің мағынасы толық ашылған.

Қазақ тіліндегі *бауыры құтты* (мейірімді, берекелі), *бауыры құтсыз* (жұртқа ынтымағы, жақсылығы жоқ / бала тұрмайтын), *бауыры суық* (мейірімсіз, қатігез), *бауыры суық қара жер* (қатігез ажал), *бауыры қатты* (мейірімсіз, қатал), *тас бауыр* (мейірімсіз, туыстық сезімі жоқ), *бауырына басу* (құшақтау / асырап алу, бағып-қағу), *бауырында болу / бауырында өсу* (біреудің асырауында болу, біреудің тәрбиесінде болу), *бауырына салу* (баласын біреудің қамқорлығына беру), *бауыр басу* (жақсы көру, үйрену), *бауырға тарту* (жақын тарту), *бауыр тұту* (жақын тарту; туысқа санау), *бауырына кіру / бауырына ену* (қатты жақын тарту), *бауыры балқу* (мейірлену, елжіреу), *іші-бауыры елжіреу / іші-бауыры уылжу* (қатты мейірленіп жақсы көру), *ет бауыры елжіреу / ет бауыры езілу* (қатты мейірленіп жақсы көру), *бауыры езілу* (елжіреу, жаны ашу), *бауыры суу* (күдерін үзу) т.б. фразеологизмдер әртүрлі эмоционалды-экспрессивті мағыналарды білдіреді.

Бауыр этностың қарабайыр таным-түсінігінде әртүрлі өмірлік жағдаятқа байланысты «елжірейді», «қатайды», «суиды», яғни физикалық өзгерістерге ұшырап отырады. Мысалы: бауыры суыды «күдер үзді», бауыры қатты «мейірімсіз қатал» т.б. Адамның ең ауыр қайғысы – жақынынан айырылу осы органның «езіліп кетуімен» байланыстырылады: бауыры езілді «қатты қайғырды» (Нұржанова, 2010: 83).

«Бауырымдап шапты» фразеологизмі қазақ халқының әдет-ғұрпымен байланысты этнофразеологизмдердің қатарына жатады. Бұл әдет-ғұрып бойынша қайтыс болған адамның туғандары мен жақын туыстарына көңіл айтуға келген адамдар үй маңына жеткенде, ат-көлігін қалдырып, «бауырымдап» дауыстап жылап көріседі.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Бауырымдап шапты – ескі салт бойынша қазалы ауылда айқай салып, атпен шауып жылап келеді» деп түсіндіріледі (Жанұзақов, 2008: 117).

«Бауыр» лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдердің бір қатары жылқы малына қатысты айтылады. Мысалы: «Бауыры тартты» фразеологизмі жаттыққан, бәйгеге дайын ат дегенді білдіреді. «Бауырынан жарады» деген фразеологиялық бірлік те осы топқа жатады және «жаттыққан, бәйгеге дайын ат» мағынасын білдіру үшін қолданылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Бауырынан жарады – ат бабына келді, бауыры тартылды» деп түсіндіріледі (Жанұзақов, 2008: 117).

«Бауырынан жараған» фразеологизмі «әбден қатып-семіп ысылған, тері алынып жараған ат» деген мағынаны білдіреді.

«Бауыр жазды / бауырын жазды – 1) (ат) Көсіле шапты, жүрісін үдетті; 2) Емін-еркін сөйледі; 3) Азат болды, еркіндікке жетті; 4) Есейді, өсті» деген мағыналарда қолданылады.

«Бауырын жаздырмады. а) Атты бар пәрменімен шаптырмады, еркіне жібермеді, тізгінін тежеп ұстады; ә) Бір іске еркін, батыл кірісе алмады» деген мағыналарда жұмсалады (Уәли, 2013: 209).

«Бауыры тартылды – (ат) күйіне келді, жарады» деген мағынаны білдіреді (Кеңесбаев, 2007: 136).

«Бауырын көтерді – аяғымен жүруге жарады» деген мағынада қолданылады (Жанұзақов, 2008: 117).

«Бауырын төседі – кеудесін қойды, еркін жайғасты» деген мағынада жұмсалып тұр (Кеңесбаев, 2007: 135).

Түрік тілінде «бауыр» лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдерде жағымсыз эмоциялар басым екендігін көруге болады. «Бауыр» компонентті фразеологизмдер әсіресе қатты қайғыны білдіретін мәнмәтіндерде жиі қолданылады. Мысалы: *Ciğer kanı içmek* (бауыр қанын ішу); *ciğeri kan dolmak* (бауыры қанға толу) – қатты қайғы шегу, қайғы-мұңға бату мағынасында жұмсалады. Бауыр мен қан тығыз байланыста болғандықтан қан дене сұйықтығы ретінде мұңды білдіретін фразеологизмдерде жиі қолданылады. Мысалы, *қан жылау* (kan ağlamak) және *қанды көз жасын төгу* (kanlı yaşlar dökmek) терең мұң мен азапты, сондай-ақ қайғыдан егіліп жылауды білдіреді. Қан әдетте дененің бір бөлігінің физикалық зақымдануы нәтижесінде пайда болады. Дененің ішкі бөліктерімен қолданылғанда, зақымдану тереңдігін, дәлірек айтсақ, қайғының қарқындылығын білдіріп, бауыр өкпе және қан метафорасымен жиі кездеседі.

Зерттуші М.Баш зерттеу мақаласында «Бауыр» лексемасы тек дене мүшесін ғана емес, сонымен қатар абстрактілі сипаттағы психологиялық қабілеттерді де білдіреді. Бұл тұрғыда ол дүниені концептуализациялау мен сыртқы әлем арасындағы қарым-қатынасты түсіндіруде шешуші рөл атқарады» деп тұжырым жасайды (Баш, 2019: 277).

«Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздікте» бауыр компонентті төмендегі фразеологизмдер түрік тіліне: *«ciğeri yanmak* (бауыры жану) – азап шегу, қиналу, азапқа түсу, бауыр еті күйу; *ciğerini delmek* (бауырын тілу) – қайғылы жайт жанына бату, қатты тию; *ciğerini sökmek* (бауырын сөгу) – біреуді көп шығынға ұшырату; *ciğerini yakmak* (бауырын жағу) – біреудің басын қайғыға салу» деп аударылып, мағыналары беріледі (Рысбаев: 2014, 24).

Түрік тіліндегі «бауыр» компонентті фразеологизмдердің басым бөлігінің «қайғы-мұң, қасірет» мағынасында жұмсалатындығын көруге болады. Мысалы: *ciğeri dağlanmak / ciğerini dağlamak* (сөзбе-сөз аудармасы «бауыры талану / бауырын талау») – іштегі ауыр қайғы мен мұңды күй. *Ciğeri yanmak / ciğerini yakmak* (сөзбе-сөз аудармасы «бауыры жану/бауырын жағу») – қатты қайғы шегу, қайғыдан іші өртену деген мағынаны білдіреді. *Ciğeri kavrulmak* (сөзбе-сөз аудармасы: «бауыры қуырылу) – қатты қайғы-мұңға бату, қайғыдан қан жұту. *Ciğeri kebab olmak* (сөзбе-сөз аудармасы: «бауыры кәуапқа айналу) – қайғы-қасірет шегу, қайғыдан күйіп-жану, қайғыдан қан жұту» мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде аталмыш фразеологизмдердің бір

ғана баламасын кездестірдік. Атап айтқанда, фразеологиялық сөздікте «*Іші-бауыры өртенді / оттай жанды, күйді – қатты қапаланды, қайғыдан өртенді*» деген мағынаны білдіреді делінген (Кеңесбаев, 2007: 792).

Қазақ тілінде «бауыр» қаратпа сөзі көбінесе ер адамға қатысты айтылады. Күнделікті өмірде жора-жолдастарға, достарға да «бауырым» деп айтылатынын кездестіреміз. Ал түрік халқында жақын досты «сап сіğer» (жан бауыр) деп атайды. Сондай-ақ ер адамдар достық қарым-қатынаста бір-біріне «сіğerim» (бауырым / қымбаттым) деген сөзді жиі қолданады.

Түрік тілінде «бауыр» сөзі дене мүшесі ретінде емес, адамды алмастыру сияқты күрделі концептуализацияға әкеледі, соның ішінде метонимиялардан алынған метафоралар, сүйіспеншілікті білдіреді. Мысалы: *сіğerim* (бауырым) – сүйіктім (балам); *сіğerpare* (бауыр бөлшегі) – өте жақсы көретін адам; *сіğerimin köşesi* (бауырымның бұрышы) – сүйіктім (балам); *сіğer parçası* (бауыр бөлшегі) – сүйікті адам.

Қазақ тілінде «бауыр» лексемасы туыстық атау ретінде бала мен жақын адамдарға байланысты мәнмәтіндерде жиі кездесетіндігін көруге болады. Мысалы: *бауыр еті* (өте жақын, қымбаттысы), *бауырын жарып шыққан* (туған бала, перзент), *бауыры бүтін* (бауырларының аман-есен), *бауыры бүтін, басы есен* (бауыры мен басы аман-есен), *ет бауыр жақын* (ең жақын ағайын, туысқан). «*Бауырынан жаралу*» фразеологизмі түркі эпостарындағы қаһармандардың бауырдан өсіп-өнетіндігімен сабақтасып жатқандығын көрсетеді. Дүниенің тілдік бейнесінде *бауыр* соматизмі тікелей анатомиялық атау ретінде қолданылады және бейнелі ауыспалы мағынада адамның қандық жақындығына қатысты сөз-образдар әлемін түзуге қатысады. Мысалы, «*бала – бауыр етім*» фразеологиялық тіркесінде бауыр іштен шыққан баламен теңестіріледі, *бауырын жарып шыққан* фразеологизмі болса, «туған перзент» мағынасында қолданылады. Бұл мысалдардан қазақ халқында бауырға қатысты таным-түсініктердің ауқымы мейлінше кең, мән-мағынасы әлдеқайда терең екенін және қазақ халқының дүниетанымында бауырдың орны ерекше екенін көреміз.

Түрік тілінде «бауыр» лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдердің «жүрек» компонентті фразеологизмдермен мағыналас екендігін, тіпті кейбір фразеологиялық бірліктерде «бауыр» (сіğer) лексемасы «жүрек» (үйрек және kalp) лексемасымен орын алмасып қолданылғандығын көруге болады. Сондай-ақ қазақ тілінде де *бауыры езілу* (елжіреу, емірену, жаны ашу), *ет бауыры езілу* (қатты мейірленіп жақсы көру), *ет бауыры елжіреу* (қатты мейірленіп жақсы көру), *іші-бауыры елжіреу* (қатты мейірленіп жақсы көру), *іші-бауыры жібу* (мейірлену), «*бауыры жылу*», «*іші-бауыры өртену / іші бауыры оттай жану*» тәрізді фразеологизмдер «*жүрегі езілу*», «*ет жүрегі езілу*», «*жүрегі елжіреу*», «*ет жүрегі елжіреу*», «*жүрегі жібу*», «*жүрегі жылу*», «*жүрегі от боп жану*» сияқты «жүрек» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдермен мағыналас болып, орын алмасып жұмсалады. Бұл тығыз байланыс бауырдың эмоцияның орталық органы болып саналатын жүрек сияқты маңызды екенін аңғартады. Ағзада атқаратын қызметіне байланысты бауыр адамның тірі қалуы үшін өмірлік маңызды ішкі орган болып табылады. Құрметтейтін, жақсы көретін адамды өзінің бауырына теңеп немесе оның бауырының бір бөлшегі ретінде көру сүйікті адамның немесе баланың қаншалықты құнды екенін көрсетеді және мәдени тұрғыдан махаббаттың нысаны – тіршілік мүшесі деген метафораны береді.

Қазақ халқында «бауыр» сөзі тек дене мүшесін ғана емес, эмоциялық байланыстарды да көрсетеді. Сондай-ақ халқымыздың салт-дәстүрлерінде «бауыр» сөзі туысқандық, жақындық және жанашырлықтың белгісі ретінде қарастырылады. Мысалы, «*бауырына басу*» салт-дәстүрі – адамдардың бір-біріне жақын болуын, мейірімділікті, қамқорлықты білдіреді және аталмыш дәстүр, әсіресе қиын-қыстау кезеңдерде туыстар мен жақындар арасындағы ынтымақтастықты нығайтуда маңызды рөл атқарған.

Қорытынды

Ғасырдан-ғасырға ұласып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, көне заманнан келе жатса да, байырғы бедерін жоғалтпай, сонылығын сақтаған алуан айшықты, терең мазмұнды фразеологиялық тіркестер ана тіліміздің асыл қазынасы іспетті. Зерттеудің нәтижесінде туыстас қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» компонентті соматикалық фразеологизмдердің мәдени мәнмәтіндегі қолданыс аясы мен лингвомәдени ерекшеліктері анықталды. Мұндай талдау екі

халықтың мәдениетінің терең байланысын мен тілдегі соматикалық элементтердің маңыздылығын айқындайды.

Соматикалық атаулар – сөздік қордың тым ертеден келе жатқан көне тобы болғандықтан бұл атаулардың фразеологизмдердің құрамында көптеп кездесуі заңды құбылыс болып табылады. Өйткені тіл білімінде соматизмдердің фразеологизм жасауға қатысу түрлілігі дене мүшелері қызметінің адам үшін аса белсенділігімен анықталады.

Зерттеудің нәтижесінде «бауыр» лексемасы қазақ тілінде де, түрік тілінде де маңызды семантикалық және мәдени мәнге ие екендігі және «бауыр» сөзінің тек анатомиялық органды ғана емес, сонымен қатар мәдени, этнографиялық және символикалық аспектілерді де қамтитындығы анықталды. «Бауыр» лексемасы қазақ және түрік тілдерінде маңызды соматикалық компонент ретінде қызмет етіп, қос тілде де фразеологизм жасауға белсенді түрде қатысады. Сондай-ақ қазақ және түрік халықтарының дүниетанымдарында бауыр жүректен кейінгі ең маңызды орган ретінде қабылданады және адамның рухани, эмоционалды жағдайын білдіретін символ болып саналады. «Бауыр» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер қазақ және түрік мәдениетінің ерекше аспектілерін көрсетіп, ұлттық-мәдени құндылықтар мен әлеуметтік қатынастарды бейнелейді. Зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік тілдеріндегі «бауыр» компонентті фразеологизмдерде ортақтық көп екендігі анықталды. Алайда сөздіктерден алынған тілдік деректерден қазақ тілінде «бауыр» соматизмі көбінесе жақындық, туыстық сезіммен және бауырмалдықпен, ал түрік тілінде көбінесе қайғы-мұңмен ассоциация түзеді. Түрік тілінде «бауыр» лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдерде жағымсыз эмоциялар басым және «бауыр» компонентті фразеологизмдер қайғы-мұңды білдіретін мәнмәтіндерде жиі қолданылады. Қазақ халқында бауырға қатысты таным-түсініктердің ауқымы мейлінше кең, мәні әлдеқайда терең. Қазақ тілінде бауыр лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдерде жағымды эмоциялар басым және «бауыр» лексемасы туыстық атау ретінде бала мен жақын адамдарға және туыстарға қатысты мәнмәтіндерде жиі қолданылады.

Әдебиеттер

- Aksoy Ö. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Deyimler sözlüğü II. – İstanbul: İnkılap, 2022. – 1205 s.
- Ахметжанова Г.А. Соматическая фразеология как отражение национально-культурной специфики языкового сознания (на материале казахского и русского языков): дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 111 б.
- Baş M. Sadness metaphors and metonymies in Turkish body part idioms. – İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, Dilbilim Araştırmaları Dergisi, 2019/2, 273-294.
- Baş M. (2018) Ciğer sözcüğünün Türkçe değişmeceli ifadelerde kavramsallaştırılması // Mersin, Dil ve Edebiyat Dergisi 15 (1), 2018. 1- 24 s.
- Bekeyeva N., Bissengali A., Mankeyeva Zh., Nurdauletova B. Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis. International Journal of Society, Culture & Language, 9(2), 2021 ISSN 2329-2210. http://www.ijscel.net/article_246369
- Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 107 б.
- Валиханова Р. Е. Сопоставительное исследование соматизмов казахского и русского языков: дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1995. – 165 б.
- Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- Yaşar Ç. Büyük Türkçe sözlük. – İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2016. – 7131 s.
- Yurtbaşı M. Örnekleriyle deyimler sözlüğü. – Ankara: Özdemir Yayıncılık. – 522 s.
- Карагулова А.С., Мухтарова С.С., Койлыбаева Р.К. Аудармадағы сөз тандау (трансформация) мәселесі // Tiltanym, No2 (94) 2024. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149>
- Кекілбаев Ә. Үркер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 584 б.
- Kekilbayuli A. Ülker. Cilt I. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002. – 335 б.
- Kekilbayuli A. Ülker. Cilt II. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2002. – 542 б.
- Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
- Кульбаева Б. Лингвокультураның – соматизмдері «көз», «бел» және «бауыр» ретінде репрезентациялануы фоновых знаний. – Павлодар: Вестник ПГУ имени С. Торайғырова, 2016. – 254 б.
- Мухин С. Соматическая лексика Веспасиановой Псалтири. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. – Волгоград, 2023. – Т. 22, No 6. – С. 120-131.
- Нұржанова А.Б. Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды: филол. ғылым. канд. ... дисс. – Астана, 2010. – 117 б.
- Parlatır I. Deyimler. – Ankara: Yargı Yayınevi, 2007. – 963 s.

- Рысбаев Ә., Назарова А., Құсайынова Ә. Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік. 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 128 б.
- Saraçbaşı M.E. Örnekleriyle büyük deyimler sözlüğü. Cilt 1-2. – İstanbul: Yayı Kredi Yay, 2010. – 3170 s.
- Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 198 б.
- Сүйерқұлова Б., Жапақов С., Жанұзақов Т. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. – Алматы: Арыс, 2006. – 744 б.
- Шкуран О., Карпинская Н., Шкуран С. Характеристика соматической фразеологии в романе Е. Водолазкина «Лавр»: семантика, функциональный потенциал, частота употребления. – Москва: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2023. Т. 14. №4. С. 1253-1270 <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1253-1270>
- Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
- Tekeli S. Somatik deyimler bağlamında rusça ve Türkçe deyimlerin karşılaştırılması. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 11 (34), 48-70. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1174171>
- Türkçe Sözlük. (Haz. Argunaş M. vd.) – Ankara: «Türk dil kurumu», 2023. – 3735 s.

References

- Aksoy, O. (2022) Atasozleri ve deyimler sozlugu. Deyimler Sozluđu II. İstanbul: Inkılap. 1205 s. [Aksoy, O. (2022) Dictionary of proverbs and idioms. İstanbul: Inkılap. 1205 p.] (in Turkish)
- Ahmetzhanova, G.A. (2007) Somaticheskaja frazeologija kak otrazhenie nacional'no-kul'turnoj specifiki jazykovogo soznaniya (na materiale kazahskogo i russkogo jazykov): diss. ... kandidata filolog. nauk. Almaty. 111 s. [Ahmetzhanova, G. A. (2007) Somatic phraseology as a reflection of the national and cultural specifics of linguistic consciousness (based on the material of the Kazakh and Russian languages): Dissertation for the scientific degree of candidate of philology. Almaty. 111 p.] (in Russian)
- Bas, M. (2019) Sadness Metaphors and Metonymies in Turkish Body Part Idioms. İstanbul: «Bogazici Universitesi Yayınevi», Dilbilim Araştırmaları Dergisi, 2019/2, 273-294.
- Bas, M. (2018) Ciger sozcugunun turkce degismeceli ifadelerde kavramsallastırılması. Mersin: «Dil ve Edebiyat Dergisi», 15 (1), 2018. 1-24 s. [Bas, M. (2018) Conceptualization of the word ciger in Turkish variational expressions. Mersin: «Language and Literature Publishing house», 15 (1). 1-24 p.] (in Turkish)
- Bekeyeva, N., Bissengali, A., Mankeyeva, Zh., Nurdauletova, B. Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis. International Journal of Society, Culture & Language, 9(2), 2021 ISSN 2329-2210. http://www.ijscel.net/article_246369
- Bolganbaev, A., Kaliuly, G. (1997) Qazirgi qazaq tilining leksikologijasy men frazeologijasy. Almaty: Sanat. 107 b. [Bolganbaev, A., Kaliuly, G. (1997) Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. Almaty: Sanat. 107 p.] (in Kazakh)
- Valihanova, R.E. (1995) Sopostavitel'noe issledovanie somatizmov kazahskogo i russkogo jazykov: diss. ... kandidata filolog. nauk. Almaty. 165 s. [Valihanova, R.E. (1995) A comparative study of somatisms in the Kazakh and Russian languages: Dissertation for the scientific degree of candidate of philology. Almaty. 165 p.] (in Russian)
- Zhanyzakov, T. (2008) Qazaq tilining tysindirme sozdigi. Almaty: Daik-Press. 968 b. [Zhanyzakov, T. (2008) Explanatory dictionary of the Kazakh language. Almaty: Dyke Press. 968 p.] (in Kazakh)
- Yasar, C. (2016) Buyuk Turkce Sozluk. İstanbul: Yaylacık Matbaası. 7131 s. [Yasar, C. (2016) A Big Turkish dictionary. İstanbul: Yaylacık Printing press. 7131 p.] (in Turkish)
- Yurtbası, M. (1997) Ornekleriyle deyimler sozluđu. Ankara: Ozdemir Yayıncılık. 522 s. [Yurtbası, M. (1997) Dictionary of idioms with examples. Ankara: Ozdemir Publishing house. 522 p.] (in Turkish)
- Karagulova, A.S., Muhtarova, S.S., Kojlybayeva, R.K. Audarmadagi soz tandau (transformatsiya) maselesi. Tiltany, No2 (94) 2024. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149> [Karagulova, A.S., Muhtarova, S.S., Kojlybayeva, R.K. Issue of choosing a word (transformation) in the translation. Tiltany, No2 (94) 2024. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149>] (in Kazakh)
- Kekilbaev, A. (1981) Yrker. Almaty: Zhazushy. 584 b. [Kekilbaev, A. (1981) Yrker. Almaty: Writer. 584 p.] (in Kazakh)
- Kekilbayuly, A. (2002) Ulker. Cilt I. – Ankara: Atatürk Kultur Merkezi Yayınları. 335 s. [Kekilbayuly, A. (2002) Ulker. Cilt I. Ankara: Atatürk cultural center press. 335 p.] (in Turkish)
- Kekilbayuly, A. (2002) Ulker. Cilt II. Ankara: Atatürk kultur merkezi başkanlığı. 542 s. [Kekilbayuly, A. (2002) Ulker. Cilt I. Ankara: Atatürk Cultural Center Press. 542 p.] (in Turkish)
- Kenesbaev, I. (2007) Frazelogijalyq sozdik. Almaty: Arys. 800 b. [Kenesbaev, I. (2007) Dictionary of idioms. Almaty: Arys. 800 p.] (in Kazakh)
- Kul'baeva, B. (2016) Lingvokul'turemy – somatizmy «koz», «bel» i «bauyr» kak markery reprezentacii fonovyh znaniy. Pavlodar: Vestnik PGU imeni S. Torajgyrova. 254 s. [Kul'baeva, B. (2016) Linguoculturemes – somatisms “eye”, “loin” and “liver lung” as markers of the representation of background knowledge. Pavlodar: Bulletin of PSU named after S. Toraigrov. 254 p.] (in Russian)
- Muhin, S. (2023) Somaticheskaja leksika Vespasianovoj Psaltiri. Volgograd: Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2. Jazykoznanie. T. 22, No. 6. S. 120-131. <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2023.6.9> [Muhin, S. (2023) Somatic vocabulary of the Vespasian Psalter. Volgograd: Bulletin of Volgograd State University. Series 2.

Linguistics. T. 22, No. 6. P. 120-131. <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2023.6.9>] (in Russian)

Nurzhanova, A.B. (2010) Duniening qarabajyr bejnesi: frazeologijalyq fragmentting somatikalyq kody: filol. gyl. kand. ... diss. Astana. 117 b. [Nurzhanova, A.B. (2010) Primitive image of the world: the somatic code of a phraseological fragment: Dissertation for the scientific degree of candidate of philology. Astana. 117 p.] (in Kazakh)

Parlatır, I. (2007) Deyimler. Ankara: Yargı Yayınevi. 963 s. [Parlatır, I. (2007) Idioms. Ankara: Yargı Publishing house. 963 p.] (in Turkish)

Rysbaev, A., Nazarova, A., Qysajynova, A. (2014) Turikshe-qazaqsha, qazaqsha-turikshe qyskasha frazeologijalyk sozdik. 2-basylym. Almaty: Qazaq universiteti. 128 b. [Rysbaev, A., Nazarova, A., Kusainova, A. (2014) Turkish-Kazakh and Kazakh-Turkish dictionary of idioms. 2-edition. Almaty: Kazakh University. 128 p.] (in Kazakh)

Saracbası, M.E. (2010) Ornekleriyle buyuk deyimler sozlugu. Cilt 1-2. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları. 3170 s. [Saracbası, M.E. (2010) A big dictionary of idioms with examples. Volume 1-2. Istanbul: Yapı Kredi Press. 3170 p.] (in Turkish)

Smaglyova, G. (1998) Magynalas frazeologizmderding ulttyk madeni aspektileri. Almaty: Gylım. 198 b. [Smaglyova, G. (1998) National cultural aspects of meaningful idioms. Almaty: Science. 198 p.] (in Kazakh)

Suierkylova, B., Zhapakov, S., Zhanyzakov, T. (2006) Qazaq adebi tilining sozdigi. On bes tomdyk. 3-tom. Almaty: Arys. 744 b. [Syuerkylova, B., Zhapakov, S., Zhanyzakov, T. (2006) Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3. Almaty: Arys. 744 p.] (in Kazakh)

Shkuran, O., Karpinskaja, N., Shkuran, C. (2023) Harakteristika somaticheskoy frazeologii v romane E.Vodolazkina «Lavr»: semantika, funktsional'nyj potencial, chastota upotrebleniya. Moskva: Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya jazyka. Semiotika. Semantika. T. 14. No. 4. S. 1253-1270 <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1253-1270> [Shkuran, O., Karpinskaya, N., Shkuran, S. (2023) Characteristics of somatic phraseology in E.Vodolazkin's novel "Laurel": semantics, functional potential, frequency of use. Moscow: Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics. 2023. T. 14. No. 4. P. 1253-1270. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-4-1253-1270>] (in Russian)

Uali, N., Qurmanbajuly, Sh., Malbaqov, M. (2013) Qazaq sozdigi. Almaty: Daur. 1488 b. [Uali, N., Kurmanbaiuly, Sh., Malbakov, M. (2013) Kazakh dictionary. Almaty: Century. 1488 p.] (in Kazakh)

Tekeli, S. (2023) Somatik deyimler bağlamında Rusça ve Türkçe deyimlerin karşılaştırılması. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. 11 (34), 48-70. <https://doi.org/10.33692/avasyad.1174171> (in Turkish)

Turkce Sozluk. (2023) (Haz. Argunash M. vd.). Ankara: Turk Dil Kurumu. 3735 s. (in Turkish)

Dictionary of Turkish. (2023) (Prep. By Argunash M. et al.). Ankara: Turk dil kurumu. 3735 p.] (in Turkish)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.10.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Құрманәлі А.А., Оразбаева М.Қ., Құрманәлиев К.А., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Aibarsha Islam¹, Buadat Karibayeva², Dametken Kurmanbayeva^{3*}¹Doctor of Philology, Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8920-9294 E-mail: aisha_ling@mail.ru²Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-3970-1560 E-mail: buadat_ke@mail.ru^{3*}Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0001-1789-5504 E-mail: dametken1971@mail.ru**COGNITIVE-LINGUOCULTURAL SPECIFICS OF THE IMPLEMENTATION OF NOVEL GENRE FEATURES IN KAZUO ISHIGURO'S "THE BURIED GIANT"**

Abstract. The article is devoted to the analysis of chronotope, a means of implementing novel genre features, presenting it at the conceptual level in the form of “space-time continuum” (STC) as a unit of complex multiaspect knowledge, which includes the unity of the concepts “space-time-event”. The cognitive context for understanding the core of the cognitive matrix “space-time continuum” is the conceptual-thematic domains represented by a set of basic concepts. The aim of the article is to define the cognitive and national-specific peculiarities of the concept “space-time continuum” to reveal the realization of the novel genre properties in “The Buried Giant” by Kazuo Ishiguro. Based on the conceptual analysis, linguocultural analysis and cognitive-matrix modeling the research helps to extend the scientific understanding of an artistic work as a unit of multiaspect knowledge presented in the form of cognitive matrix with the conceptual-thematic domains (individual-private, socio-cultural, mythological, philosophical-moral) reflecting the author’s understanding the reality. The author constructs the world which reflects the author’s intention and represent the interconnection of collective and individual knowledge. The theoretical and practical significance is the possibility to implement the cognitive matrix “space-time continuum” as the model of philological analysis of artistic texts in cognitive linguistics, cognitive poetics, and linguocultural studies.

Keywords: concept; cognitive matrix; chronotope; space-time continuum; genre features**For citation:** Islam, A., Karibayeva, B., Kurmanbayeva, D. Cognitive-Linguocultural Specifics of the Implementation of Novel Genre Features in Kazuo Ishiguro's “The Buried Giant”. *Tiltany*, 2025. №1 (97). P. 138-150.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-138-150>**Айбарша Ислам¹, Буадат Карибаева², Даметкен Курманбаева^{3*}**¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-8920-9294 E-mail: aisha_ling@mail.ru²философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-3970-1560 E-mail: buadat_ke@mail.ru^{3*} автор-корреспондент, философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0001-1789-5504 E-mail: dametken1971@mail.ru**КАДЗУО ИСИГУРОНЫҢ «ЖЕРЛЕНГЕН АЛЫП» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫНЫҢ КОГНИТИВТІК-ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Андатпа. Мақала хронотопты талдауға арналған, ол роман жанрының ерекшеліктерін жүзеге асыру құралы ретінде қарастырылады және оны күрделі көпқырлы білім бірлігі ретінде “кеңістік-уақыт континуумы” (КУК) түрінде концептуалды деңгейде ұсынады. Бұл құрылым “кеңістік-уақыт-оқиға” концептілерінің бірлігін қамтиды. «Кеңістік-уақыт континуумы» когнитивтік матрица негізін түсінуге арналған когнитивтік контекст негізгі концептілер жиынтығымен ұсынылатын концептуалды-тақырыптық домендер арқылы анықталады. Мақаланың мақсаты – “кеңістік-уақыт континуумы” концептісінің когнитивтік және ұлттық-ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ, Кадзуо Исигураның “Жерленген алып” романында роман жанры қасиеттерінің жүзеге асырылуын ашып көрсету. Концептуалды талдау, лингвомәдени талдау және когнитивтік матрицалық модельдеу негізінде жүргізілген зерттеу көркем шығарманы когнитивтік матрица түрінде ұсынылған көпқырлы білім бірлігі ретінде ғылыми түсінікті

кеңейтуге көмектеседі. Бұл когнитивтік матрица автордың шынайылықты қабылдауын бейнелейтін концептуалды-тақырыптық домендерден (жеке-дара, әлеуметтік-мәдени, мифологиялық, философиялық-моральдық) тұрады. Автор өз ниетін бейнелейтін және ұжымдық пен жеке білімнің өзара байланысын көрсететін әлемді құрады. Теориялық және практикалық маңыздылығы – когнитивтік лингвистика, когнитивтік поэтика және лингвомәдениеттану салаларындағы көркем мәтіндерді филологиялық талдау үлгісі ретінде “кеңістік-уақыт континуумы” когнитивтік матрицасын іске асыру мүмкіндігі.

Тірек сөздер: концепт; когнитивтік матрица; хронотоп; кеңістік-уақыт континуумы; жанрлық белгілер

Сілтеме жасау үшін: Ислам А., Карибаева Б., Курманбаева Д. Кадзуо Исигуроның «Жерленген алып» шығармасындағы жанрлық белгілердің іске асырылуының когнитивтік-лингвомәдени ерекшеліктері. *Tiltanym*, 2025. №1 (97). 138-150-66. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-138-150>

Айбарша Ислам¹, Буадат Карибаева², Даметкен Курманбаева^{3*}

¹доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-8920-9294 E-mail: aisha_ling@mail.ru

²доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0003-3970-1560 E-mail: buadat_ke@mail.ru

^{3*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0001-1789-5504 E-mail: dametken1971@mail.ru

КОГНИТИВНО-ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА РЕАЛИЗАЦИИ ЖАНРОВЫХ ПРИЗНАКОВ РОМАНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ КАДЗУО ИСИГУРО «ПОГРЕБЕННЫЙ ВЕЛИКАН»

Аннотация. Статья посвящена анализу хронотопа, средству реализации жанровых признаков особенностей романа, представлению его на концептуальном уровне в виде “пространственно-временного континуума” (ПВК) как единицы сложного многоаспектного знания, включающего в себя единство понятий “пространство-время-событие”. Когнитивным контекстом для понимания ядра когнитивной матрицы “пространственно-временной континуум” являются концептуально-тематические области, представленные набором базовых концептов. Цель статьи – определить когнитивные и национально-специфические особенности концепта “пространственно-временной континуум”, выявить реализацию жанровых свойств романа Кадзуо Исигуро “Погребенный великан”. Основанное на концептуальном анализе, лингвокультурологическом анализе и когнитивно-матричном моделировании исследование помогает расширить научное понимание художественного произведения как единицы многоаспектного знания, представленного в виде когнитивной матрицы с концептуально-тематическими областями (индивидуально-частная, социокультурная, мифологическая, философско-моральная), отражающими авторское понимание действительности. Автор конструирует мир, который отражает его замысел и представляет собой взаимосвязь коллективного и индивидуального знания. Теоретическая и практическая значимость заключается в возможности реализации когнитивной матрицы “пространственно-временной континуум” в качестве модели филологического анализа художественных текстов в когнитивной лингвистике, когнитивной поэтике и лингвокультурологии.

Ключевые слова: концепт; когнитивная матрица; хронотоп; пространственно-временной континуум; жанровые признаки

Для цитирования: Ислам А., Карибаева Б., Курманбаева Д. Когнитивно-лингвокультурологическая специфика реализации жанровых признаков романа в произведении Кадзуо Исигуро «Погребенный великан». *Tiltanym*, 2025. №1 (97). С. 138-150. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-138-150>

Introduction

Within the framework of this article, a novel is understood as a genre of “large epic form” (Tamarchenko, 2008: 215) with a complex plot, in which the main focus is on the main characters and their relationship with other characters. In the scientific literature various types of novels are distinguished: autobiographical, romantic, psychological, social, historical, utopian or dystopian novels etc., each has a system of specific genre features. But it is known that any novel cannot be related to a particular type of novel but contains the features of several genres simultaneously. The novel “The Buried Giant” by Kazuo Ishiguro is a multi-genre novel which includes the features of fantasy, historical novel, romantic novel and fairy tale.

According to M.M. Bakhtin chronotope is a determinant of its specific genre-typical features as: "...chronotopes have a genre-typical character, they underlie certain varieties of the novel genre, formed and developed over the centuries" (Bakhtin, 1975:325). Chronotope represents a unity of space and time, which characterizes the reality created by the author, a literary category as the organizational structure of artistic work and expresses the interaction and connection of time and space.

The present paper is aimed at defining the function of chronotope as a fantasy and historical novel genre feature determinant in the framework of cognitive approach.

The research is done in the framework of anthropocentric linguistic theory which is associated with an attempt to consider linguistic phenomena in the connection "language and human" (Kubryakova, 1991: 212).

The problem of anthropocentrism in language was developed in the interpretation theory by N.N. Boldyrev. He considers that interpretation is "linguistic cognitive activity mainly of an individual, revealing in its results his subjective understanding of the object of interpretation or its individual characteristics" (Babina et al, 2017: 23).

N.N. Boldyrev believes that language combines the general and the particular, the collective and the individual in itself and in the interpretation as a cognitive activity. Two main types of linguistic interpretation are distinguished (primary and secondary linguistic interpretation), which differ in their object, means and goals of interpretation. The first one is understood as the interpretation of reality (collective knowledge) while the latter one as the interpretation of knowledge about the world in language (individual knowledge) (Boldyrev, 2018: 34-44). Collective knowledge is a kind of knowledge that is accepted in a particular society. Individual knowledge is a characteristic of a particular subject and, accordingly, reflects his understanding and vision of the world, his experience, values, character, etc. N.N. Boldyrev notes that individual knowledge determines the specificity of a work of art, acquiring an individual authorial character when describing characters, objects, events (Boldyrev, 2018).

Materials and methods

Analyzing "The Buried Giant" by Kazuo Ishiguro the study employed the following research methods: integrative linguocultural and conceptual analysis to identify the basic concepts in the novel. Conceptual analysis includes conceptual-definitional analysis (to determine the characteristics of the basic concepts) and contextual-representative analysis (to identify the basic concepts in the novel, allowing for the examination of their specificity not only in the cognitive (semantic) aspect but also in the linguocultural aspect). The linguocultural method consists of analyzing concepts as units of knowledge about the characteristics of cultural traditions, customs, way of life, and the system of governance, etc. in medieval England.

Cognitive modeling of chronotope and cognitive-matrix analysis help define the entire cognitive mechanism underlying the novel's properties and their linguistic means of representation.

Literature review

A significant contribution to the study of chronotope and its components 'time' and 'space' was made by many foreign and domestic scholars, who revealed their role, significance, and functions in their research (A.B. Temirbolat (2009), A.Yu. Kirsanov (2016), V.N. Toporov (2005), Abdramanova (2019), E.R. Kogai (2018) and others). A.B. Temirbolat believes that chronotope is a complex system that consists of closely interrelated and interacting components. In the structure of the artistic chronotope, the scientist identifies three types of chronotope: 1) chronotope of depicted actions, events; 2) chronotope of author as narrator; 3) chronotope of characters. Each type of chronotope carries specific information. For example, chronotope of an action or event reflects the passage of time, the sequence of events; it contains information about the world that surrounds the characters (Temirbolat, 2009: 25). A.Yu. Kirsanov also emphasizes the role of an event in the integrity of space-time. According to the scholar, through the event, a person is realized in life as a human being: "If every moment a person lives as an Event, then in such a moment, they are revealed the co-participation in being, eventfulness, and true existence in its entirety" (Kirsanov, 2016).

The notion "chronotope" has a generally recognized status in the world and is a subject of research not only in the Humanities of the CIS countries, but also in Western science. Such Western scholars as Gary Saul Morson, Nele Bemong, Pieter Borghart, Michel De Dobbeleer, Kristoffel Demoen, Koen de

Temmerman, Bart Keunen (2010) are associated with chronotope research. According to the scientists, chronotope can be used as an analytical tool not only in the Theory of literary studies for understanding the structure of the fictional world, but also for understanding how literary mimesis is based on the values and emotions of the fictional world. Importantly, the research in the field of chronotope will help to understand the structure of space-time continuum (reality) and how a person acts in it. The scientists believe that the chronotope and human action study in the framework of cognitive linguistics is very promising (Bemong Nele, Borghart Pieter, Dobbeleer Michel, Demoen Kristoffel, Temmerman Koen, Keunen Bart, 2010).

In linguistics the analysis of “space” and “time” is also conducted separately by scholars, with a clear emphasis on their connection. V.N. Toporov demonstrates their interrelation through examples of “specialized” designations of time. For instance, the Russian word for time, derived from the ancient Indo-European root **‘verty’*, meaning ‘to turn, rotate’, implies the meanings ‘*circle, turn, revolution*’; or the Latin word *tempus* – ‘time’ – related to *templum* – ‘*sacred place, sanctuary, temple*’, and so on. The scholar reminds that an attempt to define the significance of space without relating it to a specific period of time is fundamentally incomplete and, thus, lacks the status of truth (Toporov, 2005).

The cognitive research of the concept “time” is done by Kazakh researchers, for example, in the studies of S. A. Abdramanova, E.R. Kogai, A. Iskakova. S.A. Abdramanova, studying the concept in Kazakh idioms related to temporal orientation, the parameters of action duration, speed, age, and event indicators, concludes that time as a cyclical process is conceptualized both in natural phenomena and human life. The cultural and ethnographic motivation of the concept of time is reflected in Kazakh idioms (Abdramanova, 2019: 4). The study of E.R. Kogai revealed the universal, national-cultural, and individual-authorial layers in the works of the well-known contemporary Kazakh prose writer Anatoly Kim. The researcher identified linguistic means representing the concept “time”: lexical units in their literal sense – words with temporal connotations, metaphorical expressions, comparisons, epithets, figurative associations, and symbolic analogies. By examining the context in which the linguistic units representing the concept “time” are used, the researcher was able to reveal its meanings, as well as uncover individual-author’s meanings that are not recorded in lexicographical sources (Kogai, 2018: 108). A. Iskakova studies the concept “space” which contain lexical markers “steppe,” “land,” and “road” (“path”) based on Kazakh writer Ilyas Yesenberlin’s novel “Nomads”. The semantic analysis of the lexical markers reveals various aspects of how space is perceived and understood by the Kazakh people. The research results in the fact that this fundamental universal concept is closely associated with the traditional nomadic way of life and movement through space shaped by the historical lifestyle of the Kazakhs in the vast steppe (Iskakova, 2024).

In cognitive studies of literary categories the notion “genre” is considered as “a cognitive model, schematically representing the most typical features inherent in texts of the particular genre” (E.A. Yurkovskaya, 1999). Some cognitive models which contain typical features of a certain genre are developed by the researches: an anomalous artistic world as a cognitive basis for fantasy (Tarasova, 2018); the figure of a narrator-traveller and space-time discreteness as mandatory elements of the cognitive model of a travelogue (Nikitina, Tulyakova, 2013); the “murder-investigation-explanation” scenario as a cognitive standard of the detective genre (Vatolina, 2011); magic elements of fairy-tale in “Harry Potter” by J.K. Rowling (Grachyova, 2011); a ballad characterized by a set of such typological features as plot, ostentatiousness, discontinuity of narration, mystery, objectified character, dialogism (Tulyakova, 2017); common features of Internet miniatures and prose poems are a communicative attitude towards speech creativity, the creative nature of speech, a lyrical subject of narration, personal feelings, artistic language, brevity and capacity of expression in prose form (Kazakova, Dolganina, 2015).

The implementation of cognitive-matrix modeling of chronotope as a novel genre feature determinant in cognitive linguistics is not new. Previously the research was based on the novel “Never Let Me Go” by Kazuo Ishiguro. N.N. Boldyrev, B.S. Zhumagulova and D.T. Kurmanbayeva revealed the cognitive mechanism of implementation of genre features of lyric and psychological novels, utopian and dystopian novels, science fiction, and social novels in it. They concluded that the synthesis of different types of novels in a single literary work occurs through the prism of the dominant scientific-medical conceptual-thematic domain, and, accordingly, through the dominant basic concept “donation”, through

which the artistic interpretation of the imagined world is realized (Boldyrev, Zhumagulova, Kurmanbayeva, 2021)

Thus, in cognitive linguistics the chronotope studies open new ways for understanding the relationship between space, time, and event, offering significant potential for the advancement of cognitive linguistics. The research into the cognitive models demonstrates what genre features are related to a specific literary genre. Exploring chronotope as a determinant of genre features in the framework of cognitive linguistics presents promising research, deepening our understanding of a narrative and human cognition.

Results and discussions

Modeling chronotope as a unit of complex, multifaceted knowledge is carried out in the unity of its representation at the conceptual and linguistic levels. At the conceptual level chronotope is represented as a concept defined by N.N. Boldyrev is “a unit of meaningful (conscious) knowledge about an object or event, its individual properties, characteristics, relationships with other objects and events, which a person uses in the process of speech-thinking activity” (Boldyrev, 2019: 48). Chronotope is represented as a complex concept called the cognitive matrix “space-time continuum”, the core of which is a set of the concepts “space”, “time”, and “event”. The core of the cognitive matrix is universal to any work of art while the modification of the STC is manifested in an individual author’s, secondary interpretation of these basic concepts. In Kazuo Ishiguro’s “The Buried Giant” the STC is manifested in the author’s understanding of “time” through the concept “memory”; “space” – through the concept “path”; “event” – through the concept “journey”. It is necessary to take into consideration that the set of concepts “time-space-event” operates as an integrative unity, the boundaries between them are not clear, contingent.

The concept “memory” in the novel has the following cognitive characteristics: ‘ability of reflection of the past’, ‘fragments of memory’, ‘fearfulness of recall’, ‘memory as a merit’. The ‘ability of the reflection of the past’ is realized with language nomination mechanism (e.g., *recall the past, hold some memory*); the meaning ‘fragments of memory’ is realized with language means which denote partial, is manifested through linguistic means expressing partiality, break in integration: *to piece, to grow confused, partially, fragment etc.* The characteristic of ‘memory as a merit’ is implemented with the help of the cognitive mechanism of figurative comparison, when the restoration of memory is compared with a story with a happy ending: *It’s like a tale with a happy end, when even a child knows not to fear the twists and turns before.* The mentioned meanings of the concept “memory” have a significant role in understanding memory as an essential ability for people to restore the past events for self-identification and historical truth.

The meaning of the concept “path” is realized with the nomination linguistic mechanism – the use of geographical places which the main characters Axel and Beatrice travel past: *Briton’s village, The Great Plain, The Roman Villa, Saxon Village, Monastery, Cottage, mountains, cave, river.*

Based on the cognitive mechanisms of action of the retrospective and prospective vector, the following characteristics of the concept “journey” are implemented: ‘journey into the past’, ‘search for truth’. The linguistic means of implementing these characteristics expressing movement and travel are: *journey, travel, set off, stop us journeying, to be on the way, seek shelter, etc.*

Linguistically, the concepts “memory”, “path” and “journey” are realized with the following language mechanisms: synonymy (e.g., *remember, recall*); conversion (e.g., *ferried*); word formation (e.g., *travel – traveller, recall – recollection*); antonymy (e.g., *bad memories – good memories, remember-forget*), syntactic constructions.

The core of the cognitive matrix “space-time continuum” with its concepts “memory”, “path”, “journey” receives its interpretation in various cognitive contexts, represented by specific conceptual-thematic domains with a set of basic concepts in each of them, which is determined by the specifics of the author’s world construction in this novel: conceptual-thematic domains (personal-individual, socio-cultural, mythological, philosophical-moral) as cognitive contexts representing different formats of knowledge.

In “The Buried Giant” the cognitive contexts for understanding the core concepts are the following: the concept “memory” – the personal-individual conceptual-thematic domain of the novel with the concepts of “love”, “son”, “disease”; the concept “path” – the socio-cultural conceptual-thematic domain

with the concepts “monastery”, “Saxon warrior”, “Saxon village”; the concept “journey” – the mythological conceptual-thematic domain with the concepts “King Arthur”, “Sir Gawain”, “boatman”, “mist”, “the buried giant”, “the she-dragon Querig” and the philosophical-moral conceptual-thematic domain with a set of basic concepts “Great treaty”, “slaughter”, “exploit of five warriors” (Figure 1).

Importantly, the relationship of a certain conceptual-domains to a definite basic concept is contingent and fragile since they are all interconnected and dependent on each other.

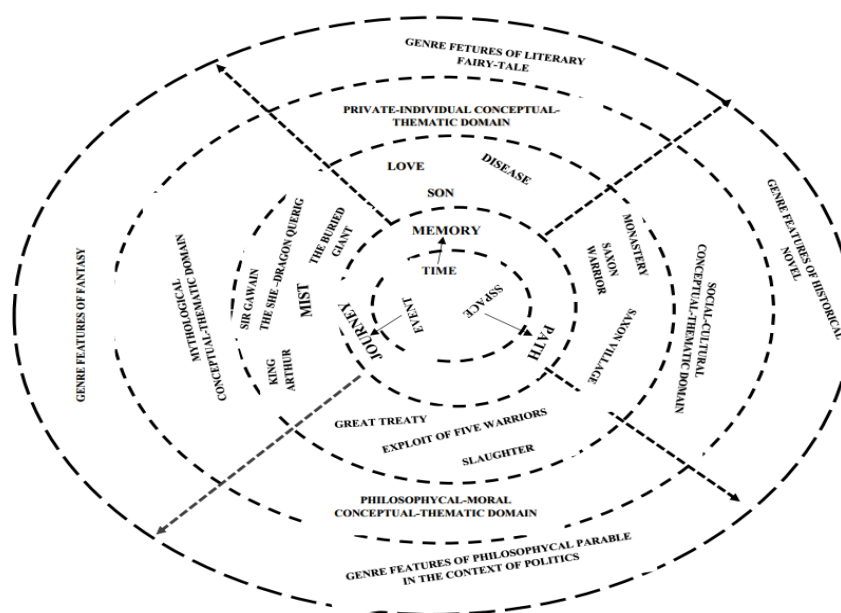

Figure 1 – Cognitive-Matrix Model of Chronotope-STC of the novel «The Buried Giant» by Kazuo Ishiguro

Сурет 1 – Казуо Ишигуроның "Жерленген алып" романының хронотопы-КУК когнитивті-матрицалық моделі

Рисунок 1 – Когнитивно-матричная модель хронотопа-ПВК романа «Погребенный великан» Казуо Ишигуро

The concepts and their characteristics (meanings) correspond to a particular literary novel genre.

To define the cognitive mechanism of fantasy and historical novel features, the mythological and socio-cultural conceptual-thematic domains of “The Buried Giant” by Kazuo Ishiguro are analyzed in the present paper.

1. Implementation of fantasy genre features in mythological conceptual-thematic domain of the work

According to S.V. Travkin, N.Z. Shamsutdinova, the main feature of a fantasy novel is ‘the presence of an unreal space and mystical heroes’ (Travkin, 2019; Shamsutdinova, 2008).

In “The Buried Giant” while travelling to find their son the elderly couple Axel and Beatrice discover the reasons of their oblivion (people and creatures) and what can happen if people remember the past in the event concept “journey” with its meanings ‘journey into the past’, ‘search for truth’ there have been defined the mythological conceptual-thematic domain as its cognitive context, represented by the basic concepts “King Arthur”, “Sir Gawain”, “boatman”, “mist”, “the buried giant”, “the she-dragon Querig”. In “The Buried Giant” the fantasy genre features are implemented in the characteristics of these concepts which have the author’s interpretation (Table 1).

Table 1 – Main concepts in the mythological conceptual-thematic domain of the novel “The Buried Giant”
 Кесте 1 – «Жерленген алып» романының мифологиялық концептуалды-тақырыптық саласының негізгі концептілері

Таблица 1 – Базовые концепты в мифологической концептуально-тематической области романа «Погребенный великан»

<i>Basic concepts</i>	<i>Concept characteristics</i>	<i>Language mechanisms</i>	<i>Linguistic means of a concept representation</i>
King Arthur	personal qualities: courage, generosity, honesty	nomination	e.g. <i>Arthur was once such a dreaded enemy.</i> e.g. <i>For Arthur was one so generous to those he defeated they soon grew to love him as their own.</i>
		lexical collocations	e.g. <i>My reply is that my uncle was a ruler, never thought himself greater than God, and always prayed for guidance. So it was that the conquered, no less than those who fought at his side, saw his fairness and wished him as their king.</i>
	a respected king who established peace between the Saxons and the Britons	synonymy	e.g. <i>Our beloved Arthur brought lasting peace here between Briton and Saxon, and though we still hear of wars in distant places, here we've long been friends and kin.</i>
	the cruel leader of the Britons slaughtered the Saxons	antonymy word formation	e.g. <i>It was Britons under Arthur who slaughtered our kind.</i>
Sir Gawain	origin (family ties, age)	syntactic constructions	e.g. <i>I'm Gawain, right enough, nephew of the great Arthur who once ruled these lands with such wisdom and justice.</i> e.g. <i>an aged knight.</i>
	has a knightly duty		e.g. <i>to slay Querig. Horace and I have laid careful plans to lure her out and we seek no assistance!</i>
	the only and devoted protector of the she-dragon		e.g. <i>Her protector, and lately her only friend. The monks kept her fed for years, leaving tethered animals at this spot, as you do. But now they quarrel among themselves, and Querig senses their treachery. Yet she knows I stay loyal."</i>
The she-dragon Querig	as a reflection people's fears, a destructing creature, evil		e.g. <i>By all accounts Querig's a dragon of great fierceness and hidden in difficult terrain.</i>
	means of maintaining peace in the country		e.g. <i>Without this she-dragon's breath, would peace ever have come? Look how we live now, sir! Old foes as cousins, village by village.</i>
The Buried Giant	a sign of possible war between the Saxons and the Britons. metaphorical interpretation: the historical truth buried in the ground can cause war		e.g. <i>The giant, once well buried, now stirs. When soon he rises, as surely he will, the friendly bonds between us will prove as knots young girls make with the stems of small flowers. Men will burn their neighbours' houses by night. Hang children from trees at dawn. The rivers will stink with corpses bloated from their days of voyaging. And even as they move on, our armies will grow larger, swollen by anger and thirst for vengeance. For you Britons, it'll be as a ball of fire rolls towards you."</i>
Mist	a gloom that covers a country for a long time and makes people forget the past		e.g. <i>this mist, the same that makes us forget the last hour as readily as a morning many years</i>
Boatman	carrier of people to the afterlife		e.g. <i>I'm a humble boatman who ferries travellers across choppy waters.</i>
	judge of relations between husband and wife		e.g. <i>when travellers speak of their most cherished memories, it's impossible for them to disguise the truth. A couple may claim to be bonded by love, but we boatmen may see instead resentment, anger, even hatred. Or a great barrenness. Sometimes a fear of loneliness and nothing more. Abiding love that has endured the years – that we see only rarely. When we do, we're only too glad to ferry the couple together.</i>

The myths presented in the novel implement the fantasy genre, depicting magic and unreal elements as natural in a realistic environment. The existence of mystic creatures alongside the people in the work reflects the belief of medieval people in mystery, demons that can destroy their lives.

The myths used by the author in the novel help to depict the historical events of the Anglo-Saxon invasion of England in the IV-V centuries, and also raise for discussion the moral problems of modern

times in the context of politics. It should be noted that in the work, King Arthur and Sir Gawain, the characters of British epics, appear not only as noble knights, conveying the spirit of chivalry and fidelity to one's word, but also in the novel turn out to be ruthless leaders who destroyed the Saxons (including the elderly and children) in order to achieve peace.

The implementation of fantasy features is manifested on the basis of the action of the cognitive mechanism of conceptual integration, since it not only involves intertextual interaction of the precedent text and pretext(s), which is evidenced by the fact that the novel is saturated with various myths, but since the myths in a novel receive a new individual and author's understanding, interpretation: myths serve as the means by which a message about the pressing problems of our time is sent to all of humanity. A.V. Kremneva, who studies the problems of intertextuality, comes to the conclusion that during intertextual interaction, a double reference occurs, by which the scientist means that the precedent text, introduced in one form or another into the new text generated by the author, does not fully reproduce the meaning that it expressed in the donor text (pretext), but grows with new meanings, turns out to be syncretic in its essence, referring to the original text and a new understanding in the created text (Kremneva, 2019).

It is important to note that Kazuo Ishiguro's novel is characterized by the phenomena of remythologization and demythologization/ According to A.V. Kremneva, a remythologization, refers to the interpretation of myth in the context of culture and history. She considers demythologization as critical analysis of those myths which function in a society (Kremneva, 2019: 759).

Myths in postmodern literature acquire a new meaning (Kremneva, 2019). The use of myths about King Arthur and Sir Gawain destroys the images of the noble knights, who, in order to achieve their goals (albeit benevolent ones), use cruel measures up to the destruction of an entire nation (Saxon). The myth of the buried giant is associated with the truth buried by the Britons and the myth of war circulating in society, which can break out in the world, and which is especially relevant today and is supported by some world politicians against the backdrop of the confrontation of forces.

The boatman who transports people to the island occupies a special place in the novel. The boatman is associated with the myth of Charon, whose job was to ferry the dead to the underworld Hades along the Acheron River. Charon charged money for his work. The image of the boatman and the image of Charon have similar and distinctive features. The similarities are tall stature, routine work and the differences are Charon was an unpleasant person, he transported for a fee, while the boatman was pleasant and transported people to the island for free (Encyclopedia of Mythology). In Kazuo Ishiguro's novel, the use of the boatman myth either destroys or, on the contrary, confirms the myth of eternal love: not all couples are destined to pass away together on the same day.

One of the central mythological creatures in the novel is the she-dragon Querig, who sends the gloom of oblivion to Earth. In myths, the dragon symbolizes evil and good, life and death, the eternal and the transient, it can be a guard. For example, in a Sufi parable, the image of a dragon represents the animal-egoistic principle in man himself – nafs. A person who has forgotten about mortal danger, daily Sufi classes, prayers and reflections, is in real danger (Rumi, 2017). The myth of the dragon, which exists in many cultures in the world, takes on a completely different, new meaning in the novel. The she-dragon Querig, who spreads gloom throughout the country, thereby causing forgetfulness, is associated with myths created by politicians that become obsolete, lose their relevance, and then disappear. In "The Buried Giant" with the she-dragon Querig a tool is used by various political figures to create myths to manipulate people's minds.

Thus, the meaning of the myths used in the novel acquires a new meaning, which allows us to interpret the events taking place today (including political ones) from the point of view of universal human values and morality.

The mythological conceptual-thematic domain is considered to be dominant, and the concept "mist" is a cognitive dominant, through the prism of which other concepts are understood, it determines the individual author's interpretation of the novel genre features "The Buried Giant". The concept "mist" affects all spheres of activity of the heroes of Kazuo Ishiguro's fiction at the personal and collective levels, causing oblivion. The consequences of memory loss are huge: there is a reverse evolution of man in socio-cultural development: personal oblivion, memory loss lead to the loss of parents (children in the mountains), no reflection and self-reflection of the past; collective oblivion leads to the loss of self-

identification of the whole nation and, consequently, an increase in fears, anxieties, and imbalance.

2. Implementation of the historical novel genre features in the socio-cultural conceptual-thematic domain

B.M. Zhachemukova, F.B. Beshukova considers that the historical novel topic is the historical past. The authors define the main features of the historical novel: 'scientific nature', that is, 'reliance on documentary facts', 'display of historical truth', a 'broad description of everyday life, customs and real circumstances', 'dramatic action', 'the importance of dialogue in the novel' (Zhachemukova, Beshukova, 2011).

The historical novel features are implemented in the concepts "monastery", "Saxon warrior", "Saxon village" of the socio-cultural conceptual-thematic domain which is connected with the depicting English people's lifestyle in the Middle Ages. Some aspects of the English national culture are described in the novel: the customs and traditions, living conditions, the way of governmental system in Saxon settlements, Saxons' attitude towards Britons, and a difficult historical path of the modern united British society formation are described by the author.

The linguocultural specificity is connected with the fact that the historical novel feature 'depiction of customs and real circumstances' is realized in the characteristic of the concept "Saxon village" 'developed system of the Saxon way of life'. The thorough description of the Saxon individual house architecture (which reminds the modern individual house), traditional lifestyle, main activities (agriculture, fishing), hierarchical relations in the community, isolation from other communities will lead to understanding the way people lived in the medieval times in England. For example: e.g. ... *one of their elders here is a Briton, regarded by all as a wise leader even if he's not of their blood*; e.g. ...*you would have seen below you some forty or more individual houses, laid out on the valley floor in two rough circles, one within the other.to notice the variations in size and splendour, but you would have made out the thatched roofs, and the fact that many were "roundhouses"*; e.g. *see four, no five men guarding the gate* (Kazuo Ishiguro, 2015).

In "The Buried Giant" the concept "monastery" has the following characteristics: 'a religious and educational center', 'medical center', 'a fortification'.

The historical novel feature 'customs and real circumstances' are implemented in its characteristics 'a religious and educational center', 'a healing center', 'a fortification' linguistically represented with religious, medical and war-related terms: *god, Christian god, god's mercy, a sign of God's anger, to atone crimes, abbot, pastor, brother monks, prayers, constant prayers, wound, blood, to examine, sufferings, to attack, battle, enemy* etc.

The characteristic 'principles of Christianity' within the characteristic of the monastery as 'a religious and educational center' is implemented with the help of evaluative vocabulary expressing the mercy of God: *one god (god of mercy), a god with boundless mercy*. The mercy of God is manifested in the fact that with the help of prayers people can atone for their sins: *Your Christian god of mercy gives men licence to pursue their greed, their lust for land and blood, knowing a few prayers and a little penance will bring forgiveness and blessing* (Kazuo Ishiguro, 2015). The phrases *several gods, gods of my ancestors* convey the characteristic of paganism as the traditional religion of the Saxons before they adopted Christianity.

The characteristic 'atonement for sin' is implemented with the help of a participial syntactic construction describing the atonement for sins through prayers and physical punishments: *monks take turns in that cage exposing their bodies to the wild birds, hoping this way to atone for crimes once committed in this country and long unpunished*.

The historical novel feature 'depiction of real circumstances' is implemented in the concept a monastery as 'a religious center': knowledge about the spread of Christianity in England is reflected in the conversation between the monk Jonus and Wistan, the representatives of Christianity and paganism, in which the pagan Saxon warrior Wistan expresses the disdainful attitude to Christianity. The repetition of *God of mercy, a god with boundless mercy* is used to convey the faith of Christians in the generosity and mercy of God, and the possessive pronoun *your Christian god* expresses the pagan Saxon warrior Wistan's negative attitude to the religion of the Saxons, to Christianity in general. Wistan's doubts about the Christian faith are conveyed with the help of rhetorical questions: *How can you describe as penance,*

sir, the drawing of a veil over the foulest deeds? Is your Christian god one to be bribed so easily with self-inflicted pain and a few prayers? Does he care so little for justice left undone? (Kazuo Ishiguro, 2015)

The historical novel features ‘depiction of historical truth’, ‘dramatic action’ is also implemented in the meaning of the monastery as ‘a fortification’ that is represented linguistically with war-related terms: *fort, Saxons, Britons, enemy, fire, retreat, swords, axes, moat, escape, wall, bridge, moat, firewood, etc.* The characteristic is also realized and is also implemented in the characteristic of the concept “Saxon warrior” ‘training children in the art of war’: *...my skills were taught to me by Britons, and I’ve never wished for better teaching* (Kazuo Ishiguro, 2015).

In Kazuo Ishiguro’s “The Buried Giant” not all historical novel features are realized and it does not fully describe real historical events and it goes with Jerome de Groot’s view that modern works may not be purely historical novels, although they may reflect its genre characteristics (Jerome de Groot, 2010: 19).

Thus, the analysis shows that the meanings of the concepts of the mythological and socio-cultural domains manifest fantasy and historical novel genre features in Kazuo Ishiguro’s “The Buried Giant”. The research is conducted in the framework of cognitive linguistics. The cognitive-matrix analysis of “space-time continuum” which include chronotope and conceptual analyses appears beneficial for further scientific research and can be used in any artistic text analysis. Additionally, it is supposed that the perspective of the research is to combine literary analysis and cognitive methods in novel genre feature implementation which make a contribution to develop the methodology and principles of cognitive poetics.

Conclusion

To sum up, the research done reveals a cognitive mechanism of chronotope functioning as genre determinant in the novel. The analysis of chronotope as a multiaspect knowledge in the form of the cognitive matrix “space-time continuum” makes it possible to reveal the mechanism for implementing the genre features of fantasy and historical novels within Kazuo Ishiguro’s “The Buried Giant”. It was found that the relevant genre features of the novel are realized through the characteristics of the basic concepts of the conceptual-thematic domains of the STC, based on the author's individual intention. In Kazuo Ishiguro’s “The Buried Giant” the genre features of fantasy are implemented in the characteristics of the concepts “King Arthur”, “Sir Gawain”, “the buried giant”, “The she-dragon querig”, “boatman”, “mist” of the mythological conceptual-thematic domain while the historical novel genre features are implemented in the characteristics of the concepts “Saxon village”, “monastery”, “Saxon warrior” of the socio-cultural conceptual-thematic domain.

The analysis of the novel in the framework of cognitive linguistics and linguoculturology is not only to get the knowledge and meanings about the reality created by the author but a way to define cultural peculiarities and worldview of the peoples in different times which in the author's understanding can have a new interpretation.

References

- Abdramanova, S. (2019) Conceptualization of time in Kazakh idioms. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №1(173). P. 4-12 (in English)
- Babina, L.V. i dr. (2017) Interpretacija mira v jazyke. Tambov: Izdatel'skij dom TGU im. G.R. Derzhavina. 450 s. [Babina, L.V. et al. (2017) Interpretation of the world in language. Tambov: Publishing House of TSU named after G.R. Derzhavin. 450 p.] (in Russian)
- Bakhtin, M.M. (1975) Voprosy literatury i jestetiki. Issledovanija raznyh let. Moskva: Hudozhestvennaja literatura. 504 s. [Bakhtin, M.M. (1975) Questions of literature and aesthetics. Studies of different years. Moscow: Khudozhestvennaya literatura. 504 p.] (in Russian)
- Bemong, Nele, Borghart, Pieter, Dobbeleer, Michel, Demoen, Kristoffel, Temmerman, Koen, Keunen, Bart (2010) Bakhtin's theory of the literary chronotope: Reflections, applications, perspectives. Gent: Academia Press. 227 p. (in English)
- Boldyrev, N.N. (2017) Antropocentricheskij harakter jazyka. Teoretiko-metodologicheskie osnovy. Kognitivnye issledovanija jazyka. Vyp. 28. S. 20-76. [Boldyrev, N.N. (2017) The anthropocentric nature of language. Theoretical and methodological foundations. Cognitive studies of language. Issue 28. P. 20-76] (in Russian)
- Boldyrev, N.N. (2019) Jazyk i sistema znaniy: Kognitivnaja teorija jazyka. Moskva: Izdatel'skij dom YASK. 480 s. [Boldyrev, N.N. (2019) Language and the system of knowledge: The cognitive theory of language. Moscow: YASK Publishing

House. 480 p.] (in Russian)

Boldyrev, N.N., ZHumagulova, B.S., Kurmanbaeva, D.T. (2021) Kognitivnye osnovy realizacii zhanrovyh priznakov romana (na primere proizvedenija Kazuo Isiguro "Never Let Me Go"). Voprosy kognitivnoj lingvistiki. № 3. S. 5-20 [Boldyrev, N.N., Zhumagulova, B.S., & Kurmanbayeva, D.T. (2021) Cognitive foundations of implementing novel genre characteristics (based on the analysis of "Never Let Me Go" by Kazuo Ishiguro). Questions of cognitive Linguistics, N3. P. 5-20.] (In Russian)

Enciklopedija mifologii. <https://godsbay.ru/hellas/haron.html> [Encyclopedia of Mythology. Available at: <https://godsbay.ru/hellas/haron.html>] (in Russian)

Gracheva, N.O. (2011) K voprosu o zhanre proizvedenija Dzh.K. Rouling "Garri Potter". Sovremennaja filologija: materialy mezhdunar. zauch. nauch. konf. Ufa: Leto. S. 78-81. [Gracheva, N.O. (2011) On the question of the genre of J.K. Rouling's work "Garri Potter". In Modern Philology: proceedings of the international correspondence scientific conference, Ufa: Leto. P. 78-81] (in Russian)

Iskakova, A. (2024) Qazaq dunietyanyndagy «kengistik» ugymy. Tiltany. 96(4). B. 80-89 [Iskakova, A. The concept of "space" in the Kazakh worldview. Tiltany. 2024; 96(4): P. 80-89] (In Kazakh)

Jerome de Groot (2010) The historical novel. London; New York: Routledge. 209 p. (in English)

Kazakova, O.A., Dolganina, A.A. (2015) Kognitivnye osnovy zhanra: teoreticheskie osnovaniya sopostavitel'nogo analiza zhanrov "internet-miniatjura" i "stihotvorenie v proze". <http://www.gramota.net/materials/2/2015/12-1/25.html> [Kazakova, O.A., Dolganina, A.A. (2015) The cognitive foundations of the genre: theoretical foundations of comparative genre analysis "internet-miniatura" and "a prose poem". Available at: <http://www.gramota.net/materials/2/2015/12-1/25.html>] (in Russian)

Kazuo Ishiguro (2015) The Buried Giant. New York, 2015. https://ebooksgallery.com/wp-content/uploads/2023/11/The-Buried-Giant-by-Kazuo-Ishiguro-ebooksgallery.com_.pdf

Kirsanov, A.Yu. (2016) Rablezijskij hronotop M.M. Bahtina. Ekzistencial'nyj analiz prostranstva-vremeni mira cheloveka https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=37175 [Kirsanov, A.Yu. (2016) M.M. Bakhtin's Rabelaisian chronotope. Existential analysis of the space-time of the human world https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=37175] (in Russian)

Kubryakova, E.S. (1998) Rol' slovoobrazovanija v formirovanii jazykovoj kartiny mira. Rol' chelovecheskogo faktora v jazyke: Jazyk i kartina mira. Moskva: Nauka, S. 141-172. [Kubryakova, E.S. (1998) The role of word formation in shaping the linguistic picture of the world. The role of the Human factor in Language: Language and the Worldview. Moscow: Nauka. P. 141-172] (in Russian)

Kogay, E.R. (2018) The concept of "Time" in the signature worldview of Anatolij Kim. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. 2018. №1(169). P. 108-114 (in English)

Kremneva, A.V. (2019) Specifika funkcionirovanija biblejskogo mifa v tvorchestve Andzhely Karter (kognitivno-semiotičeskij aspekt). Integrativnye processy v kognitivnoj lingvistike: materialy Mezhdunarodnogo kongressa po kognitivnoj lingvistike. 16-18 maja 2019. Vyp. XXXVII. Nizhnij Novgorod: Izdatel'stvo DEKOM, C. 759-764. [Kremneva, A.V. (2019) The specifics of the functioning of the biblical myth in the work of Angela Carter (cognitive-semiotic aspect). In Integrative processes in cognitive Linguistics: Proceedings of the International Congress on Cognitive Linguistics. May 16-18, 2019. Issue XXXVII. Nizhny Novgorod: DEKOM Publishing House. P. 759-764] (in Russian)

Nikitina, N.A., Tuljakova, N.A. (2013) Zhanr traveloga: kognitivnaja model'. V HomoLoquens: aktual'nye voprosy lingvistiki i metodiki prepodavanija inostrannyh jazykov. SPb.: Asterion. Vyp. 5. S. 191-199 [Nikitina, N.A., Tulyakova, N.A. (2013) Genre of travelogue: cognitive model. In HomoLoquens: current issues of linguists and methods of teaching foreign languages. St. Petersburg: Asterion. Issue 5. P. 191-199] (in Russian)

Rumi, D. (2017) Doroga prevrashhenij. Sufijskie pritchi, Moskva: Terevinf. 379 s. [Rumi, D. (2017) The Road of Transformations. Sufi parables. Moscow: Terevinf. 379 p.] (in Russian)

Shamsutdinova, N.Z. (2008) "Magičeskij" realizm v sovremennoj britanskoj literature (A. Karter, S. Rushdi): dis. ... kand. filol. nauk. Moskva. 181 s. [Shamsutdinova, N.Z. (2008) "Magical" realism in modern British literature (A. Carter, S. Rushdie): thesis ... cand. of philol. sciences. Moscow. 181 p.] (in Russian)

Tamarchenko, N.D. (2008) Poetika: slovar' aktual'nyh terminov i ponjatij. Moskva: Izd-vo Kulaginoj Intrada. 358 s. [Tamarchenko, N.D. (2008) Poetic: dictionary of current terms and concepts. Moscow: Izd-Vo Culagins Intrada. 358 p.] (in Russian)

Temirbolat, A.B. (2009) Kategorii hronotopa i temporal'nogo ritma v literature. Almaty: Cennye bumagi. 504 s. [Temirbolat, A.B. (2009) The category of chronotope and temporal rhythm in literature. Almaty: Cennye bumagi. 504 p.] (in Russian)

Toporov, V.N. (2005) Issledovanija po jetimologii i semantike. Teorija i nekotorye chastnye ee prilozhenija. Moskva: Jazyki slavjanskij kul'tury. T. 1. 816 s. [Toporov, V.N. (2005) Research on etymology and semantics. Theory and some of its particular applications. Moscow: Languages of Slavic culture, 2005. Vol. 1. 816 p.] (in Russian)

Travkin, S.V. (2019) Jazykovye markery zhanrovoj prinalozhnosti teksta (na materiale romanov fentezi): avtoref. dis.... kand. filol. nauk. Moskva. 24 s. [Travkin, S.V. (2019) Linguistic markers of the genre of the text (based on the material of fantasy novels): abst. of the diss.... cand. of philol. sciences. Moscow. 24 p.] (in Russian)

Tuliakova, N.A. (2017) Literary Legend: a cognitive model of the genre. Modern research on social issues. №3. Volume 9. P. 18-29 (in English)

Vatolina, T.G. (2011) Kognitivnaja model' detektivnogo diskursa: dis.... kand. filol. nauk. Irkutsk. 209 s. [Vatolina, T.G. (2011) Cognitive model of detective discourse: thesis ... cand. of philol. sciences. Irkutsk. 209 p.] (In Russian)

Jurkovskaja, E.A. (1999) O sovremennyh podhodah k teorii zhanrov. Materialy II regional'nogo nauch. seminaru po problemam sistematiki jazyka i rechevoj dejatel'nosti. Irkutsk. S. 140-143. [Yurkovskaya, E.A. (1999) On modern approaches to genre theory. Proceedings of the II Regional Scientific a seminar on the problems of systematics of language and speech activity. Irkutsk. P. 140-143.] (in Russian)

Zhachemukova, B.M., Beshukova, F.B. (2011) Hudozhestvennaja specifika zhanra istoricheskogo romana. Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filologija i iskusstvovedenie. Majkop. Vyp. 1(70). S. 13-19. [Zhachemukova, B.M., Beshukova, F.B. (2011) Artistic specifics of the historical novel genre. In the Bulletin of the Adygea State University. Series: Philology and Art Criticism. Maikop. Vol. 1 (70). P. 13-19.] (in Russian)

Әдебиеттер

Бабина Л.В. и др. Интерпретация мира в языке. – Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2017. – 450 с.

Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504 с.

Болдырев Н.Н. Антропоцентрический характер языка. Теоретико-методологические основы // Когнитивные исследования языка. – 2017. – Вып. 28. – С. 20-76.

Болдырев Н.Н. Язык и система знаний: Когнитивная теория языка. – Москва: Издательский Дом ЯСК, 2019. – 480 с.

Болдырев Н.Н., Жумагулова Б.С., Курманбаева Д.Т. Когнитивные основы реализации жанровых признаков романа (на примере произведения Кадзуо Исигуро “Never Let Me Go”) // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2021. – № 3. – С. 5-20.

Ватолина Т.Г. Когнитивная модель детективного дискурса: дис. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 2011. – 209 с.

Грачева Н.О. К вопросу о жанре произведения Дж. К. Роулинг «Гарри Поттер» // Современная филология: материалы междунар. заоч. науч. конф. – Уфа: Лето, 2011. – С. 78-81.

Жачемукова Б.М., Бешукова Ф.Б. Художественная специфика жанра исторического романа // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Филология и искусствоведение. – Майкоп, 2011. – Вып. 1 (70). – С. 13-19.

Искакова А. Қазақ дүниетанымындағы «кеңістік» ұғымы // Tiltany. – 2024. – 96(4). – Б. 80-89.

Казакова О.А., Долганина А.А. Когнитивные основы жанра: теоретические основы сопоставительного анализа жанров «интернет-миниатюра» и «стихотворение в прозе». Retrieved from <http://www.gramota.net/materials/2/2015/12-1/25.html> (Қаралған күні 10.03.2020).

Кирсанов А.Ю. Раблезианский хронотоп М.М. Бахтина. Экзистенциальный анализ пространства-времени мира человека https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=37175 15.03.2020. (Қаралған күні 05.03.2020).

Кремнева А.В. Специфика функционирования библейского мифа в творчестве Анджелы Картер (когнитивно-семиотический аспект) // Интегративные процессы в когнитивной лингвистике: материалы Международного конгресса по когнитивной лингвистике. 16-18 мая 2019 г. Вып. XXXVII. – Нижний Новгород: Издательство ДЕКОМ, 2019. – С. 759-764.

Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – Москва: Наука, 1988. – С. 141-172.

Никитина Н.А., Тулякова Н.А. Жанр травелога: когнитивная модель // HomoLoquens: актуальные вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – СПб.: Астерион, 2013. – Вып. 5. – С. 191-199.

Руми Д. Дорога превращений. Суфийские притчи. 5е изд. – Москва: Теревинф. – 2017. – 379 с.

Тамарченко Н.Д. Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий. – М.: Изд-во Кулагиной Intrada, 2008. – 358 с.

Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 504 с.

Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Теория и некоторые частные ее приложения. – Москва: Языки славянской культуры, 2005. – Т. 1. – 816 с.

Травкин С. В. Языковые маркеры жанровой принадлежности текста (на материале романов фэнтези): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2019. – 24 с.

Шамсутдинова Н.З. «Магический» реализм в современной британской литературе (А. Картер, С. Рушди): дис. ... канд. филол. наук. – Москва: 2008. – 181 с.

Энциклопедия мифологии. Retrieved from <https://godsbay.ru/hellas/haron.html> (Қаралған күні 10.11.2020).

Юрковская Е.А. О современных подходах к теории жанров // Материалы II регионального науч. семинара по проблемам систематики языка и речевой деятельности. – Иркутск, 1999. – С. 140-143.

Abdramanova S. Conceptualization of time in Kazakh idioms // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. 2019. №1(173). P. 4-12.

Bemong Nele, Borghart Pieter, Dobbeleer Michel, Demoen Kristoffel, Temmerman Koen, Keunen Bart. Bakhtin's theory of the literary chronotope: Reflections, applications, perspectives. Gent: Academia Press, 2010. 227 p.

Jerome de Groot. The historical novel. London; New York: Routledge, 2010. 209 p.

Kazuo Ishiguro. The Buried Giant. New York, 2015. https://ebooksgallery.com/wp-content/uploads/2023/11/The-Buried-Giant-by-Kazuo-Ishiguro-ebooksgallery.com_.pdf

Kogay E.R. The concept of “Time” in the signature worldview of Anatoliy Kim // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – №1(169). – P.108-114.

Tuliakova N.A. Literary Legend: a cognitive model of the genre // Современные исследования социальных проблем. 2017. №3. Vol.9. P. 18-29.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.01.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 20.03.2025.

© Islam, A., Karibayeva, B., Kurmanbayeva, D., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Aizhan Serikbayeva^{1*}, Zsuzsanna Olach²^{1*}Corresponding Author, Postdoctoral fellow, Farabi University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-2585-4892 E-mail: sd_aizhan@mail.ru²Doctor of Philosophy (PhD), University of Szeged, Hungary, Szeged,
ORCID: 0000-0002-1352-9836 E-mail: zsuzsanna.olach@gmail.com**KAZAKH LANGUAGE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND
DIGITAL TRANSFORMATION: LANGUAGE CHANGES**

Abstract. Currently, due to the course of globalization and the rapid process of digitalization, changes are taking place in the language. Almost all phenomena occurring in society manifest themselves in language. The article examines the sociolinguistic aspects of linguistic changes that have occurred in the Kazakh language in the context of globalization and digital transformation. The purpose of the article is to identify the impact and sociolinguistic features of the globalization process and the work on digitalization of Kazakhstan on the state language. The materials of the work include new language units, texts in Kazakh, on government websites egov.kz, astanahub.com, primeminister.kz, elicence.kz, new language uses found in the speech of Kazakh language speakers. This article discusses such problems as understanding and analyzing linguistic changes that have occurred as a result of digitalization, as well as finding ways to preserve and develop the Kazakh language in the context of globalization and technological progress. This article attempts to identify the main trends in the development of the modern globalized world and their impact on the development of the Kazakh language, which allows us to understand the direction of the dynamics of linguistic processes in modern society.

Keywords: new words; language contact; Kazakh language; globalization; digitalization; bilingual speech

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan of the grant financing of the No. AP19175847 “The development of the state language in the process of digital Kazakhstan: a sociolinguistic study”.

For citation: Serikbayeva, A., Olach, S. Kazakh Language in the Context of Globalization and Digital Transformation: Language Changes. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 151-160.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-151-160>**Айжан Серікбаева^{1*}, Сузанна Олах²**^{1*}автор-корреспондент, постдокторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы, ORCID: 0000-0002-2585-4892 E-mail: sd_aizhan@mail.ru²философия докторы (PhD), Сегед университеті, Венгрия, Сегед қ.,
ORCID: 0000-0002-1352-9836 E-mail: zsuzsanna.olach@gmail.com**ЖАҢАНДАНУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ТІЛІ: ТІЛДІК ӨЗГЕРІСТЕР**

Андатпа. Қазіргі таңда жаһандану барысы мен цифрландыруға қатысты үдерістер жылдам жүруіне байланысты тілде де өзгерістер орын алып жатыр. Қоғамда болып жатқан құбылыстардың барлығы дерлік тілде көрініс табады. Мақалада жаһандану процесі мен цифрлық трансформация жағдайында орын алған қазақ тіліндегі тілдік өзгерістер әлеуметтік лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Мақаланың мақсаты жаһандану процесінің және Қазақстанды цифрландыру жұмыстарының мемлекеттік тілге әсерін, социолингвистикалық ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Жұмыстың материалдары ретінде мемлекеттік сайттардағы: egov.kz, astanahub.com, primeminister.kz, elicence.kz қазақ тіліндегі мәтіндер, жаңа тілдік бірліктер, ауызекі тілде кездесетін жаңа тілдік қолданыстар алынды. Аталған жұмыста цифрландыру нәтижесінде пайда болған тілдік өзгерістерді түсіну және талдау, сондай-ақ жаһандану және технологиялық прогресс жағдайында қазақ тілін сақтау және дамыту жолдарын іздеу сияқты проблемалар қарастырылды. Аталған мақалада қазіргі жаһандану әлемінің негізгі даму үрдістері және олардың қазақ тілінің дамуына әсерін анықтауға талпыныс жасалды, бұл қазіргі қоғамдағы тілдік процестер динамикасының бағыт-бағдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: жаңа сөздер; тілдік байланыс; қазақ тілі; жаһандану; цифрландыру; көстілділік

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрілігі Ғылым комитетінің ЖТН AP19175847 «Цифрлық Қазақстан үдерісінде мемлекеттік тілдің дамуы: социолингвистикалық зерттеу» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Серікбаева А., Олах С. Жаһандану және цифрлық трансформация жағдайындағы қазақ тілі: тілдік өзгерістер. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). 151-160-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-151-160>

Айжан Серикбаева^{1*}, Сузанна Олах²

^{1*} автор-корреспондент, постдокторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-2585-4892 E-mail: sd_aizhan@mail.ru

² доктор философии (PhD), Сегедский университет, Венгрия, г. Сегед, ORCID: 0000-0002-1352-9836 E-mail: zsuzsanna.olach@gmail.com

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ЯЗЫКОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ

Аннотация. В настоящее время, в связи с глобализацией и стремительным процессом цифровизации, происходят изменения в языке. Практически все явления, происходящие в обществе, проявляются в языке. В статье рассматриваются языковые изменения в казахском языке, происходящие в условиях процесса глобализации и цифровой трансформации, в социолингвистическом аспекте. Целью статьи является выявление социолингвистических особенностей, влияния процесса глобализации и работы по цифровизации Казахстана на государственный язык. В качестве материалов работы на государственных сайтах представлены: egov.kz, astanahub.com, primeminister.kz, elicence.kz, приобретены тексты на казахском языке, новые языковые единицы, встречающиеся в речи носителей казахского языка. В данной работе рассмотрены такие проблемы, как понимание и анализ языковых изменений, произошедших в результате цифровизации, а также поиск путей сохранения и развития казахского языка в условиях глобализации и технологического прогресса. В данной статье предпринята попытка выявить основные тенденции развития современного глобализированного мира и их влияние на развитие казахского языка, что позволит понять направленность динамики языковых процессов в современном обществе.

Ключевые слова: новые слова; языковой контакт; казахский язык; глобализация; цифровизация; билингвизм

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки МНВО РК ИРН AP19175847 «Развитие государственного языка в процессе цифрового Казахстана: социолингвистическое исследование».

Для цитирования: Серикбаева А., Олах С. Казахский язык в условиях глобализации и цифровой трансформации: языковые изменения. *Tiltany*, 2025. №1 (97). С. 151-160. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-151-160>

Introduction

In contemporary Kazakh, various changes are occurring due to socio-political, cultural, and other factors. Such linguistic changes are frequently observed in both formal and informal speech among Kazakh language speakers. The aim of this article is to examine how globalization and digitalization processes, which are currently significant global phenomena, are impacting the Kazakh language, to identify the types of linguistic changes occurring as a result of these processes, to analyze the characteristics of spoken language, and to highlight their sociolinguistic aspects. Language undergoes continuous changes influenced by society, technology, culture and living conditions. These changes in language are an important indicator of socio-cultural shifts and can serve as a means of intergenerational connection that reflects evolving societal interests and values.

Due to the rapid progression of globalization and the digitalization of the state, linguistic changes are occurring dynamically. Digital transformation refers to the integration of modern digital technologies into various areas of public life and production. Recently, the term “global digitalization” has also begun appearing in media sources. Globalization and digital transformation are two interconnected processes that significantly impact contemporary society, the economy, and culture. They interact within the socio-economic environment and bring changes that facilitate various aspects of life. These changes in the socio-domestic sphere also influence linguistic communities at different levels. Globalization is the process of integration and mutual dependence among countries, peoples, and economies through trade, investment, technology, culture, and communication. Digital transformation is the process of incorporating digital technologies into all areas of business and society. That has led to shifts in the ways of working, interacting, and preserving values. English, as the leader of linguistic globalization, holds a leading position. This fact is frequently discussed and written about in research within the social sciences and humanities.

Despite the existence of many works on this topic, there are gaps in research regarding the Kazakh language. In order to fill them out, we conducted a sociolinguistic study. New linguistic units in the Kazakh language on a number of state websites, new linguistic usages found in the speech of the people are studied by using sociolinguistic tools. The impact of the globalization process and the digitalization

of Kazakhstan on the state language are given through specific examples.

Materials and methods

The primary linguistic materials for this study include Kazakh-language texts from official websites such as egov.kz, astanahub.com, primeminister.kz, and elicence.kz, as well as newly emerging linguistic units in contemporary Kazakh and new language usages observed in public speech. Additionally, linguistic units used in both formal and informal speech situations were considered.

To assess the impact of the digitalization process on the Kazakh language, the method of linguistic observation was applied. It was used for: a) in the selection of advertising texts on social networks that offer paid help services for online access to services provided on the egov.kz website; b) in the external control of dialogues between service recipients and service specialists in the Kazakh language in public service centers in Almaty. For collecting linguistic units in the speech of Kazakh language speakers relevant to the research objective, the continuous sampling method was employed. The frequency of usage of the collected linguistic units was determined using statistics from relevant data in information retrieval systems. To identify the factors contributing to the emergence of new linguistic units, the modeling method was utilized, while phonetic-phonological analysis was applied to examine the peculiarities of language use in public speech.

Criteria for identifying new linguistic units related to the digitalization of Kazakhstan: a new program adopted by the state in response to digitalization, linguistic units that denote a new concept or phenomenon that began to be used among native speakers of Kazakh language in the implementation of the concept.

Literature review

The challenges of digitizing these areas, as well as their impacts and risks for the state and its citizens, have not escaped the attention of experts across various fields. The benefits and challenges of digitalization have been frequently discussed and studied by specialists in the social sciences and humanities (Aitymbetov, 2023). E. Ormakhanova explored digital journalism (Ormakhanova, 2023), while educators and psychologists have examined the advantages and challenges of using digital technologies in education. Overall, globalization and digitalization are interconnected, overlapping, and closely linked processes. Globalization has led to the emergence of the concept of “linguistic globalization” in sociolinguistic research, while digitalization has resulted in the process of “language digitalization”.

The idea of globalization is closely tied to the concept of a common language uniting the world's population. English has become the leading language of linguistic globalization. It serves as the global language of communication. Studies on English's role as a lingua franca in international communication have emerged. Donald C. Bailey has investigated issues related to languages and dialects, including the use of English as a lingua franca (Bailey, 2006). Suzanne Gregorich has researched the experience and impact of English as a lingua franca in international business communication (Gregorich, 2018). C. Lancaster, in his work “English as a Lingua Franca: A Study of Its Role in English Language Teaching”, examines the role of English as a lingua franca in linguistics and sociolinguistics. Jennifer Jenkins, in “English as a Lingua Franca: Theorizing and Teaching English”, discusses in detail the aspects of using English as a lingua franca, its characteristics, and its impact on global communication (Jenkins, 2000).

In the sociolinguistic context, scholars such as B. Khasanov (Khasanov, 2006) have explored the linguistic situation in Kazakhstan, theories of language contact, interference in bilingual individuals, and issues of bilingualism. E.D. Suleimenova (Suleimenova, 2011) has examined various aspects of bilingualism in Kazakhstan, including historical, linguistic identity, sociocultural, and political factors affecting language practices. A.K. Kenzhebayeva has studied the features of bilingualism in Kazakhstan, focusing on the sociocultural aspects of language learning and use in Kazakh society (Kenzhebayeva, 2014). M. Isayev has investigated language and identity within the context of bilingualism, addressing bilingual education (Isayev, 2004). D.B. Akynova (Akynova, 2014) has explored Kazakh-English language contact, code-switching in bilingual contexts, and linguistic characteristics of bilingual Kazakhs, while Sh.K. Zharkynbekova (Zharkynbekova, 2022) has discussed the issue of code-mixing in the context of ethnic bilingualism in Kazakhstan.

David Crystal (Crystal, 2010), J. Anis (Anis, 2007), N. Baron (Baron, 2008), J. Androutsopoulos

(Androutsopoulos, 2010) and others have explored linguistic changes caused by the influence of technology and the internet at the levels of phonetics, grammar, and syntax. Their research highlights that internet discourse often incorporates text represented through emojis, emoticons, and other symbols, which undergo graphical and abbreviative modifications, revealing distinctive encoding features.

Despite the growing body of research on the impact of technology and the internet on language, studies focusing on the Kazakh language remain limited. To address this gap, we conducted a sociolinguistic investigation examining linguistic changes influenced by digitalization and globalization in Kazakhstan.

Our study explored new linguistic units in the Kazakh language found on various state websites and innovative language usages observed in everyday speech, using sociolinguistic tools. These changes often involve graphical and abbreviative transformations, including the use of emojis, emoticons, and other digital symbols that reshape written communication.

Modern linguistics calls for examining such language changes in online environments as part of a unified multimodal system that integrates visual (graphics, symbols, emoticons) and auditory elements alongside text. This perspective aligns with established linguistic concepts, such as the synthesis of heterogeneous texts (Suleimenova, 2011), creolized texts, multi-coded texts, and cyber-semiotic texts, among others. Through specific examples, we illustrate how Kazakhstan's digital transformation has influenced the state language at the levels of phonetics, grammar and syntax.

Results and discussions

Multilingualism in the context of Linguistic Globalization

In the context of linguistic globalization, the most significant factor of multilingualism is the language interaction itself, which leads to linguistic interference. Any multinational state should be viewed as a natural laboratory for studying linguistic processes (Karlinsky, 2011). The linguistic situation in Kazakhstan is a valuable research environment for studying language processes from this perspective. “Linguistic processes, including bi-/multilingualism, do not lend themselves to direct regulation; these are complex, contradictory phenomena that respond sensitively to both objective (primarily geopolitical, socio-functional) and subjective (value orientations, ethnic self-consciousness, etc.) factors of national-linguistic development. Ethnic consciousness and self-consciousness are powerful and effective factors, particularly evident in language planning. Currently, the influence of ethnic consciousness and self-consciousness on the functional status, standardization, and spread of the state language and the increase in the degree of multilingualism (bilingualism) in the country can be observed through the example of the Kazakh language” (Suleimenova, 2011).

Socio-analytical study on the Linguistic Situation

The Language Policy Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan conducted a socio-analytical study in 2023 to assess the linguistic situation among the population. The study aimed to determine the level of proficiency in the state language, Russian, English, and trilingualism. A sample of 4,000 people participated in the assessment of the language situation in the Republic of Kazakhstan. The population participating in the study was selected by region, by gender, age, and ethnicity. According to the sample of the study, 48.2% were men and 51.8% were women. Respondents were divided by age as follows: 18-29 years old – 27.9%; 30-45 years old – 35.9%; 46-60 years old – 28.1%; 60 years old and older – 8.4%. (Social and analytical studies on language policy issues in the Republic of Kazakhstan, 2023: 16).

The results showed that 81.0% of the population had knowledge of the state language. According to the findings, almost half of the respondents (48.7%) had good proficiency in the state language. 18.5% spoke and read Kazakh fluently but wrote poorly, 7.0% understood and could explain in Kazakh, and 6.8% had a good understanding but could not speak. The proportion of those who did not know the state language was 19.0%, of which 7.4% did not know Kazakh at all, and 11.6% understood only some words. The level of Russian language proficiency was 90.6% among the population. The proportion of respondents who had good proficiency in Russian was 51.8%. Conversely, 11.2% could speak and read fluently but wrote poorly. 20.3% of respondents understood and could explain in Russian, while 7.2% had a good understanding but could not speak. The proportion of people who did not know Russian was 9.4%, of which 8.9% understood some words, and 0.5% did not know the language at all. The proportion

of respondents with fluent English was 29.0%, including only 5.0% who had good proficiency, 1.0% who could speak and read fluently but wrote poorly, 10.2% who understood and could explain, and 12.8% who had a good understanding but could not speak. 35.8% of the population did not know English at all, while 35.2% only understood some words. The study results showed that 96.7% of respondents had knowledge of their ethnic language, with 70.6% demonstrating good proficiency. 8.5% could speak fluently but wrote poorly, 5.2% understood and could explain, and 12.4% had a good understanding but could not speak. Only 3.4% of survey participants understood some words in their ethnic language (Social and analytical studies on language policy issues in the Republic of Kazakhstan, 2023).

Regional Distribution of Language Proficiency

In terms of regional distribution, the level of proficiency in the state language was as follows: the highest percentages of people with good knowledge of the state language were found in Turkestan (70.5%), Kyzylorda (62.8%), Mangystau (62.7%), Ulytau (59.0%) regions, and the city of Shymkent (66.2%). Conversely, the highest percentages of people who did not know the state language at all were in Pavlodar (27.4%), Kostanay (14.5%), and Karaganda (13.2%) regions. The highest level of good proficiency in Russian was observed in the North Kazakhstan region (73.0%). Residents of the Abai region (88.0%) had fluent knowledge of their ethnic language. The proportion of people fluent in English was highest in the Abai (13.0%) and West Kazakhstan (10.4%) regions. The highest percentage of people who did not know English at all was found in the Kyzylorda (47.6%) and Ulytau (47.4%) regions. Comparative analysis showed that the level of proficiency in the state language was higher in the southern regions and lower in the northern regions. This is explained by the predominance of the Russian ethnic group in the northern regions and the predominance of the Kazakh ethnic group in the southern and western regions, justifying the correlation analysis conducted in this research (Social and analytical studies on language policy issues in the Republic of Kazakhstan, 2023).

New Linguistic Units Emerging from Digitalization in Kazakhstan

As linguistic changes and phenomena take place, new concepts, terms, and expressions related to globalization and digitalization continue to appear in the Kazakh language. Digitalization has significantly impacted language and communication. Since Kazakhstan's digitalization program aimed to integrate digital systems into all areas of society, the outcomes of these processes have also influenced the Kazakh language.

Currently, due to the rapid development of IT technology, all demands related to meeting the social and material needs of the population are transitioning to an electronic digital format. This process has significantly simplified people's lives and public services; financial transactions have become digitized, and electronic money has emerged. All the achievements of widely spread IT technologies are carried out through language, indicating the high potential of language. Researching the development, function, potential, and status of the state language within the framework of Kazakhstan's digitalization helps identify new aspects and nuances of the state language in a digital format. One notable feature of the Kazakh language in the digital age is the formation of new expressions and concepts from words that previously did not combine in the language's word formation system (Serikbayeva, 2023a).

Let's take the example of the egov.kz, the Electronic Government portal of the Republic of Kazakhstan. A citizen of Kazakhstan can use the internet from anywhere in the world to access necessary documents, data, and information with an electronic digital signature. In other words, electronic service provision is carried out through a mechanism involving the citizen or legal entity, a computer, and the Electronic Government of Kazakhstan. The launch of the Electronic Government portal has introduced several new words and expressions, such as electronic digital signature, electronic government, virtual consultant, electronic application, electronic licensing, obtaining or renewing a digital signature, online certificate retrieval, and the mobile application of the electronic government, which have become common linguistic usages among different social groups (Fazylzhanova, 2019).

The egov.kz site was launched in 2006 and has undergone various modernizations since then. New types of services were introduced in line with the requirements of the time, most of which are now offered online. Correspondingly, new linguistic units, concepts, and usages emerged in these areas.

A number of new words have entered the Kazakh language related to the digitalization process, such as: *tsifrlyq sauattylyq* (digital literacy), *tsifrlyq memleket* (digital state), *tsifylyq industriya* (digital

industry), *tsiflyq Jibek joly* (digital Silk Road), *tsiflyq ekozhuie* (digital ecosystem), *tsiflyq ekonomika* (digital economy), *virtualdy zhurgizushi* (virtual driver), *kiberzhurgizushi* (cyber driver), *neirozheli* (neural network), *tsiflyq tugyrnama* (digital platform), *tsiflyq infrastruktura* (digital infrastructure), *memlekettik basqarudy tsifrlau* (digitalization of public administration), *tsiflyq quzhat ainalymy* (digital document circulation), *tsiflyq transformatsiyalau* (digital transformation), *digital by default and digital first qagidattary* (digital by default and digital first principles), *ozin-ozı tsifrlau servisteri* (self-digitalization services), *memlekettik qurylymdardyn ishki ozara is-qimyly – G2G* (internal interaction of state structures – G2G), *azamattarmen ozara is-qimyly – G2C* (interaction with citizens – G2C), *biznespen ozara is-qimyl – G2B* (interaction with business – G2B), *tsiflyq transformatsiyalau* (digital transformation), *elektrondyq sauda* (electronic trade), *elektrondyq kommertsia* (electronic commerce), *elektrondyq tugyrnama* (electronic platform), *krosshekaralyq sauda* (cross-border trade), *elektrondyq tolem* (electronic payment), *elektrondyq tsiflyq qoltanba* (electronic digital signature), *elektrondyq aqshalar* (electronic money), *mobildik banking* (mobile banking), *mobildik tolemder* (mobile payments), *tsiflyq orta* (digital environment), *venchurlyq qarzhylandyru* (venture funding), *venchurlyq kapital* (venture capital), *venchurlyq sala* (venture sector), *blokchein* (blockchain), *kiberquipsizdik* (cybersecurity), *biznesti onlain zhurgizu* (conducting business online), *ozine-ozı qyzmet korsetu rezhimi* (self-service mode), *elektrondyq билет беру zhuiessi* (electronic ticketing system), *smart mektep* (smart school), *smart qala* (smart city), *smart emkhana* (smart clinic), *smart koshe zharygy* (smart street lighting), *aqyldy qala* (smart cities), *tsiflyq kun tartibi* (digital agenda), *onlain orta* (online environment), *tsiflyq dagdylar* (digital skills), *tsiflyq startup* (digital startup), *biznes inkubator* (business incubator), *onlain zhumys* (online work), *front-ofis* (front office), *ziyatkerlik kolik zhuiessi* (intelligent transport system), *elektrondyq deklaratsiya* (electronic declaration), *internet banking* (internet banking), *3D-printer* (3D printer), *ADSL – asimmetriyaly tsifrlı abonenttik zheli* (asymmetric digital subscriber line), *API* (application programming interface), *B2B* (Business to Business), *CDO* (chief digital officer), *bas tsiflyq ofitser* (chief digital officer), *G2B* (Government-to-Business), *G2C* (Government-to-Citizen), *G2G* (Government-to-Government), *ICT* (Information and communications technology), *IoT* (Internet of Things), *STEM* (Science, technology, engineering, and mathematics).

Formation of new words in the Kazakh language through borrowings and word formation

New words that emerged during the digitalization process show the active use of affixes that form adjectives from nouns, such as *-lyq*, *-lik*, *-dyq*, *-dik*, *-dy*, *-di*, *-ty*, *-ti*. Examples include *venchurlyq kapital* (venture capital), *venchurlyq sala* (venture sector), *mobildik banqing* (mobile banking), *mobildik tolemder* (mobile payments), *tsifrlıq memleket* (digital state), *tsifrlıq sauattylyq* (digital literacy), *tsifrlıq dagdy* (digital skill), *tsifrlıq infrastruktura* (digital infrastructure), *tsifrlıq Jibek joly* (digital Silk Road), *tugyrnama* (platform), *tsifrlıq quzhat ainalymy* (digital document circulation), *tsifrlıq orta* (digital environment), *elektrondyq memleket* (electronic state), *elektrondyq sauda* (electronic trade), *elektrondyq kommertsia* (electronic commerce), *elektrondyq tolem* (electronic payment), *elektrondyq aqshalar* (electronic money). Many new words in the Kazakh language during digitalization are formed by combining words. Directly borrowed English words are mainly terms that entered the Kazakh language without translation, such as *ADSL* (asymmetric digital subscriber line), *API* (application programming interface), *B2B* (Business to Business), *CDO* (chief digital officer), *G2B* (Government-to-Business), *G2C* (Government-to-Citizen), *G2G* (Government-to-Government), *ICT* (information and communications technology), *IoT* (Internet of Things), *STEM* (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) (Serikbayeva, 2023b).

Linguistic changes caused by the interaction of Kazakh and Russian languages

In addition, there are linguistic usages in everyday life that are frequently used among the population: *Egov-qa tirkelu* (registration on Egov), *Egov-qa kiru* (logging into Egov), *Egov-tan anyqtama alu* (getting a certificate from Egov), *Egov-tan zhiberu* (submitting via Egov), *Egov-tan qarau* (checking on Egov), *Onlain qyzmet korsetu* (online service provision), *Onlain qyzmet alu* (receiving online service), *Onlain anyqtama alu* (obtaining online certificate), *Onlain anyqtama беру* (issuing online certificate), *Onlain qyzmetke tapsyrys беру* (ordering online service), *ETsP kilt* (digital signature key), *ETsP-men qol qoyu* (signing with ETsP), *ETsP paroli* (ETsP password), *ETsP-men (qol qoiyp) zhiberu* (submitting with ETsP), *ETsP merzimin uzartu* (extending ETsP validity), *ETsP alu* (obtaining ETsP), and so on.

“ETsP” (*Elektronnaya tsifrovaya podpis*) is an abbreviation from the Russian term for an electronic digital signature and is commonly referred to as “ETsP” in the local spoken language. Another such term that is frequently encountered in internet searches is “ASP”. Various usages are associated with this term, such as: *ASP alu* (obtaining), *ASP tagaiyndau* (assigning), *ASP-ga anyqtama zhinau* (collecting documents for), *ASP toleu* (paying), *ASP-ga quzhat tapsyru* (submitting documents for), *ASP-ga otinish beru* (applying for), *ASP toqtatu* (canceling), etc.

ASP refers to targeted social assistance provided by the government for certain social groups. In Russian, it is known as “*adresnaya sotsialnaya pomoshch*” (ASP). In Kazakh it is “*arnauly әлеуметтік көмек*” ([æ] – special Kazakh letter «ә») and abbreviation should be “*АӘК*”. But Russian term has become commonly used in Kazakh speech. Google search statistics show the following:

- *Obtaining АӘК* (Kazakh abbreviation) – 29,200 results,
- *Obtaining ASP* – 68,800 results,
- *Assigning ASP* – 13,000 results,
- *ASP assignment* – 130,000 results.

We explored the reason for this: firstly, pronouncing the abbreviation *АӘК* in Kazakh requires more effort from the acoustic-articulatory apparatus:

- A – vowel, back, open, non-rounded;
- Ә – vowel, front, open, non-rounded;
- K – voiceless consonant, phonetic transcription [aæki].

On the other hand, pronouncing *ASP* [a es py] is easier than pronouncing *АӘК*. In Russian, the phonetic transcription of *ASP* is [a ehs pe], and among Kazakh speakers, the practice of pronouncing vowels with fronting and non-rounded articulation is common, for example, “*zhaman*” (becomes “*zhæmæn*”), “*zhai*” (becomes “*zhæi*”), “*shai*” (becomes “*shæi*”), “*aruq*” (becomes “*æruq*”), etc. Therefore, for ease of articulation and to conserve effort when pronouncing sounds, the S [ehs] sound is pronounced as [es]. In Kazakh, the “s” sound is usually pronounced as [sy]. The pronunciation of the *ASP* word as [aespy] and the change to [es] can be attributed to the influence of the Russian language.

According to one of the postulates of contemporary diachronic linguistics, all linguistic changes start with speech. In this context, speech mutations observed in bilingual speech can, under certain conditions, enter the linguistic system of one of the languages (linguistic diffusion) and become the source of structural reconstruction. A speech mutation is understood as the result of the synchronous interaction of languages observed in bilingual communication for communicative purposes. A. Karlinsky divides speech mutations into two types: interference and intercalation (Karlinsky, 2011). Interference refers to the influence of the first language on the second in bilingual speech, while intercalation refers to deviations from the norm in bilingual speech influenced by the second language. For example, the use of *ASP* for bilinguals whose first language is Kazakh falls under intercalation, while the pronunciation of “*teñge*” (not “*tenge*” or “*mehngeh*”) for bilinguals whose first language is Russian falls under intercalation. Additionally, the pronunciation of “*teñge*” as “*mehngeh*” by native Russian-speaking bilinguals falls under interference. All bilingual speech practices that implement language contact are conveyed through interference.

If we analyze the model of the emergence of linguistic usages related to terms like *ASP* and *ETsP* in popular speech, it starts with the adoption of a government program aimed at solving societal issues. The concepts and terms defined in the program are then introduced. As the program is implemented, new services offered by the government introduce new terms and concepts into public usage. This leads to new usages and words appearing as a result of interaction between the state and the public.

Linguistic changes in Kazakh cover all levels of the language: vocabulary, grammar, phonetics, and semantics. These changes are a natural social process influenced by various factors such as social and cultural changes, interaction with other languages, and technological development. Language change in Kazakh is a complex, multi-faceted process driven by both internal and external factors. These processes reflect changes in society, culture, and technology and help to understand how the Kazakh language adapts to modern conditions while maintaining its universality and uniqueness.

Today, the development of information technology has accelerated the advancement of artificial intelligence (AI). In the media and mass communication sectors, the concept of the “neural network

market” has been introduced. Various types of neural networks now perform services such as text, media, audio, photo, and content creation, as well as chatbot installation and feedback interaction. Moreover, the IRBIS GPT // IRBIS AI neural network has been launched to provide information in Kazakh. The functionality of Irbis is similar to that of other language models but with the advantage of understanding Kazakh. The model also comprehends Russian and English and provides grammatically correct responses in Kazakh, making it suitable for sensitive sectors and offline scenarios (Irbisgpt, 2024). According to experts, IRBIS GPT is considered one of the first neural networks that “understands” Kazakh. The inclusion of the Kazakh language in neural networks is a significant achievement for the digital world as it suggests that a dedicated model for the Kazakh language will continue to evolve within these networks. This development could pave the way for the emergence of Kazakh-language neural networks and foster competition among them.

Additionally, Kazakhstan is developing its own artificial intelligence model called KAZ-LLM (Kazakh Large Language Models). This language model provides a promising opportunity to protect the Kazakh language from assimilation amid global challenges. “Most AI systems are designed for high-resource languages such as English, Spanish, or Russian, creating a significant language gap and depriving many, including Kazakhstani citizens, of access to advanced technology in their native language necessary for development and improved quality of life in countries with low-resource languages. In Kazakhstan, the issue of language disparity in AI is being addressed by a research team led by the Institute for Smart Systems and Artificial Intelligence at Nazarbayev University (ISSAI NU). They are working on creating the KAZ-LLM, a large language model that will cover key languages for Kazakhstanis: Kazakh, Russian, and English, allowing everyone to use digital technology in their native language. This foundational model will be publicly available as a basis for developing local services and products” (profit.kz).

Conclusion

Globalization has had a significant impact on language, bringing both positive and negative changes. The adoption of new words, the emergence of new terms, and the mixing of languages create a dynamic linguistic environment while posing a threat to overall linguistic diversity (influence of major languages on minority languages, challenges emerging over time). Understanding such linguistic changes is essential for preserving languages and cultures in the globalized world. In today's world, digitalization encompasses all aspects of life, impacting not only the economy and education but also communication and language itself. The Kazakh language, like many others, has encountered new challenges and changes under the influence of new technologies and mass media. Digitalization has facilitated the emergence of new forms of communication. That affects the structure and system of the language. In recent years, we have observed the active adoption of loanwords, the emergence of new words and usages, and changes in grammatical structures. It is important to note that these processes have both positive and negative consequences, including the risk of losing linguistic identity and cultural heritage.

The study identified the main trends of globalization and digitalization's influence on the development of the Kazakh language. It highlighted the importance of understanding these changes to create strategies aimed at preserving linguistic diversity and cultural heritage. The findings are practically significant for developing state language policies, supporting national identity, and creating digital content in the Kazakh language.

Future research should focus on a deeper analysis of the mechanisms of interaction between globalization and language. This will enable the development of effective approaches to preserving linguistic richness while addressing the challenges and leveraging the opportunities provided by digitalization.

References

- Ajtymbetov, N., Nabieva, L. (2023) Qazirgi qazaqstandyq zhastardyng sajasi madenietining ozgeruine cifrly tehnologijalaryng yqpaly. Al'-Farabi. 81(1). B. 158-169. [Aitymbetov, N., Nabieva, L. (2023) The influence of digital technologies on the change in the political culture of modern Kazakh youth. Al-Farabi. 81(1). P. 158-169] <https://doi.org/10.48010/2023.1/1999-5911.13> (in Kazakh)
- Akynova, D.B. (2014) Kazahsko-anglijskie jazykovye kontakty: kodovoe pereklyuchenie v rechi kazahov-bilingvov. Diss...doktora filosofii (PhD). Astana. 227 s. [Akynova, D.B. (2014) Kazakh-English language contacts: code switching in the

- speech of Kazakh bilinguals. Diss...Doctor of Philosophy (PhD). Astana. 227 p.] (in Russian)
- Androutsopoulos, J. (2010) Localizing the Global on the Participatory Web. In N. Coupland (ed.) *The Handbook of Language and Globalization*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. P. 203-231. (in English)
- Anis, J. (2007) Neography: Unconventional spelling in French SMS text messages. In B. Da-net and S. C. Herring (eds.). P. 87-115. (in English)
- Bailey, D.C. (2006) *Lingua Francas in the United States: A Study of Contact and Communication*. Routledge. (in English)
- Baron, N.S. (2008) *Always on: Language in an Online and Mobile World*. Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Fazylzhanova, A., Serikbayeva, A. (2019) The Kazakh lexicon of the virtual communication. *Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. Vol. 4. No. 380. P. 141-146. 10.32014/2019.2518-1467.102. (in English)
- Gregorich, S. (2018) *Business English as a Lingua Franca: A Global Perspective*. (in English)
- Hasanov, B. (2006) *Tildik qatynas negizderi*. Almaty. [Khassanov, B. (2006) *Fundamentals of language communication*. Almaty.] (in Kazakh)
- IrbisGPT (2024) Kak ustroena pervaya nejroset' na kazahskom yazyke. [IrbisGPT. How the first neural network in the Kazakh language works][Electronic resource]. – URL: <https://the-tech.kz/irbisgpt-kak-ustroena-pervaya-nejroset-na-kazahskom-yazyke>. (Date of use 16.08.2024) (in Russian)
- Isaev, M.K. (2004) Bilingval'noe obrazovanie: vyzov vremeni. *Russkij jazyk i literatura v kazahskoj shkole*. №3. S. 3-6. [Isayev, M.K. (2004) Bilingual education: the challenge of time. *Russian language and literature in the Kazakh school*. No.3. P. 3-6.] (in Russian)
- Jenkins, J. (2000) *The Phonology of English as an International Language*. Oxford University Press. (in English)
- Jenkins, J. (2015) *Global Englishes: A resource book for students*. 3 rd ed. London; New York. 280 p. (in English)
- Karlinskij, A. (2011) Vzaimodejstvie jazykov: bilingvizm i jazykovye kontakty. Almaty. 246 s. [Karlinsky, A. (2011) *Interaction of languages: bilingualism and language contacts*. Almaty. 246 p.] (in Russian)
- Kenzhebaeva, A.K. (2015) Bilingvizm kak social'nyj fenomen: kazahskij kontekst. *Vestnik KazNU. Serija Filologija*. S. 86-92. [Kenzhebayeva, A.K. (2015) Bilingualism as a social phenomenon: the Kazakh context. *Bulletin of the Treasury. Philology series*. P. 86-92.] (in Russian)
- Ormahanova, E.N. (2023) Osobennosti jazykovykh sredstv rolevykh modelej v cifrovoj zhurnalistike Kazahstana. *Tiltanyim*. (3): S. 127-134. [Ormakanova, E.N. (2023) Features of linguistic means of role models in digital journalism in Kazakhstan. *Tiltanyim*. (3): P. 127-134.] <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-127-134> (in Russian)
- Qazaqstan Respublikasyndagy til sajasaty maseleleri boiynsha aleumettik zhane analitikalyq zertteuler (2023). Qazaqstan Respublikasy gylym zhane zhogary bilim ministriligining Til sajasaty komiteti, «EcoVid» JK. Astana, 2023 jyl. 131 b. [Social and analytical research on the problems of language policy in the Republic of Kazakhstan (2023). Language Policy Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, IP "EcoVid". Astana. 131 p.] (In Kazakh)
- Richler, H. (2007) *Global mother tongue: The eight flavours of English*. Montreal. 169 p. (In English)
- Serikbayeva, A. (2023a) Cifrlıyq Qazaqstan uderisining qazaq tiline aseri. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*. 2022(4). B. 124-129. [Serikbayeva, A. (2023a) The impact of the Digital Kazakhstan process on the Kazakh language. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*. 2022(4). P. 124-129.] (in Kazakh)
- Serikbayeva, A. (2023b) Qazaqstandy cifrandyruudagy memlekettik tilding aleumettik-lingvistikalıyq erekshelekteri. *Tiltanyim*. 2023(3): B. 184-191. [Serikbayeva, A. (2023b) Socio-linguistic features of the state language in the digitalization of Kazakhstan. *Tiltanyim*. 2023(3): P. 184-191.] <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-184-191> (in Kazakh)
- Sulejmenova, Je.D. (2011) *Makrosociolingvistika*. Almaty: Qazaq universiteti. 404 s. [Suleimenova, E. D. (2011) *Macrosociolinguistics*. Almaty: Kazakh university. 404 p.] (in Russian)
- Zharqynbekova, Sh.K., Chernjavskaia, V.E. (2022) Kazahsko-russkoe smeshenie koda: metakommunikativnaja perspektiva. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jazyk i literatura*. 19(4): S. 780-798. [Zharkynbekova, Sh.K., Chernyavskaya, V.E. (2022) Kazakh-Russian code mixing: a metacommunicative perspective. *Bulletin of St. Petersburg University. Language and literature*. 19(4): P. 780-798.] <https://doi.org/10.21638/spbu09.2022.408> (in Russian)

Әдебиеттер

- Айтымбетов Н., Набиева, Л. Қазіргі қазақстандық жастардың саяси мәдениетінің өзгеруіне цифрлы технологиялардың ықпалы. – 2023. – 81. – Б. 158-169.
- Ақынова Д.Б. Казахско-английские языковые контакты: кодовое переключение в речи казахов-билингвов: дисс... докт. философии (PhD). – Астана, 2014. – 227 с.
- В Казахстане появится национальная ИИ-модель. Что для нее нужно? // profit.kz [Электронный ресурс]. – URL: <https://profit.kz/news/68092/V-Kazahstane-poyavitsya-nacionalnaya-II-model-Chto-dlya-nee-nuzhno/> (Дата обращения 20.09.2024).
- Жаркынбекова Ш.К., Чернявская В.Е. Казахско-русское смешение кода: метакоммуникативная перспектива // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2022. 19(4): – С. 780-798. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2022.408>
- Исаев М.К. Билингвальное образование: вызов времени // Русский язык и литература в казахской школе. – 2004. – №3. – С. 3-6.
- Карлинский А. Взаимодействие языков: билингвизм и языковые контакт. – Алматы, 2011. – 246 с.

- Кенжебаева А.К. Билингвизм как социальный феномен: казахский контекст // Вестник КазНУ. Серия Филология. – 2015. – С. 82-94.
- Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты мәселелері бойынша әлеуметтік және аналитикалық зерттеулер / Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Тіл саясаты комитеті, «ЕcoVid» ЖК. Астана, 2023 жыл, 131 б.
- Ормаханова Е.Н. Особенности языковых средств ролевых моделей в цифровой журналистике Казахстана // Tiltany. – 2023(3). – С. 127-134. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-127-134>
- Серикбаева А. (а) Цифрлық Қазақстан үдерісінің қазақ тіліне әсері // Bulletin of the Karaganda university. Philology series. – 2022(4). – Б. 124-129.
- Серикбаева А. (b) Қазақстанды цифрландырудағы мемлекеттік тілдің әлеуметтік-лингвистикалық ерекшеліктері // Tiltany. – 2023(3). – Б. 184-191. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-184-191>
- Сулейменова Э.Д. Макросоциоллингвистика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 404 с.
- Хасанов Б. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы, 2006.
- Androutsopoulos J. Localizing the Global on the Participatory Web. In N. Coupland (ed.) The Handbook of Language and Globalization. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2010. P. 203-231.
- Anis J. Neography: Unconventional spelling in French SMS text messages. In B. Da-net and S. C. Herring (eds.). 2007. P. 87-115.
- Bailey D.C. Lingua Francas in the United States: A Study of Contact and Communication, 2006.
- Baron, N.S. Always on: Language in an Online and Mobile World. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Fazylzhanova A., Serikbayeva, A. The kazakh lexicon of the virtual communication // Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2019. Vol. 4. No. 380. P. 141–146. 10.32014/2019.2518-1467.102.
- Gregorich S. Business English as a Lingua Franca: A Global Perspective. 2018.
- IrbisGPT. Как устроена первая нейросеть на казахском языке [Электронный ресурс]. – URL: <https://the-tech.kz/irbisgpt-kak-ustroena-pervaya-nejroset-na-kazahskom-yazyke> (Дата обращения 16.08.2024)
- Jenkins J. The Phonology of English as an International Language. Oxford University Press, 2000.
- Richler H. Global mother tongue: The eight flavours of English. Montreal, 2007. 169 p.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 08.11.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 29.12.2024.

© Serikbayeva, A., Olach, S., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

**Хусаинова Гульмира Жангалиевна^{1*}, Тлеубердиев Болат Макулбекулы²,
Саматаева Карлыгаш Бекболатовна³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0000-0003-1269-2887 E-mail: sola_cor@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0000-0001-8568-0874 E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

³Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент
ORCID: 00-09-0005-4468-7881 E-mail: ksamataeva@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ ЦВЕТОСИМВОЛИКИ (НА ПРИМЕРЕ МИФОВ КАЗАХСКОГО, КОРЕЙСКОГО И АНГЛИЙСКОГО НАРОДОВ)

Аннотация. В статье описывается взгляд на мифологическую символику цвета в казахской, корейской и английской языковых картинах мира. Цветосимволика в мифах определяет основу народных традиций, обычаев, верований и духовной культуры. Она определяет смысл, чувства, традиции, жизнь, основанную на определенной системе ценностей. Цветоконгнитивное описание является одним из направлений лингвистики, при котором изучаются особенности мировоззрения, традиции и обычаи определенной нации сквозь призму цвета. Язык – не только средство выражения мыслей человека, но и культивируемое веками этнопсихологическое, мировоззренческое средство, также средство познания этого мира. Цель исследования – выявить универсальные и национальные черты символики цвета, которые были определены методом сопоставления культурного тона цветоконцепта, раскрывающего мировоззрение казахского, корейского и английского народов. Исследуется семантика цвета в когнитивных свойствах мифов путем сопоставления мифических персонажей. В нашей статье рассмотрены мифические существа трех народов, выбраны наиболее близкие друг к другу персонажи и проведен сравнительный анализ цветосимволики описания героев.

Ключевые слова: миф; цветосимволика; мировоззрение; мифический персонаж; эмоциональное восприятие

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта внутривузовского грантового финансирования ЮКУ2024-006 «Распознавание эмоционального цветовосприятия медиатекстов билингвами Казахстана в контексте межкультурной коммуникации (казахский, русский, корейский и английский языки)».

Для цитирования: Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Саматаева К.Б. Лингвокультурный аспект психоэмоционального восприятия цветосимволики (на примере мифов казахского, корейского и английского народов). *Tiltanyam*, 2025. №1 (97). С. 161-171.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-161-171>

**Хусаинова Гульмира Жангалиевна^{1*}, Тлеубердиев Болат Макулбекулы²,
Саматаева Карлыгаш Бекболатовна³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ., ORCID: 0000-0003-1269-2887 E-mail: sola_cor@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор,
М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0000-0001-8568-0874 E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

³М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 00-09-0005-4468-7881 E-mail: ksamataeva@mail.ru

ТҮС СИМВОЛИКАСЫН ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ (ҚАЗАҚ, КОРЕЙ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МИФТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада қазақ, корей және ағылшын тілдеріндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі түстің мифологиялық символизміне көзқарас сипатталған. Мифтердегі түс символизмі халықтық дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, наным-сенімдердің және рухани мәдениеттің негізін анықтайды. Ол белгілі бір құндылықтар жүйесіне негізделген мағынаны, сезімдерді, дәстүрлерді, өмірді анықтайды. Түс-танымдық сипаттама – белгілі бір ұлттың дүниетанымының, салт-дәстүрінің, әдет-ғұрыпының ерекшеліктерін түс призмасы арқылы зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Тіл – адам ойын білдіру құралы ғана емес, сонымен бірге ғасырлар бойы қалыптасқан этнопсихологиялық және дүниетанымдық құрал, сонымен қатар осы дүниені тану құралы. Зерттеудің мақсаты – қазақ, корей, ағылшын халықтарының дүниетанымын

аша отырып, түс концептісінің мәдени реңктерін салыстыру арқылы анықталған түс символикасының жалпыадамзаттық және ұлттық ерекшеліктерін анықтау. Мифтік кейіпкерлерді салыстыру арқылы мифтердің танымдық қасиеттеріндегі түстердің семантикасы зерттеледі. Біздің мақалада үш ұлттың мифтік жаратылысы қарастырылып, бір-біріне жақын кейіпкерлер таңдалып, кейіпкерлерді суреттеудегі түстік символикаға салыстырмалы талдау жасалған.

Тірек сөздер: миф; түс символикасы; дүниетаным; мифтік кейіпкер; эмоционалды қабылдау

Қаржыландыру көзі: Мақала ОҚУ 2024-006 «Мәдениетаралық коммуникация контекстінде Қазақстан қос тілділерінің медиамәтіндерін эмоционалды түр-түсті қабылдауын таныту (қазақ, орыс, корей және ағылшын тілдері негізінде)» атты университет ішкі гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Саматаева Қ.Б. Түс символикасын психоэмоционалды қабылдаудың лингвомәдени аспектісі (қазақ, корей және ағылшын халықтарының мифтері негізінде). *Tiltany*, 2025. №1 (97). 161-171-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-161-171>

Gulmira Khussainova^{1*}, Bolat Tleuberdiyev², Karlygash Samatayeva³

^{1*}Corresponding Author, Doctoral Student, M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0000-0003-1269-2887 E-mail: sola_cor@mail.ru

²Doctor of Philology, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0000-0001-8568-0874 E-mail: tleuberdiyev_bolatbek@mail.ru

³M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 00-09-0005-4468-7881 E-mail: ksamataeva@mail.ru

LINGUOCULTURAL ASPECT OF PSYCHOEMOTIONAL PERCEPTION OF COLOR SYMBOLISM ON THE EXAMPLE OF MYTHS OF THE KAZAKH, KOREAN AND ENGLISH PEOPLES

Abstract. The article describes a look at the mythological symbolism of color in the Kazakh, Korean and English linguistic worldviews. Color symbolism in myths determines the basis of folk traditions, customs, beliefs and spiritual culture. It defines meaning, feelings, traditions, life based on a certain value system. Color-cognitive description is one of the areas of linguistics in which the peculiarities of the worldview, traditions and customs of a certain nation are studied through the prism of color. Language is not only a means of expressing human thoughts, but also an ethnopsychological and ideological means cultivated over centuries, and a means of understanding this world. The purpose of the study is to identify the universal and national features of color symbolism, which were determined by comparing the culture tone of the color concept, revealing the worldview of the Kazakh, Korean and English peoples. The semantics of color in the cognitive properties of myths is explored by comparing mythical characters. Our article examines the mythical creatures of three nations, selects the characters closest to each other and conducts a comparative analysis of the color symbolism of the description of the heroes.

Keywords: myth; color symbolism; worldview; mythical character; emotional perception

Source of funding: The article was prepared within the framework of the university grant financing project SKU2024-006 "Recognition of emotional color perception of media texts by bilinguals of Kazakhstan in the context of intercultural communication (Kazakh, Russian, Korean and English languages)".

For citation: Khussainova, G., Tleuberdiyev, B., Samatayeva, K. Linguocultural Aspect of Psychoemotional Perception of Color Symbols on the Example of Myths of the Kazakh, Korean and English Peoples. *Tiltany*, 2025. №1 (97). P. 161-171. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-161-171>

Введение

Современная лингвистическая наука антропоориентирована, что проявляется в изучении духовного сознания и мировоззрения определенного народа через язык. Исследования в области лингвистики предлагают множество возможностей для изучения культурного и духовного разнообразия с точки зрения устойчивости культуры и языка в эпоху глобализации (Pishghadam, 2013: 45). Эффективный способ выявить культурно-психологические связи между этносами во всем мире – изучить идеи этих этносов. Мы выбрали мифы казахского, корейского и английского народов для изучения историко-культурного своеобразия в восприятии цвета данными народами.

Миф – это понимание природы человека и вселенной, чудовищ и богов, привидений и духов (Нүрекешова, 2019). Древние люди понимали мифы не как сказки, а как правду о сотворении мира. Мифические персонажи сохранялись веками, благодаря их огромному влиянию на человеческий разум. Одним словом, человечество связывает себя и многие явления с природой. В свою очередь это соответствует глубинам духовной культуры, связанным с направлением мифопоэтического

мировоззрения. Зарубежные ученые давали разные определения мифу. Французский ученый К. Леви-Стросс высказывал мнение, что мифы – это способность и способ мышления. По мнению Л. Леви-Брюля, через мифы первобытные люди воспринимали этот мир (Леви-Брюль, 2002).

Изучение мифов в сопоставительном аспекте позволяет узнать о пути и образе жизни разных народов, выявить различия в представлениях и предубеждениях, найти эквиваленты и лакуны в культурах различных этнических групп.

Цвет является имплицитным средством восприятия и коммуникации, что сделало его объектом многочисленных исследований. Большой интерес представляют исследования самопрезентации и формирования впечатлений (Тринкаус, 1999: 3), эстетики (Джонсон, Бакш, 1986: 88), гендерных особенностей (Померлау, 1990: 22), особенностей возраста (Boyatzis, Varghese, 1994: 77-85) и эмоционального восприятия (Gao, 2007; Kay, Kempton, 1984: 86). Связь эмоции и цвета имеет богатую историческую основу. Согласно зарубежным исследованиям, сосредоточенным в области цвета и направленным на использование лингвистического релятивизма на практике, выявлено разное восприятие цвета людьми, принадлежащими к разным языковым сообществам (Gao, 2007; Kay, Kempton, 1984: 65-79). Согласно Джонсону, межкультурные различия также влияют на модель ассоциаций цвета через эмоции (Johnson et al., 1986: 674). Большинство исследований, освещающих психоэмоциональную коннотацию цвета посредством анализа памяти, подтверждают, что цвет вызывает уникальную реакцию (Boyatzis, Varghese, 1994).

В то же время обмен психопереживаний и эмоционального состояния зависит от особенности психоэмоции, социума и культуры (Wang, Ross, 2007), где начальные исследования психоэмоциональной реакции на цвета предполагали одинаковые или равные способы выражения цветоэмоциональности. В этой статье мы обращаем внимание на лингвокультурный аспект психоэмоционального восприятия цвета в мифологии трех различных народов – казахского, корейского и английского. Различия в цветовой символике данных культур могут раскрывать уникальные особенности их мировоззрения и цветовых эмоций на примере персонажей мифов казахского, английского и корейского народов.

Материалы и методы

Для анализа лингвокультурного аспекта цвета в мифах использовались методы сопоставительного анализа, семиотического анализа текстов и контекстуального исследования. Путем сопоставительного анализа цветовосприятия выявлены сходства и различия языкового аспекта восприятия цвета. Исследование лингвокультурного аспекта цвета включает в себя анализ языковых единиц, связанных с цветом, на материале мифов и их интерпретацию в культурном контексте. Материал исследования включает в себя тексты мифов (по 50 самых знаменитых мифов), а также народные истории, связанные с цветовой символикой, из казахской, корейской и английской культур. Также для полноценного получения результата психоэмоционального восприятия проведен эксперимент, где участвовало 140 человек (из них 40% студентов в возрасте 17-20 лет, 35% – преподавателей вузов в возрасте 30-40 лет, 25% – опрос среди иностранцев, носителей языка (корейский, английский) в возрасте 20-30 лет).

Обзор литературы

В литературе зафиксирована прочная связь между визуальными стимулами и эмоциями (Yoon, Wise, 2014). По ряду исследований (Kim, S., Kim, E. Y., Jeong, K., Kim, J., 2006), эмоции человека чаще зависят от его мировоззрения. Однако Тринкаус (Trinkauss, 1991) считает, что цвет является критическим и визуальным источником информации, который оказывает неоспоримое влияние на жизнь человека. Он выбирает цвет автомобиля, одежды, мебели, согласно своему самовыражению. И здесь, как отмечает Томсон (Thomson, Crocker, Marketo, 2010) цвет выражает не только когнитивные функции, но и чувства. Многие годы цвет изучали как синестию, т.е. влияние цвета на эмоции. В результате были получены разные материалы исследования, независимо от того, положительные или отрицательные эмоции вызывал цвет. Таким образом, исследования проводимые в этой области делятся на два типа: первый – оценочное измерение цвета и цветопредпочтений; второй – описание измерения цвета и психовосприятия (Gao, Xin, 2006).

В нашем исследовании мы обратили внимание на психоэмоциональные аспекты эмоционального восприятия цвета на примере мифов трех стран. Помимо вышеперечисленных факторов, на запутанные отношения цвета и эмоций могут влиять языковые, национальные и культурные особенности (Gao et al., 2007). Анализ специфики трех разных культур позволяет широко рассмотреть лингвокультурный аспект психоэмоционального восприятия цвета. В каждой культуре имеется огромное количество различного словесного фольклора и произвольных связей, соединяющих цвета с различными эмоциональными состояниями. К примеру, в казахском языке сочетание *қара шаңырақ* – черный шанырак (букв.), наряду со значением святой, священный, имеет значение большой, начальный, *қара күш* (черная сила): сокрушительная сила, сила, способная защитить. Корейские эквиваленты эмоционально окрашенных восприятий устойчивых выражений с использованием лексем цвета «백옥같다 (как молочно-белый драгоценный камень); 검둥개미역감긴다고희여지지않는다 («Сколько ни мой черную собаку, она белой не станет»)). Английский язык также имеет эквиваленты устойчивых выражений например: to feel blue – быть грустным, грустить; to be green with envy – позеленеть от зависти, завидовать. Согласно Эгану и Д'Эндрэде, большая часть эмоциональных переживаний человека исходят из их культуры (D'Andrade, Egan, 1974). По мнению Берлина Б. и Кея П. (Berlin, Kay, 1969: 1) цветовая классификация главным образом опирается на лингвистические факторы, предполагая, что каждая культура создает разные темы для одного цвета. Другие же межкультурные эксперименты объясняют, что предпочтения в цвете зависят в большей мере от культуры (Manav, 2007: 32). К примеру, популярность белого цвета в Азии связана не только с культурой этих народов, но и религиозными предубеждениями. Белый цвет – символ чистоты, непорочности. В целом, концептуальная связь цвета и эмоций – это взаимодополняющая связь, как пример данной связи можно рассмотреть понятия «гнев» и «огонь», которые эмоционально ассоциируются с красным цветом, но при этом красный также является символом тепла и любви. Также как и белый цвет может выражать свет, чистоту и одновременно символизировать смерть, последнее одеяние усопшего.

Анализ исследований для определения типов психоэмоций, вызываемых разными цветами (Boyatzis, Varghese, 1994), едой (Rouby et al., 2016), брендами (Singh, 2006).) и т.д. помогает понять, что основные выводы исследований состоят в том, что в человеке заложены историческое восприятие цвета и психоэмоция по отношению к предметам или в нашем случае персонажам фольклора. Это предположение привело к разработке различных типов шкал (шкала Марсала, R. Plutchik, Wheel of Emotions, (ЭмИн) Д.В. Люсина и другие), сознательно измеряющих эмоциональные тенденции или ассоциации. Таким образом, чтобы проверить это предположение, мы исследуем цветовые эмоции на примере мифических персонажей взяв за основу «ЭмИн» (Эмоциональный Интеллект) Д.В. Люсина 2006 года.

Результаты и обсуждения

Казахский, корейский и английский народы имеют богатый фольклор, накопленный за много веков. С незапамятных времен казахский народ связывал свою жизнь с полями, лесами, горами, окружающей средой. Можно сказать, что наши предки, которые занимались кочевым земледелием, употребляли названия видов и цветов, связанных с повседневной жизнью. Например, название древних стран включает цветовую палитру: *Көк Түрік*, *Ақ Орда*, *Көк Орда*, *Алтын Орда*. В наших мифических верованиях есть понятия о *Көк Таңрі* (синий Бог) и покорности небу. Если обратить внимание на синий цвет, то, по мнению ученых, он имеет синкретический корень. Академик А. Кайдар высказал следующее мнение о слове *синий*: «Естественно, что первые люди называли голубой купол «голубым», глядя на его цвет, и, наоборот, сравнивая все голубые предметы на земле с цветом неба, общий «голубой» – цвет, с которым можно создать имя» (Кайдаров, Ахтамбердиева, Умирбеков, 1992). У казахского народа, как и у всех тюркских народов, слово *Көк* имеет космоимическое значение. Об этом свидетельствуют значения, содержащиеся в семантической структуре слова «синий» и отраженные в словаре великого тюркского ученого М. Кашкари. *Көк* означает бог, небо. Ш. Уалиханов в своей статье «Остатки шаманизма в кыргызах» (Веселовский, 1904) говорит: «Небо есть высшая сила в шаманизме. Небо

– голубое небо. В казах-кыргызском языке первое прилагательное «синий» означает осязаемую вещь, а существительное «бог» стало синонимом слов «Аллах» и «Бог» (Кашкари, 1997). Кроме того, в данной статье встречаются фразы типа «Бог с вами», «голубое небо». Это еще одно свидетельство того, что, как было сказано выше, эти два слова употребляются как синонимы. В этом отношении мифологический и космономический облик составляют единое целое. Зарубежные ученые также выявили ряд психоэмоций по отношению к голубому или синему цвету, где он ассоциируется с миром и чистотой (Shape, 1974).

Мифы Кореи (선화) основаны на китайских иероглифах, впервые были обнаружены учеными в хрониках древних государств Силла, Пекче и Когуре, которые в разные исторические периоды находились на территории современного Пхеньяна. Записи о корейской мифологии часто встречаются в летописях разных династий Китая, но самая первая официальная корейская летопись «Самгук Саги» (삼국사기) передала полную картину этого жанра. Как и в любой другой мифологии мира, в корейской мифологии имеют место быть представления о создании мира. Также как и в казахской мифологии Көк Тәңрі, высшее божество в корейской Хананим (하나님) является его протитопом. В одной из версий Солнце, Луна и Звезды – дети земли, они убежали на небо от свирепого тигра. Моря, озера и реки были созданы по приказу любовницы Халласан (한라산), огромная красавица, чьи горы были ее подушками (Советская энциклопедия, 1980). Кроме персонажей небесного происхождения, имелись и земные, т.е. обитатели флоры и фауны. Яркими представителями являются Кумихо (구미호) и Имути (이무기), живущие между горным лесом и водоемами (Zong In-Sob., 1982).

Мифы Англии уходят далеко в фольклор народов, сформировавших английскую нацию, в кельтские, доримские (бриты и т.д.) и германские племена (англосаксы, юты). Здесь мы не часто встречаем сказания о богах, чаще в британских мифах речь идет о героях Беовульф, Робин Гуд, Король Артур. Имеются также демонические существа, такие как гоблины, ведьмы, вампиры, оборотни, которые обитают в лесах, пещерах и водоемах.

В ходе исследования цветосимволики в мифах нами проведен сопоставительный анализ цветосимволической вербализации персонажей фольклора казахского, корейского и английского народов. Выявляются сходства и различия цветоописания мифологических существ. Для достижения результата анализа выбраны сборники мифов казахского, корейского и английского народов. Особое внимание уделено символике цвета и его вербальному восприятию. Для сравнительного анализа отсортированы персонажи по месту обитания и цветосимволике, из них в работе представлены самые широко известные: из казахской мифологии – *Албасты*, *Жезтырнак*, *Айдахар*, из английской – *Дженни Гринтиз*, *вампиры*, *оборотни*, *ведьмы*, из корейской – *Кумихо*, *Имути*, *Токкеби*.

В казахском народном фольклоре особое место уделялось существам, связанным с природой, таким как *Албасты*, *Жезтырнак*, *Айдахар*. *Албасты* – мифическое существо, которое олицетворялось в виде женщины с распущенными белыми волосами, обвисшими ниже пупка грудями. Чаще считалось, что она сидит на берегу озера и расчесывает свои волосы. Следовательно, это существо обитает у рек и озер. Самой злой и безжалостной считалась черная *Албасты*, остальные назывались желтыми, то есть менее опасными. Считалось также, что она может перевоплощаться в неживые существа и животных. В руках у них всегда есть волшебная книга, расческа и серебряные монеты. Эта лесная обительница опасна для новорожденных младенцев и только родивших женщин. Считается, что она высасывает из них всю живую энергию. В остальных случаях *Албасты* является во сне, пугает и приводит к болезням. Таким образом, в народе считается, что новорожденным и молодым женщинам нужно спать при свете, также в ночное время в лесную местность и близ озер ходить нельзя. Возможно так наши предки хотели предотвратить ночные плаванья и нежелательные последствия в незнакомых темных местах. Посредством мифов об *Албасты* мы видим страх в черном цвете. Черная *Албасты* (Қара албасты) – олицетворение плохого, неизведанного, злого. Желтый также имеет отрицательное эмоциональное восприятие цвета.

Жезтырнак – мифический персонаж женского пола. Описывается, как замкнутое создание, необычайно красивое. Она одета во все черное с многочисленными золотыми и серебряными украшениями, которые таинственно позвякивают при ее приближении. Она смотрит на людей холодным, пронизывающим взглядом, не показывает свои длинные когти, прячет их под длинным подолом рукава. Выпрашивает у путников мясо и с жадностью поглощает его, однако не показывает своих когтей. После того, как путники засыпают, она впивается своими когтями в них, убивает и высасывает кровь. Если же убить Жезтырнак, то за нее обязательно отомстит ее муж Сорель и ее дети – нечисти леса. А. Диваев писал: «...К большому сожалению, киргизы, за редким исключением, в большинстве своем не могут описать, как выглядят эти странные и опасные существа. А если кто из них пожелает сделать это, то делает на редкость скупое, двумя-тремя словами...» (Диваев, 1897). Возможно, поэтому нет устойчивого описания Жезтырнак, нет особенных интересующих нас черт описания. Однако в описаниях, изученных нами, мы выявили цветовую гамму: черный и многочисленные золотые и серебряные украшения.

Айдахар (дракон) – мифическое существо казахского фольклора, которое не совсем соответствует всеми принятому образу. В казахской мифологии – это огромный змей, хотя в некоторых сказках говорится о нескольких головах, чаще описывается просто как огромный змей без описания его ног, лап и тем более крыльев. Согласно легендам, если так называемый змей-дракон не встретит человека более века, он превратится в Айдахара. Если не встретит два века, лоб увеличится, и он может превратиться в девушку, тогда Айдахар может выйти замуж и поглощать людей из аула мужа, пока не истребит все племя. Недостатком у Айдахара считалось неумение обходиться без воды, что и выдавало его сущность. Люди, узнав об этом существе, немедленно избавлялись от него. Узнавали Айдахара, согласно легенде по отсутствию пуповины и по зубам, которых было всего четыре.

Эквивалентом темного существа обитателя лесов в английской мифологии могут служить ведьмы. Одной из более знаменитых была *Дженни Гринтиз* (англ. Jenny Greenteeth, Wicked Jenny) – болотная ведьма или ведьма реки, она имела зеленое тело, покрытое чешуей и водорослями, все ее тело с головы до ног было зеленым или болотным, также она обладала острыми клыками и длинными ногтями. Излюбленным занятием было топить маленьких детей, вместе с тем она до смерти царапала их или перекусывала им горло или же пугала их своим зеленым уродливым видом. Зеленый цвет данного персонажа – это олицетворение дна морского, так как оно было неизведанным, таило в себе много тайн и страха, именно этим цветом люди олицетворяли Дженни.

Также в мифологии древних кельтов, предков англичан, имелось описание *Синей ведьмы* (Keylik Bhir). Согласно преданиям, ее можно встретить в скалистых вершинах, на склонах холмов, также имеются сведения, что она приносила зиму в Шотландию. А появлялась она обычно после Хеллоуина. Внешность ее довольно мрачная, лицо темно-синего цвета, волосы серебристо-белые, словно инеем покрыты, на плечах накидка словно пшеничное поле в снегу. В легендах упоминается, что она рано утром поднимается на вершину высокой горы и стучит жезлом так, что трава покрывается коркой льда. К весне она слабеет и превращается в серый камень-валун, скатывающийся по склонам гор и прячущийся в кустах от жаркого лета.

Самым известным мифическим существом Европы в целом служат *вампиры*. Однако только у кельтов есть их иерархия. Самыми могущественными являются *Алые вампиры Морриган* и ее сын *Мирддин*. Эконы – вампиры-аристократы, не отличаются от людей, и это их преимущество, имеют сверхсилу (Вебер, 2021). Скали – рабы, мутанты, преимущественно животного происхождения. Вулконы, в некоторых источниках оборотни – сильные, быстрые, звери острыми клыками, также рабы Эконов. Внешность вампиров была описана во многих повестях и романах известных писателей Англии, первыми о вампирах написал английский писатель Джон Полидори (Polidori, 1819), за ним последовал Абрахам «Браун» Стокер с известной всем книгой о вампирах – «Дракула» (1897), также Джозеф Шеридан Ле-Фану в 1872 году в своей книге «Кармила» описывал облик вампиров достаточно четко: бледная кожа, красные налитые кровью глаза, длинные ногти, острые клыки.

Морриган в кельтской мифологии представлена в облике молодой любвеобильной красавицы, она была белолика, в длинных зеленых одеждах, вдохновляла воинов на подвиги,

могла принимать облик вороны, красной коровы, покалеченной старухи или черноволосой девицы, стоящей одной ногой на левом, другой на правом берегу реки.

В ирландской мифологии Морриган – королева призраков, в скандинавско-германских она – Валькирия. Интересный факт, что в данных мифах она описывается в виде красной коровы, черноволосой девицы, черной или седой (белой) вороны. Этому также свидетельствуют лунные обряды, магические ритуалы Луны.

«...Над головой его вопила,
Подскакивала и металась ведьма
Паря над копьями и над щитами
О, то была седая Морригу...» (Rolleston, 2004).

В мифах Кореи множество описаний различных духов и существ, которые не всегда олицетворяли добро. Духи рек в корейской мифологии – это посланники подземного мира. Легенды и мифы о духах несколько пантеистические. Согласно вере корейского народа, мир наполнен духами, богами и высшим божеством, они называют Хананим (하나님) – покровитель всего живого и неживого. Он ассоциируется с Солнцем, светом, символически описываемый белым и желтым цветом. Также существует культ неба, отражающийся в мифах и ритуальных торжествах с жертвоприношениями.

Исследования цветосимволики в легендах и мифах корейского народа вызвали у нас интерес к следующим персонажам народного фольклора: *Кумихо* 구미호 – Девятихвостый лис (заимствованный японский персонаж) и *Имуги* 이무기 (змея или дракон). Согласно преданиям, Кумихо, девятихвостый лис, чаще описывается как молодая девушка, заманивающая молодых парней и после съедаящая их печень. По преданию, она живет очень долго и, чтобы стать человеком, ей надо съесть 1000 печеней и сердец. В некоторых же легендах, наоборот, описывается Кумихо как хранитель леса – Дух леса. Также в этих историях говорится о «Лисьей Бусинке». По преданиям, у Кумихо есть бусинка, которую она хранит, и, если она попадет к смертному человеку, он станет богатым и бессмертным.

В книге автора Со Чжон О (소천오) «Сто старинных Корейских Историй» описывается история «Лисица Кумихо с Алмазных гор» (Со Чжоно, 1996): «...Вошёл он в дом, стал хозяев искать. Видит: сидит девица, холст ткёт. Рассказал ей молодец, что застала его в дороге ночь, и попросил ночлега. Обрадовалась хозяйка гостю и скорее побежала на стол накрывать...». «Но только взглянул гость на стол, как сразу понял: что-то здесь неладно. Возьмёт ложкой риса – а там человеческие ногти, зачерпнёт супа – а в нём волосы! Вспомнил тут молодец старцев наказ: «Не ешь угощений молодой хозяйки». Стал он делать вид, будто ест, а сам потихоньку еду в рукав прячет...». «...Потом слышит: какой-то скрежет на кухне, будто ножи точат. Глянул в щель: так и есть – молодая хозяйка точит нож, а из-под юбки у неё девять белых хвостов торчат. «Охо-хо! Угодил я в нору к девятихвостой лисице Кумихо!» – догадался молодец...».

Белый цвет в данном случае символизирует существо, приносящее смерть, лукавство. Если в предыдущем примере Хананим – это святое божество, то Кумихо – его антипод, но оба персонажа описываются в белых оттенках.

В восточных государствах, таких как Корея, Япония и Китай, культ дракона – очень распространенное явление. Мифы о драконах имеют множество интерпретаций. Символика в виде дракона олицетворяла безграничную власть правителей и он изображался повсеместно, включая одежду, архитектуру и атрибуты правителей. Самая известная легенда относится к Ван Мунму, который, умирая, пожелал (вера в жизнь после смерти) стать драконом восточного моря, чтобы защитить Корею. Корейские драконы не имеют крыльев, как в европейской мифологии, но имеют длинное змеевидное тело и длинную бороду (символ мудрости). Имеются также драконы-демоны (영성), духи воды, морей, домов. Наиболее известным и страшным демоном-драконом считается Имути. Дабы отвести беду и успокоить души утонувших людей, корейцы при помощи шаманов устраивали дорогостоящие жертвоприношения, так как основной промышленностью корейского народа был морской промысел. Эта традиция до сих пор сохранилась в некоторых районах

занимающихся рыболовством.

Историк и писатель Ким Бу Сик в книге «Исторические записи трех государств» описывает королей четырех морей, как четыре стороны света. В книге говорится о короле Енван, жившем в подводном мире глубоких морей, описывается его окружение, жены и дочери. Подводный мир здесь представлен при помощи драконов пяти цветов, которые являются основной цветосимволикой нынешней Кореи: зеленый Чоннеон охраняет Восток, олицетворяет весну; красный Чоннион и желтый Хваннон охраняют юг, олицетворяют лето и конец лета; белый Паннон, охранник запада, является олицетворением осени и черный Хиннен, охранник севера, олицетворяет зиму (Ким Бу Сик, 2002). В народе выделяются драконы красного и желтого цвета. Самым почетным и знатным является желтый или золотой, он является центром вселенной.

Сравнительный анализ цветосимволического аспекта мифологических существ трех стран показал следующие сходства и различия эмоционального восприятия цвета. У изучаемых народов в большинстве случаев грусть и горе изображаются черным цветом, но бывают и случаи, когда черный цвет воспринимается в положительном ключе. Так, к примеру, у корейцев есть много мифов об этом цвете, черный цвет олицетворяет мудрость корейского народа. В других источниках цвета интерпретируются как северное направление, в том числе и черный. Однако в английском языке черный означает темноту, страх и печаль. Значение ночи можно увидеть в следующем фразеологизме: *as black as hell* (как ночь, ведьма, полночь) – очень темно, совсем темно. Кроме того, черный цвет означает гнев и плохое настроение. Например: *выглядеть черным* – быть в плохом настроении; *быть с черным лицом* – злиться; избить кого-либо до синяков – избить кого-либо до полусмерти. В связи с этим обратим внимание на мифических персонажей. В некоторых казахских фольклорных источниках длинные волосы Жезтырнака черные, в английских источниках образ Вампира (vampire) изображается черным цветом. Имуги (이무기) иногда изображают в виде черного дракона, потому что корейцы ассоциируют черный цвет с водой.

Кроме того, в ходе исследования и проведенного опроса, где участвовали представители разных возрастов и социального положения, были выявлены следующие особенности психоэмоционального восприятия. В эксперименте участвовало 140 человек (из них 40% студентов в возрасте 17-20 лет, 35% – преподавателей вузов в возрасте 30-40 лет, 25% – опрос среди иностранцев, носителей языка (корейский, английский) в возрасте 20-30 лет.

На вопрос «Каких мифических образов Неба Вы знаете, исходя из культуры Вашего народа? Опишите их» реципиенты более младшего возраста ответили Кок Тангри в казахской, (하남님) Ханнаним – представители корейской диаспоры, а также студенты и преподаватели, изучающие корейский язык, Тараниса из кельтской мифологии описали только несколько носителей английского языка. В описании данных божеств 80% реципиентов использовали синий, голубой, белый цвета. Однако при описании Тараниса 20% реципиентов использовали черный и серый цвета, описывая его в доспехах, как воина.

На следующий вопрос «Знаете ли вы богов леса, морей, озер, гор?» многие реципиенты были в замешательстве при ответе. Однако ответ молодежи нас приятно удивил. Оказалось, что нынешние студенты и молодежь запада и востока особое внимание уделяют дорамам, и всем знакомы топовые дорамы 2018-2022 годов, где персонажами выступали мифические существа. Именно по ним они ориентировочно ответили на заданный вопрос. Касательно взрослого поколения, они на данный вопрос ответили более размыто, т.е. ориентируясь на сказки о Жезтырнаке и Албасты.

При описании данных персонажей эмоциональное восприятие молодого поколения вызвало огромный интерес. На вопрос «Опишите Кумихо и Имуги, Вампиров и Джейн Гризли» реципиентам в возрасте 17-20 лет наблюдались различные цветовосприятия. В описании они в основном использовали белый, красный, оранжевый цвета, при описании Кумихо – черный, зеленый – при описании Имуги и вампиров. Также нами было выявлено, что психоэмоциональное цветовосприятие молодежи при описании мифических персонажей более сильное. Краски и цвета более яркие, что соответствует возрастному психовосприятию цвета. Участники опроса в возрасте

30-40 лет в характеристике персонажей опирались на фольклорные данные: сказки и притчи. Следовательно, их цветовая гамма не имела завышенной эмоциональной окраски.

Не менее интересный аспект цветосимволики мы заметили, когда реципиенты ответили на вопрос «Какое чувство у вас вызывает черный, белый, красный цвета?». При анализе этого вопроса мы обратили внимание на этническую принадлежность реципиента (см. Таблицу 1).

Таблица 1 – Когнитивный аспект психоэмоционального восприятия черного, белого и красного цветов в разных этнических группах

Кесте 1 – Өртүрлі этникалық топтардағы қара, ақ және қызыл түстерді психоэмоционалды қабылдаудың когнитивтік аспектісі

Table 1 – Cognitive aspect of psychoemotional perception of black, white and red colors in different ethnic groups

<i>Цвет</i>	<i>Казахский</i>	<i>Корейский</i>	<i>Английский</i>
Красный	красивый, праздничный, радостный, остроумие (қызыл тіл)	Огонь, мужское начало, сила, сошедшая с небес	Кровь, монаршество, «Victorian red» (викторианский красный, т.е. темно-красный)
Черный	Священность (қара шаңырақ), горе (қара жамылу)	Вода, плодородие, мужское начало, сила, часть света Север	Мрак, тьма, страх
Белый	Чистота, мудрость (ақ сақал), честность (аққа құдай жақ)	Чистота, величие, благородство нации, день, невинность, часть света Запад	Невинность, свет, величие

Заключение

Лингвокультурный аспект цвета в мифологии является важным фактором формирования коллективного бессознательного и мировоззрения народа. Анализ цветовой символики в мифах казахского, корейского и английского народов позволяет лучше понять особенности их культурного восприятия мира. Согласно проведенному сравнительному анализу цветосимволики, нами выявлены сходства и различия психоэмоционального восприятия цвета на примере мифических образов казахского, корейского и английского народов. По результатам исследования выявлено, что данные народы имеют сходства и различия в восприятии и культивировании цвета. Так, к примеру, в казахской и корейской культуре черный цвет не является олицетворением темноты и мрака, в отличие от английской культуры. Белый цвет во всех трех языках ассоциируется с чистотой и невинностью. В английском и корейском языках белый цвет также означает величие, а в казахском языке – мудрость. Красный цвет в английском языке символизирует монаршество, в корейском – небесную силу, в казахском ассоциируется с радостью и праздничностью.

Считаем, что данное исследование может служить основой для дальнейших исследований в области лингвистики, культурологии и психологии, а также для повышения межкультурного понимания.

Литература

- Вебер К. Морриган: кельтская богиня магии и силы. – Изд.: Клуб Касталия, 2021.
- Диваев А. Демонологические рассказы киргизов Сыр-Дарьинской области 1897 г. Впервые работа была опубликована в Сочинениях под ред. Н. И. Веселовского. Т. XXIX. – СПб. 1904. – С. 8-36.
- Кайдаров А., Ахтамбердиева З. Умирбеков Б. Представление цветов в языке. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 172 с.
- Кашкари М. Словарь тюркского языка (Дивани-лугат-ат-тюрк): Том III. собрание произведений. – Алматы: Хант, 1997. – 536 с.
- Ким Бу Сик. Исторические записи трех государств. – 2002. – 173 с.
- Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 1-том. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. – 376 б.
- Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет. – Перевод с французского Е. Калыщикова. – СПб.: Европейский Дом, 2002. – 400 с.

Мифы народов. В 2-х тт. – Москва: Советская энциклопедия, 1980.

Нүрекешова Г.Р. Ағылшын-қазақ-қытай көркем шығармаларындағы мифологиялық бейнелердің ұлттық-мәдени қолданыс аясы, Вестник КГУ им. Ш.Уалиханова, серия филологическая 2019(1). – Б. 221-226.

Роллестон Т. Мифы, легенды и предания кельтов / Пер. с англ. Е.В. Глушко»: Центрполиграф; Москва; 2004. ISBN 5-9524-1063-4.

Со Чжоно. Лисица Кумихо с Алмазных гор. Сто старинных корейских историй. Т. 1. 1996. SEO Jung-oh. – 144 с.

Berlin, B., Kay, P. Basic color terms: Their universality and evolution. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969.

Boyatzis, C. J., Varghese, R. Children's emotional associations with colors. The Journal of Genetic Psychology, 155. 1994. P. 77-85.

D'Andrade, R., Egan, M. The colors of emotions. American Ethnologist, 1974. 1. P. 49-63.

Gao, X., Xin, J., Sato, T., Hansuebsai, A., Scalzo, M., Kajiwar, K., Billger, M. Analysis of cross-cultural color emotion. Color Research and Application, 2007. P. 223-229.

Johnson, A., Johnson, O., Baksh, M. The colors of emotions in Machiguenga. American Anthropologist, 1986. 88. P. 674-681.

Kay, P., Kempton, W. What is the Sapir-Whorf hypothesis? American Anthropologist, 1984. 86. P. 65-79.

Kim, S., Kim, E. Y., Jeong, K., Kim, J. Emotion-based textile indexing using colors, texture and patterns. In G. Bebis et al. (Eds.), Advances in visual computing. Lecture notes in computer science (Vol. 4292. P. 1077-1080). Berlin, Heidelberg: Springer, 2006.

Manav, B. Color-emotion associations and color preferences: A case study for residences. Color Research and Application, 2007. 32. P. 144-151.

Pishghadam, R. Introducing cultuling as a dynamic tool in culturology of language. Journal of Language and Translation Studies, 2013. 45(4). P. 47-62.

Polidori, John. Vampire. London, 1819.

Pomerlau, A., Bolduc, D., Malcuit, G., Cossette, L. Pink or blue: Environmental gender stereotypes in the first two years of life. Sex Roles, 1990. 22. P. 359- 367.

Shape, D.T. The psychology of color and design. Chicago: Nelson Hall, 1974.

Thomson, D.M., Crocker, C., Marketo, C.G. Linking sensory characteristics to emotions: An example using dark chocolate. Food Quality and Preference, 2010. 21(8). P. 1117-1125. Translation Studies. 45(4). P. 47-62.

Trinka, J. Color preference in sport shoes: An informal look. Perceptual and Motor Skills, 73. 1991. P. 613-614.

Wang, Q., Ross, M. Culture and memory. In H. Kitayama & D. Cohen (Eds.), Handbook of cultural psychology. P. 645-668. New York: Guilford Publications, 2007.

Yoon, S.-Y., Wise, K. Reading emotion of color environments: Computer simulations with self-reports and physiological signals. In J. Watada, H. Shiizuka, K. Lee, T. Otani, & C.-P. Lim (Eds.), Industrial applications of affective engineering. P. 219-232. Basel, Switzerland: Springer, 2014.

Zong In-Sob. Folk Tales from Korea/Elizabeth. N.J.: Hollym International, 1982.

References

Berlin, B., Kay, P. (1969) Basic color terms: Their universality and evolution. Berkeley & Los Angeles: University of California Press. (in English)

Boyatzis, C.J., Varghese, R. (1994) Children's emotional associations with colors. The Journal of Genetic Psychology, 155, P. 77-85. (in English)

D'Andrade, R., Egan, M. (1974) The colors of emotions. American Ethnologist, 1. P. 49-63. (in English)

Divayev, A. (1904) Demonologicheskie rasskazy kirgizov Syr-Dar'inskoy oblasti 1897 g. Vpervye rabota byla opublikovana v sochineniyah pod red. N.I. Veselovskogo. T. XXIX, SPb., S. 8-36. [Divayev, A. (1904) Demonological stories of the Kirghiz people of the Syr Darya region 1897 y. The work was first published in Works edited by N. I. Veselovsky. Vol. XXIX. St. Petersburg, P. 8-36.] (in Russian)

Gao, X., Xin, J., Sato, T., Hansuebsai, A., Scalzo, M., Kajiwar, K., Billger, M. (2007) Analysis of cross-cultural color emotion. Color Research and Application, 32. P. 223-229. (in English)

Johnson, A., Johnson, O., Baksh, M. (1986) The colors of emotions in Machiguenga. American Anthropologist, 88, P. 674-681. (in English)

Kajdarov, A., Ahtamberdieva, Z., Umirbekov, B. (1992) Predstavlenie cvetov v jazyke. Almaty: Ana tili, 172 s. [Kajdarov, A., Akhtamberdieva, Z., Umirbekov, B. (1992) Representation of colors in language. Almaty: Ana tili. 172 p.] (in Russian)

Kashkari, M. (1997) Slovar` tjurkskogo jazyka (Divani-lugat-at-tyurk): Tom III. Sobranie proizvedenij. Almaty: Hant. 536 s. [Kashkari, M. (1997) Dictionary of the Turkic language (Divani-lugat-at-turk): Volume III. a collection of works. Almaty: Khant Publ. 536 p.] (in Russian)

Kay, P., Kempton, W. (1984) What is the Sapir-Whorf hypothesis? American Anthropologist, 86.P. 65-79. (in English)

Kim, Bu Sik. (2002) Istoricheskie zapisi trjoh gosudarstv. 173 s. [Kim, Boo Sik. (2002) Historical records of the three states. 173 p.] (in Russian)

Kim, S., Kim, E. Y., Jeong, K., Kim, J. (2006) Emotion-based textile indexing using colors, texture and patterns. In G.

- Bebis et al. (Eds.), *Advances in visual computing. Lecture notes in computer science* (Vol. 4292, P. 1077-1080). Berlin, Heidelberg: Springer. (in English)
- Levi-Brjul, L. (2002) *Pervobytnyj mentalitet. Perevod s francuzskogo E. Kalycikova*. SPb.: Evropejskij Dom. 400 s. [Levy-Bruhl, L. (2002) *Primitive mentality. Translated from the French by E. Kalytsikova*. St. Petersburg: European House. 400 p.] (in Russian)
- Manav, B. (2007) Color-emotion associations and color preferences: A case study for residences. *Color Research and Application*, 32. P. 144-151. (in English)
- Mify narodov (1980) V 2-h. tt. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija. [Myths of peoples. In 2 volumes. Moscow: Soviet Encyclopedia.] (in Russian)
- Nurekeshova, G. (2019) Agylshyn-Qazaq-qytai korkem shygarmalaryngdagı mifologijalyq beinelerding ulttyq-madeni qoldanys ajasy. *Vestnik KSU im. Sh. Ualikhanov. Seriya Filologija* (1). S. 221-226. [Nurekeshova, G.R. (2019) the scope of national and cultural use of mythological images in English-Kazakh-Chinese works of art, *Vestnik KGU im. Sh. Ualikhanov. The philological series* (1). P. 221-226.] (in Kazakh)
- Pishghadam, R. (2013) Introducing cultuling as a dynamic tool in culturology of language. *Journal of Language and Translation Studies*. 45(4). P. 47-62. (in English)
- Polidori, J. (1819) *Vampire*. London. (in English)
- Pomerlau, A., Bolduc, D., Malcuit, G., Cossette, L. (1990) Pink or blue: Environmental gender stereotypes in the first two years of life. *Sex Roles*, 22. P. 359- 367. (in English)
- Rolleston, T. (2004) *Mify, legendy i predaniya kel'tov*. Per. s angl. E.V. Glushko: Centrpoligraf; Moskva. ISBN 5-9524-1063-4 [Rolleston, T. (2004) *Celtic Myths and Legends*. Translated by the family of V. Glushko. Centrpoligraf. Moscow. ISBN 5-9524-1063-4] (in English)
- Shape, D.T. (1974) *The psychology of color and design*. Chicago: Nelson Hall. (in English)
- So Chzhono. (1996) *Lisica Kumiho s Almaznyh gor. Sto starinnyh korejskih istorij*. T. 1. SEO Jung-oh. 144 s. [Seo, Jeong. (1996) *The Kumiho fox from the Diamond Mountains. One hundred ancient Korean stories*. Vol. 1. SEO Jung-oh. 144 p.] (in Russian)
- Thomson, D.M., Crocker, C., Marketo, C.G. (2010) Linking sensory characteristics to emotions: An example using dark chocolate. *Food Quality and Preference*. 21(8). P. 1117-1125. *Translation Studies*. 45(4). P. 47-62. (in English)
- Trinkaush, J. (1991) Color preference in sport shoes: An informal look. *Perceptual and Motor Skills*, 73, P. 613-614. (in English)
- Veber, K. (2021) *Morrigan: kel'tskaja boginja magii i sily*. Izd.: Klub Kastalija. [Weber, C. (2021) *Morrigan: Celtic goddess of magic and power*. Ed.: Castalia Club.] (in Russian)
- Wang, Q., Ross, M. (2007) Culture and memory. In H. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of cultural psychology* (P. 645-668). New York: Guildford Publications. (in English)
- Yoon, S.-Y., Wise, K. (2014) Reading emotion of color environments: Computer simulations with self-reports and physiological signals. In J. Watada, H. Shiizuka, K. Lee, T. Otani, & C.-P. Lim (Eds.), *Industrial applications of affective engineering*. P. 219-232. Basel, Switzerland: Springer. (in English)
- Zong, In-Sob (1982) *Folk Tales from Korea*/Elizabeth, NJ: Hollym International. (in English)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article.

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 18.03.2024.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Саматаева К.Б., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

Barysgul Kenges^{1*}, Nergis Biray²^{1*}Corresponding Author, Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana., ORCID: 0000-0002-5424-3505 E-mail: barysgul221196@gmail.com²Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Pamukkale University, Turkey, Denizli, ORCID: 0000-0002-4168-220X E-mail: nergisb@gmail.com**SUFFIXES USED IN CREATING INFORMATION TECHNOLOGY TERMS
IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES**

Abstract. Terms characterize the concepts of national science, culture and art. Methods of term formation are divided into such types as semantic term formation, morphological term formation, syntactic term formation, morphological-syntactic term formation, terminological exchange. The study examines terms created by morphological methods. It is known that in the practice of the peoples of the world there is a practice of widespread use of the language for special purposes by exchanging terms between related languages, creating a common terminology fund. The purpose of the article is to contribute to the formation of a common terminology by studying the suffixes used in creating terms in the terminology of the information technology sphere of related Kazakh and Turkish languages. In the formation of a common terminology, the capabilities of the two languages were determined, and what common suffixes were used in the creation of computer terms. In the study, the characteristics of each suffix were compiled, and it was given the definition of the functions performed. The terms formed by these suffixes were also shown. As a result of the analysis of the terms, the origin of the input words included in the two related languages was established. Until now, the terms of the Kazakh and Turkish languages in the field of information technology have not been fully considered in the morphological aspect. The article presents an overview of previously developed research works concerning the terminology of the Turkic languages. As a result of the study, it was determined common suffixes used in creating computer terms of the Kazakh-Turkish language, suffixes used only in the Kazakh language, and suffixes used only in the Turkish language. However, it was not defined terms characteristic of the Turkic languages and common to both languages, formed by a common root word.

Keywords: Kazakh language; Turkish language; term formation; term creation; suffixes; computer terminology**For citation:** Kenges, B., Biray, N. Suffixes Used in Creating Information Technology Terms in the Kazakh and Turkish Languages. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 172-186.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-172-186>**Барысгүл Ерланқызы Кенес^{1*}, Нергиз Бирай²**^{1*}автор-корреспондент, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0002-5424-3505 E-mail: barysgul221196@gmail.com²философия докторы (PhD), профессор, Памуккале университеті, Түркия, Деңізлі қ., ORCID: 0000-0002-4168-220X E-mail: nergisb@gmail.com**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ
ТЕРМИНДЕРІН ЖАСАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖҰРНАҚТАР**

Аңдатпа. Терминдер ұлт ғылымының, мәдениетінің, өнерінің ұғымдарын сипаттайды. Терминжасам әдістері семантикалық терминжасам, морфологиялық терминжасам, синтаксистік терминжасам, морфолого-синтаксистік терминжасам, терминологиялық алмасым секілді түрлерге жіктеледі. Зерттеу жұмысында морфологиялық әдіс арқылы жасалған терминдер қарастырылады. Әлем халықтарының тәжірибесінде туыстас тілдер арасында термин алмасу, ортақ терминологиялық қор құру арқылы арнаулы мақсаттар тілін кеңінен пайдалану тәжірибесі бар екені белгілі. Мақаланың мақсаты – туыстас қазақ және түрік тілдерінің ақпараттық технология саласы терминологиясындағы терминдерді жасауда қолданылатын жұрнақтарды зерделей келе, ортақ терминқор қалыптастыруға үлес қосу. Ортақ терминқор қалыптастыруда екі тілдің қандай мүмкіншіліктері бар екенін, компьютер терминдерін жасауда қандай ортақ жұрнақтар қолданылғандығын анықтау. Зерттеу жұмысында әр жұрнаққа сипаттама жасалып, атқаратын функцияларына анықтама берілді. Сондай-ақ сол жұрнақтар арқылы жасалған терминдер көрсетілді. Терминдерге жүргізілген талдау нәтижесінде екі туысқан тілге енген кірме сөздердің шыққан тегі анықталып көрсетілді. Осы уақытқа дейінгі зерттеулерде қазақ тілі мен түрік тілінің ақпараттық технология саласындағы терминдері морфологиялық аспектіде толық қарастырылмады. Мақалада осыған дейін түркі тілдерінің терминологиясына қатысты жасалған зерттеу жұмыстарына шолу жасалды. Зерттеу жұмысы нәтижесінде қазақ-түрік тілдерінің компьютер терминдерін жасауда қолданылатын ортақ жұрнақтар, тек қазақ тілінде және тек түрік тілінде ғана қолданылатын жұрнақтар анықталды. Түркі тілдеріне тән және екі тілге де ортақ, ортақ түбір сөз

арқылы жасалған терминдер анықталмады.

Тірек сөздер: қазақ тілі; түрік тілі; терминжасам; термин жасау; жұрнақтар; компьютерлік терминология

Сілтеме жасау үшін: Кеңес Б., Бирай Н. Қазақ және түрік тілдерінде ақпараттық технология терминдерін жасауда қолданылатын жұрнақтар. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). 172-186-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-172-186>

Барысгуль Ерланкызы Кеңес^{1*}, Нергиз Бирай²

^{1*} автор-корреспондент, докторант,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0000-0002-5424-3505 E-mail: barysgul221196@gmail.com

² доктор философии (PhD), профессор, Университет Памуккале, Турция, г. Денизли,
ORCID: 0000-0002-4168-220X E-mail: nergisb@gmail.com

СУФФИКСЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ТЕРМИНОВ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Термины характеризуют понятия национальной науки, культуры, искусства. Методы терминообразования подразделяются на такие виды, как семантическое терминообразование, морфологическое терминообразование, синтаксическое терминообразование, морфолого-синтаксическое терминообразование, терминологический обмен. В исследовательской работе рассматриваются термины, созданные морфологическим методом. В мировой практике известно, что использование языка для специальных целей через обмен терминами и создание общего терминологического фонда среди родственных языков является распространенным опытом. Цель данной статьи – рассмотреть суффиксы, используемые при формировании терминов в терминологии информационных технологий родственных казахского и турецкого языков. Задачи включают определение возможностей обоих языков для формирования общего терминофонда и выявление общих суффиксов, используемых при создании компьютерной терминологии. В данном исследовании каждый суффикс описан с определением его функций. Также предлагаются новые термины, созданные с применением указанных суффиксов. В процессе анализа данных терминов было установлено происхождение заимствованных слов, вошедших в оба родственных языка. До настоящего времени термины казахского и турецкого языков в области информационных технологий не были полностью рассмотрены в словообразовательном аспекте. В статье также представлен обзор ранее выполненных исследований, связанных с терминологией тюркских языков. Результаты исследования позволили выявить общие суффиксы, применяемые при формировании компьютерной терминологии в казахском и турецком языках, суффиксы, характерные исключительно для казахского языка, и суффиксы, которые используются только в турецком языке. Не были выявлены термины, характерные для тюркских языков, общие для обоих языков и образованные от общего корневого слова.

Ключевые слова: казахский язык; турецкий язык; терминообразование; создание терминов; суффиксы; компьютерная терминология

Для цитирования: Кеңес Б., Бирай Н. Суффиксы, используемые при формировании терминов информационных технологий в казахском и турецком языках. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). С. 172-186. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-172-186>

Introduction

Terms act as keys that unlock the understanding of concepts. Anyone seeking to acquire knowledge in any scientific field can achieve this goal quickly and efficiently with the help of well-developed terms that accurately convey scientific meanings. Moreover, knowledge acquired through clear terminology tends to be more sustainable. Terms reflect the science, culture, and art of a nation. Each term conveys images and compact concepts formed in the minds of a nation's representatives, enabling their further development in various fields. Similar to general vocabulary, terms accumulate over long periods, preserving scientific data and cultural heritage, thus enriching the language (Pilav, 2008: 274). Terminology is a crucial part of specialized vocabulary. According to the explanatory dictionary of basic linguistic terms, a term is defined as a verbal designation of a specific concept within a specialized field. A term can be either a single word or a phrase that denotes a particular concept (Ozola-Ozolina, Svikey, 2023: 81). Russian scholars, after studying various definitions of the term, offer the following interpretation: “A term is a special lexeme denoting a generalized concept” (Grinev-Grinevich, Sorokina, Molchanova, 2022: 725). The effective use of these terms, as well as the successful implementation of terminology planning policies, directly depend on the overall state of the language (Karaman, 2014: 96).

The main difference between word creation and term creation – or, more precisely, the field of

terminology – lies in the fact that terminology development is carried out consciously and in a controlled manner. When new inventions and discoveries emerge in technology and science, it becomes necessary to develop new terms for newly introduced concepts. At this stage, scientists exchange opinions and collaborate on defining these concepts.

To create terms that accurately convey these concepts, scientists apply various methods and classifications. H.S. Sager, D. Dungworth, and O.F. McDonald categorizes linguistic methods of term creation into three groups: (1) using existing resources, (2) adapting existing resources, and (3) using new resources. Term creation based on existing resources involves processes such as polysemy, metaphorization, metonymy, and homonymy. The adaptation of existing resources includes abbreviation, suffixation, compounding, and the formation of terms involving proper names. Finally, the use of new resources includes the creation of neologisms and borrowings (Karaman, 2009: 46-53).

S.V. Grinev offers a different classification, identifying five types of term creation: semantic term creation, morphological term creation, syntactic term creation, morphological-syntactic term creation, and terminological borrowing. Similarly, O.P. Frolova, who specifically studied word formation in modern Chinese terminology, divides the methods of term creation into three groups: terminologization, creation of compound terms (including word formation, creation of fixed phrases, abbreviation, and suffixation), and borrowing (Kurmanbaiuly, 2009: 53).

O. Aitbaiuly classifies methods of term creation in the Kazakh language into four groups. The first group is the terminologization of certain words in the national language, i.e., the semantic method. This method is further divided into three types: (1) terminologization of archaic words from literary language, (2) terminologization of dialect words, and (3) transfer of terms from one field to another.

The second group includes word formation, which is divided into several subcategories: (a) the morphological or synthetic method (using suffixes), (b) the syntactic or analytical method (combining words), and (c) abbreviation (shortening). Notably, in addition to the national language elements, the analytical and abbreviation methods sometimes involve foreign introductory words. The third method is calquing, and the fourth is borrowing ready-made terms from other languages (Aitbaiuly, 2013: 161).

The creation of new words in Turkic languages is a dynamic process shaped by various linguistic mechanisms, including suffixation, cliticization, and borrowing from other languages. Due to the agglutinative nature of Turkic languages, complex words are easily formed through the addition of multiple morphemes. This morphological richness allows Turkic languages to generate new terms that reflect evolving social and cultural contexts. Suffixation, in particular, serves as one of the primary mechanisms of word formation, as new meanings or grammatical forms are created by attaching suffixes to root words (Major et al., 2023; Aldasheva, 2020).

In Turkish, the method of creating terms through suffixation is known as *takılama* or *türetme* (Karaman, 2009: 51). In Kazakh, the process of forming words using suffixes is referred to as the morphological or synthetic method (Kurmanbaiuly, 2014: 540). Suffixes that add lexical meaning and generate new words in Kazakh are called *zhurnaq*, while in Turkish they are known as *yapım eki* (Serifoğlu, 2015: 72).

In Turkic languages, suffixes perform multiple grammatical functions. They indicate tense, aspect, mood, and person in verbs, and mark case, number, and possession in nouns. For example, Turkish verbs are inflected with numerous suffixes that express person, number, tense, aspect, modality, voice, negation, and interrogation, illustrating the language's rich morphological system (Antonova-Ünlü, Sağın-Şimşek, 2014).

This article focuses on the morphological aspects of terminology formation in the field of information technology in two closely related languages – Turkish and Kazakh. It specifically analyzes the suffixes used to create terms in this domain.

The purpose of the article is to contribute to the development of a unified terminology database for Turkic languages by examining the suffixes applied in the formation of information technology terms in Turkish and Kazakh. It also aims to identify the most frequently used suffixes common to both languages.

The scientific and practical significance of this study lies in the comprehensive description of the functional roles of suffixes in both Kazakh and Turkish, alongside the identification of the most productive suffixes used for term creation. The article draws on specialized dictionaries of computer

terminology in Kazakh and Turkish, offering a detailed analysis of each identified suffix. It compares parallel terms found in both languages and highlights suffixes unique to Turkish and those unique to Kazakh.

This research contributes to future scientific studies on terminology development across Turkic languages. Its practical relevance stems from the principle that when a nationally created term is unavailable, borrowing from a closely related Turkic language may serve as a viable alternative. This approach supports the harmonization and enrichment of terminology across the Turkic language family.

Materials and methods

The formation of computer terminology in the Kazakh language largely coincided with the period of Kazakhstan's independence. Prior to independence, in 1978, the Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia (edited by N.T. Sauranbayev and G.G. Musabayev) published a two-volume Russian-Kazakh dictionary, which played a significant role in terminological development at the time (Shaikulova, 2020: 97). In 2014, within the framework of the State Program for the Development and Functioning of Languages for 2011-2020, a comprehensive 30-volume series titled Kazakh-Russian, Russian-Kazakh Terminological Dictionaries was published. As part of this series, the suffixes used in creating terms within the dictionary of computer science and computing were analyzed. In Turkey, the earliest work on the formation of computer terminology was conducted in 1966 by A. Köksal at Hacettepe University (Tümer, Ünsaçar, 2011: 110). The present article also analyzes the suffixes used in the creation of terms featured in the Computer Terminology Equivalents Guide (Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu), published in 2013 under the supervision of the Turkish Language Institute (Akılın, 2013). The study employs a descriptive method alongside a synchronic comparative method to analyze and compare suffix usage in Kazakh and Turkish computer terminology.

Literature review

To date, comparative studies of related languages have been conducted across various fields of linguistics within the Turkic world, including terminology studies. Several works have focused specifically on the development of terminology in Turkic languages. In 1999, a special working group was established in Turkey with the support of the Information Technology Society to create a common terminology database for Turkic languages. In October 2001, the first forum on cooperation in the field of information technology among Turkic-speaking countries was held in Istanbul. This initiative was later continued in Azerbaijan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan, each hosting forums on different topics. On November 19, 2011, the International Conference “Experience of Forming Terminology in Turkic-speaking Countries” was held at the Turkic Academy in Astana, marking the ninth such forum (Mamayeva, 2019: 133).

One important comparative work is the book “Guide to Grammatical Terms of the Turkic World”, edited by E.G. Naskali (Naskali, 1997), which compares grammatical terminology across a wide range of Turkic languages, including Turkish, Azerbaijani, Turkmen, Gagauz, Uzbek, Eastern and Western Uyghur, Tatar, Bashkir, Kumyk, Karachay-Balkar, Nogai, Kazakh, Kyrgyz, Altai, Khakass, Tuvan, and Chuvash, as well as Russian.

G.A. Begimova (Begimova, 2012), in her monograph “Diplomatic Terms: Cognition and Meaning”, examines the meaning and function of diplomatic terms and designations in Turkish and Kazakh. Another significant contribution is the monograph by D. Yskakuly (Yskakuly, 2014), “Fundamentals of Turkic General Terminology”, which compares the terminology of Kazakh, Azerbaijani, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, and Turkish with English and Russian terms. This monograph also addresses the historical development of Kazakh terminology, its current state, and the process of standardizing international terms within a Turkic linguistic framework.

With the support of the International Turkic Academy, the collective work “Term-formation of Turkic Languages” (Term-formation of Turkic Languages, 2018) was published. This study outlines the key trends in terminology development across Kazakh, Azerbaijani, Uzbek, Tatar, Kyrgyz, and Turkish, highlighting the methods and providing examples of term formation.

In her doctoral dissertation, “Possibilities and Methods for Developing a Common Terminology for Modern Turkic Languages”, A. Minsafina (Minsafina, 2020) compares 150 linguistic terms and 150 terms from physics and mathematics in Turkish, Azerbaijani, Kazakh, Tatar, and Uzbek. The study explores

term formation methods in these five languages, also identifying shared roots and suffixes.

The present article builds on this tradition by analyzing the features and commonalities of suffixes used in the creation of information technology terms in Kazakh and Turkish. By identifying similarities and productive patterns, the study contributes to ongoing efforts to harmonize and enrich terminology across the Turkic world.

Results and discussions

I. Suffixes that form nouns from nouns

1. +лық, +лік (+дық, +дік, +тық, +тік) ~ +lık, +lik, +luk, +lük.

In the Kazakh language, the suffixes +лық, +лік (+дық, +дік, +тық, +тік) are considered to be among the most productive for forming adjectives and nouns from nouns (Yskakov, 1991: 174). In the computer terminology of the Kazakh language, the suffixes +лық (+лік, +дық, +дік, +тық, +тік) are added to Kazakh and borrowed nouns, forming derivative adjectives. These suffixes are also added to nouns after the suffixes +ты, +ті, +ды, +гіш, forming new nouns.

a. Examples of terms formed with the suffixes +ті-лік: адрес-ті-лік (address), сыйым-ды-лық (capacity), түс-ті-лік (color) (KRRKTD, 2014).

b. Examples of terms formed with the suffixes +гіш-тік: асыраөткіз-гіш-тік (conductivity), шалаөткіз-гіш-тік (semi-conductivity) (KRRKTD, 2014).

Examples of terms formed using the suffixes +лық, +лік, +дық, +дік, +тық, +тік from Kazakh roots: ана-лық (motherhood), ақау-лық (defect), ағым-дық (current) (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

Examples of terms formed using the suffixes +лық, +лік, +дық, +дік, +тық, +тік from Arabic words adapted to the peculiarities of the Kazakh language: әлеумет-тік (social), амал-дық (practical), ақиқат-тық (reality) (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

Examples of terms formed using the suffixes +лық, +лік, +дық, +дік, +тық, +тік from Latin words borrowed through the Russian language: вектор-лық (vector), бинар-лық (binary), коммуникация-лық (communication) (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

Examples of terms formed using the suffixes +лық, +лік, +дық, +дік, +тық, +тік from Greek words borrowed through Russian or English: морфология-лық (morphological), орфография-лық (orthographic), динамика-лық (dynamic) (KRRKTD, DBWKL, 2019; Etymonline.com).

An example of a term formed using the suffix +тік from a German word borrowed through Russian: блок-тік (block) (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

In the Kazakh language, the suffixes +лық, +лік, +дық, +дік, +тық, +тік are also productively used to create terms in the Turkish language. In Turkish, the suffixes +lık, +lik, +luk, +lük are used, which form derivative nouns and adjectives from nouns. If the formed noun comes before another noun, it is also used as an adjective (Korkmaz, 2009: 56).

Examples of terms formed with the suffixes +lık, +lik, +luk, +lük in Turkish: etkin-lik (activity), doğru-luk (truthfulness), açık-lık (openness), belge-lik (document), öz-nite-lik (attribute) (BTKK, 2013).

Examples of terms formed with the suffixes +lık, +lik, +luk, +lük from Arabic words in Turkish: hata-sız-lık (infallibility), mühendis-lik (engineering) (BTKK, 2013; Nişanyan sözlük). An example of a term formed by the suffix +lık from a Latin word borrowed through Italian: korsan-lık (piracy) (BTKK, 2013; Nişanyan sözlük).

2. Suffixes +лы, (+лі, +ды, +ді, +ты, +ті) ~ +lı (+li, +lu, +lü). In the Kazakh language, the suffixes are productive suffixes that form adjectives from nouns. They add a lexical meaning indicating the presence or quantity of a certain property or phenomenon (Yskakov, 1991: 173).

The suffixes +lı, +li, +lu, +lü in Turkish are also among the most frequently used suffixes for forming nouns from nouns and adjectives. They add several meanings when creating words. From nouns (sometimes from adjectives), they form adjectives with the meaning “to own, to have this property, to be relevant, to be authorized” (Korkmaz, 2009: 54).

In the terminological dictionary of the Kazakh language, related to the field of information technology, examples of terms formed using the suffixes +лы, +лі (+ды, +ді, +ты, +ті): ақау-лы (with a defect), бейім-ді (adaptive), қолданба-лы (applied), қолжетім-ді (accessible), пішім-ді (format), (active). Examples of terms formed from borrowed words with the suffix +ты: зият (Persian)-ты, оверли

оверлей (English)-лі, планард стандарт (French)-ты (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

Examples of terms formed from Greek words borrowed through Russian, with the suffixes +лы, +лі (+ды, +ді, +ты, +ті): автомат-ты (automatic), автоном-ды (autonomous), аналог-ті (analog) (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

In Examples of terms formed from Latin words borrowed through Russian, with the suffixes +лы, +лі (+ды, +ді, +ты, +ті): абонент-ті (subscriber), абсолют-ті (absolute), абстракт-ты (abstract) (KRRKTD, 2014; DBWKL, 2019; Etymonline.com).

Turkish, the suffixes +lı, +li, +lu, +lü are used to create terms in the field of computer technology: dalga-lı (wave), ilişki-li (related), gözetim-li (observed) (BTKK, 2013).

Examples of terms formed from Arabic and Persian words with the suffixes +lı, +li: renk-li (colored), destek-li (supported), devam-lı (continuous) (BTKK, 2013).

The suffixes +лы, +лі (+ды, +ди, +ты, +ти) in Kazakh and +lı, +li, +lu, +lü in Turkish are productive suffixes attached to nouns. However, they can also be attached to verbs to form terms, as in the following examples: белсен-ді (active), duyar-lı (sensitive), geçer-li (active), belir-li (definite).

Examples of terms formed using the suffixes +cı (+ci, +cu, +cü) and +çı (+çi, +çu, +çü): yardım-cı (assistant), yazma-cı (registrar), macroişlem-ci (microprocessor) (BTKK, 2013).

3. Suffixes +шы, +ші ~ +cı (+ci, +cu, +cü); +çı (+çi, +çu, +çü)

In Turkish, the suffixes +cı (+ci, +cu, +cü) and +çı (+çi, +çu, +çü) form names of professions and crafts. They form names associated with any work. In grammar, these suffixes are called "suffixes forming names of professions" (meslek eki). In addition, as in the Kazakh language, they form familiar names by joining nouns and adjectives. The suffixes +cı (+ci, +cu, +cü) and +çı (+çi, +çu, +çü) also add the meaning of possession. These suffixes can be used alone or in combination with the plural affixes +lar, +ler, expanding the meaning and forming names of places such as streets, districts, villages (Korkmaz, 2009: 42).

Examples of terms formed with the suffixes +cı (+ci, +cu, +cü) and +çı (+çi, +çu, +çü): yardım-cı (assistant), yazma-cı (registrar), macroişlem-ci (microprocessor) (BTKK, 2013).

4. Suffixes +ша, +ше ~ +ca, (+ce, +ça, +çe)

Suffixes +ша, +ше are added to nouns, forming derivative adverbs, and to adjectives, forming forms denoting diminution or degree of a feature. These suffixes also form diminutive forms of nouns (Yskakov, 1991: 161). In computer terminology, examples of terms formed with the suffixes -ша, -ше: аунақ-ша (small lump), тақтай-ша (small board), кабық-ша (small shell) (KRRKTD, 2014). In these examples, the suffixes give the words a diminutive meaning.

In Turkish, the suffix +ca (+ce, +ça, +çe) is widely used to convey the meanings of equality, similarity and proportionality (Zülfikar, 1991: 62).

An example of a term formed with the suffix +ca (+ce, +ça, +çe): sözlük-çe (dictionary) (BTKK, 2013).

5. Suffixes +sal, +sel

Adjectives such as siyasi (political) and ticari (commercial) came into Turkish from Arabic, and after the Tanzimat period, words such as natural, nasyonal (national) and sosyal (social) came from Western languages. The suffixes +l (+ıl, +il, +ul, +ül), +al (+el), +sal (+sel) were used to create Turkish equivalents of these adjectives.

The suffixes +sal, +sel give the nouns the meanings of "related to", "relative to", "belonging to". They also add the meaning of "to possess" (Zülfikar, 1991: 139).

Examples of terms formed with the suffixes +sal, +sel in Turkish: abecesayı-sal (alphanumeric), yapı-sal (structural), bilişim-sel (computational) (BTKK, 2013).

Examples of terms formed from Greek roots with the suffixes +sal, +sel: alfabe-sel (alphabetical), fizik-sel (physical).

Examples of terms formed from Arabic roots with the suffixes +sal, +sel: daire-sel (circular), karar-sal (decisive), mantık-sal (logical) (BTKK, 2013).

An example of a term formed from a Persian root with the suffix +sal, +sel: sütun-sal (columned) (BTKK, 2013).

6. +l, +al, +el. These suffixes form adjectives from nouns (Zülfikar, 1991: 55). Examples: yer-el (local), ulus-al (national), san-al (virtual) (BTKK, 2013).

7. Suffix +sız (+siz, +suz, +süz). This suffix is the opposite in meaning to the suffix +lı (+li, +lu, +lü). It forms adjectives with a negative meaning, denoting the absence, deficiency, or lack of something (Korkmaz, 2009: 341). Examples of computer terms formed with this suffix: bakışım-sız (asymmetrical), zaman uyum-suz (asynchronous), uyum-suz (incompatible).

8. +ıt, +it, +ut, +üt.

These suffixes form adjectives and nouns from nouns (Zülfikar, 1991: 144). Examples: boy-ut (size), koş-ut (parallel).

9. +ay ~ +ай

This suffix forms nouns from nouns. In some cases, it is attached to verbs to form new terms. During the Republican period, this suffix was used for Turkification. The function of the suffix is not always clear. The suffix +ay (+ай) adds the meaning of “relating to” (ilgili olma) to the word. The suffix +ay (+ай) is also used to create terms in mathematics and geometry (Zülfikar, 1991: 61). Examples of terms formed with the suffix +ay (+ай) in Turkish computer terminology are yüz-ey (surface), yön-ey (vertical).

According to Z. Korkmaz (Korkmaz, 2009: 36), the suffix +ay in Turkish is used in the words “kuzey” (north) and “güney” (south) to indicate direction. Since these words are also found in Azerbaijani and Turkmen, the suffix +ай should be considered an old suffix. Only in these languages, as in Turkish, the south means “sunny side” and the north means “shady side”.

In Kazakh, the suffix +ай is also used to create terms and is considered a suffix that forms nouns from nouns (Kurmanbaiuly, 2009: 55).

10. +шық, +шік ~ +cık, +cik, +cuk, +cük

In Kazakh, the suffix +шық is used to form diminutive nouns (Kurmanbaiuly, 2009: 66). In Turkish, these suffixes add the meanings of diminutiveness, intensification, endearment, and compassion to nouns and adjectives (Korkmaz, 2009: 42).

Examples of terms: in Kazakh: ұя-шық (nest), in Turkish: kabar-cık (vial), kutu-cuk (box).

II. Suffixes that form nouns from verbs

1. +м (+ым, +ім) ~ +m (+Im, +Um) suffixes are among the most productive suffixes for forming nouns from verbs (Yskakov, 1991: 153; Kurmanbaiuly, 2009: 62). These suffixes form names of various abstract concepts, places and concrete objects from transitive and intransitive verbs in both Kazakh and Turkish (Yskakov, 1991: 153; Korkmaz, 2009: 89).

Examples of terms in Kazakh are formed with this suffix: сұрат-ым (request), тіркел-ім (registration), құрыл-ым (structure) (KRRKTD, 2014).

Examples of terms in Turkish formed with the suffix +m (+Im, +Um): eyle-m (action), eriş-im (access), iletişim (communication) (BTKK, 2013).

2. +ма +ме (+ба, +бе, +па, +пе) ~ +ma, +me: Homonymous suffixes that are used both to form nouns and adjectives, and to form negative forms of verbs. They differ in both meaning and phonetics. Suffixes that form nouns from verbs have the following meanings: 1. Names of tools, objects, places, various dishes, diseases, formed from transitive verbs. 2. Abstract concepts formed from various transitive and intransitive verbs (Yskakov, 1991: 153). In recent years, the suffixes +ма, +ме have become one of the most productive for creating terms in the Kazakh language (Kurmanbaiuly, 2009: 62).

In Turkish, suffixes form nouns from verbs (Korkmaz, 2009: 91). In Turkish, words formed with the suffixes +ma, +me denote the following concepts: tool, food, disease, names of places (Zülfikar, 1991: 119).

Examples of terms in the Kazakh language formed with the suffixes +ма (+ме, +ба, +бе, +па, +пе): бүрке-ме (covering), есепте-ме (counting), бала-ма (assessment), түсінікте-ме (explanation) (KRRKTD, 2014).

Examples of terms in Turkish formed with the suffixes +ma, +me: ata-ma (appointment), gecik-me (delay), koru-ma (protection) (BTKK, 2013).

Examples of terms formed from Arabic and Persian words in Turkish using the suffixes +ma, +me: zayıfla-ma (weakening), eşzamanla-ma (synchronization), destekle-me (support) (BTKK, 2013; Nişanyan sözlük).

Examples of terms formed from French loanwords in Turkish using the suffixes +ma, +me: programla-ma (programming), kopyala-ma (copying), kodla-ma (coding), depola-ma (storage) (Latin root), tampon-la-ma (buffering) (French root) (BTKK, 2013; Nişanyan sözlük).

3. +(y)шы, +(y)ші ~ +ıcı (+ici, +ucu, +ücü)

The suffixes +(y)шы, +(y)ші are among the most productive suffixes in the Kazakh language for the formation of derivative nouns. These suffixes are added to verbs and are used to denote the names of professions, people engaged in a certain activity, as well as the names of skills and abilities, actions that have become a habit, participants in public organizations, and supporters of social movements or views (Yskakov, 1991: 150). Examples of Kazakh terms formed with the help of these suffixes: есепте-у-ші (computer), программала-у-шы (programmer), пайдалан-у-шы (user), тас(ы)-у-шы (carrier). In addition, Greek words borrowed through Russian, such as “программа”, are given the suffix +la, turning the word into a verb, and then the suffix +y is added, forming hybrid nouns, such as “программалаушы” (programmer). Similarly, the Arabic borrowed word “пайда” is given the suffix +lan, forming a verb, and then the suffix +y is added, forming the word “пайдаланушы” (user). A noun formed with the suffix +ушы, +уші, when combined with another noun, acquires a qualitative meaning and is used as an adjective. For example: the term “есептеуші машина” (computing machine) (DBWKL, 2019: 403).

The suffix +ıcı (+ici, +ucu, +ücü) in Turkish forms names of actions and professions from verbs (Zülfikar, 1991: 93). Examples: çevir-ici (translator), sür-ücü (driver), sun-ucu (server) (BTKK, 2013).

A term formed from a Greek root with the suffix +la turned into a verb and then adding the suffix +y-ıcı: programla-y-ıcı (programmer). A term formed from a Latin root with the suffix +la turned into a verb and then adding the suffix +y-ıcı: kodla-y-ıcı (coder). A term formed from an Arabic root with the suffix +la turned into a verb and then adding the suffix +y-ıcı: temizle-y-ıcı (cleaner).

4. +қыш (+кіш, +ғыш, +гіш) ~ +gıç (+gıç, +guç, +güç); +kıç (+kiç, +kuç, +küç)

The suffixes +қыш (+кіш, +ғыш, +гіш) are homonymous suffixes. They are used both to form nouns (сыпырғыш – broom, секірткіш – jumper) and to form adjectives (білгіш – knowledgeable, байқағыш – observant, көргіш – seeing) in the Kazakh language. However, in terminology they mainly form nouns. Examples of terms in the field of information technology formed with these suffixes: жетілдір-гіш (amplifier), нұсқа-ғыш (pointer), ажырат-қыш (switch) (KRRKTD, 2014).

+gıç (+gıç, +guç, +güç); +kıç (+kiç, +kuç, +küç)

Suffixes +gıç (+gıç, +guç, +güç); +kıç (+kiç, +kuç, +küç) are added depending on the harmony of vowels and consonants. These suffixes are usually used with monosyllabic words. Although they are rarely used, they are very convenient for creating terms (Zülfikar, 1991: 88). Example: başlan-gıç (beginning).

5. +уыш, +уіш

The suffixes +уыш, +уіш are complex suffixes formed from the suffixes -y and -ыш. These suffixes are added to verbs in the Kazakh language, forming the names of various tools and other abstract concepts (Yskakov, 1991: 155). Examples of terms formed with the help of these suffixes: автожүкте-уіш (autoloader), бейімде-уіш (adapter), жүкте-уіш (loader) (KRRKTD, 2014).

6. +у

The addition of the suffix +y to verb stems to create terms that combine material and procedural meanings began with Akhmet Baitursynuly and became one of the productive ways of forming terms in modern Kazakh terminology (Kurmanbaiuly, 2014: 104).

a. Examples of terms formed by adding the suffix +y to verbs with stems ending in +ла, +ле, +да, +де, +та, +те: меншікте-у (privatization), сұрыпта-у (sorting), бұғатта-у (blocking):

Terms formed from Greek roots borrowed through Russian, with the addition of the suffixes -ла, -ле, -да, -де, -та, -те and then the suffix +y: программала-у (programming), синтезде-у (synthesis), синхронда-у (synchronization).

Terms formed from Latin roots borrowed through Russian, with the addition of the suffixes: абстрактыла-у (abstraction), индексте-у (indexing), трансляцияла-у (translation), верификацияла-у (verification) (KRRKTD, 2014).

Terms formed from Arabic words adapted to the peculiarities of the Kazakh language, with the addition of the suffixes +ла-у, +ле-у, +та-у, +те-у, +да-у, +де-у: мұрағат+та-у (archiving), шифр+ле-

у (encryption). Terms formed from French roots borrowed through the Russian language: буфер+ле-у (buffering), стандарт+та-у (standardization), монтаж+да-у (montage) (KRRKTD, 2014).

b. Examples of terms formed by adding the suffixes +ла-н (+ле-н, +да-н, +де-н, +та-н, +те-н) және +ла-с (+ле-с, +да-с, +де-с, +та-с, +те-с) to the stems of verbs, with the addition of the causative suffixes +тыр (+тір, +дыр, +дір) and then the suffix +у: қалып+тас-тыр-у (formation), қисын+дас-тыр-у (combination), айна+лан-дыр-у (mirroring).

Terms formed from Latin and Greek roots borrowed through the Russian language: инициал+дан-дыр-у (initialization), автомат+тан-дыр-у (automation), компьютер+лен-дір-у (computerization).

Terms formed from Arabic and German words: ақпарат+тан-дыр-у (informatization), мұрағат+тан-дыр-у (archiving), трасса+лан-у (tracing) (KRRKTD, 2014).

Suffixes +ла-н-дыр-у (+ле-н-дір-у, +да-н-дыр-у, +де-н-дір-у, +та-н-дыр-у, +те-н-дір-у) and +ла-с-тыр-у (+ле-с-тір-у, +да-с-тыр-у, +де-с-тір-у, +та-с-тыр-у, +те-с-тір-у) are used to convey meanings similar to the suffixes -изация, -ирование, -ировка in Russian.

7. The suffixes +атын, +етін, +йтын, +йтін + are formed by adding the suffixes -а, -е, -й and the state verb with the past participle +ған. For example: кел-е тұр-ған > кел-е тұ-ған > кел-е тұ-ғын > кел-етін(coming))

Suffixes атын, (-етін, -йтын, -йтін) are added to verb stems with suffixes +ла-н- (+ле-н-, +да-н-, +де-н-, +та-н-, +те-н-) in the Kazakh language, forming future participles, which are used to create terms. Borrowed words first turn into verbs with the suffixes +ла-н- (+ле-н-, +да-н-, +де-н-, +та-н-, +те-н-), and then the suffixes +атын, (+етін, +йтын, +йтін) are added to them to form adjectives with the meaning of the future tense: коммутация+ла-н-атын (switched), программа+ла-н-атын (programmable), масштаб+та-л-атын (scalable) (KRRKTD, 2014).

8. +ған, +ген, +қан, +кен ~ +ан, +ен

In the Kazakh language to the suffixes +ла-н (+ле-н, +да-н, +де-н, +та-н, +те-н) or +ла-с (+ле-с, +да-с-, +де-с, +та-с, +те-с) are added the suffix -тыр (+тір, +дыр, +дір) and the suffix -ыл (-іл, -л) of the intransitive verb with the suffix of the past tense of the pronoun +ған (+ген, +қан, +кен).

Examples: автомат+тан-дыр-ыл-ған (automated), маман+дан-дыр-ыл-ған (specialized) (KRRKTD, 2014).

These suffixes are also added to nouns with the suffixes +та-л, +да-н, +т-іл, +ле-н, forming verb forms, to which the suffixes +ған, +ген, +қан, -кен are then added, creating terms: : индекс+те-л-ген (indexed), интеграл+да-н-ған (integrated), кеңей+т-іл-ген (extended) (KRRKTD, 2014). In Turkish, the suffix +an (+en) corresponds to the Kazakh suffix +ған ((+ген, +қан, +кен).

Suffix +an (+en).

It forms nouns and adjectives from verbs, as well as nouns from nouns (Zülfikar, 1991: 57-58). Examples: düz-en (arrangement), böl-en (divisor), çarp-an (multiplier) (BTKK, 2013).

9. +с (+ыс, +іс) ~ +іс (+іс, +ус, +үс)

Suffixes +с (+ыс, +іс) form nouns from verbs in the Kazakh language (Kurmanbaiuly, 2009: 64). Examples of terms: іркіл-іс (stop), үдер-іс (process) (KRRKTD, 2014). In Turkish, the analogue of the Kazakh suffix +с (+ыс, +іс) is the suffix +ış (+іс, +ус, +үс).

+іс (+іс, +ус, +үс)

The suffix +іс forms nouns from verbs, denoting actions or processes. It is not suitable for forming names of objects but is more often used for abstract nouns. During the Republican period, this suffix was used in Turkish for many Western concepts. Examples: davranış (behavior), anlayış (understanding), direniş (resistance). This suffix was also used for Turkish versions of some Arabic words, such as “icat”(invention) > “buluş” (discovery) (Zülfikar, 1991: 96).

Examples of terms: açıl-ış (opening), kurul-uş (institution), söyle-ş (chat) (BTKK, 2013).

10. +ай (+ай)

This suffix forms nouns from nouns. In some cases, it also forms new terms by attaching them to verbs, giving them a meaning related to a certain characteristic indicated by the verb. Examples of terms in Turkish computer terminology with the suffix +ай (+ay): yap-ay (artificial), yat-ay (horizontal), düzey (level) (BTKK, 2013).

11. +ç, +аç (+еç)

The suffixes +ç, +aç, +eç give words the meanings of increase and decrease (Korkmaz, 2009: 34). They form nouns from nouns, giving words the meaning of similarity. In addition, they form nouns and adjectives from verbs (Zülfikar, 1991: 51). Examples of computer terms with the suffixes +aç, +eç: yükselt-eç (amplifier), birik-eç (storage), ay(ı)r-aç (bracket) (BTKK, 2013).

12. +dı, (+dı, +du, +dü, +tı, +ti, +tu, +tü)

1. This suffix forms verbs in the past tense. 2. The past tense suffix +dı, without being attached to personal endings, are also used as a suffix forming nouns. The meanings that the suffix +dı gives to words are completed work and product (uydu), name of food (külbastı), transport (kaptıkaçtı), performer of an action (mirasyedi) (Zülfikar, 1991: 80-81). Examples of computer terms with this suffix: bağlan-tı (communication), görün-tü (picture), toplan-tı (meeting) (BTKK, 2013).

13. +ıl (+ıl, +ul, +ül)

This suffix forms nouns from onomatopoeia (Zülfikar, 1991: 95). Examples: say-ıl, koş-ul.

14. +gı (+gi, +gu, +gü, +kı, +ki, +ku, +kü)

The suffix +gı is one of the most frequently used suffixes. It gives words the meanings of a tool, equipment, intensive action, the result of work. It also forms nouns denoting the product of an action (Zülfikar, 1991: 87-88). Examples of terms with this suffix: bil-gi (information), çiz-gi (line), sil-gi (eraser), diz-gi (line) (BTKK, 2013). The suffix +gı (+gi, +gu, +gü, +kı, +ki, +ku, +kü) in the Kazakh language corresponds to the suffixes +ғы, +гі, +қы, +кі. In the Kazakh language, they also form nouns from verbs (Kurmanbaiuly, 2009: 57).

15. +ga (+ge, +ka, +ke) ~ +fa (+re, +ka, +ke)

This suffix forms terms by joining them to verb roots and stems (Zülfikar, 1991: 83). Suffix is also used in Kazakh but has not been used to create computer terms. Examples of computer terms in Turkish with this suffix are yon-ga (chip), bel-ge (document), çiz-ge (diagram) (BTKK, 2013).

16. +k (+ık, +ik, +uk, +ük)

This suffix forms nouns and adjectives from verbs. It gives words the meanings of frequency, character, essence, and continuity (Zülfikar, 1991: 53). Examples: yaklaş-ık (approximately), yerleş-ik (stable), karmaş-ık (complex) (BTKK, 2013).

17. +k (+ak, +ek)

This suffix forms nouns and adjectives from verbs and nouns. It gives words the meanings of strong impact, location, instrument, character, essence, habit, speed, and concentration in one place, density, smallness (Zülfikar, 1991: 54). Examples: belle-k (memory), kayna-k (resource) (BTKK, 2013).

18. +r (+ır, +ir, +ur, +ür, +ar, +er)

The suffix +r (+ır, +ir, +ur, +ür, +ar, +er) forms nouns from verbs. It gives words the meaning of property, quality, name of a person, tool, action (Zülfikar, 1991: 54). Examples of computer terms in Turkish with this suffix: yaz-ar (recorder), bilgisayar-ar (computer), süz-er (filter). The suffix -r ~ -p is also used in Kazakh to form nouns from verbs (Kurmanbaiuly, 2014: 552).

19. +mış, (+miş, +muş, +müş)

1. In Turkish, this suffix forms the past tense of an unknown perfective aspect. 2. It also forms nouns and adjectives from verbs. The suffix +mış, (+miş, +muş, +müş) gives words the meanings of “done earlier, completed, result”. It can also give meaning to a person’s name (Zülfikar, 1991: 127).

Adjectives formed with the suffix +mış, (+miş, +muş, +müş) in Turkish are similar to those formed with the suffix +ed in English. Examples: advanced ~ geliş-miş (advanced), allocated ~ ayrıl-mış (allocated), kutulan-mış ~ boxed (BTKK, 2013).

20. The suffix +t (+ıt, +it, +ut, +üt) forms nouns from verbs. This suffix, although rarely used, was used to create many terms during the Republican period. The suffix +t (+ıt, +it, +ut, +üt) gives the word the meanings of “place”, “created or offered object, product”, “result of a completed action”, “name of food and drink”, “tool or equipment” (Zülfikar, 1991: 127). In Turkish computer terminology, terms formed with this suffix are: ölç-üt (criterion), say-ıt (counter), yan-ıt (answer) (BTKK, 2013).

21. The suffix +mak, +mek is an infinitive suffix (mastar) in Turkish. It forms names of abstract actions from verbs (Korkmaz, 2009: 96). In Kazakh, the analogue of the infinitive suffix is represented by the suffix +y, while in Turkish, the suffix +mak is used.

Examples of terms formed with the suffix +mak, +mek: ata-mak (purpose), varsay-mak

(assumption), başvur-mak (application) (BTKK, 2013).

22. +anak, +enek

The suffixes form nouns from verbs. In the Republican period, they were used to create new words in the process of Turkification. These suffixes give the meanings of “continuity”, “long-term existence”, “territory”, “transport”, “the presence of a certain property” (Korkmaz, 2009: 79). An example of a computer term: seç-enek (choice).

23. +gaç, +geç, +kaç, +keç

The suffixes form nouns and adjectives from verbs in Turkish.

When forming nouns, they create names for various tools and equipment. Examples of computer terms: kısı-kaç (clamp), süz-geç (filter). Depending on the meaning of the verb, they can form adjectives expressing character traits and essences (Korkmaz, 2009: 79).

24. +la, +le

The suffixes +la, +le have been used in all Turkic languages from ancient Turkic times to the present day. They form transitive verbs from nouns, conveying the meaning of action or exposure (Korkmaz, 2009: 116).

Examples: denet-le (to check), doğru-la (to confirm) (BTKK, 2013).

25. +gın, +gin, +kın, +kin

The suffixes +gın, +gin, +kın, +kin form adjectives from nouns, indicating the features of objects. These are productive suffixes (Korkmaz, 2009: 16). Example: seç-kin (distinctive).

26. +man, +men

The suffixes form new words from transitive and intransitive verbs, as well as verb stems in Turkish. They are rarely used. In addition, it gives the words the meanings of “redundancy” and “continuity”. In the process of Turkification, these suffixes were also used to create names denoting people who perform certain actions. Examples: çevir-men (translator), danış-man (consultant). (Korkmaz, 2009: 98).

An example of a computer term: et-men (factor).

The article analyzes the suffixes used to create terms in the field of information technology in the Kazakh and Turkish languages. The results of the analysis show that some suffixes are used only in Kazakh, others only in Turkish, and some common suffixes are used in both languages.

Suffixes used only in Kazakh to create computer terms +атын, +етін, +йтын, +йтін, +у, +уыш, +йиш.

Suffixes used only in Turkish to form computer terms: +man, +men, +gın, +gin, +kın, +kin, +la, +le, +gaç, +geç, +kaç, +keç, +anak, +enek, +mak, +mek, +t (+ıt, +it, +ut, +üt), +mış, (+miş, +muş, +müş), +r (+ır, +ir, +ur, +ür, +ar, +er), +k (+ak, +ek), +k (+ık, +ik, +uk, +ük), +ga (+ge, +ka, +ke), +gı (+gi, +gu, +gü, +kı, +ki, +ku, +kü), +ıl (+il, +ul, +ül), +dı, (+di, +du, +dü, +tı, +ti, +tu, +tü), +ç, +aç (+eç), +ay, +ıl, +al, +el, +sal, +sel, +cı (+ci, +cu, +cü); +çı (+çi, +çu, +çü).

Common suffixes used in Kazakh and Turkish to form computer terms: +c (+ыс, +іс) ~ +ış (+іш, +уш, +üş), +ған, +ген, +қан, +кен ~ +an, +en, +кыш (+кіш, +ғыш, +гіш) ~ +gıç (+giç, +guç, +güç); +kıç (+kiç, +kuç, +küç), +(y)шы, +(y)ші ~ +ıcı (+ici, +ucu, +ücü), +ma +me (+ба, +бе, +па, +пе) ~ +ma, +me, +m (+ым, +ім) ~ +m (+Im, +Um), +шық, +шік ~ +cık, +cik, +cuk, +cük, +ша, +ше ~ +ca, (+се, +ça, +çe), +лы, +лі (+ды, +ді, +ты, +ті) ~ +lı, +li, +lu, +lü, +лық, +лік (+дык, +дік, +тык, +тік) ~ +lık, +lik, +luk, +lük.

The article examines both noun-forming and adjective-forming suffixes. According to the scholar M. Teresa Cabre, terms can be classified based on the categories of concepts they represent. Concepts themselves can be grouped into classes and subclasses according to their common characteristics and interrelations. There are several types of such relations: concepts, processes, and states arising from their interaction can all be classified as concepts. Considering this, the main conceptual groups can be identified as follows:

1. Objects and entities – nouns.
2. Processes, operations, actions – verbs and verbal nouns.
3. Properties, states, qualities – adjectives.
4. Relations – adjectives, verbs, and particles (Cabre, 1999: 88).

The scholar Sh. Kurmanbaiuly emphasizes the special role of adjectives in terminology formation,

noting that both relative and qualitative adjectives are equally used in this process. Although adjectives most commonly appear within word combinations, Kurmanbaiuly also highlights that adjectives can become terms independently, without combining with other words. For instance, in legal terminology, the word *cezіktri* (suspect) refers to “a person detained on suspicion of committing a crime.” In this case, the adjective itself functions as a noun, becoming a standalone term. In linguistics, the phenomenon of linguistic economy (or reduction) often leads to the omission of the second component in phrases, resulting in the adjectival form acquiring the meaning of a noun, thus becoming a term in its own right (Kurmanbaiuly, 2018: 36). Based on this observation, the article considers adjective-forming suffixes alongside noun-forming suffixes as productive term-forming elements.

Conclusion

The article examines the suffixes used in the formation of information technology terminology in the closely related Kazakh and Turkish languages. The aim of the study was to identify common patterns in term formation by analyzing the suffixes applied in the creation of information technology terms in Kazakh and Turkish, thereby contributing to the development of a unified terminological database for Turkic languages.

The suffixes were categorized into two main groups: suffixes that form nouns from nouns and suffixes that form nouns from verbs. The research employed descriptive and comparative methods. As a result, 10 suffixes forming nouns from nouns and 26 suffixes forming nouns from verbs were identified within the information technology terminology of Kazakh and Turkish. In total, 36 suffixes were described and analyzed.

The following suffixes were identified as common to both Kazakh and Turkish in the formation of computer-related terms: +лық, +лік (+дық, +дік, +тық, +тік) ~ +lık, +lik, +luk, +lük; +лы, (+лі, +ды, +ді, +ты, +ті) ~ +lı (+li, +lu, +lü); +шы, +ші ~ +cı (+ci, +cu, +cü); +çı (+çi, +çu, +çü); +ша, +ше ~ +ca (+ce, +ça, +çe); +шық, +шік ~ +cık, +cik; +м (+ым, +ім) ~ +m (+Im, +Um); +ма, +ме (+ба, +бе, +па, +пе) ~ +ma, +me; +(y)шы, +(y)ші ~ +ıcı (+ici, +ucu, +ücü); +с (+ыс, +іс) ~ +ış (+iş, +uş, +üş); +ған, +ген, +қан, +кен ~ +an, +en.

Although these suffixes are common to both languages, no identical terms were found, as the root words themselves differ in each language. English remains the primary language of the information technology field. English terminology itself contains a significant proportion of loanwords from other languages, particularly Latin, Greek, and French. The article also identifies the roots of terms borrowed into English from these languages, highlighting their active use in modern English. The dominance of English in the field of information technology has contributed to its global spread and has influenced terminology development in other languages. Arabic has also historically influenced both Kazakh and Turkish. Therefore, the article identifies Arabic loanwords that have become so assimilated in both languages that they function as native terms. The limitation of this study is that it focuses exclusively on suffixes used in term formation within the field of information technology in Kazakh and Turkish. In the future, morphological studies of terminology from other scientific fields will be necessary, as additional suffixes may be employed in other subject areas. The findings of this research can be applied in future collaborative projects between Kazakh and Turkish scholars aimed at developing a shared terminology database for the two languages.

References

- Aitbaiuly, O. (2013) Qazaq til bilimining terminologijası meseleleri. Almaty: Abzal-Ai. [Aitbaiuly, O. (2013) Problems of terminology of Kazakh linguistics. Almaty, Abzal-Ai.] (in Kazakh)
- Akalın, H.Ş. (2013) Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu. Ankara: TDK Yayın. [Akalin, H.Ş. (2013) Computer Terms Equivalents Guide. Ankara: TDK Publishing.] (in Turkish)
- Aldasheva, K. (2020) Zhanga sozderding mentaldy leksikondagy kumuljacijasyn zerdeleu: ozektilik zhane qazhettilik. [Aldasheva, K. (2020) The accumulation of new words in the mental lexicon: relevance and necessity. Vestnik KazNPU imeni Abaja. Seriya: Filologicheskie nauki, 2(2) (72). P. 117-125.] (in Kazakh)
- Antonova-Ünlü, E., Sağın-Şimşek, Ç. (2015) The use of verbal morphology in Turkish as a third language: The case of Russian-English-Turkish trilinguals. International Journal of Bilingualism. 19(3). P. 347-362. (in English)
- Begimova, G.A. (2012) Diplomatiyalıq terminder: tanıym zhane magyna (qazaq zhane turik tilderining materialdary negizinde). Almaty: Qazaq universiteti. [Begimova, G.A. (2012) Diplomatic terms: cognition and meaning (based on materials of the Kazakh and Turkish languages). Almaty: Kazak universiteti.] (in Kazakh)

- Cabre, T.M. (1999) Terminology theory, methods and applications. John Benjamins publishing company Amsterdam/Philadelphia, 248 p. (in English)
- Grinev-Grinevich, S.V., Sorokina, E.A., Molchanova, M.A. (2022) Once again to the question of the definition of the term. Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics. T.13. No.3. P. 710-729. (in English)
- Harper, D. Online etymology dictionary. <https://www.etymonline.com/>
- Karaman, B.I. (2009) Terim oluşturma yöntemleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. №57 (2). S. 45-59.
- [Karaman, B.I. (2009) Term formation methods. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten. №57 (2). P. 45-59.] (in Turkish)
- Karaman, B. (2014) Atatürk and the Turkish Term Revolution: The (Re)-Turkification of Geographical Terms. Bilig. №69. P. 89-126. (in Turkish)
- Korkmaz, Z. (2009) Türkiye Türkçesi Grameri: (Şekil Bilgisi). 3. bsk. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1344 s. [Korkmaz, Z. (2009) Turkey Turkish Grammar: (Morphology). 3rd ed. Ankara: Turkish Language Association. 1344 p.] (in Turkish)
- Major, T., Mayer, C., Eziz, G. (2023) Disentangling words, clitics, and suffixes in uyghur. Languages, 8(3), 203. (in English)
- Mamaeva, G. (2019) Tubi bir turki terimderi. EUU habarshysy. №3(128). B. 129-136. [Mamaeva, G. (2019) The roots are the same Turkish terms. Bulletin of ENU. №3(128). P. 129-136.] (in Kazakh)
- Minsafina, A. (2020) Çağdaş türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemleri. Doktora tezi. İstanbul. 316 s. [Minsafina, A. (2020) Opportunities and methods to develop common terminology in contemporary Turkish languages. PhD thesis. İstanbul, 316 p.] (in Turkish)
- Naskali, E.G. (1997) Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu. Ankara. 190 s. [Naskali, E.G. (1997) Turkish world grammar terms guide. Ankara. 190 s.] (in Turkish)
- Nişanyan, S. Turkish etymological dictionary. <https://www.nisanyansozluk.com/>
- Ozola-Ozolina, L., Sviķe, S. (2023) Latvian environmental term purvs: Problems and solutions in Latvian-English-Latvian translations of helonyms. Studies about Languages. №42. P. 80-92. (in English)
- Pilav, S. (2008) Terim sorunu ve eğitim öğretimde terimlerin yeri ve önemi. Kastamonu Eğitim Dergisi. №16 (1). S. 267-276. [Pilav, S. (2008) Term problem and the place and importance of terms in education. Kastamonu Education Journal. №16 (1). P. 267-276.] (in Turkish)
- Qazaqsha-oryssa, oryssa-qazaqsha terminologijalyq sozdik. Informatika zhane eseptheuish tehnika (2014). Almaty: Kazaqparat baspa korporacijasy. [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminological dictionary. Informatics and computer technology (2014). Almaty: Kazakparat publishing corporation.] (in Kazakh and Russian)
- Qurmanbaiuly, Sh. (2009) Termintanu. Astana, 235 b. [Kurmanbaiuly, Sh. (2009) Term Studies. Astana, 235 p.] (in Kazakh)
- Qurmanbaiuly, Sh. (2014) Qazaq terminologijasy. Almaty: Sardar. 952 b. [Kurmanbaiuly, Sh. (2014) Kazakh terminology. Almaty: Sardar. 952 p.] (in Kazakh)
- Qurmanbaiuly, Sh., Isakova, S., Mizamkhan, B. (2019) Qazaq tilining kirme sozder sozdigi. Almaty: Ulttyq audarma bjurosy qogamdyq qory, 596 b. [Kurmanbaiuly, Sh., Isakova, S., Mizamkhan, B. (2019) Dictionary of borrowed words of the Kazakh language. Almaty: Public fund of the National Translation Bureau. 596 p.] (in Kazakh)
- Turki tilderining terminzhasamy (2018). Astana: Gylym. [Term-formation of Turkic languages (2018). Astana: Gylym.] (in Kazakh)
- Tümer, A.E., Ünşar, F. (2011) Bilişim teknolojileri alanındaki terimlere internet aracılığıyla türkçe karşılıklarının bulunması. Selçuk-Teknik Dergisi. №10(1). S. 108-116. [Tumer, A.E., Ünşar, F. (2011) Finding Turkish equivalents of terms in the field of information technologies via the internet. Selcuk-Teknik Journal. №10(1). P. 108-116.] (in Turkish)
- Shajkulova, A. (2020) Aqparattyq tehnologija salasynda termindik qordy jetildiru zhane tazhiribede qoldanu maseleleri. Terminologijalyq habarshy. Nur-Sultan, № 2 (59). P. 97-111. [Shaikulova, A. (2020) Problems of improvement of the term base and its practical application in the field of information technology. Terminological bulletin. Nur-Sultan, №2 (59). P. 97-111.] (in Kazakh)
- Şerifoğlu, Y. (2015) Türkiye türkçesinde isimleri sıfat yapan eklerin durumları üzerine bir inceleme ve yeni bir terim önerisi. Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi. 1(6). S. 71-78. [Şerifoğlu, Y. (2015) A study on the situations of the suffixes that make nouns adjectives in Turkish and a proposal for a new term. Turuk International Journal of Language, Literature and Folklore Studies. 1 (6). P. 71-78.] (in Turkish)
- Ysqaqov, A. (1991) Qazirgi qazaq tili (Morfologija). Almaty: Ana tili. [Ysqaqov, A. (1991) Modern Kazakh language (Morphology). Almaty: Ana tili.] (in Kazakh)
- Ysqaquly, D. (2014) Turkilik ortaқ termin negizderi. Almaty, 157 b. [Ysqaquly, D. (2014) Basics of common Turkish terms. Almaty. 157 p.] (in Kazakh)
- Zülfikar, H. (1991) Terim sorunları ve terim yapma yolları. Ankara, 213 s. [Zulfikar, H. (1991) Term problems and ways of making terms. Ankara, 213 p.] (in Turkish)

Abbreviations:

BTKK – Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu

KRRKTD – Kazakh – Russian, Russian – Kazakh terminological dictionary (Informatics and computer engineering)

DBWKL – dictionary of borrowed words of the Kazakh language

Әдебиеттер

- Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 400 б.
- Алдашева Қ. Жаңа сөздердің менталды лексикадағы кумуляциясын зерделеу: өзектілік және қажеттілік. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филологиялық ғылымдар сериясы, 2020. – № 2 (72). – 117-125-бб.
- Бегимова Г.А. Дипломатиялық терминдер: таным және мағына (қазақ және түрік тілдерінің материалдары негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 116 б.
- Гринев-Гриневич С.В., Сорокина Э.А., Молчанова М.А. Еще раз к вопросу об определении термина // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 2022. – Т. 13. – № 3. – С. 710-729. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-3-710-729>
- Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Информатика және есептеуіш техника. / жалпы ред. басқ. М.Б. Қасымбеков. – Алматы: «Қазақпарат» баспа корпорациясы, 2014. – 452 б.
- Құрманбайұлы Ш. Терминтану. – Астана, 2009. – 235 б.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.
- Құрманбайұлы Ш., Исакова С., Мизамхан Б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
- Мамаева Г. Түбі бір түркі терминдері // ЕҰУ хабаршысы, 2019. – №3 (128). – 129-136-бб.
- Түркі тілдерінің терминжасамы. – Астана: Ғылым, 2018. – 371 б.
- Шайқұлова А. Ақпараттық технология саласында терминдік қорды жетілдіру және тәжірибеде қолдану мәселелері. Терминологиялық хабаршы. – Нұр-Сұлтан, 2020. – № 2 (59). – 97-111-бб.
- Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- Ысқақұлы Д. Түркілік ортақ термин негіздері. – Алматы, 2014. – 157 б.
- Akalin H.Ş. Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu. – Ankara: TDK Yay., 2013. – 256 s.
- Antonova-Ünlü E., Sağın-Şimşek Ç. The use of verbal morphology in Turkish as a third language: The case of Russian-English-Turkish trilinguals // International Journal of Bilingualism, 2015. №19(3). – P. 347-362.
- Cabre, T.M. (1999) Terminology theory, methods and applications. John Benjamins publishing company Amsterdam/Philadelphia, 248 p. (in English)
- Harper D. Online etymology dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/>
- Karaman B.I. Terim oluşturma yöntemleri // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 2009. №57 (2). – S. 45-59.
- Karaman B. Ataturk and the Turkish Term Revolution: The (Re)-Turkification of Geographical Terms // Bilig, 2014. №69. – P. 89-126.
- Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri: (Şekil Bilgisi). 3 bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009. – 1344 s.
- Major T., Mayer C., Eziz G. Disentangling words, clitics, and suffixes in uyghur. Languages, 2023. № 8(3). – 203 p.
- Minsafina A. Çağdaş türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemleri, Doktora tezi. Istanbul, 2020. – 316 s.
- Naskali E.G. Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu. – Ankara, 1997. – 190 s.
- Nişanyan S. Turkish etymological dictionary. URL: <https://www.nisanyansozluk.com/>
- Ozola-Ozolina L., Sviķe S. Latvian environmental term purvs: Problems and solutions in Latvian-English-Latvian translations of helonyms // Studies about Languages, 2023. №42. P. 80-92.
- Pilav S. Terim sorunu ve eğitim öğretimde terimlerin yeri ve önemi // Kastamonu Eğitim Dergisi, 2008. – №16 (1). – S. 267-276.
- Şerifoğlu Y. Türkiye türkçesinde isimleri sıfat yapan eklerin durumları üzerine bir inceleme ve yeni bir terim önerisi // Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 2015. №1 (6). – S. 71-78.
- Tümer A.E., Ünsaçar F. Bilişim teknolojileri alanındaki terimlere internet aracılığıyla türkçe karşılıklarının bulunması // Selçuk-Teknik Dergisi, 2011. №10(1). – S. 108-116.
- Zülfikar H. Terim sorunları ve terim yapma yolları. – Ankara, 1991. – 213 s.

Abbreviations:

BTKK – Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu

KRRKTD – Kazakh – Russian, Russian – Kazakh terminological dictionary (Informatics and computer engineering)

DBWKL – dictionary of borrowed words of the Kazakh language

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 07.08.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 20.03.2025.

© Kenges B., Biray N., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

**Әлия Ахмедияқызы Данияр^{1*}, Қуанышбек Кәрімұлы Кенжалин²,
Маржан Кәкімқызы Ахметова³**

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0003-3465-7855 E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru

² философия докторы (PhD), доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0003-0440-7556 E-mail: kenkk@mail.ru

³ филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0003-0542-1755 E-mail: ma7988335@gmail.com

МӘДЕНИ ЖӘНЕ САЯСИ ДИСКУРСЫҢ «БАБЫРНАМА» МӘТІНІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Андатпа. Түркі халықтарына ортақ, Орта Азия түркі әдеби тілінде жазылған қолжазбалардың тілдік құрылымы мен мазмұндық сипатын зерттеудің маңызы зор. Соның бірі – «Бабырнама» еңбегі қазақ тіл білімінде зерттеу нысаны ретінде енді ғана қолға алынып жатыр. Бабыр өз жазбаларында әртүрлі тақырыпты қамтып, оны сипаттап, нақты түсіндіруге тырысады. Әр жүріп өткен жеріндегі табиғат ерекшеліктері мен сол жерді мекен еткен халыққа, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, салттар мен әдет-ғұрыптардың сипат-белгілері мен қолданысы жөнінде деректер келтіреді. Бұл аталғандар тарих, әдебиет, тіл, биология, география т.б. салалардағы маман иелері үшін құнды ақпарат қоры. Себебі жаратылыстану және гуманитарлық бағыттағы ғылым салалары үшін қажетті дереккөздер «Бабырнама» еңбегінен молынан көрініс табады. Осы орайда тіл білімі саласы бойынша ұсынып отырған мақаламыздың мақсаты – «Бабырнама» мәтініндегі мәдени және саяси дискурс тақырыбы бойынша тілдік қолданыстардың ерекшеліктерін көрсету. Зерттеу барысында сипаттау, жүйелеу, тілдік бірліктерді анықтауда лексика-семантикалық әдістер, мәтін құрылымын талдауда күрделі синтаксистік тұтастық тәсілі мен лингвотекстологиялық әдістер қолданылды. Мақаланың теориялық және практикалық маңызы: зерттеу нәтижелерін тарихи грамматика, лингвомәдениеттану, тарихи синтаксис және дискурс теориясы сынды пәндер мен арнайы курстарда пайдалануға болады. Сонымен қатар еңбектің дискурстық құрылымын тілдік тұрғыдан талдау сол дәуірдегі тілдік қолданыстарды, автордың ой-көзқарастары мен уәждемесін түсінуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: жазба мұра; мәтін құрылымы; тілдік бірліктер; саяси дискурс; мәдени дискурс

Сілтеме жасау үшін: Данияр Ә.А., Кенжалин Қ.К., Ахметова М.К. Мәдени және саяси дискурстың «Бабырнама» мәтініндегі көрінісі. *Tiltanyam*, 2025. №1 (97). 186-196-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-186-196>

**Алия Ахмедьяновна Данияр^{1*}, Қуанышбек Каримович Кенжалин²,
Маржан Какимовна Ахметова³**

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0003-3465-7855 E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru

² доктор философии (PhD), доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0003-0440-7556 E-mail: kenkk@mail.ru

³ кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0003-0542-1755 E-mail: ma7988335@gmail.com

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В ТЕКСТЕ «БАБУР-НАМЕ»

Аннотация. Большое значение имеет изучение языкового состава и содержания рукописей, написанных на общетюркском литературном языке Средней Азии, распространенном среди тюркских народов. Одно из них, произведение «Бабу-наме», только сейчас становится предметом исследования в казахском языкознании. Бабу-наме затрагивает в своих трудах самые разные темы, пытается ясно их описать и объяснить. Он предоставляет информацию о природных особенностях каждого места, куда он отправляется, о людях, населявших это место, об отношениях между людьми, а также об особенностях и использовании обычаев и традиций. Все это является ценным источником информации для профессионалов таких отраслей как история, литература, язык, биология, география и т.д. Это связано с тем, что в произведении «Бабу-наме» в изобилии отражены источники, необходимые для естественных и гуманитарных наук. В связи с этим целью нашей статьи является показ особенностей языковых употреблений на тему культурно-политического дискурса в тексте «Бабу-наме». В ходе исследования использовались лексико-семантические методы для описания, систематизации и выделения языковых единиц, а также методы комплексной синтаксической целостности и лингвотекстовые методы для анализа структуры текста. Теоретическое и практическое

значение статьи: результаты исследования могут быть использованы в таких дисциплинах и специальных курсах, как историческая грамматика, лингвокультурология, исторический синтаксис и теория дискурса. Вместе с тем языковой анализ дискурсивной структуры исследования позволяет понять языковые употребления той эпохи, мысли и мотивацию автора.

Ключевые слова: письменное наследие; структура текста; языковые единицы; политический дискурс; культурный дискурс

Для цитирования: Данияр А.А., Кенжалин К.К., Ахметова М.К. Отражение культурного и политического дискурса в тексте «Бабур-наме». *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). С. 186-196. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-186-196>

Aliya Daniyar^{1*}, Kuanyshbek Kenzhalin², Marzhan Akhmetova³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0003-3465-7855 E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru

²Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0003-0440-7556 E-mail: kenkk@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0003-0542-1755 E-mail: ma7988335@gmail.com

REFLECTION OF CULTURAL AND POLITICAL DISCOURSE IN THE TEXT OF “BABURNAMA”

Abstract. The study of the linguistic composition and content of manuscripts written in the common Turkic literary language of Central Asia, widespread among the Turkic peoples, is of great importance. One of them, the work "Baburnama", is only now becoming the subject of research in Kazakh linguistics. Babur touches on a variety of topics in his writings, trying to describe and explain them clearly. He provides information about the natural features of each place he goes to, about the people who inhabited that place, about the relationships between people, as well as about the features and use of customs and traditions. All this is a valuable source of information for professionals in fields such as history, literature, language, biology, geography, etc. This is due to the fact that the work "Baburnama" contains an abundance of sources necessary for the natural sciences and humanities. In this regard, the purpose of our article, which we present in the field of linguistics, is to show the peculiarities of linguistic usage on the topic of cultural and political discourse in the text of "Baburnama". In the course of the research, lexicosemantic methods were used to describe, systematize and isolate linguistic units, as well as methods of complex syntactic integrity and linguotext methods for analyzing the structure of the text. Theoretical and practical significance of the article: the results of the research can be used in such disciplines and special courses as historical grammar, linguoculturology, historical syntax and theory of discourse. At the same time, linguistic analysis of the discursive structure of the work makes it possible to understand the linguistic uses of that era, the thoughts and motivation of the author.

Keywords: written heritage; text structure; language units; political discourse; cultural discourse

For citation: Daniyar, A., Kenzhalin, K., Akhmetova, M. Reflection of Cultural and Political Discourse in the Text of “Baburnama”. *Tiltanyim*, 2025. №1 (97). P. 186-196. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-186-196>

Кіріспе

Бабыр және оның өз дәуіріндегі қызығушылығы мен ой-өрісінің кеңдігі ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің де, оқырмандардың да назарына ілікті. «Бабырнамадағы» әртүрлі дискурстық тақырыптар зерттеушілерге Моғол империясының құрылу кезеңіндегі Мұхаммед Захир ад-дин Бабыр өмірінің, саяхат пен жорықтарының, мәдениетінің және көзқарасының мазмұнын түсінуге көмектеседі.

«Бабырнаманы» өмірбаяндық жанр сипатында оның ішкі мәтін бөліктері арқылы дискурстық тақырыптарға бөліп қарастыру ұтымды болады. Себебі Бабырдың берілген шығармасы бүкіл түркі халықтарына ортақ өмірбаяндық тарихи туынды ретінде жан-жақты зерделеуді қажет етеді. Өмірбаяндық сипаттағы мәтіндер жиынтығы әртүрлі болады. Бұл тек таза өмірбаян ғана емес, сонымен қатар күнделік, естелік, мемуар, шежіре, хат, сауалнама, сұхбат, түйіндеме, конфессиялар және тағы басқалар (Волошина, 2014: 269). Осы тұрғыдан алғанда «Бабырнама» мәтіні мемуар, сұхбат, естелік, хат, күнделік сипат белгілерін қамтыған жазба мұра екенін атап өту керек. Себебі автор естелік-күнделік ретінде әр оқиғасын белгілі бір күн, ай, жылмен белгілеп, өмірінде кездескен тұлғалармен құрған сұхбаттарын, өзі кездеспесе де, естіп-білгені бойынша әр алуан адамдардың сөздері мен сұхбаттарын, өзінің және сол тұлғалардың хаттарын жазбаларында келтіріп өтеді. Өмір жолында кездескен түрлі оқиғалары мен күй-

жағдайларын, пікірлері мен әсерлерін хронологиялық ретпен қағаз бетіне түсіре білді.

«Бабырнама» тілінде сол дәуірдің тілдік ортасына сай сөздер қолданылады, қарапайым, бірақ ерекше пысықталған стиль байқалады, тіл тарихы, грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдар тұрғысынан ерекшеліктер кездеседі. Жазба мұраның тілдік маңыздылығы оны тіл білімі аясында зерттеу өзектілігін көрсетеді. Бұл мақалада Бабырдың естелік жазбаларын мазмұны мен контекстік сипаты жағынан саяси және мәдени дискурс аясында автор қолданған тілдік бірліктер арқылы дәйектеуге тырысамыз.

Материал және әдістер

Мақала жазу барысында дискурс, тарихи дискурс, әлеуметтік-саяси және мәдени дискурс мәселелерін зерттеген отандық (Кенжекканова К. К., Култанбаева Н.К., Исакова С.С., Әлімбек Г.Р., Омарова Г.Н.) және шетелдік ғалымдардың (Арутюнова Н.Д., Василенко И. В., Волошина С. В.) ғылыми мақалалары мен еңбектеріндегі тұжырымдар зерттеу жұмысымызда ескерілді.

Зерттеу жұмыстың негізгі дереккөзі ретінде әлемдік түркілік транскрипциядағы У. Тэкстон авторлығымен (Thackston W.M. Jr.) жарық көрген «Bâburnâma: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation» еңбегі мен Б. Қожабекұлының «Бабырнама. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр» атты қазақ тіліндегі көркем аударма нұсқасы пайдаланылды. Зерттеу барысында талданатын мысалдар «Бабырнамадағы» оқиғалар мен Бабыр естеліктері тұрғысынан іріктеліп, *сипаттау, жүйелеу, лексика-семантикалық әдістер*, мәтін құрылымын талдауда *күрделі синтаксистік тұтастық тәсілі* мен *лингвотекстологиялық әдістер* қолданылды. Бұл зерттеу әдістері «Бабырнамадағы» мәдени және саяси дискурстың тақырыптық ерекшелігін, тілдік құрылымы мен жазба мұра авторы – Бабырдың әртүрлі ғылым-ілім бағыттарындағы ойын түсіндіруге, баяндап отырған оқиғаның мазмұндық сипатын ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Ғалым Н.Д. Арутюнова дискурсқа қатысты мынадай анықтама ұсынады: «Дискурс – экстралингвистикалық, прагматикалық, мәдени-әлеуметтік, психологиялық және басқа да факторлармен бірлікте өзектескен біртұтас байланысты мәтін; оқиға, жағдаяттық шеңберіндегі мәтін; дискурс – өмір сырына бойлаған сөз (речь)» (Арутюнова, 1990: 137). Ғалымның дискурс мәселесіне қатысты бұл пікірін негізге ала отырып, «Бабырнама» жазба мұрасының дискурсы» деп жеке қарастыруға болады. Яғни Бабырдың шығармасы зерттеуіміз үшін тек қана мәтін ретінде емес, прагматикалық, мәдени-әлеуметтік, саяси-психологиялық т.б. факторлар негізінде жазылған туынды ретінде бағаланып, талдау нысанына айналады.

Ғалым К.К. Кенжекканова докторлық диссертациясында саяси дискурсты саяси әрекеттің вербалданған жиынтығы ретінде қарастырады (Кенжекканова, 2015: 40). Саяси кеңістіктегі дискурстың контекстік сипаты жөнінде зерттеуші А.В. Павлованың мынадай пікірі бар: «Саяси дискурстың мақсаты – тыңдаушыны өз көзқарасына сендіру. Әлеуметтік контекст тұрғысынан сол сендіру процесінде шешуші рөлдегі мазмұн жоспары, семантика маңызға ие» (Инжечик, 2016: 1271). Бұл тұрғыдан «Бабырнамадағы» саяси дискурс әскери жорықтар, стратегиялар, империяны басқарудың саяси аспектілері, соның ішінде шайқастардың сипаттамасы, басқа билеушілермен қарым-қатынас, әскерлер мен тактиканың берілуімен көрініс табады.

Мәдени дискурстың кең ауқымды тірек сөздері бар, ол тірек сөздерді ортақтастыратын қарастырылып отырған дискурс үшін тұрақты және бірыңғай кілт сөз болып табылатын тақырыптық детерминант – мәдениет сөзі (Василенко, 2015: 131). Осы мәдениет кеңістігінде Бабырдың мәдени дискурсы поэзия, музыка мен сәулет өнері, әдет-ғұрып, дәстүр, дін, түс жору және т.б. автор жазбасындағы мәдени аспектілермен қамтылады. Сондай-ақ Бабырдың лингвистикалық білімі аясында өзіндік әліпби ойлап табуы (Бабыр жазуы) да осы категорияға жатады.

Кей зерттеушілер мәдени дискурс аспектісіндегі маңызды құрал ретінде адресатқа өнегелі, тәлім-тәрбие беретін мәтіндер ұсынуды жатқызады, яғни мақал-мәтелдер, афоризмдер, нақыл сөздер (Кайрамбаева, Турсынова, 2015: 185). «Бабырнамада» мұндай типтегі мәтіндер жиі кездеседі. Олар оқиғалар желісінің баяндалуында белгілі бір тақырыпқа сай келтіріледі.

Нәтижелер және талқылау

«Бабырнамадағы» дискурстық тақырыптарды ғылыми (медицина, биология, география, егін,

бақша шаруашылығы т.б.) және гуманитарлық (әдебиет, тіл, дін, музыка, сәулет өнері т.б.) деп қарастырып, мәтін құрылымы бойынша күрделі синтаксистік тұтастықтың функционалдық-мағыналық түрін де анықтауға болады.

«Бабырнамадағы» *мәдени дискурсты* әдебиет, дін, музыка сынды үш сала бойынша жеке тақырыпшалар негізінде қарастырайық. Бабырдың сөз өнерімен ерекшеленетін терең ойлары оның *әдеби мұрасын* танытады. Аталмыш еңбекте Орталық Азия, Ауғанстан және Үндістан аумақтарын, табиғатын, орналасуын географиялық талдаумен қатар, онда тұратын халықтардың өмір салты, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері де суреттелген.

Ислам тарихшысы, академик, мұсылман империяларына қатысты тарихи еңбектердің авторы С.Ф. Дэйл «Бабырнама» жазбасын тарихи-әдеби дискурс аясында Үндістанда өз Отанын аңсаған Бабыр және тимуридтер туралы әңгімелерге толы екенін айтып: «Оның поэзиясы оның туған жеріне деген сағынышын және үйге оралуға деген ұмтылысын көрсетеді, бірақ жай ғана оралып қана қоймай, Кабулда өз тағын иемденіп, сол жерден субконтинентті басқарады», – дейді (Munir, 2020: 1). Бұл Бабырдың гуманитарлық дискурс ауқымында ақын ретінде ішкі сезімін поэзия арқылы жеткізе білгенімен танылады.

Бабыр бай әдеби мұра қалдыра білді: парсы тілінде де, түркі тілінде де бірнеше ғазалдар жинағы, екі жүзге жуық рубай және басқа жанрдағы өлеңдер. Төмендегі мысалдарда Бабыр автор сөзі ретінде өлең жолдарының алдында шағын пролог мәнді түсіндірме мәтін келтіріп, кейін өлеңдер мен ғазалдарды ұсынады:

Sahrux Mi Māvarānnahr vilāyātını uluğ oğlu Ulugbeg Mirzağa berip edi. Ulugbeg Mirzadin og Latif Mirzā aldı. Bu beškünlügötär dunyā üčün andağ dānišmand va qari atasını šahid qıldı. Ulugbeg Mirzāning fawtining tārixī fawrī vāqī boluptur. Nazm:

Ulugbeg bahr-i 'ulām u xirad / ki dunyd u dinrd azı bad pušt,

Zi 'Abbas šahd-i Sahādat čašid / šud-aš harf-i tārix Abbas kust (Thackston, 1993: 103).

Шаһрух мырза бүкіл Мауараннахр аймағын үлкен ұлы Ұлықбек мырзаға берді, Ұлықбектен оның өз ұлы Әбді әл-Латиф мырза тартып алды. Өмірдің жалған қызығына, рақатына елігіп, ол өзінің туған әкесіне қол жұмсады, Ұлықбек қаза тапқан жылы бір тарихи жазбада мынандай деп, дұрыс көрсетілген:

Ұлықбек – ақыл-ойдың теңі еді,

Ғылымға ар айтқаны неге еді.

Тарихи баскесер деп аталдырып,

Өлтірген оны Аббас дегізеді (Қожабекұлы, 1993: 73).

Берілген мысалды мәтін құрылымы тұрғысынан талдайтын болсақ, алдымен автор сөзі келтіріліп, кейін сол түсіндірме сөзден кейін «Ұлықбек» тұлғасы туралы өлең жолдары ұсынылады. КСТ-тың аралас түрі болады, себебі әңгімелеу және сипаттау мәтін элементтерін қамтиды: өлең жолдары – сипаттау, ал кіріспе сөйлемдер – әңгімелеу. Өлеңнің ұйқасын келтіріп тұрған тілдік бірліктер: *pušt/kust*. Бұл – Бабырдың тарихи деректерден келтірген мысалы (*tārixī fawrī*).

Мәтіндегі мақал-мәтелдердің қолданысы. *Özüm bilä qazaqlıqlarda bilä bolup kelgän beglärgä va yigitlärgä ba'zısığa kent va tuyul dek berildi. Vilāyat xud heč berilmadi. Yalğuz bu emäs. Har qačan kim Tengri ta'älä dawlatı berdi, mihmān va ğarīb begläрни va yigitläрни bayırıldın va Andijānıların artuqraq va yaxşıraq kördüm. Bāvijūd, 'ajab malāmatı dur kim hameša el meni ğaybat qılurlar kim bayırıldın va Andijānıdın özgäni ri 'āyat qilmas. Masal bar kim "Dušman ne demäs? Tüškä ne kirmäs?"* (Thackston, 1993: 29). Менімен шапқыншылықта бірге болып, осында ере келген бектер мен жігіттерге қыстақ, иелік бөлдім, бірақ бүкіл аймақты тұтас ешқайсына да бермедім. Жалғыз бұл емес. Әрқашан құдайдың оң көзі түсетін, мен қашанда өзімнің ескі көз қызметшілерімнен, әндіжандықтардан гөрі, қонақ бектер мен жат бектерге, жігіттерге жақсы ниетпен қарап, оларға үлесті де мол үлестіретінмін. Сонда да қайран қалатыным, маған өне бойы жала жауып, «Бұл өзінің ескі қызметшілері мен әндіжандықтардан өзгеге қайырым жасамайды» деп күңкілдейтін. «Жау не демейді, түске не кірмейді» деген мақал осыдан қалса керек (Қожабекұлы, 1993: 169). Бұл жерде баяндау барысында Бабыр оқиғаға, жағдайға, іс-әрекетке қатысты пайымдау жасап, мақал-мәтелмен ойын түйіндейді. Бабыр ұсынған мақалды қазіргі қазақ тіліне сөзбе-сөз аудармасы

«Дұшпан не демес, Түске не кірмес». Автордың мақал-мәтел алдында берілген кіріспе байланыстырушы сөзіне назар салсақ (*Masal bar kim*), бұл жерде *masal* сөзі қазіргі кездегі «мысал» сөзі мәнінде емес, мақал-мәтел мағынасында жұмсалған (Тәджік-орыс сөздігі, 2011: 1).

«Бабырнама» бойынша дискурстың тағы бір маңызды бөлімі ол – *din мәселесі*. Бабырдың діни танымы мен сол заманның діни көзқарасы, діни ережелері мен жағдаяты сипатталады. Мұхаммед Бабыр мұсылман болған және исламның сунниттік бағытына жататын. Ол Үндістанда исламның таралуында маңызды рөл атқарды және моғол әулетінің құрылуында шешуші рөл атқарды. Діни тәжірибелері мен дұға ету сәттерін, Аллаға тағзым еткендігін келесі мысалдардан аңғарамыз.

Bu fathdin songra tuğrāda “ğāzī” bitildi. Fathnāmada tuğrāning astida bu rubā’ni bitidim: Islām ücün āvāra-i yazı boldum / kuffār u hunūd ħarbsāzi boldum. Jazm āylāp edim özni šahid olmaqqa / al-minnatu lillāhi ki ġāzī boldum* (Thackston, 1993: 691).

Осы жеңістен кейін туграма «ғазі» деген сөзді тіркедім. Жеңіс жарлығына мөрімді басып, мынандай рубай жаздым:

Ислам үшін тентіреп,

Кәпір үнділермен соғыстым.

Сенімі үшін дайынмын азап тартуға,

Мейірімен Алланың ғазі болып толыстым (Қожабекұлы, 1993: 374).

Бұл жерде «тугра» деген – мөр, «ғазі» – мұсылман жауынгер, мұсылмандық жорығының жеңімпазы (Қожабекұлы, 1993: 374). Әңгімелеу сипатындағы КСТ болады, себебі хабар мәнінде берілген. Рубаидағы діни танымдық дискурс тұрғысынан мынадай лексикалық бірліктер көрініс тапқан: *Islām, kuffār, šahid olmaq, al-minnatu lillāhi* (ислам, кәпір, Алла мейірімен/шапағатымен, азап тарту (түп нұсқада – шәхид: Алла жолында мерт болу) сынды сөздерді байқай аламыз. Бұл Бабырдың мұсылмандық діни сенімінің зор екендігін көрсетеді. Сондай-ақ діни қоғамның көптігі де өз ықпалын тигізді. Ол кезде Үндістан әртүрлі діндердің адамдары тұратын діни қоғам болды. Бабыр осы әртүрлілікті басқару міндетіне тап болды. Оның бұл мәселеге деген көзқарасы оның діни дискурсына әсер етті.

Бабырдың тілдік қолданысында Алла сөзімен қатар, *Тәңір* сөзі де болды. Оған келесі мысалдардағы «Тәңір» сөзімен тіркескен қыстырма сөздердің берілуі дәлел бола алады: *Tengrigā rawšan* (Құдай (Тәңір) біледі (күә). *Tengrigā rawšan dur kim mendin va mengā ta ‘alluq eldin heč iš va sözi vāqi’ bolmadı kim sabab-i munča kudūrat u niqār bolğay* (Thackston, 1993: 335). Құдай (Тәңір) біледі, осыншама өшпенділікке баратындай менің тарапымнан, яки менің қарауымдағы адамдардың тарапынан көңіл қалдырарлық ауыр сөз айтылып, қастық жасалған жоқ (Қожабекұлы, 1993: 18). Берілген сөйлем болжалдық мәндегі «*Tengrigā rawšan*» (Құдай (Тәңір) біледі) қыстырма сөзі арқылы басталып, Бабырдың ішкі ой тебіренісін, пікірін жеткізеді.

Tengri ‘ināyati bila (Тәңірдің қолдауымен, Тәңірге шүкір). *Tengri ‘ināyati bila mundaq namdar qorğan ‘alam u naqārani keltürmäy bi-jidd uruṣ salmay oq iki-üč garīda fath boldi* (Thackston, 1993: 713). Тәңірдің қолдауымен ту көтеріп, барабан соқпай-ақ, шабуылға шықпай-ақ, екі немесе үш гари ішінде осындай атақты қамалды басып алдым (Қожабекұлы, 1993: 385). Бұл жерде автор Тәңірдің қолдауымен оңайлықпен ерлік жасап, қамалды жаулап алған оқиғасын жеткізіп тұр.

Бабырдың діни дискурсын танытатын басқа да діни тақырыптағы тілдік бірліктер жазба мұрада көрініс тапқан. Мәселен: *Ādīna küni Zīl-Hijja ayining ikisidā qirq bir qatla oqur virdni bunyad qıldım. Ošbu ayuamda bu baytım «Köz u qaş u söz u tilini mü de / qadd u xadd u sač belini mü de» beş yüz dört vaznda taqti’ qıldım. Bu jihattin risala tartib berildi* (Thackston, 1993: 703).

Зу-л-хиджаның екісінде, жұма күні құранның өлеңдерін оқыдым, мұны қырық бір рет қайталау керек еді. Бұл күндері өзім де бәйіт жаздым.

Жанары оның, қабағы оның, тілі жайында айтсам ба,

Қолаң шашы, тал бойы, әлде жүзі жайында айтсам ба?

Бунақты төрт өлшемді бес өлеңге түрлендірдім, соған байланысты арнаулы трактат құрастырдым (Қожабекұлы, 1993: 380). Бұл жерде *Зу-л-хиджа* (Зул-хиджа) – ай күнтізбесі бойынша он екінші ай. Ол ай қажылық айларына жатады (Діни терминдер сөздігі, 2012: 34). Бабыр бұл жазбасында қасиетті жұма күні (парсы тілінде – адина), қажылық айының бірі Зул-хиджа

айының екісі күні Құрандағы өлеңдерді қырық бір рет оқығанын айта кетіп, бәйіт шығарғанын мысалға келтіреді. Ислам дінінде намаз, дұға оқудағы қырық санына қатысты мынадай деректер бар: «*бір дұғаны көп оқыған болып саналу үшін, ең аз дегенде, қырық рет оқу керек*»; «*қырық күн бойы таң намазының сүннеті мен парызы арасында қырық бір рет Фатиха оқылады*» (Ислам діні.кз, 2008: 1). Яғни бұдан шығатын қорытынды: Бабырдың ислам дінінің қағдалары мен ережелерін, күнтізбесін жетік білгендігі және іс жүзінде қолданып, өз жазбаларына түсіріп отырғандығы.

Бабырдың музыкалық мұрасы өз заманының музыкалық және мәдени ортасын түсіну үшін өте маңызды. Музыка сол кездегі өмір мен қоғамның маңызды бөлігі болды және ол өмірдің көптеген аспектілеріне, соның ішінде өнер, әдебиет және дінге әсер етті. Бабыр және оның дәуірімен байланысты музыкалық аспектілер: жебеушілік және өнерді қолдау. Бабыр өнер мен мәдениеттің, соның ішінде музыканың қамқоршысы болды. Ол өз ауласында музыка майталмандарына, ақындарға және суретшілерге белсенді қолдау көрсетіп, шығармашылыққа қолайлы жағдай жасады. Бабыр жазбасында сипаттап отырған тұлғасының музыкалық өнеріне тамсанады және өзінің де музыкалық қызығушылықтары мен қалауларын бар екенін атап өтеді:

Mullā Yarak panjgāhda muxammas dawrida bağlanğa[n] naqşını ötkärdi. Yaxşı naqş bağlaptur. Neçä maḥall edi mundaq nemälärgä maşğulluq qılmaydur edim. Manga ham dağdağa boldı bir nema bağlağay men. Bu taqrib bila cārgāh şawtini bağladım, neçük kim maḥallıda mazkur bolğusıdur (Thackston, 1993: 533). Молда Барақ панчгах сарынымен, бес жол өлең үлгісінде жазылған нақышын орындады; оның шығарған нақышы тамаша екен. Мен мұндай іспен көптен айналысқан жоқ едім. Менің де бір әуен шығарғым келді де, чаргах әуеніне салып әндеттім; өз реті келгенде мұны ойыма алармын (Қожабекұлы, 1993: 289). Берілген мысалдағы музыка тақырыбындағы тілдік бірліктер мыналар: *panjgāhda* (панчгах), *naqşını ötkärdi* (нақышын орындау/келтіру), *yaxşı naqş* (нақышы жақсы), *cārgāh şawtini* (чаргах әуені).

Музыкалық аспаптар. Бабыр музыкалық аспаптарға қызығушылық танытып, аспаптардың сапасы мен дыбысына мән бере білген, бұл оның өміріндегі музыканың маңыздылығын көрсетеді. Музыкалық аспаптың аты және оның неден жасалатыныны да Бабыр жазбасында кездеседі: *Hindustan eli nāliyar deydür – ġālibā ġalat-i 'amm dur. Nārgilning bari jawz-i hindi dur kim qara qaşuqlarnı andın qılurlar. Uluğraqını «ġicäkning kāsası» qılurlar* (Thackston, 1993: 613). Наргилдің жемісі үнді жаңғағы, бұдан қара қасық жасайды, үлкен жаңғақтан *гиджак тостағаны* жасалады (Қожабекұлы, 1993: 330). Бұндай деректер арқылы Бабырдың музыкалық аспаптың шығу тегі мен сыртқы құрылымына қатысты білімінің бар екеніне көз жеткіземіз. Бұл жердегі гиджак аспабы – Орта Азия халықтарының ішекті ысқымен ойналатын аспабы (өзбектер, ұйғырлар, тәжіктер, түрікмендер), парсылық кеманчының жақын туысы (Академик сөздігі, 2010: 1).

Оған қоса Бабыр өз жазбасында мырза мен бектерді сипаттағанда олардың қасиеттері мен өнерлерін барынша толық суреттеуге тырысады. Мәселен: *[Darveş Beg] Hadrat-i Xwājağa iradatı bar edi. Müsiqā 'ilmidin baxabar edi. Saz ham čalur edi* (Thackston, 1993: 43). Дәруіш бек аса қадірменді адам Қожа Ұбайдолланың мүридін болды, музыка ғылымына жетік, өзі де сазда ойнайтын еді (Қожабекұлы, 1993: 43). Бұл жерде автор Дәруіш бектің қадірменді тұлға екенін, музыка саласында жетік болғанын, сазда ойнайтын қасиетін атап өтеді: *Müsiqā 'ilmidin baxabar* (музыка ғылымына жетік); *saз ham čalur* (сазда ойнайтын).

[Sayyid-Yusuf] Ra'y u tadbiri xaylı yaxşı edi. Mardanalıqı ham bar edi. Qopuzni yaxşı čalur edi (Thackston, 1993: 43). Сейіт Жүсіптің ниеті де, ел басқаруы да жұртқа жайлы, батырлығы да соған сай адам болған. Қобызды жақсы тартқан (Қожабекұлы, 1993: 43). Қазақтардың қобыз аспаптық музыкасында (күйлерінде) біз қобыз дәстүрінің салттық-сиқырлы (шамандық) және эпикалық тармақтарының іздерін көреміз (Омарова, 2020: 85).

Қазақстанның ғана емес, бүкіл Орталық Азияның этномузыкалогиясында салыстырмалы түрде тарихи және салыстырмалы-типологиялық зерттеулер қажет, өйткені осы аймақтағы халықтардың музыкалық мәдениеттерінде дәстүрлердің бастаулары арқылы, сонымен қатар халықтар тарихындағы байланыстар мен өзара әсерлердің рөлін түсіну арқылы ғана түсінуге болады (Омарова, 2020: 88). Бұл ойдан біз халықтың ұлттық музыкасын зерделеу үшін тарихи тұрғыдан ежелгі кезеңнен бастап бүгінгі заманға дейінгі қолжазбалар мен жазба мұралардың

мәтіні арқылы қарастыруға болатынын түсінеміз.

Саяси дискурс. Бабырнамадағы саяси-әскери дискурс – Бабырдың қатысқан соғыстарға байланысты тактиканың, стратегияның және оқиғалардың егжей-тегжейлі сипаттамасы. Ол сол кездегі әскери өнердің әртүрлі аспектілері, соның ішінде қару-жарак, тактикалық бұлтарыстар және әскерлерді басқару туралы айтады. Кейбір ғалымдар Бабырдың саяси-әскери тактикалары, билік басындағы қызметі мен бұйрықтарын тарихи дискурс тұрғысынан да қарастырады: «Тарихи дискурста патшаның патшаға және патша қауымына, қарапайым халыққа немесе, керісінше, қарапайым халықтың патшаға және бір-біріне үндеуі арасында үлкен айырмашылық бар, әртүрлі жағдайлар көрінеді» (Муминова, 2020: 354). Бабыр билеуші ретінде өз қарамағындағы жауынгерлер мен бектерді, нөкерлермен, басқа да әскери лауазымды тұлғалармен, көрші елдердегі сұлтан шахтармен, патшалармен тығыз байланыс орната білді. Әскери көшбасшының жеке қасиеттерін, соның ішінде даналықты, батылдық пен тапқырлықты көрсететін құнды тарихи контекст ұсынады. Мысалы: *Bu ғarib tur kim kiçik-kirimdın bu nawbat Kabuldin atlanadurğanda bir neçäni yangi beg qılılıp edi. Mening čašmdāstim bulardın mundaq edi kim men otqa suğa kirsäm çıqsam, betaḥāšī bular bila kirgäylär va bila čıqqaylar. Men har sarığa bolsam, alar mening sarı bolğaylar. Yoq kim mening xılaḥ-i maqşūdum söz aytqaylar. Har iş va har muhimmnı kim barining kengäş va ittifaqı bilä özüimizgä jazm qılduk, kengäştin qopmasdın burunraq ol oq söz va muhimmdın qaytqanlar* (Thackston, 1993: 633).

Адам қайран қалар іс! Осы жолы Кабулдан аттанарда үлкенді-кішілі (жақын жұрағаттардан) бірнеше жаңа бектер тағайындағанмын. Бұлар менің соңымнан отқа да, суға да көзін жұмып қойып кетеді, мен қай жаққа бастасам да соңымнан ереді деп ойлағанмын. Бұларды менің шешіміме қарсы тұрады, кездесіп, мәжіліс құрып, ақылдасып жүзеге асырмақ істен, кеңестен шыға бере теріс айналып, бетін бұрып кетеді деп үш ұйықтасам да түсіме кірген емес еді (Қожабекұлы, 1993: 340). Берілген мәтін пайымдау түріндегі КСТ болады. Себебі мәтіндегі саяси дискурс Бабырдың өз бектерінен көңілі қалып, солардың сатқындық жасап кеткені жөніндегі ой-талқысы арқылы беріледі. Мұндағы саяси мазмұндағы тілдік құрылымдар: *Kabuldin atlanadurğanda bir neçäni yangi beg qılılıp edi. Men har sarığa bolsam, alar mening sarı bolğaylar. Har iş va har muhimmnı kim barining kengäş qılduk.*

Әрі қарай пайымдау мәтіні былай жалғасады: *Elning bu muzabzıblıqını bilip tamam begläрни tiläp kengäştük. Men dedim kim "Saltanat u jahāngırılıq beasbab u ālāt dast bermäs. Pādīshahlıq u amirliq benökär u vilāyāt mumkin ermäs. Neçä yıl sa'yalar qılıp maşaaqqatlar körüp uzaq yerlär qat' etip čeriglär yürüp özüimizni va čerigni ħarb u qitāl muxātaralarığa salğay biz. Tengri 'inayati bila bu naw' qalın yağılarnı basıp mundaq keng mamlakatlärni alğay biz. Hälä ne zor keliptür va ne қarur qılıptur kim mundaq jänlar tartıp alğan vilāyatlarnı bejihat salğay biz? Yana barıp Kabulğa tangdastlıq ibtilasığa qalğay biz? Harkim dawlatxwäh dur, mundin song mundaq sözlärni aytmasun. Harkim řaqat keltürä almay ketärgä yüz goysa, barğanıdın qaytmasun"* (Thackston, 1993: 633-635). Адамдардың арасындағы осындай толқуды байқадым да, барлық бектерді шақырып кеңес өткіздім. «Қару-жараксыз үстемдікке, дүниеге билік жүргізуге қолың жетпейді; нөкерсіз, иеліксіз патша, әмір аталуың мүмкін емес, – дедім оларға. Ауыр азап шегіп, арып-ашып, мұз жастанып, су кешіп жырақтағы елдерге жорыққа аттанып өзіміздің өмірімізді, қаншама ұланның өмірін қатерге ұшыратып, өлімге бас тігіп, алапат соғысқа қатыстық. Тәңірдің қолдауымен, қарақұрым жауды ойсырата жеңіп, ұлан-ғайыр жерді қараттық. Осындай қиындықпен қол жеткен жерді тастап, қайыра Кабулға қайтып, кедейлікке мойын ұсынып, дәрменсіздікке қол қусырып, мүсәпір болуға бізді нендей түлеп түртіп отыр? Жоқ, бізді қуып отырған әлдебір тегеурінді күш бар ма? Ендеше бізге жақсылық ойлаған адам алдағы уақытта мұндай сөзді айтпағаны, іріткі туғызбағаны жөн; әлдекім алда-жалда солқылдақтық көрсетіп, кетемін десе жолы болсын, бір құмалақ бір қарын майды шірітеді деген, ондайларға бөгет жасамаймын» (Қожабекұлы, 1993: 340). Мәтіндегі жауынгерлік, әскер тақырыбындағы тілдік бірліктер: *begläрни tiläp kengäştük* (бектерді шақырып кеңес өткіздім); *saltanat u jahāngırılıq beasbab u ālāt dast bermäs* (қару-жараксыз үстемдікке, дүниеге билік жүргізу мүмкін емес); *pādīshahlıq u amirliq benökär u vilāyāt mumkin ermäs* (нөкерсіз, иеліксіз патша, әмір аталуың мүмкін емес); *qalın yağılarnı basıp mundaq keng mamlakatlärni alğay biz* (қарақұрым жауды ойсырата жеңіп, ұлан-ғайыр жерді қараттық); *tartıp alğan vilāyatlarnı*

(тартып алған жерді). Ал мәтіндегі дискурс мазмұны жөнінде ғалымдардың мынадай пікірі бар: «Мотивацияларды модельдеуге және зерттеуге бағытталған көптеген теориялар бар, бұл адамдарды өз мінез-құлқын түсініп білу мен өзгертуге және осы мінез-құлық өзгерістерінің қалай жүретініне итермелейді» (Fernandez, Piccolo және т.б., 2017: 1). Яғни Бабырдың әскери іскерлігі, қолбасшылық қабілеті және даналығын байқай аламыз. Өз бектерін тек қана жігерлендіру мақсатында емес, осынша уақытқа дейін атқарған істерінің бекер болмас үшін шындықты ортаға салды. Демек, бұл жерден Бабыр тарапынан өзі қаратып айтып жатқан адамдардың *көзқарасын өзгерту, ой салу, жаңа әрекетке түрткі болу* сияқты прагматикалық әсер ету қызметі анық байқалады. Сондай-ақ, барлық жауынгер мен бектер ішінен ең батылдарды, шыншылдарды іріктеп алу мақсатында айтылған мәтін жанры тұрғысынан Бабыр монологі екенін аңғарамыз.

Әскери және жауынгерлік тақырыбында «Бабырнама» мәтінінде кейіпкер дауысы мен көзқарасын тануға болады. Жазба мұрада баяндалып отырған кейіпкер дауысын автор тарихи оқиғаға қатысушы тұлғалармен айқындайды. Ол көп жағдайда диалог пен төл сөздерде ұшырасады. Ғалым Элиза Лувьо өз зерттеу еңбегінде мәтіндегі дауыс пен көзқарас мәселесін төл сөз қатысқан мәтіндердің ерекшелігі тұрғысынан түсіндіріп өтеді (Louviot, 2016: 174). Ал Бабыр «Бабырнамада» тек өз жорықтары мен саяси тактикалары мен әрекеттерін баяндамайды, 899-900 жж. оқиғаларды сипаттағанда сұлтандардың, мырзалардың да әскери жорықтары мен шайқастарын олардың әрекеттері мен дауысы арқылы жеткізуге тырысады. Мәселен, автор «Омар Шейх мырзаның соғыстары мен айқастары» «Сұлтан Ахмет мырзаның соғыстары» және тағы да басқа мырзалардың жеке мінездері мен қасиеттері, отбасы мен иеліктерімен қатар әскери жорықтарын да бөлек тарауша ретінде баяндап өтеді. Соның ішінде жауынгерлік, әскери дискурс танымында «Сұлтан Ахмет мырзаның әмірлері» деген мәтіннен мынадай мысал келтіруге болады:

[Özbägdin elçi kelür]..Özbäg zor kişini bökä der emiş. Jānī Beg der kim "Bökä mu sen? Bökä bolsang, kel, küräşäling." Bu elçi har neçä muḍäyaqa qılur, qoymas. Küräşürlär. Jānī Beg yıqar. Mardāna kişi erdi (Thackston, 1993: 41).

[Өзбек ұлысынан елші келген]. Өзбектер күшті адамды «бұқа балуан» деп атаған. Жәнібек оған: «Сен бұқасың ба? Шынымен бұқа болсаң, кел, екеуміз күресеміз», – депті. Елші қалай бас тартса да, ол соңынан қалмапты. Ақыры екеуі күресіп, Жәнібек жығып кетеді. Қайратты адам болатын! (Қожабекұлы, 1993: 42). Берілген мысалда Сұлтан Ахмет мырзаның әмірі болған Жәнібектің жауынгерлік, ерге тән қасиетін төл сөз көмегімен суреттей білген Бабыр автор ретінде сипаттама мәтінмен жалғастырып өтеді.

Temür Beg Langaridin Muḥammad Andijānī atlıg Qāsim Begning nökäri Toqbāyдын Kabuldaqı beglärgä bu yergä kelgänimizning kayfiyyatını bitip yibärdük. Andaq muqarrar boldi kim "Gawrband tangisıdın çıqıp alarning üstigä ilğağımızdur. Nişāna bu bolsun kim Manar Tağıdın ötkäç oq ot yandurğumuzdur. Sizlär ham argtä eski köşkning üstidä-kim ḥälä xazina dur-uluğ ot yandurungız tā bilgäy biz* kim bizing kelgänimizni bilip sizlär. Biz bu sarıdın yetkäç siz içkäridin çıqıp eligingizdin kelürini taqşir qılmang."* Bu sözlärni tuyutturup Muḥammad Andijānīni yibärildi (Thackston, 1993: 415).

Қаз.: Темір бектің ланғарынан Кабулдың бектеріне Қасым бектің Түкбай тайпасынан шыққан Мұхаммед Әндіжани есімді нөкерін жөнелтіп, бұл жерге келгеніміздің хал-жағдайын аяқтап жібердік: «Біз Ғұр-Банд сарайынан шығып, қоршаушыларға қарсы аттанамыз. Сіздерге берілер белгі мынадай: Минар маңынан шығысымен, лаулатып от жағамыз. Бізді байқағандарыңызды білуіміз үшін, сіздер де, арқадағы Ескікүш төбесінен от жағыңыздар; біз ту сыртынан ат қойғанда, сіздер де іштен шығып қарсы аттаныңыздар, қапы қалмаңыздар, бар жағдайды ескеріңіздер». Осының бәрін хатқа жазып, Кабулға Мұхаммед Әндіжаниды жөнелттік (Қожабекұлы, 1993: 230). Бұл мысалдағы мәтін құрылымы мынадай: *автордың кіріспе сөзі-хат мәтіні (төл сөз)-автордың түйін сөзі*. Автордың кіріспе сөзі: *Kabuldaqı beglärgä yibärdük* (Кабулдың бектеріне мән-жайды жібердік). Автордың түйін сөзі – *Bu sözlärni tuyutturup Muḥammad Andijānīni yibärildi*. Саяси-әскери дискурстың мәні нұсқаулық сипаттағы хат мәтінінен көрініс табады: *Gawrband tangisıdın çıqıp alarning üstigä ilğağımızdur. Nişāna bu bolsun kim Manar Tağıdın ötkäç oq ot yandurğumuzdur. Sizlär ham argtä eski köşkning üstidä-kim ḥälä xazina dur-uluğ ot yandurungız tā bilgäy* biz* kim bizing kelgänimizni bilip sizlär. Biz bu sarıdın yetkäç siz içkäridin çıqıp eligingizdin kelürini taqşir qılmang* (Ғұр-Банд сарайынан шығып, қоршаушыларға қарсы аттанамыз. Сіздерге берілер белгі мынадай:

Минар маңынан шығысымен, лаулатып от жағамыз. Бізді байқағандарыңызды білуіміз үшін, сіздер де, арқадағы Ескікүш төбесінен от жағыңыздар; біз ту сыртынан ат қойғанда, сіздер де іштен шығып қарсы аттаныңыздар, қапы қалмаңыздар, бар жағдайды ескеріңіздер).

Қорытынды

«Бабырнама» өмірбаяндық мәтіні арқылы біз жазбадағы Бабырдың, оның өміріне қатысы бар басқа да тұлғалардың және сол дәуірдің рухани мәдениетін көре аламыз. Жазба естеліктердегі сөздердің артында тұрған ерекше мәдени фон бар. Өркениет, мәдениет, тарихи билік ету кезеңі, әлеуметтік статус сынды дүниелер мәтінге өз ізін қалдырды. Жазба мұрадағы әр жеке тараушаны тақырыптық дискурс тұрғысынан талдайтын болсақ, ол кең ауқымды зерттеуді қажет етеді. Себебі «Бабырнамадағы» дискурсты ғылыми (жаратылыстану, гуманитарлық бағыт) жағынан медициналық, биологиялық, географиялық, лингвистикалық, әдеби және т.б. тақырыптық жүйелер арқылы толыққанды қарастыруға болады. Ал берілген зерттеу жұмысында біз мәдени және саяси дискурс аясында Бабырдың ой мен көзқарастарын, баяндау, сипаттау мәтіндері (төл сөздерді қоса алғанда) бойынша дәйектедік.

Бабыр жазбасынан келтірілген мәдени дискурс тақырыбындағы мысалдар бойынша музыка өнеріне ортақ тірек сөздерді атап өтуге болады. Олар: *музыка, саз, сарын, нақышын келтіру, ән шығару, әуен, панчгах сарыны, чаргах әуені, музыкалық аспап, гиджак аспабы, қобызда ойнау*. Дін тақырыбына қатысты тірек сөздер: *Алла мейірімен/шапағатымен, азап тарту (шәхид болу: Алла жолында мерт болу), адина күні (қасиетті жұма күні), Зул-хиджа айы, құран өлеңдерін қырық бір оқу, ислам, кәпір, Тәңір қолдауымен/жар болып, Құдай/Тәңірі біледі/куә*. Әдебиет саласына қатысты тірек сөздер: *тарихи жазба, бәйіт, өлең жолдарын арнау/шығару, наурыз тойы/мерекесі, ғазал жазу, рубаи, мақал-мәтел*.

Саяси-әскери дискурс тақырыбы аясында талданған мысалдар бойынша ортақ тірек сөздер мыналар: *нөкер, бек, елді/жерді жаулап алу/басып алу, елші, күресу, соғысу, жеңіске жету, кеңесу, мәжіліс өткізу, әскер/бек тағайындау, бұйрық беру, оқ ату, қару-жарақ, қоршаушылар, нұсқаулық хат жөнелту, қарсы аттану*.

Мәдени және саяси мазмұндағы дискурс Бабырдың өмірлік жолы мен тәжірибесінің нақты объективі арқылы естелік жазбаға түскен. «Бабырнама» жазба еңбегінде саяси және мәдени дискурсқа қатысты мысалдарды іріктеу бір мақала көлемінен асып түсетіндіктен, әскери жорықтарға, жаулап алу стратегияларына, жауынгерлік қасиеттер мен қозғалыстарға, еларалық дипломатиялық қарым-қатынастарға негізделген тақырыптар бойынша саяси дискурсты танытатын, ал мәдени дискурс мазмұны бойынша поэзия, музыка өнері мен дін мәселесіне қатысты тақырыптарды ашу үшін бірнеше үзінді келтіріп, мәтіннің мазмұндық-құрылымдық ерекшелігін танытуға тырыстық.

Әдебиеттер

- Академик сөздігі [Электронды ресурс]. – <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/87011> (Пайдаланылған күні: 20.10.23.)
- Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
- Василенко И.В. Лингвистические параметры культурного дискурса // Вестник НовГУ, №7 (90)/2015. – С. 129-132.
- Волошина С.В. Автобиографический дискурс как объект лингвистического анализа // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – №2 (27)/2014. – С. 267-273.
- Инжечик А.А. Персуазивная функция языковых средств немецкого политического дискурса // Молодой ученый. – № 9/2016. – С. 1270-1275.
- Ислам діні.кз [Электронды ресурс]. – http://m.islamdini.kz/view_makala.php?id=1605 (Пайдаланылған күні: 14.11.24.)
- Кенжекканова К.К. Саяси дискурстың прагматингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша): филос. ғылым. доктор. ... дисс. – Алматы, 2015. – 180 б.
- Қожабекұлы Б. Бабырнама. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. – Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
- Муминова А.К. «Бобурнома»-да қўлланган мансаб ва унвон номларининг социолингвистик хусусиятлари (на узбекском языке) // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов международной научно-практической конференции. – Москва: Пробел-2000, 2020. – С. 349-355.
- Мухитдинов Р.С. Діни терминдер сөздігі. – Алматы: 2012. – 140 б.

Омарова Г.Н. О перспективах сравнительного изучения инструментальных традиций тюркских народов (в аспекте типологии музыкальных культур) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – №3(132) / 2020. – С. 83-91.

Тәджик-орыс сөздігі [Электронды ресурс]. – https://sahifa.tj/tadzhiksko_russkij.aspx (Пайдаланылған күні: 13.11.24.).

Fernandez, M. & Piccolo, Lara & Maynard, Diana & Wippoo, M. & Meili, Christoph & Alani, Carrie. Pro-Environmental Campaigns via Social Media: Analysing Awareness and Behaviour Patterns. The Journal of Web Science. №3/2017. – P. 1-15.

Louviot E. Direct Speech in Beowulf and Other Old English Narrative Poems. Woodbridge: D.S. Brewer, 2016. – 294 p.

Munir S. Listening to Emperors Babur and Jahangir. <https://www.thenews.com.pk/tns/detail/700075-listening-to-emperors-babur-and-jahangir> (Пайдаланылған күні 23.11.23.)

Thackston W.M. Jr. Bâburnâma: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations. – Harvard University, 1993. – 902 p.

References

Akademik sozdigi [Elektronnyy resurs]. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/87011> [Academic dictionary [Electronic resource]. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/87011> (date of use: 05.10.2023.)) (in Kazakh)

Arutjunova, N.D. (1990) Diskurs. Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 1990. 683 p. [Arutjunova, N.D. (1990) Discourse. Linguistic encyclopedic dictionary. Moscow: Soviet Encyclopedia. 683 p.] (in Russian)

Fernandez, M. & Piccolo, Lara & Maynard, Diana & Wippoo, M. & Meili, Christoph & Alani, Carrie (2017). Pro-Environmental Campaigns via Social Media: Analysing Awareness and Behaviour Patterns. The Journal of Web Science. №3. P. 1-15. (in English)

Inzhechik, A.A. (2016) Persuazivnaja funkciya jazykovyh sredstv nemeckogo politicheskogo diskursa. Molodoj uchenyj. № 9. S. 1270-1275. [Inzhechik, A.A. (2016) The invasive function of linguistic means of German political discourse. Young Scientist. No. 9. P. 1270-1275.] (in Russian)

Islam dini.kz [Elektronnyy resurs]. http://m.islamdini.kz/view_makala.php?id=1605 (Paidalanylgan kuni: 14.11.24.) [The Islamic religion.kz [Electronic resource]. http://m.islamdini.kz/view_makala.php?id=1605 (date of use: 14.11.24.)) (in Kazakh)

Kenzhekanova, K.K. (2015) Sajasi diskurstyng pragmalingvistikalıyq zhane kognitivtik komponentteri (qazaq tilindegi merzimdi basylımdar materialdary boıynsha): filos. dokt. gıym. ... diss. Almaty. 180 b. [Kenzhekanova, K.K. (2015) Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on materials of periodicals in the Kazakh language): Philos. doctor of science. ... diss. Almaty. 180 p.] (in Kazakh)

Louviot, E. (2016) Direct Speech in Beowulf and Other Old English Narrative Poems. Woodbridge: D.S. Brewer. 294 p. (in English)

Muhitdinov, R.S. (2012) Dini terminder sozdigi. Almaty: 2012. 140 b. [Mukhitdinov, R.S. (2012) Dictionary of religious terms. Almaty. 140 p.] (in Kazakh)

Muminova, A.K. (2020) «Boburnoma»-da qullangan mansab va unvon nomlarining sociolingvistik hususiyatlari (na uzbekskom jazyke). Intellektual'noe nasledie Zahiriddina Muhammada Babura i sovremennost': Sbornik statej i tezisov dokladov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Moskva: Probel-2000. S. 349-355. [Muminova, A.K. (2020) Sociolinguistic features of career and title names culled in "Boburnoma" (in Uzbek). The intellectual wealth of Zahiriddina Muhammad Babura and modernity: the status and theses of the documents of the International Scientific and practical conference. Moscow: Probel-2000. P. 349-355.] (in Uzbek)

Munir, S. (2020) [Electronic resource] Listening to Emperors Babur and Jahangir. <https://www.thenews.com.pk/tns/detail/700075-listening-to-emperors-babur-and-jahangir> (date of use: 23.11.2023.) (in English)

Omarova, G.N. (2020) O perspektivah sravnitel'nogo izuchenija instrumental'nyh tradicij tjurkskih narodov (v aspekte tipologii muzykal'nyh kul'tur). L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyq universitetining habarshysy. Sajasi gylymdar. Ajmaqtanu. Shygystanu. Turkitanu serijasy. №3(132). B. 83-91. [Omarova, G.N. (2020) On the prospects for the development of instrumental traditions of the Turkic peoples (in the aspect of typology of musical culture). Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Political Sciences. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology series. №3(132). P. 83-91.] (in Russian)

Qozhabekuly, B. (1993) Zakhir ad-din Mukhammed Babur. Baburnama. Almaty: Atatek. 448 b. [Kozhabekuly, B. (1993) Zakhir ad-din Mukhammed Babur. Baburnama. Almaty: Atatek. 448 p.] (in Kazakh)

Tadzhik-orys sozdigi [Elektronnyy resurs]. https://sahifa.tj/tadzhiksko_russkij.aspx [Tajik-Russian dictionary [Electronic resource]. https://sahifa.tj/tadzhiksko_russkij.aspx (date of use: 13.11.24.)) (in Tajik)

Thackston, W.M. Jr. (1993) Bâburnâma: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University. 902 p. (in Chagatai)

Vasilenko, I.V. (2015) Lingvisticheskie parametry kul'turnogo diskursa. Vestnik NovGU. №7 (90). S. 129-132. [Vasilenko, I.V. (2015) Linguistic parameters of cultural discourse. Bulletin of NovSU. №7 (90). P. 129-132.] (in Russian)

Voloshina, S.V. (2014) Avtobiograficheskij diskurs kak ob'ekt lingvisticheskogo analiza. Vestnik Irkutskogo

gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. №2 (27)/2014, S. 267-273. [Voloshina, S.V. (2014) Autobiographical discourse as an object of linguistic analysis. Bulletin of the Irkutsk State Linguistic University. №2 (27). P. 267-273.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.01.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

© Данияр Ә.А., Кенжалин Қ.К., Ахметова М.К., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

TILTANYM
№1 (97), 2025
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.
20.03.2025 басуға қол қойылды.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 13. Таралымы 100.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№1 (97), 2025
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Технический редактор: Байсыдық И.Б.
Подписано в печать 20.03.2025.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 13. Тираж 100.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтұрсынұлы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№1 (97), 2025
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.
Technical editor: Baissydyk I.B.
Signed to the press on 20.03.2025.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 13. Edition of 100.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61